Társadalmi jövőképesség –

Egy új tudományterület bemutatkozása

connext

SOCIAL **FUTURING** CENTER

Szerkesztette:
ACZÉL PETRA, CSÁK JÁNOS, SZÁNTÓ ZOLTÁN OSZKÁR

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM

Társadalmi jövőképesség –

Egy új tudományterület bemutatkozása

2. javított kiadás

Budapesti Corvinus Egyetem
Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont
Budapest, 2018

TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG –
EGY ÚJ TUDOMÁNYTERÜLET BEMUTATKOZÁSA

Szerzők: Ablonczy Bálint
Ábrahám Zoltán
Aczél Petra
Ambrus Loránd
Bakacsi Gyula
Bartus Tamás
Csák János
Gál Róbert Iván
Kocsis Tamás
Lovászy László
Monda Eszter
Perczel-Forintos Dóra
Radó Márta
Szántó Zoltán Oszkár
Szepesi Balázs

Szerkesztők: Aczél Petra
Csák János
Szántó Zoltán Oszkár

Szakmai lektor: Tózsa István

Olvasószerkesztő: Pósvai Adrienn Éda
Székely Krisztina

ISBN 978-963-503-722-3

Kiadó: Budapesti Corvinus Egyetem
Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont

Nyomdai kivitelezés: Komáromi Nyomda

Budapest | 2018

Tartalomjegyzék

Előszó 7

Normatív alapok – fogalmi keretek

Szántó Zoltán Oszkár 13
A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója

Csák János 35
A társadalmi jövőképesség normatív koncepciója

Ábrahám Zoltán 69
Conservatio Personae Gratae

Aczél Petra 111
A társadalmi jövőképesség fogalmi-diszkurzív koncepciója

Kontextusok és kapcsolódások

Monda Eszter 149
A társadalmi jövőképesség – A jövőkutatás kontextusában

Kocsis Tamás 189
Véges Föld, végtelen ambíció –
Jövőképesség és fenntarthatóság társadalomtudományi alapon

Ambrus Loránd 233
A jövőképesség politikai fogalmáról

Bakacsi Gyula 269
Hálózatoké a jövő

Közösségek és kihívások

Gál Róbert Iván – Radó Márta 303
Felkészülés a társadalom idősödésére – Esettanulmány a demográfiai jövőképesség tárgykörében

Bartus Tamás 339
A gyerekvállalás okai nemzetközi kitekintésben

Ablonczy Bálint 371
Gondolatból tett –
Három történelmi személyiség a magyar jövőképességről

Szepesi Balázs 393
Kik lehetnek a jövőképesség kulcsszereplői?

Perczel-Forintos Dóra 435
Tudatosság, mint a jövőképesség záloga

Lovászy László 457
Homo sapiens conrectus – Íme, a fejlesztett ember!

Előszó

Ha beütjük a „jövő” szót angolul („future”) az internet böngészőjébe, akkor jó eséllyel akár két milliárdnál is több találat közül választhatunk. A jövő körbevesz minket. És nemcsak ezzel a tengernyi méretű digitális adatmennyiséggel hatolt be az életünkbe, hanem magyarázó erőként is, a fejlődés és az innováció narratíváihoz kapcsolódva. Ott van a termékek reklámjaiban, a populáris és művészi alkotásokban, az oktatásban és a mindig újat ígérő technológiák „filozófiájában”. A jövő, a jelenből túlmutató idősík mellett, ugyanis korunk vágyainak és félelmeinek fogalmává is vált. Olyan összetett koncepcióvá, amelyet alakítani kell, olyan hozzáállássá, amelyet fejleszteni és táplálni kell, olyan intellektuális álláspontá, amelyen keresztül a világunkat és életünket szemléljük. Mára már nem lehet sem gazdasági, sem politikai, de még kulturális döntést sem hozni a nélkül, hogy ne lennének a lehetőségek és kockázatok menedzselésére vonatkozó jövőbeni elképzeléseink. De nem lehet egy család megszületéséről, életéről sem gondolkodni úgy, hogy abban a jövőnek, illetve a jövőt alakítani képes döntéseknek ne lenne meghatározó szerepük. A jövő voltaképpen tehát mérlegelésekkel, döntésekkel, és főként képességekkel birtokba vehető létformánk: az, amivé leszünk, amivé lehetünk.

A Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont jelen tanulmánykötete a „társadalmi jövőképesség” új fogalmát és tudományterületét mutatja be. Mint ilyennek, nem célja magáról a jövőről előretekintéseket, forgatókönyveket közölni. Sokkal inkább egy új perspektíva, megközelítés és koncepció megalapozása a küldetése, annak érdekében hogy a társadalmi jövőképesség a nemzetközi és hazai tudományos diskurzusok és kutatások részévé váljon.

Kezdjük magával a címmel! A társadalmi jövőképesség annak a kutatási projektnek a kulcsfogalma, amelyet a Budapesti Corvinus Egyetem (BCE) Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpontja (Social Futuring Center, SFC) indított el 2017-ben. Az SFC azért jött létre, hogy multidiszciplináris nézőpontból alakítsa ki és tesztelje a társadalmi jövőképesség koncepcióját, illetve hogy megalkossa a Társadalmi Jövőképesség Indexet (Social Futuring Index, SFI) a ConNext 2050 elnevezésű projekt keretében. Az SFI – amely várhatóan

2019-re készül el – a társadalmi entitások képességét és felkészültségét fogja mérni arra vonatkozóan, hogyan kezeljék a változásokat, őrizzék meg életük rendjét és formálják jövőjüket.

Az SFC 2017 tavaszán kezdte meg működését a BCE-n, a társadalmi jövőképesség koncepcióját helyezve számos tudományterület, így a filozófia, a szociológia, a pszichológia, az informatika, a politikatudomány, a közgazdaságtan, a hálózattudomány, a demográfia és a jövőkutatás metszetébe. 2018 szeptemberéig 18 műhelytanulmányt publikált magyar és angol nyelven, valamint három magyar és két nemzetközi műhelyvitát szervezett, amelyekben a társadalmi jövőképesség és a készülő társadalmi jövőképesség index különböző aspektusaira fókuszált. Az SFC első nemzetközi konferenciájára Budapesten 2018 márciusában került sor, olyan világhírű előadókkal, mint George Friedman geopolitikai stratéga, a Geopolitical Futures alapítója, Huang Ping szociológus, a Kínai Társadalomtudományi Akadémia Európai Tanulmányok Intézetének igazgatója, valamint Barabási Albert-László hálózatkutató, a Northeastern Egyetem Barabási Lab-jének professzora és vezetője. Jelenleg amerikai, kínai és magyar kutatóközpontokkal, kiemelten a Központi Statisztikai Hivatallal, statisztikusokkal és elemzőkkel együttműködve az SFC azon az úton halad, hogy az SFI elkészüljön és az első mérések megtörténjenek.

Jelen kötet tizennégy tanulmányt foglal magában, amelyek három nagy tartalmi egységet formálnak. Elsőként a jövőképesség normatív alapjainak, fogalmi kereteinek a meghatározását; majd a kapcsolódási területek, kontextusok ismertetését; harmadikként pedig az érintett közösségek, a további kihívások megfogalmazását. Mindezzel egy új tudományterület kereteit, definícióit, dimenzióit, normatív sztenderdjeit és tudományterületi összefüggéseit mutatja be.

A nyitó tanulmány, Szántó Zoltán Oszkár írása megalapozó a társadalmi jövőképesség megértésében és elemzésében. A szerző rendszerező és alkotó módon, illusztratív példákkal tekinti át a társadalmi jövőképesség koncepciójának legfontosabb elemeit, szükséges és elégséges feltételeit és típusait. Csák János a társadalmi jövőképességet az élni érdemes, jó élet, a személyiség és az oikeiosis értelmezési keretén belül taglalja, és kidolgozza a társadalmi jövőképesség normatív dimenzióit és működésének

területeit (pilléreit). Ábrahám Zoltán írása voltaképpen folytatása Csák János jelentésadó munkájának. A szerző a személy, a megőrzés és a méltóság fogalmait elemzi, azért, hogy az élni érdemes, rendezett élet fenntarthatóságára nézve vonhasson le következtetéseket. Aczél Petra a társadalmi jövőképesség értelmezési keretét alkotja meg, összehasonlítva a fogalmat az akadémiai diskurzusok már létező, közös jelenségekre referáló terminusaival a rezilienciával, a jövőállósággal és a jövőorientáltsággal.

A második nagy tartalmi egység elején Monda Eszter és Kocsis Tamás tanulmányai a diszciplináris szinergiákat körvonalazzák. Monda a jövőkutatás és a társadalmi jövőképesség közötti kapcsolatot mutatja meg a jövőorientáltság mérésére és a jövőbelátás (foresight) módszertanát bemutatva. Kocsis Tamás a társadalmi jövőképesség és a környezeti fenntarthatóság összevetésében olyan esetekkel foglalkozik, amelyekben a két fogalom egymást átfedő és egymástól eltérő jellemzői megragadhatóvá válnak. Ambrus Loránd tanulmánya a jövőképesség, a politikai társadalom és a politikai stratégia fogalmaival foglalkozik. Megközelítése alátámasztja azt a koncepciót, amely a társadalmi jövőképességet különböző társadalmi entitások jövőképességi eredőjeként fogja fel. Ezt követően Bakacsi Gyula azt igazolja írásában, hogy a jövőképességről való gondolkodásnak termékeny értelmezési-gondolkodási kerete a Barabási Albert-László által kimunkált hálózatelmélet.

A harmadik részt indítva a kötetben két demográfiai témát elemző tanulmány jelenik meg. Gál és Radó a társadalom idősödésének új nézőpontjait tárja fel, jelezve, hogy a sikeres közpolitikák alkalmazása, azaz egy észszerű felkészülés ellensúlyozza a negatív következményeket. Bartus Tamás fejezete a gyermekvállalással kapcsolatos nemzetközi szakirodalom fő megállapításait összegzi. A fejezet azokat az okokat és elméleteket emeli ki, melyek fontos szerepet játszanak az alacsony termékenység magyarázatában és családpolitikáról való gondolkodásban. Ablonczy Bálint elemzése három történelmi személyiség, Széchenyi István, Bánffy Miklós, Szabó Zoltán, életét és munkásságát értelmezi a szellemi, anyagi értelemben egyaránt prosperáló nemzet megteremtésében betöltött szerepük és hatásuk alapján. Szepesi Balázs tanulmányának célja olyan elemzési keret felállítása, amely jól használható a társadalmi változások részleteinek elemzésére. A szerző ismerteti azt a társadalom-

tudományi mérőeszközt – egy algoritmust –, amely alkalmas módszertan a jövőképesség vizsgálatában is. Perczel-Forintos Dóra a jövőképességet a személyiség jellemzőjeként tekinti a társadalmi-kulturális körülmények és az egyéni működésmód oda-vissza hatásában. Az írások sorát a jövő egy víziója zárja. Lovászy László azt a világot rajzolja elő, amelyben a géntechnológia és a mesterséges intelligencia színre lépésével az ember immáron nemcsak a földi élet adta fizikai korlátokat győzi le, hanem önnön belső világát is képes lesz átformálni.

A sokrétű – a meghatározástól a kontextusokig haladó – szövegek tehát egy új fogalmat és egy új tudományterület alapját, a társadalmi jövőképesség legfontosabb vonatkozásait tárják fel. Utat nyitnak és kereteket nyújtanak ahhoz, hogy a jövőről, mint a saját létezésünk megőrzésére, alakítására vonatkozó képességről gondolkodhassunk.

Izgalmas előretekintést kívánunk a kedves Olvasónak!

A Szerkesztők

Fogalmi keretek – normatív alapok

Szántó Zoltán Oszkár
A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója

Csák János
A társadalmi jövőképesség normatív koncepciója

Ábrahám Zoltán
Conservatio Personae Gratae

Aczél Petra
A társadalmi jövőképesség fogalmi-diszkurzív koncepciója

SZÁNTÓ ZOLTÁN OSZKÁR A TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG ANALITIKUS KONCEPCIÓJA

BEVEZETŐ

„A mi feladatunk nem az, hogy megjósoljuk a jövőt, hanem hogy felkészüljünk rá."
Periklész

A társadalmi jövőképesség[1] – felfogásunk szerint – tetszőleges társadalmi entitás olyan jellemzője, amely kifejezi potenciálját, rátermettségét és alkalmasságát arra, hogy

- jövőbeli változásokat értelmezzen, vizionáljon, befolyásoljon és idézzen elő, s hogy
- felkészüljön azok stratégiai kezelésére, azaz felkészült legyen a várható mindenkori változásokból fakadó kihívásokra, legyenek azok akár korlátok/lehetőségek, akár kockázatok.

A társadalmi jövőképesség fogalmának szemantikai holdudvarában olyan kifejezésekkel találkozhatunk, mint jövőállóság (future proofness), jövőorientáltság, reziliencia, adaptáció. A jövőképesség szó hallatán sokan a jövőkutatásra (futures studies), mások a fenntarthatóságra asszociálnak, sőt van, akinek a versenyképesség jut róla az eszébe.

A jövőállóság kifejezés például az építészetben arra utal, hogy épületek vagy települések tervezése és megalkotása során a hosszú távú funkcionalitást is figyelembe kell venni. Igaz, ma már tágabb jelentésben is használatos, de továbbra is inkább technikai-technológiai összefüggésekben (például szoftver, memória, munkaerő,

[1] Köszönettel tartozom a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseiért Aczél Petrának, Ambrus Lorándnak, Barta Mártonnak, Bartus Tamásnak, Csák Jánosnak, Gál Róbert Ivánnak, Monda Eszternek, Orbán Annamáriának, Szabadhegy Péternek és Szepesi Balázsnak. A leírtakért mindazonáltal teljes mértékben a szerző vállalja a felelősséget.

projektmenedzsment jövőállósága) fordul elő.[2] A jövőorientáltság az egyik általános emberi beállítódást jelöli, amely elsősorban a múlt-, illetve jelenközpontúságot ellensúlyozza. A pszichológiai eredetű reziliencia pontos jelentését nehéz egy szóval visszaadni: egyszerre jelent rugalmasságot, alkalmazkodást, megbirkózási vagy ellenállási képességet. Ma már nemcsak személyek, hanem szervezetek, anyagok, rendszerek, ökoszisztémák stb. esetében is használjuk. Az adaptáció kifejezés sajátos passzivitást sugall, ami felfogásunk szerint, hasonlóan az előző fogalmakhoz, túl szűkre és egyoldalúra szabja az általunk vizsgálandó jövőképesség jelentéshorizontját.

A társadalmi jövőképesség koncepciója annyiban áll kapcsolatban a jövőkutatással, amennyiben a jövőbeli változásokra való reflektálás során a módszereire és egyes eredményeire támaszkodik.[3] A fenntarthatóság széles körben elterjedt és világosan definiált fogalma a környezettudományok terméke, és elsősorban ökológiai összefüggésekben használják a kutatók. A környezeti fenntarthatóság és a társadalmi jövőképesség azonban különböző jelentésük ellenére, több ponton is kapcsolódik egymáshoz.[4] Ugyanezt elmondhatjuk a gazdasági versenyképesség és a társadalmi jövőképesség viszonyáról is.

A Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpontja tudatosan választott új irányt, amikor a társadalmi jövőképesség koncepciójának kidolgozása mellett kötelezte el magát. A „társadalmi" jelző révén tág, sokrétű és összetett kontextusba szándékozunk helyezni a jövőre orientált tudományos és szakpolitikai gondolkodást, a településektől indulva az intézményeken/szervezeteken keresztül, az országokig/nemzetekig bezárólag, sőt ezek szövetségeit is figyelembe véve. A„jövőképesség" fogalmával pedig sokféle értelmezésre és cselekvési képesség megragadására nyílik lehetőségünk, figyelembe véve az ökológiai, (geo)politikai, technológiai, szocio-ökonómiai, valamint kulturális-spirituális szempontokat, multi- és interdiszciplináris alapokon.[5]

[2] A jövőképesség, jövőorientáltság, reziliencia és jövőállóság kifejezések alapos áttekintéséhez lásd: Aczél (2018).
[3] A jövőképesség és jövőkutatás összefüggéseit részletesen bemutatja: Monda (2018).
[4] A fenntarthatóság és jövőképesség kapcsolódási pontjait tárgyalja: Kocsis (2018).
[5] Ablonczy (2018) írása bemutatja, hogyan jelent meg a jövőképesség eszméje három

Tanulmányunkban, kibontva az első bekezdésben szereplő minimáldefiníció részleteit, a társadalmi jövőképesség ideáltipikus fogalmának[6] jelentését – analitikusan – a feltételfogalmak terminusaiban határozzuk meg. Először is *per definitionem* megkülönböztetjük egymástól a társadalmi jövőképesség fogalmának

- konjunktív (vagy összetett) szükséges és
- diszjunktív (vagy alternatív) elégséges feltételeit.

Ezt követően, az ideáltipikus definícióból kiindulva, és egyúttal tekintetbe véve a jövőképesség alanyaként számításba veendő társadalmi entitások és a mindenkori jövőben várható változások széles körét, meghatározzuk a társadalmi jövőképesség három alapformáját és különböző válfajait, altípusait.

A koncepcionális keretek kifejtése[7] során, törekedve a maximális fogalmi pontosságra és egyértelműségre, először körvonalazzuk a definíciókat és a típusok jelentését, példákkal illusztráljuk, majd ezt követően pontosítjuk azokat: egyszerű logikai jelölésekkel (formálisan) és ábrákkal is megvilágítjuk őket. Az analitikus meghatározások rendszere – reményeink szerint – mindannyiunk számára áttekinthetőbbé és követhetőbbé teszi a társadalmi jövőképesség összetett koncepcionális kereteit, egyfajta szellemi iránytűként szolgál a fogalmi útvesztőben való eligazodás során.

Ezt a koncepcionális megalapozást az is indokolja, hogy mivel a társadalmi jövőképesség fogalma számtalan jelentéstartalommal bír, sajátos értelemben vett gyűjtőfogalom, ezért ezek elválasztása egymástól[8] kijelölheti a társadalmi jövőképesség empirikus kutatásának főbb irányait: operacionálisan hozzájárul a társadalmi jövőképesség indexének megalkotásához vezető út részletes megtervezéséhez.

---

kiemelkedő magyar történelmi személyiség, Széchenyi István, Bánffy Miklós és Szabó Zoltán gondolataiban és tetteiben.

[6] Ian Morris (2013) gondolatmenetét követjük, aki a társadalmi fejlettség (social development) minimáldefiníciójából kiindulva alkotta meg az ideáltipikus definíciót, majd erre támaszkodva fejtette ki a társadalmi fejlettség indexének pilléreit.

[7] Bertalan László (2005) válogatása részletesen bemutatja a használt fogalomalkotási és klasszifikációs eljárások logikáját.

[8] A fogalompontosításnak ezt a módozatát a tudományfilozófiai szakirodalomban tudományos terminusok tipológiai alapú explikációjaként emlegetik. Lásd: Bertalan (2005).

1. A TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG IDEÁLTIPIKUS FOGALMA

„Nem arról ismerszik meg a nagyon okos ember,
hogy jó előrejelzéseket ad a jövőről,
hanem arról, hogy tisztán látja, a jövőt lehetetlen előre jelezni,
és ennek tudatában mégis képes előre alkalmazkodni hozzá.”
Mérő László

Tetszőleges társadalmi entitás (**TE**) jövőképességének – definíció szerint – *konjunktív* (vagy összetett) szükséges feltétele, hogy legyen

- ön-tudata, konstituálja önmagát[9] (**SzF$_1$**) és
- képes funkcionálisan működni (**SzF$_2$**) és
- képes önmagát tartósan fenntartani és továbbörökíteni (**SzF$_3$**) és
- képes a mindenkori jövőben várható környezetét és működését befolyásoló – stratégiai jövőképen alapuló – cselekvésre, önszervezésre, illetve cselekvésmódok megszervezésére felkészülni (**SzF$_4$**).

A fenti feltételek *együttes* megléte – értelmezésünk szerint – *lehetővé teszi* a társadalmi jövőképesség (TJk) (ki)alakítását, fenntartását és növelését különböző társadalmi entitások esetében, legalábbis a szükséges feltételek tekintetében. Úgy is mondhatjuk, hogy a fenti tényezők közös fennállása *esélyt* teremt a társadalmi jövőképesség elérésére, míg ezek, vagy akár közülük valamelyiknek a hiánya, kizárja azt.

Ha mondjuk adott ország vagy település eredeti lakossága különféle okok miatt vészesen csökken, akkor tartós fennmaradása kerülhet veszélybe (például elnéptelenedő vagy népességet váltó települések). Ha egy szervezet vagy intézmény nem képes a változó körülmények között az alaptevékenységét folyamatosan ellátni, elveszítheti a funkcionális működés kapa-

[9] A konstitúció a filozófiában ontológiai fogalom, a létezők létből és lényegből, aktusból és potenciából, matériából és formából való összetétele. Politikai filozófiai értelemben adott entitás öntételezésének, alkotmányos létének jellemzője. Lásd pl.: Manent (2003).

citását (például piacot veszítő vállalkozások, kiüresedő intézmények). Ha egy politikai szervezet nem rendelkezik stratégiai jövőképpel, valamint nincs kellő tettereje a céljainak elérését szolgáló stratégiai cselekvésmódok megszervezésére, akkor kiszorulhat/kikophat a politikai versenyből, eljelentéktelenedhet (például szavazói bizalmat elveszítő politikai pártok, tagságot elveszítő szakszervezetek, elhaló civil mozgalmak).

Formálisan: (TE) [$SzF_1 \wedge SzF_2 \wedge SzF_3 \wedge SzF_4 \rightarrow Df \rightarrow$ TJk]

Per definitionem minden társadalmi entitásra (TE) igaz: ahhoz, hogy jövőképes legyen, előtte mindig rendelkeznie kell az ön-tudat/konstituált létezés (SzF_1) *és* a tartós fennmaradás/reprodukció (SzF_2) *és* a funkcionális működés (SzF_3) *és* az önszervezésre/stratégiai cselekvésmódok megszervezésére történő felkészülés (SzF_4) potenciáljával.

Másképpen fogalmazva: a társadalmi jövőképesség – definíció szerinti – konjunktív (vagy összetett) szükséges feltétele az öntudat/konstituált létezés (SzF1) és a tartós fennmaradás/reprodukció (SzF2) és a funkcionális működés (SzF3) és az önszervezésre/stratégiai cselekvésmódok megszervezésére való felkészülés (SzF4) potenciálja.

A társadalmi entitások jövőképességét, a szükséges feltételek megléte esetén, a mindenkori jövőben várható változásokhoz való különböző viszonyulási formákat megvalósítani képes ágensek, illetve csoportjaik biztosíthatják, az alábbiak szerint.

Tetszőleges társadalmi entitás jövőképességének – definíció szerint – *diszjunktív* (vagy alternatív) elégséges feltétele, hogy képes legyen

- változások előidézésére **(EF_1)** és/vagy
- felkészülni a várható változások befolyásolására **(EF_2)** és/vagy
- felkészülni a várható változásokban rejlő korlátok semlegesítésére/lehetőségek kiaknázására **(EF_3)** és/vagy
- felkészülni a várható változásokkal járó kockázatok **(EF_4)** kezelésére.

A fenti feltételek értelmezésünk szerint – akár egyenként, akár különkülön vagy tetszőleges kombinációkban – biztosítják a társadalmi jövőképességet, annak különböző formában történő (ki)alakítását, fenntartását és növelését. Ha adott ország (például Törökország) vagy egy nagyvállalat (például TESLA) képes felkészülni konkrétan várható geopolitikai változások (nemzetközi migrációs válság) vagy konkrétan zajló technológiai változások (önvezető autók terjedése) előidézésére/befolyásolására, akkor éppúgy jövőképesnek tekinthetjük, mint ha valamely régió vagy város fel tud készülni környezeti változások (klímaváltozás, globális felmelegedés) kockázatainak kezelésére, vagy a technológiai fejlődésben rejlő lehetőségek kiaknázására (Smart City, Slow City).

Érvelhetünk úgy is: ha ezek közül az elégséges feltételek közül egyik sem áll fenn, akkor fogalmilag kizártnak tekinthetjük a társadalmi jövőképesség (ki)alakítását, biztosítását és növelését, legalábbis az elégséges feltételek tekintetében.[10] Ha mondjuk egy ország nem képes demográfiai, technológiai vagy környezeti változások előidézésére/befolyásolására, és nem képes felkészülni ezen változások stratégiai kezelésére sem, legyenek azok akár korlátok vagy kockázatok (népességcsökkenés, a társadalom „elöregedése", klímaváltozás), akár lehetőségek (robotizáció, mesterséges intelligencia), akkor az ő esetében nem beszélhetünk társadalmi jövőképességről. Hozzátehetjük még azt is, hogy a fenti négy feltétel közül minél több teljesül egyszerre adott ország vagy más társadalmi entitás esetében, annál erősebb a jövőképessége.

Formálisan: (TE) $[EF_1 \vee EF_2 \vee EF_3 \vee EF_4 \rightarrow Df \rightarrow TJk]$

Per definitionem minden társadalmi entitásra igaz: ha rendelkezik a változások előidézésének (EF_1) és/*vagy* a várható változások befolyásolására való felkészülésnek (EF_2) *és/vagy* a várható változásokban rejlő korlátok semlegesítésére/lehetőségek kiaknázására való felkészülésnek

[10] Itt jegyezzük meg, hogy a szükséges és elégséges feltételeket *külön* kezeljük, nem törekszünk „szükséges és elégséges feltételek" megfogalmazására. Ebből következik, hogy a konjunktivitást és a diszjunktivitást is önállóan vesszük figyelembe. Ugyanakkor, értelmezésünk szerint, ideáltipikusan, az összetett szükséges feltételek megléte esetén tudjuk szemügyre venni az alternatív elégséges feltételeket. Az empirikus kutatások során persze az egyik igazi kérdés majd az lesz, hogy a vizsgálandó társadalmi entitások (a reáltípusok) mely feltételeknek felelnek meg, és ennek tükrében hogyan hasonlíthatók össze, miképpen rangsorolhatók. Ezért is nevezik az ideáltipikus fogalmakat a tudományfilozófiában időnként *sorfogalom*nak.

(EF_3) és/*vagy* a várható változásokkal járó kockázatok kezelésére való felkészülésnek (EF_4) a potenciáljával, akkor jövőképes.

Másképpen fogalmazva: a társadalmi jövőképesség – definíció szerinti diszjunktív (vagy alternatív) elégséges feltétele a változások előidézésének (EF1) és/vagy várható változások befolyásolására való felkészülésnek (EF2) és/vagy a várható változásokban rejlő korlátok semlegesítésére/lehetőségek kiaknázására való felkészülésnek (EF3) és/vagy a várható változásokkal járó kockázatok kezelésére való felkészülésnek (EF4) a potenciálja.

2. MILYEN TÁRSADALMI ENTITÁSOK?

„Azé a nemzedéké és népé a jövő,
amelynek lesz e jövőhöz akarata és tettereje."
Max Planck

A vizsgálandó társadalmi entitásokat – végső soron – értelmezési, döntési és cselekvési képességgel felruházott, különböző csoportokba szerveződő, meghatározott társas kapcsolathálókba (családokba, rokoni, baráti, munkatársi vagy lakóhelyi közösségekbe stb.) beágyazott egyének[11] alkotják. Ők és csoportjaik a társadalmi jövőképesség kialakításának és növelésének potenciális bajnokai és kulcsszereplői, azaz ágensei. Ilyen társadalmi entitások lehetnek például

- a szervezetek (**Sz**), az intézmények **(I)**,[12]
- a települések (**Te**), a régiók (**R**),
- az ország(csoport)ok (**O**), a társadalmak (**Tá**), a nemzetek (**N**).

Ezeket a társadalmi entitásokat – többféle szempont alapján – további altípusokra bonthatjuk. Például megkülönböztethetjük egymástól a forprofit és a nonprofit szervezeteket vagy a társadalmi, gazdasági és politi-

[11] Itt Mark Granovetter (2017) széles körben elterjedt gazdaságszociológiai koncepciójára támaszkodunk.

[12] Az intézmények fogalmát Douglass C. North definíciója szerint használjuk: „Az intézmények a társadalom játékszabályai, … az emberek közötti interakciót meghatározó, az emberek által kialakított korlátok." (North, 2010, p. 13.) Az intézmények szerepét vizsgálja a jövőképesség szempontjából: Bakacsi (2017, 2018).

kai intézményeket, ezeken belül pedig további altípusokat (például a politikai intézményeken belül az államot, a pártokat), vagy az egyes konkrét városokat, régiókat, országokat, nemzeteket és így tovább.

A potenciálisan jövőképes társadalmi entitások köre tetszőlegesen bővíthető, adott vizsgálati szempontok mentén. Mindenesetre a különböző típusú jövőképesség-kutatások során a társadalmi entitások kiterjedt halmazából mindig pontosan és egyértelműen ki kell választani az elemzési célnak megfelelő elem(ek)et. Például: nyilvánvalóan más társadalmi entitások a megfigyelési egységek az egyes országok társadalmi jövőképességének összehasonlítása során, mint ha üzleti vállalkozások, politikai rendszerek vagy települések jövőképességét vesszük górcső alá.[13]

Formálisan: $TJk = Jk_{TE}$, ahol TE {Sz, I, Te, R, O, Tá, N, ...}

A jövőképes társadalmi entitások (Jk_{TE}) halmaza sokféle elemet tartalmaz: szervezeteket (Sz), intézményeket (I), településeket (Te), régiókat (R), ország(csoport)okat (O), társadalmakat (Tá), nemzeteket (N) stb., valamint ezek további különféle altípusait.

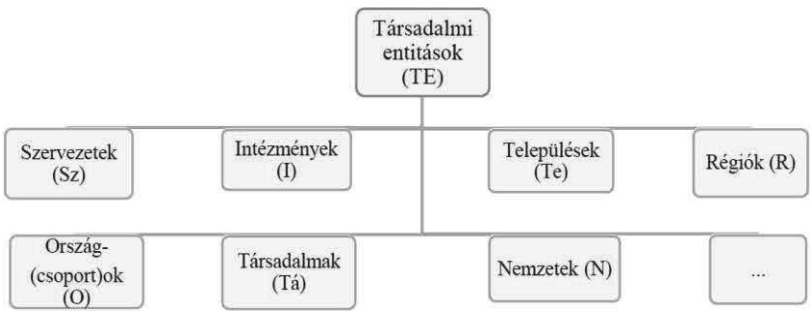

1. ábra: A társadalmi entitások fajtái

Nem győzzük hangsúlyozni, visszautalva az első bekezdésben kifejtettekre, hogy a különböző társadalmi entitások vizsgálata során a jövőképesség (ki)alakításának és biztosításának aktuális és/vagy potenciális

[13] A társadalmi entitásokat értelmezhetjük a hálózattudomány és hálózatelemzés terminusaiban is (Barabási, 2010, 2013, 2016), társadalmi kapcsolathálókként. Lásd ehhez: Bakacsi (2017, 2018).

ágenseit világosan körül kell határolnunk és pontosan meg kell határoznunk.[14] Legyenek akár egyének („bajnokok"), akár csoportok, az alapkérdés minden esetben az, hogy felkészültek-e már, illetve hogyan képesek felkészülni a társadalmi jövőképesség feltételeinek kialakítására rövid, közép- és hosszú távon. Kérdés továbbá, hogy az ágensek csoportjainak nagysága elérte-e a „kritikus tömeget", ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a jövőképesség biztosítását célzó tevékenységek önfenntartóvá váljanak.[15]

3. A TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG ALAPFORMÁI

„A jövő nincs teljesen hatalmunkban,
viszont nem áll teljességgel hatalmunkon kívül."
Epikurosz

A mindenkori jövőben várható változások értelmezését, előidézését és kibontakozásuk előmozdítását, valamint a befolyásolásukra való felkészülést *proaktív* (**Pa**) társadalmi jövőképességnek nevezzük. Ezeknek a cselekvésmódoknak a közös jellemzője, hogy közvetlenül a változásokra irányulnak, a változásokat pedig a társadalmi entitások ágensei saját közös céljaik és érdekeik szerint manipulálják, vagy legalábbis felkészülnek erre: a számukra kedvező/előnyös változásokat igyekeznek előidézni, kibontakozásukat megkönnyíteni, míg a számukra kedvezőtlen/hátrányos változásokat megpróbálják megakadályozni, kibontakozásukat gátolni.[16]

[14] Részletesebben lásd: Szepesi (2018).

[15] A kritikus tömeg fogalmát Thomas C. Schelling nyomán használjuk: „Ami minden kritikustömeg-modellben szerepel, az bizonyosfajta aktivitás, amely önfenntartó lesz, amint mértéke túllép bizonyos minimális szinten." (Schelling, 1998, p. 217.) Itt jegyezzük meg továbbá, hogy egyének vagy kisebb társadalmi entitások (például szervezetek) jövőképessége *önmagában* nem feltétlenül vonja maga után nagyobb társadalmi entitások (például országok) jövőképességét (aggregációs probléma). Ezeket a problémákat szem előtt tartjuk, de itt nem foglalkozunk velük részletesebben. Inkább a későbbi empirikus kutatások során igyekszünk majd konkrétan kezelni őket.

[16] Azt, hogy mit tekintünk kedvező (kívánatos) és kedvezőtlen (nemkívánatos) változásnak, normatív mércéink alapján tudjuk megítélni. A társadalmi jövőképesség kutatási projektünk normatív – morál- és politikai filozófiai alapokon nyugvó – kereteihez lásd: Ábrahám (2018), Csák (2018). A vizionált változások a jelenbeli társadalmi állapotot közelíthetik a kívánatos társadalmi állapothoz, vagy távolíthatják attól. A kívánatos társadalmi állapotot mindenesetre normatív sztenderdjeink tükrében tudjuk ábrázolni. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy "…a társadalmi jövőképesség analitikus és normatív koncepciója nem választható el egymástól." (Ambrus, 2017c, p. 3)

A társadalmi jövőképesség ezen alapformáját a *stratégiai kreativitás* sajátos megnyilvánulásaként is jellemezhetjük: itt ugyanis arról van szó, hogy adott társadalmi entitás – a korlátokhoz és lehetőségekhez mérten – alkotó módon igyekszik a jövőt alakítani. Ha például egy ország a számára kedvezőtlen demográfiai tendenciákat időben felismeri, innovatív népesedés- és családpolitikai akciókkal igyekszik befolyásolni azokat, vagy adott országcsoport a globális felmelegedés csökkentését célzó újszerű energia- és környezetpolitikai intézkedéseket tesz, vagyis proaktív és kreatív módon próbálja biztosítani jövőképességét.

Abban az esetben viszont, ha a társadalmi entitások potenciális ágensei a jövőbeli változásokban rejlő korlátok semlegesítésére és/vagy kedvező lehetőségek kiaknázására készülnek fel, *aktív* (**A**) jövőképességről beszélünk. Az előző példánál maradva: ha az országcsoport nem képes a globális felmelegedés folyamatának lassítására, energiapolitikai lépésekkel (például napkollektorok tömeges működésbe állításával) kiaknázhatja a benne rejlő lehetőségeket, az aktív jövőképesség jegyében. Vagy mondjuk adott egészségügyi vállalkozás, intézmény a technológiai változásokban, így a nanotechnológia elterjedésében rejlő lehetőségek kiaknázására időben felkészülhet új gyógyászati eljárások alkalmazásával, amely szintén az aktív jövőképesség gyakorlati példája. Ezekre az esetekre szintén egyfajta *stratégiai rugalmasság*[17] *(strategic resiliency)* jellemző: a vizionált lehetőségek megragadására való időben és alkotó módon történő felkészülés képessége. Csak itt a cselekvés nem magára a változásra, hanem a változás lehetséges következményeire irányul, de szintén innovatív módon.

Végül, ha a társadalmi entitások a mindenkori változásokat kísérő kockázatok kezelésére törekszenek, akkor reaktív (**Ra**) jövőképességgel van dolgunk. Ekkor már inkább egyfajta *stratégiai adaptivitás*ról van szó, legalábbis abban az értelemben, hogy az elkerülhetetlen jövőbeli kockázatokra adott válaszok kerülnek előtérbe, az alkalmazkodás, mint egyfajta reziliencia (resilience) formájában. Folytatva a fenti példát: ha az említett ország nem tudja a demográfiai folyamatokat közvetlenül befolyásolni, még mindig felkészülhet az azokból fakadó kockázatok stratégiai kezelésére, például munkaerő-piaci, nyugdíjpolitikai

[17] A stratégiai rugalmasság fogalmához lásd: Deloitte (2018).

vagy bevándorláspolitikai lépésekkel, a reaktív jövőképesség jegyében. Vagy ha egy ország geopolitikai kockázatok, például a háborús feszültségek minimalizálására készül fel, mivel azokat nem tudja közvetlenül befolyásolni, katonai szövetséghez csatlakozhat vagy fegyverkezhet. Ezek is a reaktív jövőképesség lehetséges esetei.

Ezzel meghatároztuk a társadalmi jövőképesség három alapformáját (Af), amelyeket – figyelembe véve a lehetséges társadalmi entitások tág halmazát, valamint azt, hogy milyen különböző változások várhatók – további altípusokkal kombinálhatunk.

Formálisan: $Jk_{TE,Af}$, ahol Af {Pa, A, Ra}

A társadalmi jövőképesség alapformájának halmaza három elemet tartalmaz: a proaktív (Pa), az aktív (A) és a reaktív (Ra) formát.

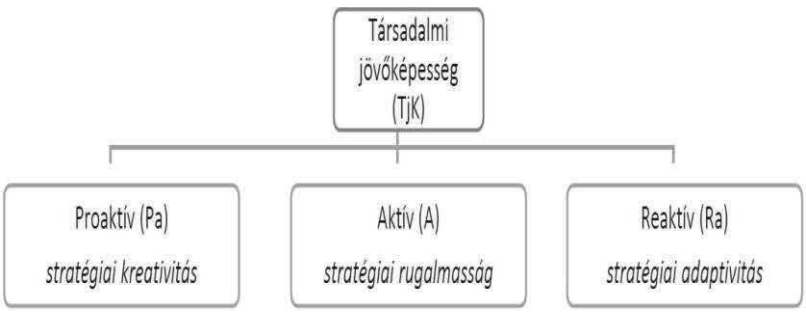

2. ábra: A társadalmi jövőképesség alapformái

4. MILYEN VÁRHATÓ VÁLTOZÁSOK?

„A jövő valójában egyes számban nem létezik.
Számtalan, előre láthatatlan jövőről beszélhetünk csak,
amelyek képesek minden alkalommal meglepetést okozni.”
Niall Ferguson

A mindenkori jövőben várható változásokat (VV) több szempontból is osztályozhatjuk. Először tartalmi (azaz *szubsztantív*) szempontból, ezt követően pedig az előre jelezhetőség (azaz *prediktivitás*) és az időbeliség (azaz *temporalitás*) szemszögéből vesszük őket szemügyre és soroljuk őket altípusokba.

A társadalmi jövőképesség további konceptualizálása céljából a várható változásokat attól függően is osztályozni tudjuk, hogy a változások – a széles értelemben vett – társadalmi lét mely szférájában játszódnak le, illetve fognak lejátszódni. A várható változások tartalmi (VVTa) szempontja szerint különbséget tehetünk

- ökológiai-(geo)politikai (ÖGp),
- technológiai (T),
- szocio-ökonómiai (SzÖ) és
- kulturális-spirituális (KS)

változások között, hogy csak a legfontosabbakra utaljunk.

Az osztályozás egyfelől nem teljes körű, azaz nem öleli fel a várható változások valamennyi lehetséges fajtáját, ugyanakkor utal azokra a változástípusokra, amelyeket a társadalmi jövőképesség vizsgálata szempontjából kiemelt jelentőségűnek tekintünk. Másfelől az egyes típusok kellő mértékben átfogóak ahhoz, hogy bizonyos változási területeken belül további lényeges – finomabb és részletezőbb – megkülönböztetéseket tegyünk.

Az ökológiai-(geo)politikai változások fogalma kiterjed egyfelől a várható globális természetierőforrás-egyensúlyra, a földrajzi elhelyezkedésre és az ezekből adódó politikai átrendeződésekre,[18] ide

[18] A geopolitika fogalmát George Friedman (2015a, 2015b, 2015c) írásainak szellemében használjuk. A globális civilizáció jövője feltérképezésének új megközelítését és hálózatelemzés-alapú módszertanát képviseli a konnektográfia. Lásd: Khanna (2017).

értve az emberi tevékenységnek betudható globális éghajlatváltozás, a biodiverzitás és a természeti erőforrások elérhetősége (különösen a világ vízháztartásának átalakulása) folyamatait,[19] másfelől a társadalmak politikai berendezkedésének jövőbeli formálódására (például demokratikus-diktatórikus átmenetek, politikai stabilitás és biztonság alakulása, politikai integritás és szuverenitás alakulása).[20]

A technológiai változások fogalmával az ember mesterséges világát alakító, illetve az egyre gyorsuló technológiai folyamatokat magában foglaló tendenciákat és trendeket kívánjuk együttesen megragadni. Ide tartozónak tekintjük az emberi tevékenységeket és létmódokat (kiemelten a munkát) alapvetően megváltoztató robotizáció, mesterséges intelligencia és nanotechnológia terjedését.[21]

A szocio-ökonómiai változások körébe soroljuk a népmozgalmi trendeket,[22] azon belül pedig számításba vehetjük a születések, a halálozások és a (nemzetközi) vándorlás alakulását. Szintén ide tartozónak tekintjük például az urbanizációt és a társadalmi mobilitást, valamint olyan tendenciákat, mint a versenyképesség alakulása, a munkaerőpiaci, az oktatási és egészségügyi trendek.

A kulturális-spirituális változások fogalmával az entitások szimbólumokban, értékekben és normákban megtestesülő létének[23] átalakulást érintő világméretű tendenciákat, a kommunikáció, a bizalom vagy a vallásosság területén tapasztalható nemzetközi folyamatokat kívánjuk megragadni.

Formálisan: $Jk_{TE,Af,VVTa}$, ahol VVTa {ÖGp, T, SzÖ, KS, …}

A társadalmi jövőképesség szempontjából releváns várható változások halmaza tartalmi szempontból négy elemet tartalmaz: az ökológiai-

[19] Az ökológiai fenntarthatóság és a társadalmi jövőképesség kapcsolatához lásd: Kocsis (2018).

[20] A hosszú távú politikai stratégia jövőképesség-alapú értelmezéséhez lásd: Ambrus (2017a, 2017b, 2018).

[21] A technológiai változások várható munkaerő-piaci hatásaihoz lásd: Főző–Tóth (2017).

[22] A gyerekvállalás és a társadalmak elöregedése témakörökhöz lásd: Bartus (2018), Gál (2018).

[23] „A modern államnak van spirituális és szimbolikus funkciója is: nélkülözhetetlen ahhoz, hogy állampolgári tudatunk legyen.” (Manent, 2003, p. 54.)

(geo)politikai (ÖGp), a technológiai (T), a szocio-ökonómiai (SzÖ) és a kulturális-spirituális (KS) változásokat.

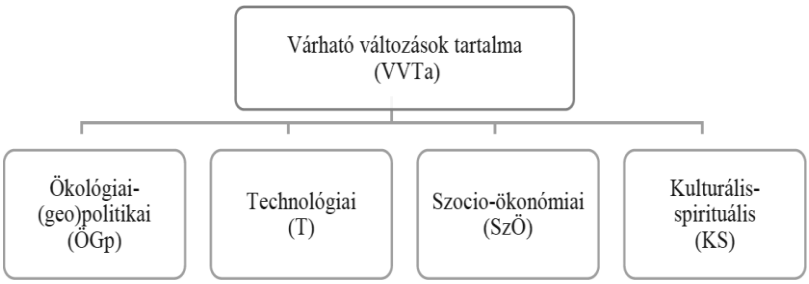

3. ábra: A várható változások tartalmi típusai

A változásokat az előre jelezhetőség alapján is osztályozhatjuk.

Eszerint különbséget tehetünk

- nem előre jelezhető és
- előre jelezhető változások között.

Az első típusba a váratlan, míg a másodikba a *valamilyen eséllyel* várható változásokat sorolhatjuk. Utóbbira jó példákat találunk a demográfiai kutatásokban vagy az éghajlatváltozásokra vonatkozó előrejelzésekben. A múltbéli születési és halálozási trendek – *ceteris paribus* – előrevetítésével meghatározott esélyek alapján tudjuk megjósolni a népességszám jövőbeli alakulását, hasonlóan ahhoz, ahogy az ökológusok a korábbi éghajlati változások trendjeinek ismeretében előre jelzik például a globális felmelegedés lehetséges forgatókönyveit.

Alkalmazva a racionális döntések sztenderd elméletének[24] idevágó alapfogalmait, ha ez az esély a várható változások esetében

- 100%, akkor *bizonyos* (Bs),
- ha nagyobb, mint 0%, de kisebb, mint 100%, akkor – *tág értelemben – bizonytalan* változásokról beszélünk.[25]

[24] Luce–Raiffa (1957) klasszikus művére támaszkodunk a döntéselméleti alapkategóriák meghatározása során. Lásd még például: Hirshleifer–Riley (1998).
[25] Értelemszerűen a 0% esély jelenti a nem várt változások esetét.

Ha ismerjük a várható változás realizálódásának – objektív vagy szubjektív – bekövetkezési valószínűségét, akkor

- *kockázatos* (K) változásokról beszélünk.

Ha viszont csak a lehetséges változások forgatókönyveiről rendelkezünk ismeretekkel, de nincs információnk azok bekövetkezésének esélyéről, akkor

- szűkebb értelemben vett bizonytalan (Bn) változásokról van szó.[26]

Formálisan: $Jk_{TE,AF,VVTa,VVEJ}$, ahol VVEJ {Bs, K, Bn}

A társadalmi jövőképesség szempontjából releváns várható változások halmazának az előre jelezhetőséget (VVEJ) tekintve három eleme van: a bizonyos (Bs), a kockázatos (K) és a bizonytalan (Bn) változások.

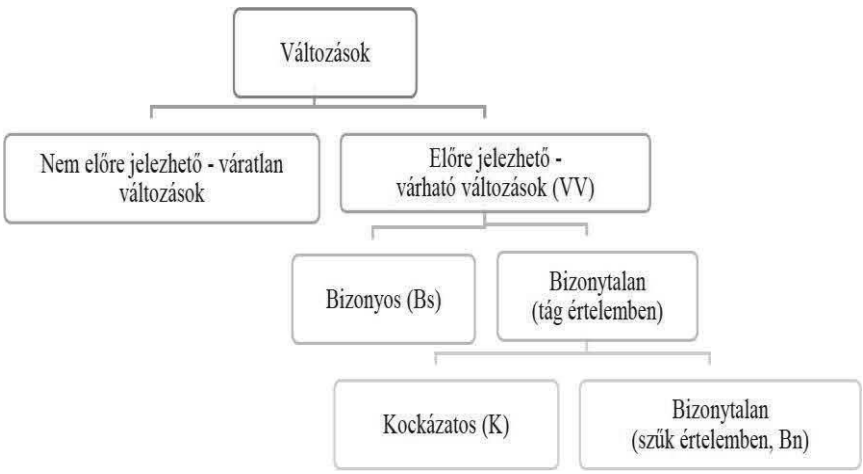

4. ábra: A változások típusai a prediktivitás alapján

[26] Niall Ferguson (2010, pp. 343–358.) részletesen bemutatja a bizonytalanság és a kockázat közti különbséget a pénzpiacok kialakulásának és működésének kontextusában.

A várható változásokon belül végül az időbeliség alapján, azaz temporálisan (VVTe) külön kezeljük a

- rövid távon (RT) vagy
- középtávon (KT) vagy
- hosszú távon (HT)

előre jelezhető változásokat.

Formálisan: $Jk_{TE,AF,VVTa,VVEJ,VVTe}$, ahol VVTe {RT, KT, HT}

A társadalmi jövőképesség szempontjából releváns várható változások halmazának a temporalitást tekintve három eleme van: a rövid távon (RT), a középtávon (KT) és a hosszú távon (HT) előre jelezhető változások.

5. ábra: A várható változások típusai a temporalitás alapján

ÖSSZEFOGLALÓ

„Az emberek viselkedése gyakran három fázison megy át, miközben a jövő technológiájának hatásairól gondolkodnak: áhítattal és csodálattal képzelik el a régi problémák megoldására való képességét;
aztán megijednek az új technológiák új, komoly veszélyeitől; végül pedig rájönnek, hogy az az egyetlen járható és felelősségteljes út, ha gondosan kijelölik a fejlődés olyan pályáját,
amely megvalósítja a jótékony hatásokat és közben kordában tartja a veszélyeket."
Ray Kurzweil

Tanulmányunkban kísérletet tettünk a társadalmi jövőképesség fogalmának meghatározására és többféle szempont szerinti osztályozására. A fogalom minimáldefiníciójából indultunk ki, majd kifejtettük a társadalmi jövőképesség ideáltipikus definícióját, a feltételfogalmak terminusaiban. Ezt követően különböző megfontolások alapján a társadalmi jövőképesség formáinak és típusainak klasszifikációját végeztük el. Egy összetett fogalmi hálót szőttünk, amelynek segítségével a sokjelen- tésű fogalom pontosítására törekedtünk, nem tévesztve szem elől az operacionális továbblépés lehetőségét: egy módszertanilag és empirikusan megalapozott társadalmi jövőképesség index megalkotásának feladatát.

A koncepcionális keretek kialakításának eredményét az alábbi analitikus formula segítségével összegezhetjük:

$$Jk_{TE,Af,VVTa,VVEJ,VVTe}, \text{ ahol}$$

TE {Sz, I, Te, R, O, Tá, N, ...}
Af {Pa, A, Ra}
VVTa {ÖGp, T, SzÖ, KS …}
VVEJ {Bs, K, Bn}
VVTe {RT, KT, HT}

Azaz: a jövőképesség konceptualizálása és osztályozása során, kiindulva az ideáltipikus definícióból, a következő lépéseket kell megtennünk:

- egyértelműen meg kell határoznunk, hogy *milyen társadalmi entitás(ok)* (szervezet, intézmény, település, régió, ország, társadalom, nemzet stb.) jövőképességéről beszélünk,
- meg kell jelölnünk, hogy a társadalmi jövőképesség mely alapformájával vagy *mely alapformáival* (proaktív, aktív, reaktív) van dolgunk,
- ki kell választanunk, hogy – *tartalmi szempontból – milyen* és hány *várható változás*ra [ökológiai-(geo)politikai, technológiai, szocio-ökonómiai, kulturális-spirituális] való felkészülést kívánunk elemezni,
- ki kell választanunk, hogy – *az előre jelezhetőség szempontjából – milyen várható változás*ra (bizonyos, bizonytalan, kockázatos) való felkészülést vizsgálunk,
- ki kell választanunk, hogy – *a temporalitás szempontjából – milyen várható változás*ra (rövid, közép-, hosszú távú) való felkészülést veszünk szemügyre.

Mindezek fényében a **ConNext 2050** kutatási projektet, beleértve a továbblépés lehetőségeit a társadalmi jövőképesség indexének megalkotásához vezető úton, az alábbi módon tudjuk röviden összegezni a bevezetett formula segítségével:

$$Jk_{TE,Af,VVTa,VVEJ,VVTe}, \text{ ahol}$$

TE {országok}
Af {Proaktív, Aktív, Reaktív}
VVTa {ökológiai-(geo)politikai, technológiai, szocio-ökonómiai, kulturális-spirituális}
VVEJ {bizonytalan, kockázatos}
VVTe {hosszú távú}

Gondolatmenetünket annak reményében zárjuk, hogy sikerült valaennyire megvilágítanunk és tisztáznunk – az analitikus fogalomalkotás révén – a társadalmi jövőképesség sokrétű koncepcióját, amelynek alapján, támaszkodva a kutatás normatív alapjaira, már meg tudjuk kezdeni a társadalmi jövőképesség összehasonlító empirikus kutatását, középpontba állítva a társadalmi jövőképesség indexét.

IRODALOMJEGYZÉK

Ablonczy B. (2018): Gondolatból tett. Három magyar történelmi személyiség a jövőképességről. In: jelen kötet. pp. 371–392.

Ábrahám Z. (2018): Conservatio personae gratae. In: jelen kötet. pp. 69–110.

Aczél P. (2018): A társadalmi jövőképesség diszkurzív koncepciója. In: jelen kötet. pp. 111–146.

Ambrus L. (2017a): Jövőképesség és hosszabb távú politikai stratégia. Fogalom-tisztázási kísérletek. (Kézirat) Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont, Budapest

Ambrus L. (2017b): Néhány szó a politikai stratégia fogalmáról. (Kézirat) Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont, Budapest

Ambrus L. (2017c): Hozzászólás. (Kézirat) Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont, Budapest

Ambrus L. (2018): A jövőképesség politikai fogalmáról. In: jelen kötet. pp. 233–267

Bakacsi Gy. (2017a): A méltányos elosztás mint a hálózatok fenntarthatóságának alkalmassági vonzereje. (Kézirat) Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont, Budapest

Bakacsi Gy. (2018): A hálózatoké a jövő. In: jelen kötet. pp. 269–300.

Barabási A.-L. (2010): Villanások. A jövő kiszámítható. Nyitott Könyvműhely, Budapest

Barabási A.-L. (2013): Behálózva. A hálózatok új tudománya. Helikon, Budapest

Barabási A.-L. (2016): A hálózatok tudománya. Libri, Budapest

Bartus T. (2017): A gyerekvállalás okai nemzetközi kitekintésben. In: jelen kötet. pp. 339–370.

Bertalan L. (szerk.) (2005): A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások. Helikon, Budapest

Csák J. (2018): A társadalmi jövőképeség normatív koncepciója. In: jelen kötet. pp. 35–68.

Deloitte (2018) Strategic resiliency. Striking the right balance between protecting and creating value. Letöltés dátuma: 2018.05.19. Letölthető: https://www2.deloitte.com/us/en/pages/risk/articles/flip-side-strategic-resiliency.html

Diamond, J. (2009): Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez. Typotex, Budapest

Ferguson, N. (2010): A pénz felemelkedése. A világ pénzügyi történelme. SCOLAR, Budapest

Ferguson, N. (2011): Civilizáció. A Nyugat és a többiek. SCO- LAR, Budapest

Friedman, G. (2015a): A következő 100 év. Előrejelzés a 21. századra. New Wave Media Kft., Budapest

Friedman, G. (2015b): Gyulladáspontok. A kialakulóban lévő válság Európában. New Wave Media Kft., Budapest

Friedman, G. (2015c): A következő évtized. New Wave Media Kft., Budapest

Főző Zs.–Tóth K. (2017): Várható munkaerőpiaci trendek a technológiai fejlődés tükrében. (Kézirat) Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont, Budapest

Gál R. I.–Radó M. (2018): Felkészülés a társadalom idősödésére – Esettanulmány a demográfiai jövőképesség tárgykörében. In: jelen kötet. pp 303–337.

Granovetter, M. (2017): Society and Economy. Framework and Principles. The Belknap Press, Mass.– London, Cambridge

Hirshleifer, J.–Riley, J. G. (1998): A bizonytalanságban hozott döntések elemei. In: Csontos László (vál.): A racionális döntések elmélete. Osiris, Budapest, 25-61. old.

Khanna, P. (2017): Konnektográfia. A globális civilizáció jövőjének feltérképezése. HVG Könyvek, Budapest

Kocsis T. (2018): Véges Föld, végtelen ambíció – Jövőképesség és fenntarthatóság társadalomtudományi alapon. In: jelen kötet. pp. 189–231.

Luce, R. Duncan–Raiffa, H. (1957): Games and Decisions: Introduction and Critical Survey. Wiley, New York

Manent, P. (2003): Politikai filozófia felnőtteknek. Osiris, Budapest

Monda E. (2018): A társadalmi jövőképesség – a jövőkutatás kontextusában. In: jelen kötet. pp. 149–188.

Morris, I. (2013): The Measure of Civilization. How Social Development Decides the Fate of Nations. Princeton University Press, Princeton – Oxford

North, D. C. (2010): Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény. Helikon, Budapest

Schelling, T. C. (1998): Tragacsok, termosztátok és más modellcsaládok. In: Csontos László (vál.): A racionális döntések elmélete. Osiris, Budapest, pp. 208−241.

Szepesi B. (2018): Kik lehetnek a jövőképesség kulcsszereplői? In: jelen kötet. pp. 393–433.

CSÁK JÁNOS
A TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG NORMATÍV KONCEPCIÓJA

BEVEZETŐ

Tanulmányunk célja, hogy megvilágítsa a társadalmi jövőképesség koncepciót megalapozó normatív megfontolásokat és logikát.[1] Kiinduló feltételezésünk szerint valamely társadalmi entitás végső célja az, hogy a részét alkotó egyének (és intézményeik) elismerésre méltó életet élhessenek. Ebből következően központi problémánk „a jó élet valamely rend egységében", az az élet, amelyet érdemes élni, megőrizni, megvédeni és újratermelni.[2]

A társadalmi jövőképesség valamely társadalmi entitás alkotó erőfeszítése arra, hogy értelmezze a folyamatosan változó világot, megszervezze önmagát sajátos életmódjának és életvilágának megőrzése és újratermelése érdekében, összességében: kézben tartsa és irányítsa a sorsát.

Valamely társadalmi entitás jövőképességének szükséges feltétele, hogy az adott entitásnak legyen öntudata, konstituálja[3] önmagát, képes legyen tartósan funkcionálisan működni, valamint úgy megszervezni önmagát, hogy befolyásolni tudja a mindenkori környezetét. Valamely társadalmi entitás jövőképességének elégséges feltétele, hogy adott entitás képes legyen változások előidézésére, felkészült legyen a várható változások befolyásolására,

[1] Köszönöm a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpontban dolgozó kollégáim, Ábrahám Zoltán, Aczél Petra, Ambrus Loránd, Gál Róbert Iván, Kocsis Tamás, Monda Eszter, Szántó Zoltán Oszkár, Szabadhegy Péter és Szepesi Balázs észrevételeit. Hálás vagyok továbbá Balázs Zoltán, Christopher Ball, George Friedman, Baranyi Márton, Barta Márton, Lánczi András, Böszörményi-Nagy Gergely, Charles Kenny, Mike Liu Xi, Molnár Attila Károly és John D. Mueller megjegyzéseiért és tanácsaiért. Mindazonáltal a tanulmányban leírtakért a szerzőé a teljes felelősség.

[2] E tanulmány a Társadalmi Jövőképesség Index kidolgozásához kíván hozzájárulni. Az analitikus háttérhez lásd: Szántó (2018). A személyre és az emberi állapotra a társadalmi jövőképesség összefüggésében lásd: Ábrahám (2018).

[3] A konstituáltság ontológiai értelemben adott entitás lényegét és létét, potenciáját és ténylegességét jelenti, míg politikai filozófiai értelemben az entitás sajátos társadalmi personáját, a rá jellemző rend egységét, amelyet sajátos észjárása tart mozgásban.

az azok nyomán felmerülő korlátok semlegesítésére, a lehetőségek kiaknázására, és a változásokkal járó kockázatok kezelésére.

Az emberiség fejlődésének vizsgálata interdiszciplináris[4] vállalkozás, amely implicit és explicit, morális és metafizikai megfontolásokon alapul. A történelem során a jó életre, az emberképre és az emberi állapotra vonatkozó elgondolások filozófiai, vallási, tudományos és művészeti megközelítésből fogalmazódnak meg.[5]

A filozófia végső soron a milyen a helyes élet?; milyen életet éljen az ember?; és a miképpen kell élnünk?[6] kérdéseivel foglalkozik, valamint a jó életet lehetővé tévő rend egységének természetét és rendeltetésszerű működését vizsgálja.

A vallás megközelítésében az értelmezés és a társas cselekvés keretfeltételei transzcendentális alapelvekben gyökereznek. A vallási megközelítés az emberi civilizációk szerves és megbecsült, az élet összes szféráját átható aspektusa. Ez alól a nyugati civilizáció – a legutóbbi háromszáz évben fokozódó ütemben – kivétel, mivel aláásni látszik önnön vallási és transzcendentális alapjait.[7]

A modern tudomány szenvtelen, szigorúan racionális, módszeres megközelítés az emberiség megszabadítására a természet adta korlátoktól, illetve a világ megváltoztatására. A modern tudomány önmeghatározása szerint semleges a végső értékek iránt. Ennek következtében, amikor végső értékek közötti választással szembesül, felmerül annak kockázata, hogy a személyt fiziológiai

[4] "A különböző tudományterületeken szükségünk van bizonyos mértékű absztrakcióra ahhoz, hogy megértsük a tágabb összefüggéseket… A legfontosabb szellemi alkotóelemek… alapos filozófiai, művészeti és történelmi műveltség… aminek része az is, hogy az ember tisztában van vele, a modern tudomány miért épp a Földközi-tenger vidékén alakult ki… magas szintű absztrakciós készség, a kvantitatív tudományok terén is… erkölcsi feddhetetlenség és önuralom." Roska Tamás interjú (Roska, 2012).

[5] A megközelítésekkel kapcsolatos elgondolásokat nagyban inspirálta Richard Tarnas munkássága (Tarnas, 1993).

[6] Platón, Gorgiasz, 492d, 500c; Állam, 352d.

[7] „A hellén gondolkodás kifejlődése óta… a nyugati civilizáció a racionalizmus irányába hajlik, ami egyúttal a vallásos élettől való távolodással jár… a világ történetében a Nyugaton kívül sehol nem találkozunk ilyen szembetűnő elfordulással a vallástól." (Braudel, 1995 [1963], 23.)

folyamatokra redukálja ennek minden nem szándékolt mellékkövetkezményével együtt.

A művészetek sajátos megközelítésükkel az esztétikai érzékre és az érzelmekre hatva formálják az ember világértelmezését.

A filozófiai, vallási, tudományos és művészeti világértelmezési megközelítések kölcsönösen hatnak egymásra.[8] Ennek történelmi példája az ókori hellén filozófia bizonyos elemeinek keresztény asszimilációja, a művészetek más világlátásokat befolyásoló szerepe a reneszánsz idején, vagy a természettudományoknak a filozófia, a vallás és a művészetek fölé kerekedése a modernitásban. Az efféle versengés ellenére állíthatjuk, hogy bármely, megalapozott öntudatra és identitásra aspiráló entitás létezésének szükséges feltétele a választékos filozófiai, vallási, tudományos és művészeti reflexió.

A társadalmi jövőképesség újszerű, a fenti területek eredményeire építő, multidiszciplináris[9] vizsgálata azoknak a jellemzőknek a feltárására irányul, amelyek lehetővé teszik, hogy az entitások megőrizzék sajátos életmódjukat és életvilágukat. A társadalmi jövőképességet ellenőrizhető, nyilvánosan hozzáférhető statisztikai indikátorokból felépülő Társadalmi Jövőképesség Indexszel (Social Futuring Index, röviden SFI) mérjük. Úgy gondoljuk, hogy vannak életvilágok, amelyek jobb lehetőséget biztosítanak a tagjaik számára anyagi, szellemi, spirituális és pszichikai szükségleteik kielégítésére

[8] A filozófiai, vallási, tudományos és művészeti megközelítésből fakadó teljesítmények időnként, bár nem szükségszerűen, összeütközésbe kerülhetnek egymással. Végső soron azonban minden teljesítmény az értelem mércéjén mérődik meg, s a történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy az értelemnek megfelelő teljesítmények őrződnek meg hosszútávon. XVI. Benedek pápa megfogalmazásában: „az értelemmel ellentétes cselekvés ellentmond Isten lényegének… Szent János, módosítva a Teremtés könyvének, az egész Szentírásnak az első versét, e szavakkal kezdte evangéliumát: „Kezdetben volt a Logosz. Isten σὺν λόγῳ, azaz a Logosszal cselekszik. A Logosz egyszerre jelenti az értelmet és a szót – egy olyan értelmet, mely teremtő és képes arra, hogy közölje magát, pontosan úgy, mint értelem… Kezdetben volt az Logosz, és a Logosz Isten volt." XVI. Benedek Pápa (2006).
Az értelem működésének példája a 9–11. századi iszlám világ, amely tudományos és filozófiai tekintetben az akkori világ élvonalába tartozott, például ekkor fordították arabra a hellén filozófusok és természettudósok munkáit.

[9] A társadalmi jövőképességet megkülönböztetjük más akadémiai irányzatoktól, így a jövőről folyó számos más diszkurzus-kerettől, lásd: Aczél (2018), a forecasting és foresighting területétől, lásd: Monda (2018), és az ökológiai-gazdasági fenntarthatósági szempontú vizsgálódástól, lásd: Kocsis (2018).

és a bennük rejlő képességek kibontakoztatására, mint mások, és amelyeket – ebből fakadóan – érdemes megőrizni és újratermelni (Haldane, 2009, pp. 37–50.). E tanulmányban ennek az élni érdemes, azaz a valamely rend egységében kibontakozó jó élet minőségi összetevőit vesszük számba. E konceptuális keret vagy sztenderd (Strauss, 1953, pp. 35−80.) alapján fogjuk az SFI eredményeket interpretálni. Az efféle elemzés hozzájárulhat a társadalmi entitások előtt álló cselekvési lehetőségek módszeres mérlegeléséhez.

Az első részben a *személy*, mint az emberi lények és társadalmi entitások bizonyos jellemzőit harmonikusan integráló fogalom hátterét világítjuk meg. Ezt követően áttekintjük a valamely rend egységében kibontakozó jó életre, azaz a *summum bonumra* (legnagyobb közös jó) vonatkozó elgondolások történetét a minden bizonnyal legnagyobb morálfilozófusok, Platón, Arisztotelész, Szent Ágoston és Kant gondolatai alapján. Majd rátérünk a modern kor néhány kiemelkedő gondolkodójának – végső soron a nagy elődök normatív elgondolásait időszerűen alkalmazó – elképzeléseire.

A második részben felvázoljuk az SFI eredmények és változásaik kiértékelésének normatív keretét. Az „élni érdemes élet” átfogó fogalmát használjuk a valamely rend egységében kibontakozó jó élet egyetemes jellemzőinek összefoglaló megnevezésére. Végezetül, azonosítjuk azokat az indikátorokat összefogó pilléreket, amelyeken keresztül felmérjük a különféle társadalmi entitásokat.

1. A SZEMÉLY FOGALMA, A SUMMUM BONUM ÉS A TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG

1.1. AZ EMBERI *SZEMÉLY* ÉS A TÁRSADALMI *PERSONA*

Az emberi *személy*

A társadalmi jövőképesség alanya valamely társadalmi entitás, szerveződés, amelyet a *személy* koncepciója alapján értelmezünk.

A *személy* fogalma arra utal, hogy az ember különleges helyet foglal el az érző lények között: a természet részeként leírható fizikai jellemzőkkel bír, ugyanakkor az értelem meg is különbözteti őt a többi lénytől, képes reflektálni önmagára és célokat kitűzni maga elé.[10] Röviden: képes *énként* tekinteni önmagára. Ez más személyek létét és tudomásulvételét is feltételezi, hiszen az *én* csak akkor értelmezhető, ha létezik a *te* is. Az *én* és a *te* közötti beszéd útján folytatott kommunikáció[11] hozza létre a személyek közötti kapcsolatot.

A személy, miközben pszichikailag egyén, ugyanakkor különféle társadalmi entitások tagja is: „egyszerre egész és rész – egész önmagában és rész társadalmi mivoltában." (Haldane, 2009, p. 226.) Az élni érdemes élet művészetének lényege az egyén és a társadalmi adottságok, körülmények közötti egyensúly kialakítása. Vizsgálódásunk abból indul ki, hogy az emberi személy értelmes, 12 párkapcsolatban él, 13 önkifejező, társas, 14 szabad

[10] „A 'személy' fejezi ki azt, ami a természetben a legtökéletesebb… és mivel az értelemmel bíró létező a legtökéletesebb, az értelemmel bíró egyént 'személynek' hívjuk." Aquinói Szent Tamás, *Summa Theologiae*, I, Q. 29, A. 3.

[11] A *személy* latinul *persona*, ami a *personare*. azaz hangot adni szóból ered. „Az értelmes beszéd a hasznos és a káros, tehát egyúttal az igazságos és az igazságtalan kifejezésére is szolgál. Valójában éppen az a többi élőlénnyel szemben az ember sajátossága, hogy ő az egyedüli, aki felfogja a jót és a rosszat, az igazságost és az igazságtalant, márpedig éppen azokból, akik erre képesek, jön létre a család és az állam." Arisztotelész, *Politika,* 1253a.

[12] „A léleknek két része van: az egyikben saját magában van az értelem, a másikban nincs meg ugyan önmagában az értelem, de képes annak engedelmeskedni." Arisztotelész, *Politika*, 1333a. „Minden embernek természete, hogy törekszik a tudásra." Arisztotelész, *Metafizika*, 980a.

[13] „Minthogy mindent elsősorban a legapróbb részleteiben kell vizsgálni, a háznépnek pedig legelemibb és legkisebb részei az úr és szolga, a férj és feleség, az apa és gyermeke, ezt a három viszonylatot kell majd megvizsgálnunk, hogy mi a lényegük és milyeneknek kell lenniük. Ilyen tehát az urasági és a házastársi kapcsolat (nem tudjuk külön megnevezni az asszony és a férfi együttélését), s harmadszor az apa és gyermek viszonya (erre szintén nincs külön szavunk)." Arisztotelész, *Politika,* 1253b.

[14] „Az ember természeténél fogva állami életre hivatott élőlény." Arisztotelész, *Politika,* 1253a. „Az ember természettől fogva állami közösségben él." Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, 1097b. „De furcsa volna az is, ha a boldog embert magányos életre kárhoztatnánk, hiszen senki sem választaná szívesen azt a sorsot, hogy magába vonulva, akár az összes javakat birtokolja: az ember állami közösségre hivatott lény, s természettől fogva társas életre van alkotva. Ez hát a boldog ember lényegéhez is hozzátartozik, mert hiszen a természetszerű javak egyébként a birtokában vannak. Márpedig az csak világos, hogy sokkal többet ér barátokkal és erkölcsös emberekkel együtt tölteni az időnket, mint idegenekkel és jöttment emberekkel; tehát a boldog em-

akarattal[15] felruházott lény. Csakis a társas életvilágban[16] élő emberi *személy* képes a jó és rossz, a helyes és helytelen, az igazságos és igazságtalan megkülönböztetés megértése nyomán felelősséget, jogokat és kötelezettségeket vállalni. Az értelmen és szabad akaraton alapuló morális érzék teszi lehetővé, hogy a *személy* reményeket tápláljon, ambíciói legyenek, célokat tűzzön ki, valamint erőfeszítéssel és szerencsével kibontakoztassa a benne rejlő képességeket.

Az emberi személyiség kialakulásához társas, elsődlegesen családi gondoskodás szükséges. A kötődési képesség gyermekkori kialakulása elengedhetetlen az ember testi, pszichológiai, szellemi és lelki stabilitásához. A nevelés során, miközben az egyén megismeri közösségének a más közösségekétől megkülönböztetett sajátos életvezetését és észjárását, kialakul az őt személyesen jellemző életvezetés és észjárás, amely akár különbözhet is a saját közössége korábbi nemzedékei által követett úttól. A megfelelő kötődési képesség hiánya nehézségeket okozhat a felnőttkori tartalmas társas kapcsolatok kialakításában, illetve társadalmi entitásokhoz illeszkedésben.[17]

---

bernek is szüksége van barátokra." Arisztotelész, *ibid*. 1169b. A barátokra és jó emberekre vonatkozólag Szent Ágoston hozzáteszi, „Minthogy azonban nem tudunk mindenkinek a hasznára lenni, leginkább annak kell segítenünk, akit tér, idő vagy bármely más körülmény mintegy sorsközösségbe kapcsolt velünk." Szent Ágoston, *A kereszténytanításról*, XVIII.

[15] „Az ember szabad akarattal bír… ítéletei alapján cselekszik… megítéli, hogy valami kerülendő vagy elérendő… az ítélet… nem természetes ösztönből ered, hanem a dolgok értelmes összevetéséből, ezért az ember szabad ítéletei alapján cselekszik, s megvan a hatalma arra, hogy különféle dolgokat válasszon… s nincs egyetlen lehetőségre szorítva. Ezért abból, hogy az ember értelmes lény, szükségszerűen következik, hogy szabad akarata is van." Aquinói Szent Tamás, *Summa Theologiae*, I, Q. 83, A. 1.

[16] „A világ, amelyben élünk – Husserl fogalomhasználatával, Lebenswelt – az interperszonális attitüdök világa." (Scruton, 2017, p. 46., 37.)

[17] A közgazdasági Nobel-díjas James Heckman és szerzőtársa Stefano Mosso (2014) a következőképpen összegzi az idevágó szakirodalmat (2014 májusáig) „a szülői tevékenység és az életkörülmények hatása és következményei a gyerekek eredményeire és a különböző társadalomgazdasági státuszú gyerekekre eszközölt ráfordítások eltérései: …A kora gyerekkorban és a felnevelkedés időszakában az emberi fejlődés kritikus tényezője a családi környezet, mivel itt alakul ki a készségek egész életre szóló alapja. A későbbi kiigazító intervenciók általában kevésbé hatékonyak, különösen a szellemi intelligencia (IQ) tekintetében. A hátrányos helyzetű serdülőknél alkalmazott intervenciók akkor lehetnek hatékonyak, ha a nem-kognitív képességekre irányulnak, és értékes információval segítik őket abban, hogy bölcs döntéseket hozzanak."

A társadalmi *persona*

Társadalmi persona fogalma a magát *mi*-ként meghatározó társas entitások összefüggésében merül föl. A társadalmi persona a rend valamely sajátos egysége,[18] amely a közösség életvezetését és észjárását jellemző tartós, ugyanakkor folyamatosan alakuló értékeken és normákon alapul. A közösség tagjai a szokásokban, szabályokban és eljárásokban megtestesülő normák és értékek kereteiben értelmezik és szervezik életvilágukat, élvezik jogaikat és a közösség adta előnyöket, tesznek eleget a közösség fenntartásában rájuk háruló kötelezettségnek.

Az emberiség különféle civilizációkban[19] megtestesülő története úgy is felfogható, mint törekvés a közösséget teremtő ember

[18] „Magának az ember egységének a természet az oka, míg a sokaság egységéről, amelyet békének hívunk, az uralkodó igyekezetének kell gondoskodnia. Így tehát három tényező szükséges a sokaság jó életének a biztosításához. Az első az, hogy a sokaság a béke egységében jöjjön létre. A második az, hogy a béke kötelékével egyesített sokaság a jó cselekvésre ösztökéltessék. Hiszen amint az egyes ember nem tud jól cselekedni, ha nem adott előfeltételként tagjainak az egysége, úgy az embereknek a béke egységét nélkülöző sokasága is mindaddig megakadályoztatik a jó cselekvésben, amíg önmagával küzd. A harmadik pedig az, hogy az uralkodó igyekezetének köszönhetően legyen a elegendő a jólléthez szükséges dolgokból." Aquinói Szent Tamás, *De regno,* lib. 1 cap. 16. A békét nem lehet egyszer és mindenkorra megteremteni, hanem a jóakarat folyamatos és kiegyensúlyozott ténykedésével fenntartani: „a méltányosság valamiféle természetes kötelességéből adódóan az embernek szeretetre méltóan kell viselkednie másokkal." Aquinói Szent Tamás, *Summa Theologiae*, II-II. Q. 114. A. 2.

[19] A civilizáció és a kultúra kifejezést gyakran használják felcserélhető fogalomként. A társadalmi jövőképesség projekt szempontjából mindkét kifejezést „legalább kétféle értelemben [használjuk]… egyrészt rámutatva mind a morális, mind az anyagi értékekre… másrészt érzékeltetve az emberi kiválóságot vagy elsőbbséget." (Braudel, 1995 [1963], pp. 5–7.)

Max Weber a rendet (*Ordnung*) „a cselekvés kötelező vagy példaszerű módjaként" határozza meg, „amelyekhez a cselekvők igazítják a cselekedeteiket. A különféle rendeknek van bizonyos kontinuitásuk, s szankciók is kötődnek hozzájuk… A civilizáció olyan kulturális rend, amelyhez a cselekvők igazodnak, és amely gazdasági, vallási, politikai, művészeti és tudományos elemekből áll. A cselekvők cselekedetei a rendhez történő igazodás által kapnak általános jelentést." (Swedberg, 2010, pp. 15–30.)

Iain Morris a társadalmi fejlődés fogalmát használja: „A társadalmi fejlődés a társadalmi csoportok képességét jelenti arra, hogy kihasználják a rendelkezésükre álló fizikai és szellemi adottságokat annak érdekében, hogy megvalósítsanak dolgokat a világban… ideértve a technológiai, létfenntartási, szervezeti és kulturális teljesítményeket, amelyek biztosítják az emberek táplálkozását, ruházkodását, lakhatását, újratermelését, a világ dolgainak a magyarázatát, az egyes közösségek között felmerülő viták megoldását, a hatalom kiterjesztését más közösségekre, és a védelmet

megértésére, a közös emberkép kialakítására, és olyan társadalmi körülmények kialakítására, ahol az egyén szükségletei és érdekei viszonylagos harmóniában elégíthetők ki a közösség szükségleteivel és érdekeivel, és viszont.

A következőkben a legnagyobb közös jót (*summum bonum)* vesszük vizsgálat alá, amely összeköti az emberi személyt és a társadalmi personát. A társadalmi jövőképesség koncepció különféle társadalmi szerveződésekre alkalmazható, így a családra, közösségi és üzleti szervezetekre, polgári egyesülésekre, országokra. E tanulmányban a koncepció politikai közösséggel összefüggő vizsgálatára szorítkozunk.

1.2. SUMMUM BONUM ÉS POLITEIA[20]

A régi hellén és keresztény gondolkodók

Arisztotelész szerint az emberi élet célja az *eudaimonia* (általában boldogságnak fordított, de szó szerint *jó szellem*) megvalósítása: „az emberi értelemben vett jó nem más, mint a léleknek… a legjobb és a legtökéletesebb erény [areté, kiválóság] szerinti tevékenysége… A boldogságnak szüksége van… lelki és testi javakra… az egész élet tartama alatt."[21] Szókratész szerint ez a társas élet természetes rendjében valósítható meg: „a közösség, a barátság, a rendezettség, a józan mérték és az igazságosság fűzik egybe az eget és a földet, az isteneket és az embereket. Ezért hívják a mindenséget is világrendnek, nem pedig világrendetlenségnek."[22]

más közösségek hódító szándékaival szemben." Morris feltételhez köti az így kiszámított társadalmi fejlődési rangsor érvényét, miszerint „a rangsor nem számol azzal, hogy [az így definiált] társadalmi fejlődés milyen morális, környezeti és egyéb költségekkel jár." (Morris, 2013, pp. 3–6.) Ezen a ponton fontos kiemelni a különbséget Morris társadalmi fejlődési fogalma és a társadalmi jövőképesség koncepciója között, ugyanis utóbbi éppen a társadalmi entitások megőrzésének és újratermelésének ma meglévő, de hosszú távú hatásokkal bíró erőforrásait vizsgálja.

[20] *Politeia* (avagy latinul *res publica*) annyit tesz, „a közösség/város ügyei."

[21] Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika,* 1098a-b, *Politika*, 1323a.

[22] Platón, *Gorgiasz*, 508a.

Minthogy „a legfőbb jó elérésére elsősorban mégis a legfelsőbbrendű közösség törekszik, amely a többit mind magában foglalja,"[23] a *politeia* természete szerint elsődleges az egyes tagjaival szemben. Ezért „a törvények általában… a mindenkit érintő közérdeket szolgálják… akár kiválóságnak, akár más körülménynek köszöni… a rend kiváltságait; szóval egy bizonyos értelemben igazságosnak azt mondjuk, ami boldolgságot s ennek elemeit az állami közösség számára létrehozza és megőrzi."[24] Szent Ágoston összegzésében a *politeia* (a politikai közösség) a *summum bonum* mértéke, formája és rendje,[25] valamint az entitás tagjai között fennálló kölcsönös tisztelet alapja.

A modernek és akik elégedetlenek a modernitással

A modern gondolkodók között sokan másképpen látják az emberi állapotot. Thomas Hobbes, bár méltatta „azokat a tulajdonságokat, amelyek az emberiség békés együttélését és egyetértését érintik," úgy vélte, hogy „olyan *finis ultimus* (végső cél) vagy *summum bonum* (legnagyobb jó), amit a régi erkölcsfilozófusok könyveikben

[23] „Minden városállamban egy bizonyos fajta közösséget ismerhetünk fel, s minden közösség nyilván valami közjó megvalósítására alakult... a legfőbb jó elérésére elsősorban mégis az a legfelsőbbrendű közösség törekszik, amely az összes többit mind magában foglalja. Ez pedig az, amit városállamnak nevezünk, vagyis az állami közösség: …létrejöttének célja az élet, fennmaradásának célja a boldog élet. Így tehát minden városállam természet szerint létezik, csakúgy, mint a legalsóbb fokú közösségek. A végső céljuk ezeknek ugyanis a városállam; márpedig a végső cél a természetes állapot, amelyre minden egyes jelenség eljut létrejöttének befejezésével, s ezt az állapotát nevezzük természetesnek." Arisztotelész, *Politika*, 1252a-b. „A természetnél fogva az állam a háznépnél és mindegyikünknél előbbre való. Hiszen az egész szükségszerűen előbbre való, mint a rész: ha megsemmisítem az egészet, nem marad se kéz, se láb… hisz minden dolgot megvalósulása és lehetősége határoz meg… Világos, hogy a városállam természet szerint előbbre való, mint az egyes ember… Természetünknél fogva törekszünk az ilyen közösségre." Arisztotelész, *Politika*, 1253a. „A városállam csak úgy lehet megbecsült, ha a kormányzásban részt vevő polgárság is becsületes… Még ha lehetséges volna is, hogy a polgárság összessége anélkül legyen becsületes, hogy az egyén az volna, még akkor is inkább ezt kellene választanunk, mert az egyessel összefügg az egész. Mármost, jellemessé és becsületessé három dolog teheti az embert, ez a három pedig a természet, a szokás, az értelem. Mert először a természet szerint emberré kell születni, nem pedig valami más élőlénnyé, azután testileg és lelkileg is ilyenné." Arisztotelész, *Politika*, 1332a.

[24] Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika,* 1129b, *Politika,* 1323a.

[25] „A mérték, a forma és a rend úgyszólván az Isten által teremtett dolgokban – akár a lélekben, akár a testben – rejlő általános jók... ahol nincsenek, ott nincs jó…" Szent Ágoston, *De natura boni contra Manichaeos* 3, 41.

emlegetnek, nem létezik." (Hobbes, 1651, I. XI.) David Hume szerint „Az ész csak rabszolgája a szenvedélynek, s meg kell maradjon ennél, nem igényelhet magának más feladatot, mint szolgálni és engedelmeskedni nekik." (Hume, 1738, II. iii. 3.) Jeremy Bentham kijelentette, hogy „a természet az emberi nemet két szuverén úr – a fájdalom és az élvezet – kormányzata alá helyezte. Egyedül az ő dolguk kijelölni, mit kell tennünk, csakúgy, mint meghatározni, hogy mit fogunk tenni." (Bentham, 1789, I. I.)

Immanuel Kant (az 1780-as évektől) a racionális, autonóm, ugyanakkor társadalmilag beágyazott morális személytől bizonyos *kategorikus imperatívusz*[26] követését feltételezi: „Cselekedj úgy, mintha cselekedeted maximájának akaratod révén általános természettörvénnyé kellene válnia." „Minden racionális lény akaratát, mint az általános természettörvény alkotóját" feltételezve következik, hogy „cselekedj úgy, hogy az emberségre, mind a saját személyedben, mind bárki máséban, mindenkor mint célra és sohasem mint eszközre legyen szükséged"[27] továbbá, hogy az egyénnek „úgy kell cseleknie, mintha minden őrajta múlnék."[28]

[26] Ez az elgondolás egyetemes érvényesség igényével lép fel, hiszen a *személy* tiszteletét nem köti semmilyen előzetes kulturális, vallási vagy bármilyen más elkötelezettséghez.

[27] Az imperatívusz emlékeztet az ősi maximára, miszerint „Amit tehát szeretnétek, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanazt cselekedjétek velük, mert ez a törvény, és ezt tanítják a próféták." (Máté, 7,12). Ugyanez fejeződik ki más civilizációk alaptanításaiban, például Konfuciusz maximájában: „Soha ne tégy másoknak olyasmit, amit magadnak nem kívánsz." (Konfuciusz, XII.2.) Kant a következőképpen érvel: „Mindaddig, amíg a gyakorlati észé a jog, hogy vezessen miket, nem azért tekintünk kötelezőnek bizonyos cselekedeteket, mert Isten így parancsolja, hanem azért tekintjük őket isteni parancsnak, mert belső kötelességünk így cselekedni. A szabadságot az ész elvein nyugvó, célszerű egység alapján tanulmányozzuk, és csak annyiban hisszük, hogy Isten akarata szerint járunk el, amennyiben szentként tiszteljük az erkölcsi törvényt, melyre az ész maguknak a cselekedeteknek a természetéből kiindulva tanít bennünket: csak azáltal véljük Istent szolgálni, hogy magunkban és másokban előmozdítjuk a világ javát." (Kant, 1781, 638 sk.)

[28] „Isten morális népének megalapítása tehát olyan munka, aminek elvégzése nem várható az emberektől, hanem csupán Istentől magától. Ez azonban nem jogosítja fel az embert arra, hogy ez ügyben tétlen legyen s a Gondviselés működésére hagyatkozzék, mintha mindenkinek csupán a maga személyes morális dolgaival kellene törődnie, az emberi nem ügyének egészét azonban átengedhetné egy magasabb közösségnek. Ellenkezőleg. Úgy kell cseleknie, mintha minden őrajta múlnék, s csak e feltétellel remélheti, hogy a magasabb bölcsesség beteljesedéshez segíti becsületes fáradozását." (Kant, 1793, III. I. IV.)

Míg Szókratész és Arisztotelész a jogokkal és kötelességekkel bíró erényes személyek alkotta *politeia* természetes rendjét hangsúlyozzák, addig a felvilágodás gondolkodóinak egy része az egyén autonómiáját hirdeti. Ez az elképzelés, következetes formájában ahhoz a felfogáshoz vezethet, amely szerint az egyén apolitikai és aszociális lény. A felvilágosodás gondolkodóinak egy másik csoportja a materializmust hirdeti, amely következetes formájában ahhoz a felfogáshoz vezethet, amely szerint az ember a fájdalom és a gyönyör puszta biológiai rendszere. E két felfogás összekapcsolódása esetén a politika puszta instrumentummá, szerződéses eljárások összességévé válik, amelyek a történetesen egy időben és egy helyen létező egyének kölcsönös biztonságának fenntartására szolgál.

Madách Imre (1862) így ragadja meg tömören a felvilágosodott ember hitvallásában beállt drámai fordulatot: „Önmagam levék / Enistenemmé, és amit kivívok, / Méltán enyém. Erőm ez, s büszkeségem."[29] Friedrich Nietzsche szavaival élve (1883): „Valamikor mindenki bolond volt… [de már] bölcsek ők és tudói mindeneknek: 'Föltaláltuk a boldogságot'."[30] A felvilágosodással

[29] „The best modern parable of progress." *Onwards and upwards; The idea of progress; Why is the modern view of progress so impoverished?* (The Economist, 2009) Madách Imre a következőképpen írja le a felvilágosodás okozta általános zavarodottságot. (Madách, 1862, III. XII.)
ÁDÁM: Mi ország ez, mi nép, melyhez jövénk?
LUCIFER: E régi eszmék többé nincsenek. / Nem kisszerű volt-é a hon fogalma? /
Előítélet szülte egykor azt, / Szűkkeblüség, versenygés védte meg. /
Most már egész föld a széles haza, / Közcél felé társ már most minden ember, /
S a csendesen folyó szép rend fölött / Tisztelve áll őrűl a tudomány.
ÁDÁM: Beteljesült hát lelkem ideálja, / Ez mind derék, ezt így kivántam én is. /
Egyet bánok csak: a haza fogalmát, / Megállott volna az tán, úgy hiszem, /
Ez új rend közt is. Az emberkebel / Korlátot kíván, fél a végtelentől, /
Belterjében veszt, hogyha szétterül; / Ragaszkodik a múlthoz és jövőhöz; /
Félek, nem lelkesűl a nagyvilágért, / Mint a szülők sírjáért lelkesült. /
Ki a családért vérét ontaná, / Barátjaért legfeljebb könnye van… /
Mondd, mi hát az eszme, / Mely egy ily népbe egységet lehel, /
Mely, mint közös cél, lelkesítni tud?
TUDÓS: Ez eszme nálunk a megélhetés."

[30] Friedrich Nietzsche 1883-ban publikálta az *Ím-igyen szól a Zarathustra* első részét: „Ime megmutatom nektek az *utolsó embert*. 'Mi a szeretet? Mi a teremtés? Mi a vágyakozás? Mi a csillag?' - ezeket kérdi az utolsó ember és hunyorgat… 'Valamikor mindenki bolond volt…' [de már] bölcsek ők és tudói mindeneknek, a mik történtek… 'Föltaláltuk a boldogságot' – mondják az utolsó emberek és hunyorgatnak… Odahagyták vala a tájékokat, a hol kemény volt az élet: mert melegség kell nékik. Szeretik

megváltoztak a dolgok: „a világ nem az, aminek látszik. Az érzékszervekben, amelyeknek empirikus észleletei alakítják gondolatainkat időről és távolságról, helyesről és helytelenről, törvényről és igazságosságról, s az ember társadalmi viselkedésének természetéről – nem lehet bízni."[31]

Max Weber 1918-ban úgy fogalmazott,[32] „korunkat racionalizáció és intellektualizáció, és mindenekfelett, a világ 'varázstalanítása' jellemzi. Éppenséggel a végső és legmagasztosabb értékek húzódnak vissza az élet nyilvános tereiből akár a misztikus élet transzcendentális világába, akár a közvetlen és személyes emberi kapcsolatok testvériességébe… Aki megérti a szép, a jó, vagy például a bátorság vagy a lélek helyes értelmét… annak egyúttal feltárul igazi lénye is... s ezzel együtt megnyílni látszik a helyes cselekvés megismerésének és tanításának, s mindenekfelett, az állam polgáraként való helyes cselekvésnek az útja." (Weber, 1918)

még a szomszédot és hozzá dörgölőznek, mert szükségük van a melegre. Megbetegedni és csalódni: ezt bünnek tartják; nagy vigyázva járnak-kelnek… Koronkint egy kevés méreg: ez kellemetes álmokat okoz. S utoljára sok mérget, kellemetes halálra valót! Még dolgoznak, mivelhogy a dolog szórakozás. Ámde szorgoskodnak, hogy a szórakozás ne támadja meg őket… Mindenki egyet akar, mindenki egyenlő: aki máskép érez, önkéntesen bolondokházába vonúl." (Nietzsche, 1908, pp. 16–17.)

[31] „Az 1920-as évek kezdetén az a hiedelem kezdett terjedni, először a nép körében, hogy immár nem léteznek abszolútumok: sem az idő, sem a tér, sem a jó, sem a rossz, sem a tudás, s legkevésbé az értékek. A relativitást tévesen, [bár talán] elkerülhetetlenül, a relativizmussal keverték össze… Marx, Freud és Einstein ugyanazt az üzenetet közvetítették az 1920-as évek számára: a világ nem az, aminek látszik. Az érzékszervekben, amelyeknek empirikus észleletei alakítják gondolatainkat időről és távolságról, helyesről és helytelenről, törvényről és igazságosságról, s az ember társadalmi viselkedésének természetéről – nem lehet bízni. A marxi és freudi elemzés ráadásul, mindegyik a maga módján, aláásta a személyes felelősség és kötelesség rendkívül fejlett érzékét az iránt a meggyökeresedett és objektíve igaznak tekintett erkölcsi szabályrendszer iránt, amely a 19. századi európai civilizáció középpontját alkotta… A régi rend véget ért… Végül egy új rendnek kellett a helyébe lépnie… mely immár nem a hagyományos törvényekben és erkölcsben gyökerezik." (Johnson, 1999, pp. 7–59.)

[32] Weber korábban (1890-es évek) kijelentette: „Azt hiszem, le kell mondanunk arról, hogy a szociális törvények révén teremtsünk emberi boldogságérzést [Glücksgefühl]. Mást akarunk, és csakis mást akarhatunk. Azt akarjuk kiművelni és elősegíteni, amit a legértékesebbnek vélünk az emberben: a személyes felelősségvállalást, az ember lelke mélyéről fakadó vágyat az emelkedettebb, az emberiség szellemi és erkölcsi értékeire irányuló késztetést." (Weber, 1993, pp. 339–340.)

Az 1960 utáni modernek

A 20. századot nagyléptékű társadalommérnöki kísérletek és az abszolút egyéni emberijog-felfogás elsöprő kiterjesztése jellemezte. A modern tudomány vált a döntő tényezővé a közügyekben; az esztétikai és vallási értékek elvesztették irányadó szerepüket az emberi értelemben vett jóról való gondolkodásban.[33] E fejlemények újraélesztették a valamely rend egységében kibontakozó jó élet jelentéséről szóló vitát szembeállítva a felvilágosodás szülte tiszta észen alapuló atomista emberképpel.[34]

A liberális-egalitárius nézeteket a racionális, hiedelmeiben és vágyaiban radikálisan szabad, abszolút jogokkal felruházott és szerződéses eljárásokkal szabályozott sokaságban élő egyénre épülő emberkép uralja. „Az efféle élet… az ember embersége és egyéni azonossága következtében nem jár az egyén által szabadon

[33] „Vannak persze közöttünk, akik más tekintélyeket is elismernek, például egy egyházét, vagy egy vallási szabályét… de az a két tekintély, amely a legnagyobb tekintélynek örvend… amely a törvényeinket ihleti és törvényeinken túl a társadalom szellemiségét, ez bizony a tudomány és a szabadság." (Manent, 2001, pp. 13–17.) Otfried Höffe szerint a művészetek, még önmeghatározásuk szerint is, mintha kivonták volna magukat a jó és szép mércéje alól, s ezzel el is vesztették jelentőségüket a világ nyugatiasodott részében: „Nyugaton a művészetnek magának kellett kiharcolnia, elnyernie szabadságát. Ez az ember személyes szabadsághoz való jogának lassú kibontakozásával párhuzamosan ment végbe. Hosszú évszázadok alatt a művészet függetlenedett minden külső meghatározottságtól. Már nem várják tőle, hogy igaz vagy akár csak erkölcsös legyen. Ezek nem számítanak. Ami maradt, az egyszerűen a 'szép' kategóriájába esik, s ezzel a művészet ki is kanyarította magának a saját felségterületét. Kant ezt a felfogást az 'érdektelen élvezet' fogalmával írta le, ami azt vonja maga után, hogy csakúgy, ahogy az állam és az egyház elvált egymástól Nyugaton, úgy a művészet is függetlenedett az egyháztól, államtól, de még az esztétikai megfontolásoktól is." (Höffe, 2016)

[34] Leo Strauss ellenvetése ellenére a társadalomtudományokat az atomokra vonatkozó kozmológiai felfogás látszik uralni: „Abból, hogy az atomok túl vannak jón és rosszon, nem igazolható, hogy semmi sincs, ami természettől fogva jó vagy rossz a atomok bármely összetapadt együttese, különösen az összetapadt azon atomok együttese számára, melyet "embereknek' nevezünk. Tulajdonképpen senki sem mondhatja, hogy a jó és rossz közötti minden különbségtétel, amit az ember tesz, vagy minden emberi választás csupán konvencionális. Éppen ezért különbséget kell tennünk azon emberi vágyak és hajlamok között, amelyek természetesek, illetve azok között, amelyek a konvenciókból erednek. Továbbá különbséget kell tennünk azon emberi vágyak és hajlamok között, amelyek összhangban vannak az ember természetével, és ezért jók az ember számára, és azok között, amelyek rombolóak a természetére vagy emberi mivoltára nézve, és ezért rosszak. Így jutunk el az olyan élethez, az olyan emberi élethez, amely azért jó, mert összhangban van a természettel." (Strauss, 1953, p. 72.)

választottakon túl semmilyen kötelezettséggel."[35] John Rawls – a minden bizonnyal legnagyobb hatású liberális-egalitárius gondolkodó – az igazságosságot tartotta a liberális jóléti társadalmak által követendő legfőbb jónak, amelyre a kezdetlegesebb (nem-liberális, de mégis méltányos, rendezett és hierarchikus) politikai közösségeknek is törekedniük kell. Rawls értelmezésében a *summum bonum* úgy érhető el,[36] ha (i) az emberi jogok adott társadalom minden tagjára kiterjednek, (ii) tisztességes konzultációs hierarchia működik, és (iii) fennáll az őszinte és nem ésszerűtlen hit abban, hogy a törvényeket az igazságosság mint közös jó hatja át. A szabad és egyenlő személyek társadalmi együttműködése „az elsődleges társadalmi jók… a jogok, szabadságok, lehetőségek, a jövedelem és vagyon… valamint az egyén saját értékébe vetett hit elérését célozza." (Rawls, 1971, p. 79.) A jó mibenlétéről elkerülhetetlenül felbukkanó ellentétes elképzelések egymást átfedő konszenzussá alakítandók, amelyek így megóvják az embereket „az emberi történelem gonosz szellemeitől." (Rawls, 1999, p. 6.)

A rawlsi jólét-alapú felfogás anyagiakban bővelkedő társadalmat feltételez, amelyet a modern társadalomtudományok csúcsa, a

[35] „A libertánius politikai alapvetés… a következőképpen áll összhangban a racionális filozófiával: az életet választva az egyén amellett is elkötelezi magát, hogy jól és megfelelő módon, azaz a természetével összhangban fog élni. A libertariánizmus az a politikai elmélet, amely legjobban megfelel az emberi természetnek, annak, hogy az ember lényege szerint szabad és értelmes lény, akinek tényked ése csakis a fenti elkötelezettségnek az egyén általi fenntartása révén válhat morálisan érdemessé. Minden egyes egyénnek ilyen élet mellett kell döntenie annak minden változatosságával és egyetemességével együtt. Az ilyen élet számos erényt magában foglal (becsületesség, termelékenység, óvatosság, bátorság, lelki erő, igazságosság, önbecsülés, stb.), amelyek betartása és gyakorlása döntésen alapul, s amelyek pontos tartalmát az egyén személyes helyzetéhez kell igazítani." (Machan, 1998, p. 121.)

[36] Az emberi jogok a jó és értelem fölé kerekedtek: „A filozófiai hagyományok hozzászoktattak bennünket ahhoz az elképzeléshez, hogy bárki előtt, aki hajlandó értelmes eszmecserére, minden érv mérlegelésére, feltárulhat az igazság. Ezzel a 'szokratizmussal' szemben van olyan álláspont, amely szerint kiindulópontunk egyszerűen a történeti körülmények függvénye. A szokratizmus egybefonódik azzal az elképzeléssel, hogy az embernek van központja (isteni szikra vagy az igazságot felismerő, 'értelemnek' nevezett képesség), s megfelelő időbefektetés és gyakorlás révén az érvelés meg fogja érinti ezt a központot. Rawls felfogásában nincs szükségünk erre a képre. Az 'ént' mindenkor szabadon tekinthetjük központ-nélküli, történeti esetlegességnek. Rawls számára nem szükséges és nem is akarja a jóhoz való jog elsőbbségét megvédeni úgy, ahogyan azt Kant védelmezte." (Rorty, 1991, pp. 266–267.)

közgazdaságtan tárgyal.[37] A közgazdaságtan számára a *politeia* az emberi vágyak és a szűkös erőforrások közötti feszültség kezelésének eszköze.[38] Az egyensúly hiánya aláássa a politikai közösséget: „A rablás és erőszak viszont az állam személyével (persona) szemben elkövetett jogtalanság." Hobbes (1651, I. XV.) Ezért a közgazdaságtannak az utilitáriusok szerint a béke és a kölcsönös biztonság fenntartásának kérdésével kell foglalkoznia, nem pedig a morális renddel.[39] Egyúttal a vizsgálódás köréből

[37] Lionel Robbins's klasszikus definíciója szerint: „A közgazdaságtan az a tudomány, amely célok és különféle felhasználásra alkalmas, szűkösen rendelkezésre álló eszközök viszonyaként vizsgálja az emberi viselkedést." (Robbins, 1932, p. 16.)
„Az a kilátás, hogy a gazdasági logika kiterjedhet az emberi viselkedés tanulmányozásának minden területére, ugyanolyan izgalmas, mint a közgazdaságtan, sőt egyáltalán a tudomány történetében felmerülő bármely fejlemény." (Stigler, 1988, 203.) Lásd még: G. Raditzky–P. Bernholz (1987). Stigler álláspontja szöges ellentétben áll Wicksteed véleményével, aki szerint „a gazdasági élet, illetve a gazdasági kutatás által lefedendő területek legtágabb meghatározása sem terjed ki azoknak a személyes és elidegeníthetetlen tulajdonságoknak és képességeknek a számbavételére (vagy ezeknek az érintettek közötti megoszlására), amelyek közvetlenül törnek végcéljuk vagy kifejeződésük felé. Hatókörének legtágabb meghatározása is olyan dolgok vizsgálatára szokta korlátozni a közgazdaságtant, amelyek valamilyen értelemben elcserélhetőnek, és másokra rend és megállapodás szerint átruházhatónak tekinthetők. Senki nem tartaná a közgazdaság-tudomány hatókörébe tartozó kérdésnek azt, hogy milyen elvek alapján mérlegelem az [Isten iránti] odaadásomat a baráti kapcsolataimat érintő igényeimhez képest vagy bármelyiket az esztétikai igényeim ápolásához képest." (Wicksteed, 1910, 160.)

[38] Ehhez számos gyakorlati mechanizmus tisztázása szükséges: a magánjavak esetében az igazságos csere, a közjavak esetében az igazságos elosztás elveinek meghatározása. Tisztázandó a javak elosztásának további, 'ajándékozásnak' nevezett mechanizmusa. Szent Ágoston a következőképpen magyarázta az igazságos elosztás és az ajándékozás általános logikáját: „Minden embert egyenlő mértékben kell szeretnünk. Minthogy azonban nem tudunk mindenkinek a hasznára lenni, leginkább annak kell segítenünk, akit tér, idő vagy bármely más körülmény mintegy sorsközösségbe kapcsolt velünk. Mert tegyük fel, bővelkedsz valamiben, amit a rászorulónak kellene adnod, ámde két ilyen embernek már nem jutna belőle. Ha mégis elibéd állna két ember, akik között nincs különbség a rászorultság vagy a hozzád fűződő kapcsolat tekintetében, akkor nem cselekedhetnél igazságosabban, mint hogy a sorsra bízod, melyiknek adod azt, amit mindkettőnek nem adhatsz oda. Ugyanígy az emberek között is a sors rendelésének kell tartanod azt, hogy alkalmasint melyiküket fűzi szorosabb kapcsolat hozzád, hiszen minden embernek nem tudsz segíteni." Szent Ágoston (*A keresztény tanításról*, XXVIII.)

[39] Más álláspontok, például John Maynard Keynes alábbi megállapítása nem jellemző a főáramú közgazdaságtanban: „A közgazdaságtan, pontosabban fogalmazva: a politikai gazdaságtan az etika oldalán áll. Marshall mindig hangsúlyozta, hogy ő az etikán keresztül jutott el a politikai gazdaságtanhoz… amint szinte minden brit közgazdaságtudós is ezt az utat járta be. Gyakorlatilag nem létezik olyan szabályozási kérdés, amely

kivetik az *oikonomia* (háztartás) intézményét középpontjában a családdal, és az egyént és viszonylatait tekintik központi szereplőnek.[40]

Ezzel szemben a végsősoron arisztoteliánus-tomista álláspont szerint, „bizonyos vonatkozásokban olyan társas lények vagyunk, akik teloszának (*telos)* valódi sajátossága a közös célokban osztozás… Politikai természetünk nem független e 'második természettől,' amely annak köszönhetően alakul ki, hogy közös esztétikai, erkölcsi, filozófiai és vallási hajlandóságokkal bíró, s ezen összetett érzékenységeket nemzedékek során kiművelve áthagyományozó konkrét közösségekbe születünk és bennük nevelkedünk. A valóságban létező politikai *personák* ilyen kulturális azonosságokon alapulnak… s ezek az adott közösségeket jellemző értékek ki is fejeződhetnek egy állam poltikai rendjében." (Haldane, 2009, pp. 231−232.)[41]

ne etikai megfontolásokon alapulna." J. M. Keynes' levele William Temple-hez, in Edmund S. Phelps (1985, xv.).

[40] Wicksteed szerint a gazdaságra vonatkozó vizsgálódásnak a legösszetettebb személy, az Anya valós életében felmerülő problémáknál kell kezdődnie. Az Anya személyközi és intézményi kapcsolatok bonyolult hálózatában gazdálkodik családjának szűkös erőforrásaival, legfőképp a végső korlátot jelentő tényezővel: a rendelkezésére álló idejével. Döntéseinek középpontjában végső célként személyek állnak, hiszen "minden emberi tevékenység indítéka végső soron más személy vagy személyek iránti szeretet, nem pedig a hasznosság." (Mueller, 2010, pp. 107−108.)

[41] A teljesség kedvéért meg kell említenünk az örök "teológiai-politikai" kérdést Leo Strauss megfogalmazásában: „Az ember nem élhet fény, útmutatás és tudás nélkül; csak a jó ismeretében találhatja meg azt, amit keres. Az alapvető kérdés ezért az, hogy az ember szert tehet-e a jó ismeretére, ami nélkül az emberek – egyénenként és kollektívan – nem tudják természetes képességeik önálló próbálkozásai révén életüket irányítani, vagy e tudás megszerzéséhez isteni kinyilatkoztatásra szorulnak. Nincs alapvetőbb alternatíva, mint ez: az ember általi iránymeghatározás vagy isteni útmutatás." (Strauss, 1953, pp. 56–57.)

Más gondolkodók természetjog alapú *politeia*-felfogás mellett érvelve, további alternatívákat kínálnak a rawlsi társadalomképhez. Charles Taylor érvelése szerint „csakis társadalmi és közösségi keretekben létezik az egyén képessége, hogy döntéseket hozzon és szabad legyen… A liberalizmus politikai alapértéke, a jogok elsődlegessége, olyan képességeket erősít meg, amelyeket a közösség bontakoztat ki az egyénben, ezért a közösséghez tartozás kötelessége éppolyan alapvető kell legyen, mint amilyen alapvető a jogok érvényesítése… A jogok elsődlegességének érvényesítése mellett viszont nem mindig érvényesíthetőek az ugyanolyan alapvető kötelesség, ugyanis előfordul, hogy az egyéni jogot a közösség rovására érvényesítik… a jogok [elsődlegességének] közösségromboló fokig történő érvényesítése felszámolja az emberi képességek kifejlődéséhez szükséges környezetet, s egyúttal ellehetetleníti azt, hogy a

1.3. A JELENLEGI HELYZET

Adott társadalmi entitásnak, legyen bármilyen gazdag is anyagi értelemben, mindig szembe kell néznie az erőforrások objektív vagy vélt szűkösségével, amely a javak feletti ellenőrzésért folytatott békés vagy erőszakos konfliktusokkal jár. Az entitások működtetése történetileg a *politeia* változatos formáit hozta létre a törzsektől a városállamokon át a nemzetállamokig.[42] A társadalmi entitások állóképességének próbája belső vagy külső kihívásokra adott válaszban tárul fel. Norman Davies úgy találta, hogy a politikai közösségek felbomlásának folyamatát „külső nyomás is erősítheti…, de a döntő mozzanat a központ katasztrofális műkö-dési hiányosságaiban rejlik; vákuum keletkezik, az alkotóelemek

későbbi egyének is élhessenek ugyanazon jogokkal. Ezért a jogok nincsenek biztonságban, amennyiben az egyéni jogok a közösség rovására előnyben részesülnek." (Taylor, 1992, pp. 31−38.)

Robert P. George szerint a méltányos társadalmat a következő vonások jellemzik: „az emberi személy, az egyén és méltóságának tisztelete; a család intézménye; a tisztességes és hatékony jog- és kormányzati rendszer" dinamizálva „a kutatás és oktatás intézményei és az üzleti és hasonló vállalkozások által." (George, 2013, pp. 3–8., 82–84.)

Lásd még: Taylor (1989; 1991), MacIntyre (1999), Ricoeur (1986).

A politikai filozófián túl más társadalomtudományok is kínálnak alternatívát a főáramú metodológiai individualizmusra épülő értelmezésekhez. A szociológiában Polányi (1968 [1957]) és Granovetter (1985) bevezette a „beágyazottság" (embeddedness) koncepcióját, amely a társas kapcsolatok és a társadalomgazdasági intézmények fontosságát hangsúlyozza.

[42] A különböző formák természete és szervezési alapelve eltér egymástól. Más a városállamot jellemző közvetlen nyilvános vita, háborúskodás, szabadság és tekintély dinamizmusa; mint a birodalmat jellemző katonai erő, béke, törvények uralma, a tulajdon biztonsága és a korlátozott szabadság állapota; és mindkettőtől eltér a modern (egyre vegyesebb népességű) nemzetállamokban megtestesülő képviseleti demokráciák kereskedelmiesedett és kereskedelmi háborúskodással jellemezhető világa. Lásd: Manent (2013). Manent különös fontosságot tulajdonít a Szent Ágoston-i *Isten városának* (Civitas Dei), amely az ember jobb természetét reprezentálja, s láthatatlanul is ott létezik a földi város (Civitas terrena) mellett, mint egy soha el nem érhető, mégis mindig helyes ideális állapot. „Isten városa" nem tévesztendő össze a földi egyetemes állam utópiájával. Manenttal ellentétben Dante szerint „Isten állama" megvalósítható a Földön, és végsősoron ki is alakulhat: „Most tehát meg kell határoznunk, hogy mi az emberi társadalmak összességének végcélja… Vegyük észre, hogy amint a Természet… bizonyos célra létrehozza az egyént, másra a családot és másért a falut, megint másra a várost és másért a királyságot, s végül, mint végső célért, az Örök Isten az ő eszköze, a Természet segítségével létrehozza az emberiséget a maga totalitásában." (Dante, 1962 [1559], p. 405.)

kapcsolata megszűnik [a rendszerek elvesztik cselekvőképességüket], s így az entitás egésze összeomlik."[43]

A születő és eltűnő társadalmi entitások sorsa azon múlik, hogy képesek-e értelmezni a folyamatosan változó világot és megszervezni létük megőrzését. „Választani, választhatni, még akkor is, ha ez a választási lehetőség a valóságban eléggé korlátozott: micsoda kiváltságos helyzet!" (Braudel, 2004 [1967], p. 574.)[44] A társadalmi jövőképesség törekvés annak feltérképezésére, hogy mely jellemzők biztosítják az entitások számára a választás lehetőségét, és sajátos életmódjuk és életviláguk megőrzését.

Röviden áttekintettük a *summum bonumra,* és további, az egyén és a társadalmi entitás szükségletei és érdekei közötti egyensúly megteremtésére vonatkozó nyugati elgondolásokat. Nem találtunk konszenzust sem a valamely rend egységében kibontakozó jó élet, sem az egyén és a közösség közötti primátus, illetve a társadalmi entitásokra vonatkozó értékek és normák eredete kérdésében.[45]

[43] Davies a szétesés következő lehetséges forrásait jelöli meg: „külső és belső-, akaratlagos vagy nem-akaratlagos tényezők, amelyek összeomlás, hódítás, beolvasztás, felszámolás illetve a születés utáni gyors elhalálozás mechanizmusain keresztül valósulnak meg." (Davies, 2011, pp. 732–739.)

[44] „Az [a persona] az igazi, aki a legpontosabban képes felmérni a korlátait, aki úgy dönt, hogy a keretek között marad, sőt kihasználja az elkerülhetetlen folyamat erejét, s maga is annak megfelelő irányban tesz erőfeszítéseket. A történelem sodrával szemben minden erőfeszítés hiábavaló – s ez nem mindig nyilvánvaló –, kudarcra van ítélve…" (Braudelt idézi Richard Mayne, 1995 [1963], xxiv.)

[45] Konszenzus hiányában a modern fejlesztési programok az emberi fejlődés valamely sajátos felfogására építkeznek. „1990-ben az első Emberi Fejlődési Jelentés (Human Development Report) új megközelítést vezetett be az emberi jól-lét előmozdítása érdekében. Az emberi fejlődés… az emberi élet gazdagságának kibontakoztatását, nem pusztán adott gazdaság gazdagságát jelenti." (UN Human Development Program). Az index Amarty Sen elgondolására épül, miszerint "a fejlesztés céljainak és eszközeinek megválasztása a fejlődési folyamat mélyebb megértéséhez vezető vizsgálódást és tüzetességet igényel; egész egyszerűen nem helyénvaló, ha pusztán a jövedelem vagy a vagyon maximalizálását tűzzük ki alapcélul… a gazdasági növekedés önmagában nem tekinthető értelmesen végcélnak… a fejlődést a szubsztantív szabadságok kiterjesztéseként értelmezve figyelmünk azon célokra irányul, amelyek értelmet adnak a fejlesztésnek, szemben csupán az eszközök fejlesztésével, ami egyébként mások mellett, jelentős szerepet játszik a folyamatban. (Sen, 1999. pp. 3−14.)
A Katolikus Egyház értelmezésében a cél „minden ember és a teljes ember mindenoldalú fejlődése." VI. Pál pápa (1967) A mindenoldalú fejlődés számos terület, így a gazdaság, a politika, a családi élet, a vallás, a tudomány és a művészet integrációját igényli.

Mindazonáltal számos társadalmi entitást ismerünk, amely hosszú időn át sikeresen megőrizte életmódját és életvilágát: ez azt sugallja, hogy létezik *modus vivendi,*[46] lehetséges közösségek tartós integrációja. Ezért levonhatjuk azt a következtetést, hogy bizonyos közösségek jobbak másoknál, egyéni tagjaik szükségleteinek és érdekeinek kielégítésében viszonylagos harmóniában a közösség szükségleteivel és érdekeivel, és viszont. Vannak olyan életvilágok, amelyekben az egyének viszonylag jó életet élhetnek a rend egységében, és amelyet ezért készek megvédeni, megőrizni és újratermelni. Levonhatjuk továbbá azt a következtetést is, hogy az efféle entitásokat közös normák, értékek és moralitás tartja össze. „A moralitáshoz szükség van arra, hogy az egyén a maga boldogságán túl gondot viseljen a többiek boldogságára is… Mindegyikünk [más emberi személyeket magukban foglaló] egyre bővülő koncentrikus körök középpontjában áll… az '*oikeiószisz'*, vagyis az otthonteremtés folyamatában." A. Kenny−C. Kenny (2006, 184−185. old.) Az emberi élet törekvés az *oikosz* létrehozására, a rend egységében kibontakozó jó élet megvalósítása önmagunk és azok számára, akikre gondot viselünk.

2. AZ ÉLNI ÉRDEMES ÉLET, PILLÉREK ÉS SZINTEK

2.1. AZ ÉLNI ÉRDEMES ÉLET

A társadalmi jövőképesség projekt gyakorlati célja a Társadalmi Jövőképesség Index (SFI) kidolgozása. Az SFI a társadalmi entitások kompozit mérőszáma, amely négy pillérbe csoportosított számos indikátorból áll. Az SFI-ban elért pontszámot az élni

Anthony és Charles Kenny úgy nyilatkoznak, hogy „Az emberi boldogság természetére vonatkozó… alapos filozófiai, gazdasági és pszichológiai megfontolások alapján arra a meggyőződésre jutottunk, hogy az emberi jól-lét egésze három alapelemet foglal magában, amelyeket jólétnek, megelégedettségnek és méltóságnak fogunk nevezni." (A. Kenny−C. Kenny, 2006, p. 8.; lásd még: C. Kenny, 2011)

[46] A *modus vivendi* „tiszteletre méltó és felelősségteljes megoldás, tekintettel arra, hogy mindannyian esendőek vagyunk a gyakorlati igazság megállapítását illetően." (Haldane, 2009, p. 260.) „Nézni, ahogy az inga lassan visszaleng, nem egy ideális állapot, de nem is az abszolút elfogadhatatlan irányába, hanem egy elviselhető e világi tökéletlenség és viszonylagos és fogyatékos célszerűség, jótékony állapot és boldogság felé." (Huizinga, é.n. 11.)

érdemes élet mint mérce szempontjából interpretáljuk. Az élni érdemes élet elgondolását azért választottuk, mert megfelelően pontos, ugyanakkor elég tág fogalom ahhoz, hogy magában foglalja az emberi értelem vett jó alternatív elgondolásait (a kiválóságot erény, kötelesség vagy hasznosság alapján meghatározó etikákat).

A tanulmányban megtett szellemi utunk nyomán az érdemes élet négy szükséges és elégséges alkotóelemét választottuk ki: a kötődést, a gondoskodást (anyagi gyarapodás és szabadság), a békét és biztonságot, valamint a megelégedettséget. A sorrenddel nem kívánunk valamiféle hierarchiára utalni, más és más filozófiai, szociológiai, biológiai vagy pszichológiai megfontolások alapján ettől eltérő sorba is rendezhetők az alkotóelemek.

Kötődés

A kötődést azért választottuk, mert életbevágó szerepet játszik az ember egészséges testi, lelki és szellemi fejlődésében. A gyerekkori kötődések hiányában az egyén nehézségekbe ütközhet a felnőttkori tartalmas és kielégítő személyközi kapcsolatok valamint társadalmi entitásokhoz fűződő kötődések és kapcsolódások kialakításában.[47]

Az emberi lények társas létének elsődleges és legnagyobb hatású formája a család (Haldane, 2009, p. 171.), az ember újratermelésének, a személyekről való gondoskodás, a nevelés és oktatás helyszíne. A személy a családban tanulja meg, mi a kötődés, a tisztelet, a méltányosság, a tekintély és a hierarchia, a jó és a rossz, az igazságos és az igazságtalan, a szeretet és a generativitás, a másokkal való törődés (lásd: Erikson, 1986 [1950], pp. 247−274.), az ajándékozás, azaz adás szeretetből, és a reciprocitás, azaz az önérdeken alapuló csere.

A családot az *oikeiószisz*, az otthonteremtési vállalkozás kiindulópontjának tekintjük, ezért a család rendeltetésszerű működését az élni érdemes élet alapvető és életbevágó alkotóelemének számítjuk. Ha nincs *oikosz,* akkor nincs mit megőrizni és újratermelni.

[47] A kötődésre vonatkozó pszichológiai tanulmányokra és kísérletekre vonatkozóan lásd: Cassidy−Shaver (eds.) (2016); Ainsworth (1982, pp. 3–30.); Ainsworth−Blehar−Waters−Wall (1978); és Bowlby (1969)

Gondoskodás (anyagi gyarapodás[48] és szabadság)

Az emberi lény fennmaradásához materiális javak szükségesek. Az embernek önmagáról és közösségeiről való gondoskodása, a javak folyamatos biztosítása szükségszerűen magában foglalja a magán- és közjavak elfogadott termelési, elosztási, szerzési, használati és elengedési eljárásait, az összetett rendszerek irányítására vonatkozó tudást, és az ezeket megalapozó elgondolást a jólétről, valamint a munka természetéről és értékéről. Az emberi szükségletek, a képességek és a szerencse különbözőségéből fakadóan az egyenlőség (piaci, elosztási és társadalompolitikai módon kialakított) kívánatos és lehetséges szintje minden politikai közösségben kulcskérdés, mégpedig az intra- és intergenerációs igazságosság és generativitás alapján.[49]

A szabadság az ember – racionális mivoltából fakadó – megkülönböztető attribútuma. Amint Abraham Lincoln megjegyezte: „senki nem hallott még olyan emberről, aki szeretett volna a rabszolgaság nyújtotta jókban részesülni."[50] A szabadság lehetőség és képesség arra, hogy önmagunk rendelkezzünk adottságaink kibontakoztatásáról és körvonalazzuk önértékünket. A szabadság az alapja az ember mint személy méltóságának, amely előfeltétele annak, hogy az ember képes legyen gondoskodni önmagáról és másokról. A szabadság lehetőséget nyújt, hogy az ember kézben tartsa és irányítsa sorsát, és hozzájáruljon közösségei jövőjéhez.

Az anyagi gyarapodás és a szabadság bizonyos kiszámíthatóságot feltételez, ezért az igazságszolgáltatási rendszer rendeltetésszerű

[48] Használhattuk volna a "prosperitás" kifejezést is az anyagi gyarapodás helyett. Azért döntöttünk utóbbi mellett, mert a prosperitás (latin prosperāre: pro spere, reménybeli) bizonyos általános jól-létre vonatkozik, nem pedig generációkon átívelő anyagi gyarapodásra.
[49] A szükséges, kényelmes és túlzott jólét körüli viták, és az ezekhez kapcsolódó kérdések az egyenlőség kívánatos és lehetséges szintjéről a korlátok problémáját érinti két szempontból is. Az első, hogy az adott entitás, legyen bármilyen gazdag is, mindig ki lesz téve a rendelkezésére álló erőforrások és javak abszolút korlátjának. A második, hogy még a leggazdagabb entitás sem tudja javait úgy megosztani a világon mindenkivel, hogy ugyanakkor a saját tagjainak is maradjon elegendő a fennmaradáshoz. Lásd még: Mueller (2010, pp. 38–40.)
[50] „Olyan egyszerű ez, hogy (a végképp érdekvezéreltet kivéve) bármilyen rendűrangú ember helyesen dönt. Ugyanis, bár könyvtárnyi irodalmat összeírtak a rabszolgaság nagyszerűségéről, mégsem ismerünk olyan embert, aki az előnyeit akarná élvezni azál- tal, hogy maga is rabszolgává válik." (Lincoln, 1854)

működését az élni érdemes élet lényegi elemének tekintjük. Ennek hiányában az ember nem tud önmagáról és másokról gondoskodni, amiből következik, hogy nem lesznek olyan értékei, amelyeket érdemes megőrizni és újratermelni.

Béke és biztonság

A társadalmi entitás létezése megszűnik, ha nincs megfelelően biztonságos környezet az újratermeléséhez. Béke és biztonság nélkül a férfiak és nők nem tudják felnevelni a gyerekeiket, nem tudnak gondoskodni magukról és közösségeikről. A béke és a biztonság a rend egységének magva. A rend hiányában súlyosan sérül a társadalmi entitás generativitása, ugyanis az energiáit éppen a rend megteremtésére tett erőfeszítések emésztik fel. A belső és külső béke és a biztonság híján az egyének és társadalmi entitások nem képesek előrejelezni fejleményeket, így pedig nem tudnak sem célokat meghatározni, sem befolyásolni a jövőjüket.

Megelégedettség

A megelégedettség: elmeállapot, életfelfogás, amely a generativitás előfeltétele. A megelégedettség annyit tesz, hogy nem vagyunk egészségtelen és terméketlen társas összehasonlítások rabjai. Az irigység és lenézés, és más hasonlóan káros tulajdonságok szétzilálják a társadalom szöveteit, aláássák az egymás iránti bizalmat, korlátozzák az alkotóerőt, és akadályozzák az emberi képességek kibontakoztatását (lásd: Schoeck, 1987). Bizonyos szintű megelégedettség hiányában a biztonságban elért puszta anyagi gyarapodás és szabadság sem elég – a puszta biológiai késztetésen túl – az emberi lét újratermeléséhez.

A négy alkotóelem független egymástól abban az értelemben, hogy bizonyos mértéking eltérő dinamikát mutathatnak, előfordulhat, hogy az egyik elérése érdekében valamekkora áldozatot szükséges más téren. Ugyanakkor az alkotóelemek feltételezik is egymást. A kötődés és valahova tartozás, az anyagi gyarapodás és szabadság, a béke és biztonság, valamint a megelégedettség kiegyensúlyozott megvalósítása szükséges bármely entitás esetében, amely a megőrizni és újratermelni érdemes jó élet kibontakoztatását célozza.

2.2. AZ ÉLNI ÉRDEMES ÉLET MÉRÉSE: AZ SFI INTERPRETÁCIÓJA

Az SFI négy pillérben összegződő, ellenőrizhető, nyilvánosan hozzáférhető statisztikai indikátorokra épül. A pillérek azokat a kulcsterületeket ragadják meg, amelyek befolyásolják adott társadalmi entitás képességét arra, hogy célokat tűzzön ki, megszervezze önmagát sajátos életmódjának és életvilágának megőrzése és újratermelése érdekében. A pilléreket a társadalmi entitások négy szintjére alkalmazzuk az 1. részben kifejtett *társadalmi persona* fogalmának megfelelően (lásd: 1. ábra).

Pillérek

1. Ökológia és geopolitika

Földrajzi helyzet; éghajlat; természeti erőforrások (víz, művelhető föld, energiaforrások); fizikai és virtuális kommunikáció (honvédelem és működőképes hálózatosság); a politikai közösség jellemzői.

2. Technológia

A tudomány és technológia által kiváltott változások a természeti és emberi világban. A munka mint az emberi élet jellegformáló elemének szerepe, az emberi tevékenységek természetének változásai (például robotizáció, mesterséges intelligencia, nanotechnológia).

3. Társadalomgazdaság

Demográfiai folyamatok (a népesség megőrzése és újratermelése); városiasodás; társadalmi mobilitás; gazdasági versenyképesség és munkaerőpiac; emberi és társadalmi tőkegazdálkodás, oktatás, egészségügy, sport, időmérleg.

4. Kultúra és spirituális aspektusok

Emberkép. Életmód, életvilág és észjárás. Önazonosság, öntudat, pszichikai struktúrák, mentalitás, attitüdök, etika, társadalmi hajlam a bizalomra és együttműködésre; világi és vallási értékek és normák a tömegtársadalom és a globális kommunikáció kihívásaival szembesülve.

A társadalmi entitások szintjei

1. Alapegységek

A család és a szorosan összefonódó, tartós, születésen vagy erős elköteződésen alapuló entitások, általánosságban: rokonszerű kapcsolatok.

2. Polgári egyesületek

Alapítványok, jótékonysági és önkéntes szervezetek; önkéntesen választott entitások, ahol a résztvevők bizonyos döntő szempontokból közel állónak tekintik egymást.

3. Közösségi és üzleti szervezetek

Üzleti vállalkozások, vállalatok, szakszervezetek, lobbiszervezetek, nemzetközi ügynökségek, városok; önkéntesen választott, túlnyomórészt cserén és anyagi ösztönzőkön alapuló entitások.

4. Politikai közösség (*Politeia)*

Törzs, ország, nemzet, civilizáció. Entitások, amelyek közös és sajátos önazonossága, értékrendje, életmódja és észjárása hozza létre az ahhoz ragaszkodó és tartozó résztvevők szemében a közösség integritását.

A részvétel és az odatartozás természete eltérő az egyes szinteken függően a belső kötődések, a jogok és kötelességek, az anyagi és nem-anyagi ösztönzők erősségétől.

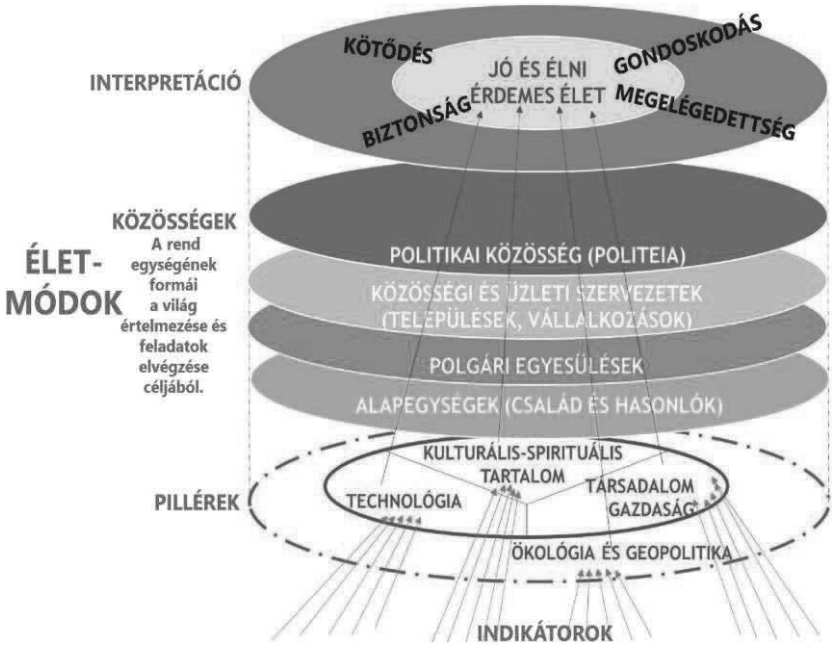

1. ábra: Az SFI által mért életvilágok interpretációja

A pilléreket alkotó indikátorokat[51] olymódon választjuk ki, hogy azok az élni érdemes élet minőségi jellemzőit tartalmasan közelítsék, és amelyek figyelembe vételével az adott társadalmi entitás SFI pontszámát interpretálhatjuk.

A legnagyobb előttünk álló kihívás az egyes életvilágok önmegőrzését és újratermelését jellemző valóságos státusz megállapítása, ugyanis az emberek, áruk, szolgáltatások és tőke modernkori tömeges vándorlása új lehetőségeket és kockázatokat

[51] Az SFI megalkotásakor a nyilvánosan elérhető adatforrások mellett jelentős mértékben támaszkodni kívánunk a hálózattudományi módszerekkel hozzáférhető információkra is. Alapjaiban az emberi élet folyamatos hetenként hétszer 24 óra, sokszínű életvilágokban eltöltött időt jelent. A hálózattudomány révén már ma is ismeretesek az emberek tényleges tevékenységére és időallokációjára vonatkozó információk, s ez elmélyíti a hagyományos statisztikai felvételeken és önbevalláson alapuló ismereteinket. A hétszer 24 órás ciklus áttekinthető keretet nyújt arra, hogy mérhessük az emberi élet olyan alaptevékenységeire fordított időt, mint a fiziológiai szükségletek kielégítése, a társas kapcsolatok (család és barátok) ápolása, a munka, tanulás, olvasás, zenehallgatás, sport, játék, gondolkodás vagy merengés, vagy a módosított tudatállapotokban (alkohol, drog) töltött idő.

hordoz minden entitás számára. A lassúnak tűnő fejlemények és változások gyakran elhomályosodnak a magasabb statisztikai agregátumok szintjén.[52] Fernand Braudel megfogalmazása szerint, „valamely civilizáció azzal nyeri el igazi személyiségét, hogy visszautasítja az életmódját megzavaró, az ismeretlenség homályában felsejlő, de esetleg számára már idegen dolgokat. Valamely civilizáció története a kollektív személyiség évszázadok során zajló kiformálódása, amelyben – akárcsak az egyén esetében – éppúgy szerepet játszanak a tiszta, tudatos célok, mint a kifűrkészhetetlen és tudattalan sors, amelynek hatását céljainkra és motivációinkra gyakran észre sem vesszük." (Braudel, 1995 [1963], pp. 31−32.)[53] A 21. század sem más ebből a szempontból, amint arra Thomas Hylland Eriksen a Bevándorlás és nemzeti identitás Norvégiában című, a Washington DC-ben található Migration Policy Institute számára készített, fő lehetőségeket és kockázatokat elemző tanulmányában felvetett kérdések is rámutatnak: „Lehetséges-e jó, a társadalom demokratikus értékei iránt elkötelezett norvég állampolgárnak lenni a többség *életmódjának* minden tekintetben való elfogadása nélkül? Van-e feltehetően összeegyeztethetetlen konfliktus a muzulmán hit és a norvég identitás között? Szükséges-e kiterjeszteni a 'norvég' kifejezés értelmezését… annak érdekében, hogy erősítsük az ország közös értékekre épülő társadalmi kohézióját?" (Eriksen, 2013, pp. 9−10.)

[52] A társadalomtudósokra jellemző hiba, hogy hajlamosak minőségileg különböző jelenségekre vonatkozó adatokat átlagolni, illetve nem összevethető egységeket összehasonlítani. Amint Pomeranz (2000, pp. 3–10.) rámutat, a történészeknél például gyakran előfordul, hogy adott civilizáció legfeljettebb részét vetik össze egy másik civilizáció egészével, s azt a következtetést vonják le, hogy az előbbi fejlettebb utóbbihoz képest.

[53] Braudel világosan megkülönböztette adott társadalmi entitás igazi személyiségét és az élet bizonyos technikai aspektusait érintő részleges hasonlatosságot: „A civilizációk története… az egymástól való kölcsönös átvételek évszázadokon át zajló folyamata, amelynek ellenére a világ civilizációi megőrzik sajátos eredeti karakterüket. Még annak feltételezése mellett is, hogy a világ civilizációi előbb-utóbb hasonló technológiát alkalmaznak, s ennek révén életmódjuk is részben hasonlóvá válik, hosszú ideig azzal fogunk szembesülni, hogy ezek nagyon is különböző civilizációk." (Braudel, 1995 [1963], p. 8.)

ÖSSZEFOGLALÓ

Remélem, hogy a fenti tanulmányban sikerült bemutatni azokat a logikai és normatív aspektusokat, amelyek megalapozzák a társadalmi jövőképesség koncepcióját. A társadalmi jövőképesség a társadalmi entitások alkotó erőfeszítése a folyamatosan változó világ értelmezésére, önmaguk megszervezésére sajátos életmódjuk és életvilágúk megőrzése és újratermelése érdekében, vagyis arra, hogy kézben tartsák és irányítsák a sorsukat. Remélem továbbá, hogy a tanulmányból kiviláglik eltökéltségünk, hogy az SFI interpretációja során a lehető legnagyobb átláthatósággal járjunk el azzal is, hogy megosztjuk filozófiai és (társadalom)tudományos gondolatmenetünket.

Azt feltételeztük, hogy a társadalmi entitások végső célja az, hogy keretet nyújtsanak egy megőrzésre és újratermelésre méltó jó élet valamely rend egységében történő kibontakozásához. Vizsgálódásunkat a *személy* koncepcióval kezdtük mind az emberi lény, mind a társadalmi *persona* esetében. Számba vettük a *summum bonumra,* és további, az egyén és a társadalmi entitás szükségletei és érdekei közötti egyensúly megteremtésére vonatkozó főbb nyugati elgondolásokat, de konszenzust nem találtunk. Az *oikeiószisz,* az otthonteremtés szándékát központba helyezve leszűrtük a jó emberi léthez szükséges és elégséges négy alkotóelemet: a kötődést, a gondoskodást (anyagi gyarapodás és szabadság), a békét és biztonságot, valamint a megelégedettséget. Megállapítottuk, hogy ezek az alkotóelemek megfelelő normatív alapot nyújtanak valamely társadalmi entitás helyzetének és változásainak értékeléséhez. Végezetül, röviden ismertettük azokat a pilléreket, amelyekre az SFI épül a különféle társadalmi entitás szinteken.

Sokféle életmód és életvilág létezik egymás mellett. A tudományt művelő és a hétköznapi emberek is észlelik, hogy vannak olyan entitások, amelyek jobban szolgálják az egyén és a közösség szükségleteit és érdekeit, mint mások. Bizonyos entitások relatíve jobb összhangot látszanak biztosítani az egyéni ambíciók és a közösségi célok között, és viszont. A társadalmi jövőképesség projekttel és a társadalmi jövőképesség indexszel hozzá kívánunk járulni az értelmes eszmecseréhez abban, hogy felmérjük hol állunk és milyen távol vagyunk az élni érdemes élettől, és miként építhetünk olyan otthont, amelyet érdemes megőrizni és újratermelni.

IRODALOMJEGYZÉK

Ábrahám Z. (2018): Conservatio Personae Gratae. In: jelen kötet. pp. 69–110.

Aczél P. (2018): A társadalmi jövőképesség fogalmi diszkurzív koncepciója. In: jelen kötet. pp. 111–146.

Ainsworth, M. D. S. (1982): Attachment: Retrospect and prospect. In: C. M. Parkes & J. Stevenson-Hinde (eds.), The place of attachment in human behaviour, Basic Books

Ainsworth, M. D. S.−Blehar, M. C.−Waters, E.−Wall, S. N. (1978): Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation, Erlbaum

Aquinói Szent Tamás: Summa Theologiae. http://www.newadvent. org/ summa/

Aquinói Szent Tamás: De regno. http://dhspriory.org/thomas/ De- Regno.htm

Arisztotelész: Metafizika. Fordította: Halasy-Nagy József, Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Budapest, 1936

Arisztotelész: Politika. Fordította: Szabó M., Gondolat Könyv-kiadó, Budapest, 1969

Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Fordította: Szabó M., Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987

Benedek Pápa XVI. (2006): Beszéd a Regensburgi Egyetemen. http://www.magyarkurir.hu/hirek/xvi-benedek-papa-beszede-re- gensburgi-egyetemen

Bentham, J. (1789): Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe, in: Brit moralisták a XVIII. században. Fordította: Fehér F., Gondolat Kiadó, Budapest, 1977

Bowlby, J. (1969): Attachment and loss, Vol.1: Attachment, Basic Books

Braudel, F. (1995 [1963]): A History of Civilizations. Penguin Books

Braudel, F. (2004 [1967]): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század, Első kötet: A mindennapi

élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Fordította: Pödör L., Gutta Könyvkiadó, Budapest

Cassidy, P.−Shaver, R. (eds.) (2016): Handbook of Attachment: The- ory, Research, and Clinical Applications. 3rd Edition, The Guilford Press

Dante A. (1962 [1559]): Az egyeduralom, in Dante összes művei. Fordította: Sally G., Magyar Helikon, Budapest

Davies, N. (2011): Vanished Kingdoms, The History of Half-Forgotten Europe. Penguin Books

Eriksen, T. H. (2013): Immigration and National Identity in Norway. Migration Policy Institute (Washington DC). https://www.migrationpolicy.org/pubs/TCM-Norwaycase study.pdf

Erikson, E. H. (2002 [1950]): Gyerekkor és társadalom. Fordította: Helmich K. és N. Kiss Zs., Osiris Kiadó, Budapest

George, Robert P. (2013): Conscience and its Enemies, ISI Books

Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. The American Journal of Sociology, 91 (November 1985)

Haldane, J. (2009): Practical Philosophy: Ethics, Society and Cul- ture (St Andrews Studies in Philosophy and Public Affairs)

Heckman, J. J.–Mosso, S. (2014): The Economics of Human Development and Social Mobility. Department of Economics, University of Chicago, May 20, 2014 https://heckmanequation.org/assets/2017/01/Econ-of-Hum-Dev-and-Soc-Mob_2014-05-20a_akc.pdf

Hobbes, T. (1651): Leviatán. Fordította: Vámos P. Magyar Helikon, Budapest, 1970

Höffe, O. (2016): Freedom of art: no limits, no excuses, 02.01.2016; http://www.dw.com/en/otfried-h%C3%B6ffe-freedom-of-art-no-limits-no-excuses/a-18934527

Huizinga, J. (1993): Hogyan határozza meg a történelem a jelent? (Szerk.: Balogh T.), é.n. Eredeti: van der Lem, Anton: Leven en werken in beelden & documenten, Wereldbibliotheek

Hume, D. (1738): Értekezés az emberi természetről. Fordította: Bence György, Gondolat Kiadó, Budapest, 1976

Johnson, P. (1999): A modern kor: A 20. század igazi arca. Fordította: Berényi G. XX. Század Intézet, Budapest, 2000

Kant, I. (1781): A tiszta ész kritikája. Fordította: Kis János. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2004

Kant, I. (1793): A vallás a puszta ész határain belül. In Uő.: A vallás a puszta ész határain belül. Fordította: Vidrányi Katalin, Gondolat Kiadó, Budapest, 1980

Kenny, Ch. (2011): Getting Better. Basic Books

Kenny, Ch.–Kenny, A. (2006): Life, Liberty, and the Pursuit of Utility: Happiness in Philosophical and Economic Thought. St Andrews Studies in Philosophy and Public Affairs

Kocsis T. (2018): Véges föld, végtelen ambíció: jövőképessség és fenntarthatóság társadalomtudományi alapon. In: jelen kötet. pp. 189–231.

Konfuciusz, Beszélgetések és mondások. Fordította: Tokaji Zsolt, Helikon Kiadó, Budapest, 2017

Lincoln, A. (1854): Fragment on slavery, Collected Works of Abraham Lincoln, Volume 2. https://quod.lib.umich.edu/l/licoln/lincoln2/1:263.1?rgn=div2;singlegenre=University+of+Michgan+Digital+Library+Production+Services;sort=occur;subview=detail;type=simple;view=fulltext;q1=slave

Machan, T. R. (1998): Libertarianism: The Principle of Liberty. In: George W. Carey (ed.), Freedom and Virtue, The Conserva- tive/Libertarian Debate. ISI Books

MacIntyre, A. (1999): Dependent Rational Animals. Carus Publishing

Madách I. (1862): Az ember tragédiája. http://mek.oszk.hu/00800/00849/html

Manent, P. (2001): Politikai filozófia felnőtteknek. Fordította: Kende P., Osiris Kiadó, Budapest, 2003

Manent, P. (2013): Metamorphoses of the City, On the Western Dynamic. Harvard University Press

Monda E. (2018): A társadalmi jövőképesség – A jövőkutatás kontextusában. In: jelen kötet. pp. 149–188.

Morris, I. (2013): The Measure of Civilization, How Social Development Decides the Fate of Nations. Princeton University Press

Mueller, J. D. (2010): A közgazdaságtan megváltása – A hiányzó elem újrafelfedezése. Fordította: Ábrahám Z. és Csák J., Mathias Corvinus Collegium/Tihanyi, 2015

Nietzsche, F. (1883–91): Ím-így szóla Zarathustra. Fordította: Dr. Wildner Ödön, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1908

Pál pápa VI. (1967): Populorum progressio (A népek fejlődése). http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=462

Phelps, E. S. (1985): Political Economy: An Introductory Text. W. W. Norton & Company

Platón: Gorgiasz. Fordította: Péterfy J., Atlantisz Kiadó, Budapest, 1998

Platón: Állam. Fordította: Szabó M., Atlantisz Kiadó, Budapest, 2014

Polanyi, K. (1968 [1957]): The Economy as Instituted Process. In: E. LeClair, H. Schneider (eds.), Economic Anthropology. Holt, Rinehart and Winston

Pomeranz, K. (2000): The Great Divergence (China, Europe, and the Making of the Modern World Economy). Princeton Uni- versity Press

Raditzky, G.–Bernholz, P. (1987): Economic Imperialism: The Eco- nomic Method Applied Outside the Field of Economics. New York

Rawls, J. (1971): A Theory of Justice. Harvard University Press

Rawls, J. (1999): The Law of Peoples. Harvard University

Press

Ricoeur, P. (1986): Fallible Man: Philosophy of the Will. Fordham University Press

Robbins, L. (1935): An Essay on the Nature and Significance of Economic Science. Macmillan

Rorty, R. (1991): The Priority of Democracy to Philosophy, in Objectivity, Relativism, and Truth: Philosophical Papers, Volume 1. Cambridge University Press

Roska T. interjú (2012), http://www. Magyarszemle.hu/cikk/egy_masfele_digitalis_szakadek

Schoeck, H. (1987): Az irigység – A társadalom elmélete. Fordította: Olay Cs. Helikon Kiadó, Budapest, 2007

Scruton, R. (2017): On human nature. Princeton University Press

Sen, A. (1999): Development as Freedom. Oxford University Press

Stigler, G. J. (1988): Memoirs of an Unregulated Economist. Basic Books

Strauss, L. (1953): Természetjog és történelem. Fordította: Lánczi A., Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 1999

Swedberg, R. (2010): A Note on Civilizations and Economies. European Journal of Social Theory, 2010, 13(1) http://people.soc.cornell.edu/swedberg/2010%20A%20Note%20On%20Civliza- tions%20and%20Economies.pdf

Szántó Z. O. (2018): A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója. In: jelen kötet. pp. 13–34.

Szent Ágoston: A keresztény tanításról. Fordította: Városi I., Kairosz Kiadó, Budapest, é.n.

Szent Ágoston: De natura boni contra Manichaeos.

Tarnas, R. (1993): A nyugati gondolat stációi. Fordította: Lázár A. P., AduPrint Kiadó, Budapest, 1995

Taylor, Ch. (1989): Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. Harvard University Press

Taylor, Ch. (1991): The Malaise of Modernity. Concord, Anansi

Taylor, Ch. (1992): Atomism, in: Shlomo Avineri–Avner De-Shalit (eds.), Communitarianism and Individualism. Oxford Uni- versity Press

The Economist (2009) Dec 17th: Onwards and upwards; The idea of progress; Why is the modern view of progress so impoverished? http://www.economist.com/node/15108593

UN Human Development Program (é.n.) http://hdr.undp.org/en/hu-mandev

Weber, M. (1918): Science as a Vocation. A speech at Munich Uni- versity, in From Max Weber: Essays in Sociology, H.H. Gerth and C. Wright Mills (Translated and edited), New York: Oxford University Press, 1946, https://www.scribd.com/document/324052809/Max-Weber-Science-As-a-Vocation

Weber, M.: „Die deutschen Landarbeiter" in Gesamtausgabe, Abteilung 1, Schriften und Reden, Band 4, Landarbeiterfrage, Nationalstaat und Volks-wirtschaftspolitik. Schriften und Reden 1892-1899, ed. Wolfgang J. Mommsen and Rita Aldenhoof (Tü- bingen: J. C. B. Mohr/Paul Siebeck, 1993)

Wicksteed, Ph. H. (1910): The Commonsense of Political Economy, including a Study of the Human Basis of Economic Law. http://oll.libertyfund.org/titles/wicksteed-the-commonsense-of-political-economy

ÁBRAHÁM ZOLTÁN
CONSERVATIO PERSONAE GRATAE

1. A VIZSGÁLÓDÁS CÉLJA[1]

Csák János *A társadalmi jövőképeség normatív koncepciója*[2] című tanulmányának elsődleges célja bemutatni az interdiszciplinaritás szellemében, nemzetközi együttműködésben megalkotandó Társadalmi Jövőképességi Index (Social Futuring Index, SFI) elemeit, továbbá normatív leírást adni a működőképes társadalmi entitásokban3 élni érdemes élet főbb jellemzőiről. Az itt olvasható írás célja feltárni e tanulmány fogalomtörténeti hátterét.

Valamely jövőbeli állapotra vonatkozó, ráadásul normatív leírásra irányuló próbálkozásoknak eleve jelentős nehézségekkel kell szembenézniük a jövő nyitott horizontja miatt. Az SFI azonban nem ilyen állapotot igyekszik megjósolni, hanem olyan jelenbeli vonásokat szándékozik megállapítani, amelyek garantálhatják az élni érdemes élet lehetőségét kínáló társadalmi entitások jövőbeli létezését. Tehát bár a jövőre irányul, de az előrejelzés problémáját ily módon elkerülheti.

A normativitás az itt használt értelemben nem jár együtt egy bizonyos etikai megközelítésmód privilegizálásával, hanem egyaránt igyekszik figyelembe venni az erényetika, a deontológiai etika és a konzekvencionalizmus (utilitarizmus) szempontjait.[4]

---

[1] Itt mondok köszönetet Csák Jánosnak a fölkérésért e tanulmány megírására, valamint Hidas Zoltánnak, Ambrus Lorándnak és Tóth Gábornak kritikai megjegyzéseikért és észrevételeikért.

[2] Lásd: Csák (2018).

[3] A szóban forgó társadalmi entitásokat illetően lásd: Szántó (2018).

[4] A különböző normatív etikák elemei kombinálásának igényét a felülvizsgálásukra irányuló törekvések is indokolják: a felülvizsgálás megnyilvánulhat fogalomelemzésben (pl. Martha Nussbaum a fogalomelemzés módszeréhez folyamodva vonja kétségbe magának az erényetika fogalmának a létjogosultságát, lásd: Nussbaum, 1999), vagy emblematikusnak számító etikai megközelítések átértelmezésében. E próbálkozások azt sugallják, hogy normatív szempontú vizsgálódáshoz megfelelően rugalmas, a különböző megközelítések kombinálását is megengedő keretet érdemes választani.

A jövőre irányuló, a normativitás igényével fellépő vizsgálódás a norma előíró jellege, a „van" és a „kell" közti áthidalhatatlan szakadék képzete miatt az „elmeállapot" (a várakozás) és a valóság közti inkongruencia, azaz az utópia gondolatát rejtheti magában. Az itt alkalmazott megközelítésmódban azonban, az előbbiekből adódóan az utópia kifejezetten a jelen perspektívájából utal a jövőre: nem eszméket vetít ki a (rendszerint a jelent leképező) jövőbe, hanem olyan jelenbeli vonásokat igyekszik megállapítani és leírni, amelyek a várakozás szerint biztosíthatják az élni érdemes életet lehetőségét kínáló, és ezért jónak tartott társadalmi entitások jövőbeli létezését, amelyek így jövőképesnek bizonyulnak.[5] Következésképpen nem nemlétező helyre (*ou-toposz*) vonatkozik az e vizsgálódásban felbukkanó utópia: ez a hely az empirikusan létező világ, amely önmagában elég jónak látszik (*eu-toposz*), olyannak, amely nem szorul alapvető változtatásra, hanem legfeljebb a működésén lehetséges (és szükséges) javítani, a „kis lépésekben végzett társadalmi mérnökösködés" (K. R. Popper, 1957, p. 64.) szellemében. E vizsgálódás kiinduló feltevése szerint a jóság bármely társadalmi entitás esetében előfeltételezi a jelenbeli működőképességet; utópizmusának vonatkozási pontja tehát a jelen.[6]

A működőképesség első értelemben azt jelenti, hogy valamely eszme vagy intézkedés valóra váltható, ez pedig jóságuk előfeltétele: hiszen, ha nem ültethetők át az empirikus valóságba, a funkciójuknak sem felelhetnek meg.[7] E vizsgálódás tehát a

[5] A „jövőképesség" fogalmának elméleti tematizálása *közvetlenül* bizonyosan Ottfried Höffe (2009) érdeme. Ám *közvetett* módon nyilvánvalóan mindenki foglalkozott vele, aki a *jó* politikai közösséggel és *fennmaradás*ának a le- hetőségeivel foglalkozott. Maga a *zukunftsfähig* szó először valószínűleg Ernst Blochnál (1959, I/187. o.) fordul elő. Az idő utópikus „jövőmódusza" azonban „*a történelem reális lehetőségeinek* a tere, s így mindenképpen a világtörténés min- denkori tendenciájának a horizontján húzódik" (uo., I/285. old.).

[6] Ez azt jelenti, hogy a vonatkozási pontja szükségképpen a jelen (az ágostoni időfilozófia és a belső időtudat husserli fenomenológiája esetében egyaránt). Önmagában a jelen e kitüntetett státusából nem következik a történeti tudatot kizáró prezentizmus, következik viszont belőle a múlttal (illetve – hipotetikusan – a jövővel) való kontinuitás hangsúlyozása, ami a fogalomtörténet eszköztárának használatában nyilvánul meg.

[7] Ebből egyenesen következik az erényetika relevanciája a társadalmi entitások működésének a megítélésében.

működőképesség kritériuma miatt antiutópikus szellemiségű: értelmezhetetlen az elmeállapot és a valóság közti inkongruencia.[8] A működőképesség azonban aktív értelemben is érthető: valami képes valóra váltani, képes hatást kifejteni – valamely eszme vagy gondolat képes véghez vinni valamit, ami így *actualitas*-szá válik.[9] Ebben az értelemben, Hegel nevezetes mondását parafrazeálva így is lehetne fogalmazni: „ami valóságos, az jó; s ami jó, az valóságos"[10] – csakis olyasmi tekinthető jónak, amiben megvan a lehetőség, hogy valósággá váljék. A működőképesség e két értelemben együtt jelenti azt, hogy valamely közösség képes önmaga megőrzésére a mindenkori környezetben, a mindenkori jelenben. Ez tekinthető itt a társadalmi jövőképesség előfeltételének.[11]

A kockázatokkal[12] való sikeres megbirkózás legelső feltétele bármely társadalmi entitás esetében természetesen az önmegőrzés képessége[13], amelynek birtokában önmagával azonosnak számító entitásként tud megmaradni.

---

[8] Lásd: Mannheim (1997, p. 173.). Ez az „utópizmus" itt annak a megfelelője, amit Mannheim konzervatív utópizmusként jellemzett. (Lásd: uo., p. 206. és 209.).

[9] A gondolatmenet itt arra a felfogásra támaszkodik, amely szerint a valóság (Wirklichkeit) hegeli fogalma az arisztotelészi actualitas (ἐνέργεια) megfelelője: „Az [igaz] önmaga szüntelen keletkezése, a kör, amely céljaként előfeltételezi a végét, és amelynek a vége a kezdete, s amely csak a kivitelezése és a vége révén valóságos." Lásd: Hegel (1989, p. 23.)

[10] Ez Hegel nevezetes mondásának a parafrázisa: „Ami ésszerű, az valóságos; s ami valóságos, az ésszerű." Lásd: Hegel (1983, p. 20.). Ez nem jelenti bármely berendezkedés igazolását: mint pl. Houlgate fogalmaz az általa szerkesztett kiadás magyarázó jegyzeteiben, abból, hogy „az ész valóságos [wirklich] hatalom a világban, amely az emberi szabadság intézményeinek létrehozásán munkálkodik", nem következik, „hogy minden, ami létezik vagy 'valóságos', az racionális". Lásd: Hegel (2008, p. 306 skk.).

[11] A részleteket illetően lásd: Csák (2018) és Szántó (2018) idézett tanulmányait. Szántó a társadalmi jövőképesség három fajtája közt tesz különbséget, a jövőbeli változásokhoz való szándékolt viszonyulás módja szerint: így van proaktív, aktív és reaktív beállítódás. Jelen tanulmányban a „megőriz" mindhárom beállítódásra vonatkoztatható. Az elemzés szempontjából az e beállítódásokhoz kapcsolódó tudat (vö. συνείδησις vagy conscientia) a döntő mozzanat, amely a sztoikusok óta az (oikeiószisz értelmében vett) önmegőrzés fő eleme.

[12] A „kockázat" itt a luhmanni értelemben értendő: a kockázat döntésből fakad, az esetleges kár „döntések számlájára írható", eltérően a nem kalkulálható veszélytől. Lásd: Luhmann (1991, p. 19 skk.)

[13] Lásd: Arisztotelész, *De anima* 415b 13: τὸ δὲ ζῆν τοῖς ζῶσι τὸ εἶναί ἐστιν(„az élet ... létezése az élőknek").

E vizsgálódás a szüntelenül változó körülményekhez való cselekvő és sikeres (az emberi méltóság érvényesülését elősegítő) alkalmazkodás, azaz az önmegőrzés feltételeinek és stratégiáinak a leírásához szükséges fogalmi keret kialakítására tesz kísérletet. (E próbálkozás – az „utópia" itt képviselt fajtájával összhangban – a mindenkori társadalmi környezet szokványos működésének („normál alakjának") jobb megértését is eredményezheti.[14)]

E vizsgálódás kiinduló feltevése szerint az ember cselekvő lény: nemcsak reagál hatásokra, hanem képes és szándékában is áll befolyásolni környezetét. Ennélfogva az emberi természet megértéséhez szükségesnek látszik „kognitív dualizmust" feltételezni, „amely szerint a világ két összemérhetetlen módon érthető: az egyik út a tudományé, a másik a személyközi megértésé".[15] Míg az utóbbi indítékokat és célokat tulajdonít az embernek, addig az előbbi fizika és biológiai fogalmakban (illetve a neurotudományok apparátusával) leírható entitásnak tartja. Az előbbi megközelítés megengedi az észen alapuló szabadság lehetőségét, az utóbbi pedig mintha ennek tagadásához (végső soron az ember személy voltának megsemmisítéséhez) vezetne.[16] Az SFI megkonstruálásához ennélfogva olyan apparátus látszik szükségesnek, amelyik képes személyként (azaz szándéktól vezérelt és érzelmekkel rendelkező lényként) is kezelni az embert (azaz olyan lényként, akinek szándékok, érzelmek stb. tulajdoníthatók), vagyis azon kívül, hogy képes a nagy adatok kezelésére, magában foglalja a jelentés dimenzióját is.

Az ideális állam, azaz olyan politikai közösség bizonyos aspektusainak a kvanitifikálása, amelyben jó élni cél a filozófiai gondolkodás kezdeteitől normák alkalmazásával járt együtt[17]: az

[14] Luhmann (1991, p. 2.).
[15] Lásd: Scruton (2014, p. 34.).
[16] Ez abban az állítólagos folyamatban fejeződik ki, amelynek során a humanizmus korát az „új vallás", a dataizmus kora váltja fel – e folyamatról Harari adott leírást. (A humanizmusról lásd: Harari, 2015, p. 12., a dataizmusról pedig lásd: Harari, 2017, 11. fejezetét.)
[17] Friss példa erre a „decent society index" megalkotására irányuló próbálkozás. Lásd: Abbott–Wallace–Sapsford (2016). A továbbiakban e tanulmány – hacsak nem specifikus értelemben szerepelnek – igyekszik elkerülni a „társadalom" vagy az „állam" fogalmát, helyettük a nevezetes arisztotelészi szöveghely (1252 a 1–6: πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτική) Ernest Barker által javasolt fordítását

egyes szerzők ezek perspektívájából törekedtek leírást adni társadalmi tényekről és jelenségekről, valamint ítéletet alkotni róluk.[18] A normativitás viszont arra is vonatkozhat – ebben a szövegösszefüggésben figyelmen kívül hagyva egyéb jelentéseit –, hogy valamely társadalmi entitáson belül érvényesnek számítanak bizonyos normák, követendőnek bizonyos szabályok, megtartandónak bizonyos szokások. Ebben az értelemben véve a normativitás „a társadalom erkölcsi vagy értékrendszere által a társadalmi szabályozásban játszott szereppel kapcsolatos."[19]

A vizsgálódás a címben szereplő kifejezésnek megfelelően három fejezetből áll. Az első a „személy", a második a „megőrzés", a harmadik pedig a „méltóság" szó jelentését vizsgálja.

2. PERSONA: AZ EGYÉN SZEMÉLYESEN

2.1. A SZEMÉLY MIVOLT KÉT ASPEKTUSA

A tanulmány címének megvilágításához először is a személy itt használt fogalmának jelentését szükséges megpróbálni tisztázni. A szövevényes fogalomtörténetet mindig szem előtt tartva (ám a

követve „politikai társulás"-ról (vagy „közösségről") beszél. Lásd: Barker (1998, p. 7.). Jelzői alakban (pl. „társadalmi entitás") viszont elkerülhetetlennek bizonyult a használata.

[18] Az ebben az értelemben vett normativitás fontos tényezőnek számít a társadalmi stabilitás biztosításában: közös értékek ugyanis erősíthetik a társadalmi kohéziót (s megfordítva: a társadalmi stabilitás elősegítheti a normatív konszenzust. (Archer, 2016b, p. 1.)

[19] Lásd: Archer (2016a, p. 142.). A normativitás e két jelentését nem nehéz kombinálni: ha a „társadalmi stabilitás" és a normák érvényesülése lényeges jellemzői az olyan politikai közösségnek, amelyben érdemes élni (mivel egyszersmind az emberi jólét és képességek kibontakozásának előfeltételét adják), akkor az a jó társadalmi entitás, amely elősegíti a stabilitást és a normák érvényesülését. (Ebben az értelemben a jó politikai közösségnek a stabilitás és a normák biztosítása a funkciója, s ennek betöltése jelenti annak erényét. Ez az elképzelés arisztotelészi eredetű: ἅπαντα δ' ἐστὶν ὡρισμένα τῷ ἔργῳ· τὰ μὲν γὰρ δυνάμενα ποιεῖν τὸ αὐτῶν ἔργον ἀληθῶς ἐστιν ἕκαστον, οἷον ὀφθαλμὸς εἰ ὁρᾷ ... – Meteorologica 390 a 10–13 [„Az egyes dolgokat pedig az elvégzendő feladatuk határozza meg: ugyanis minden akkor az, ami, ha el tudja végezni a feladatát, például a szem akkor, ha lát"].)

részletekbe bele nem merülve),[20] az alábbi vonások látszanak lényegesnek ebben az összefüggésben: 1. öntudat, amely a társadalmi interakcióknak is feltétele;[21] 2. azonosíthatóság térben és időben; 3. spontaneitás vagy az a képesség, hogy elindítsa „az események valamilyen sorát";[22] 4. az abból adódó felelősség és számonkérhetőség, hogy egy adott személynek tulajdonítani lehet valamely cselekvést. Ennek a személynek tulajdoníthatók továbbá jogok, lehetnek kötelességei és kötelezettségei, és tekinthető méltósággal felruházottnak.

A „személy" e szempontok szerint egyfelől egyedi, önmagában vett entitásra utal, másfelől pedig olyan entitásra, akinek lényegi vonása, hogy viszonyban van másokkal. (Ebből a szempontból a személy csak többes számban létezik: személyek[23]). A személy az első értelemben véve – egy tér-idő keretben létező (különleges, mert tudattal rendelkező) individuum – elsősorban a metafizika és az ismeretelmélet tárgya. A személy mint relacionális, azaz olyan lény, aki nem írható le a viszonyok hálójába való beágyazottságára utalás nélkül – úr vagy szolga, apa vagy fiú stb. –, pedig a szociológiai érdeklődés elsődleges tárgya. A személy fogalmának e két jelentése között határvonalat csak bizonyos fokig önkényesen lehet húzni, hiszen életvilágában az integritása fenntartásának

[20] A fogalom történetét illetően lásd: a *HWPh* informatív szócikkét: Ritter–Gründer (1971–2010) VII/269–338. o., valamint Ralf Konersmann szintén fogalomtörténeti jellegű áttekintését, lásd: Konersmann (1993).

[21] Ez az embernek a jelentések hálójába beleszövődött lényként való felfogását előfeltételezi. Ahhoz, hogy valamely cselekvés társadalmi (vagyis a szó teljes értelmében interakció) legyen, Max Weber szerint egyrészt valamilyen jelentést kell hordoznia, másrészt a cselekvőnek jelentést kell tulajdonítania mások cselekedeteinek is. Az a követelmény, hogy a társadalmi cselekvésnek jelentést kell hordoznia, azt előfeltételezi, hogy a cselekvő személyt körülvevő világot életvilágnak, azaz intenciók által formába öntött világnak tekintjük: ez a világ ily módon nemcsak ada- tokkal szolgál, hanem jelentést is közvetít az ember számára. A társadalmi cselekvés azonban a cselekvéseknek csak egy, jóllehet – megkülönböztető vonásuk, a tuda- tosság miatt – kitüntetett osztálya. Ebből nem következik, hogy csakis tudatos cselek- vések segíthetik elő az önmegőrzést: a társadalmi cselekvések birodalmán kívül létezik a hagyományok betartásából, szokások követéséből és normáknak való engedelmeskedésből, stb. fakadó, nem-társadalmi cselekvések terepe: „a szokás- és a rutinszerű hatalmas birodalma, »a történetírás e nagy hiányzója«" – ahogyan Fernand Braudel weberi szellemben fogalmazott, lásd: Braudel (2008, p. 27.).

[22] Lásd: Kant (2009, p. 442.). (KdrV A534/B562).

[23] Lásd: Spaemann (1996, p. 9.).

(vagy önmaga megőrzésének) vágyától vezérelve cselekvő személy óhatatlanul is különféle viszonyokba kerül más személyekkel.

A személy itt vázolt fogalmában antikarteziánus feltevés rejlik: a térben és időben azonosítható emberi személy nem hasítható elmére és testre. Egységnek, azaz részekre (például kiterjedt és gondolkodó szubsztanciára) nem hasítható entitásnak véve a személy látható olyan entitásként, amelynek vágyai – az emberi természetből fakadóan – egyformán legitimen irányulhatnak sok különféle (testi, spirituális, anyagi, intellektuális stb.) jóra[24]; azaz olyan entitásként, amelybe belé van plántálva az önmaga megőrzésére való törekvés (*conatus*), márpedig ez feltétele a szabadságnak, amennyiben hiányában a szabadság sem értelmezhető.[25]

A tér- és időbeli azonosíthatóság biztosítja a „személy" történetiségének lehetőségét, hiszen ennek köszönhetően lesz olyan individuum, amelyről kijelenthető, hogy a tér és az idő egy meghatározott szeletét foglalja el.[26] (Az adott személy által a tér-időbeli keretben elfoglalt hely azonosításához a megfigyelő mindenkori pozíciója jelenti a vonatkozási pontot.) Ez a vonása kölcsönöz tartamot és kiterjedést az individuumnak.

A „személy" azonban itt több individuumból álló, összetett individuumokra is vonatkozik, föltéve, hogy azok rendezett sokaságot, és így egységet alkotnak.[27] A rendezett sokaság két

[24] Az emberi természet osztatlanságának elfogadásából az adódik e vizsgálódás számára és az SFI megkonstruálása tekintetében, hogy az emberi tevékenység különböző lehetséges szférái (gazdaság, tudomány, művészetek, vallás, politika stb.) egyformán az emberi szabadság és kreativitás megnyilvánulása terepének tekintendők. Elkerülhetetlenül adódnak átfedések e szférák között, hiszen ahogyan a „személy" nem bontható fel különböző alkotóelemekre, így tevékenységének és kreativitásának megnyilatkozásai is csak önkényesen (vagy elemzés céljából) sorolhatók különböző szférákhoz, rendre a mindenkori vizsgálódás konkrét perspektívája szerint.

[25] A spinozai terminológiát idéző fogalomhasználat Spinoza (és Hobbes) kulcsszerepére szándékozik utalni az „önmegőrzés" fogalmának a történetében. Lásd: *Etika* 3T6-9 B.

[26] A témát P. F. Strawson fejtette ki „leíró metafizikai esszéjében". Lásd: Strawson (1959).

[27] Ezeknek az elve az „egység rendje". Arisztotelész szerint bár a nagyobb egész tökéletesség tekintetében természettől fogva megelőzi a kisebbet (végső soron az

végletes esete egyfelől az egyes emberek (a rendezett egységek lehetséges tagjai), másfelől pedig a (rendezett sokaságok lehetőségét magában foglaló) emberiség.[28] A talán még mindig dominánsnak számító ismeretelméleti vagy metafizikai nézőpontból (illetve jogi szempontból) az egyes emberi lény a kiindulópont, aki tudatában van a cselekedeteinek, akinek cselekvések, gondolatok stb. tulajdoníthatók és tudhatók be (vö. a személy fogalmának 1. és 2. jellemzőjével). Ez (legalább elvi lehetőségként) előfeltételezi az akarat (vagy a döntés[29]) sza-

egyes emberi lényt), a megismerés rendjében azonban a részek előzik meg az egészet (*Politika* 1252 a 24). *Politika*-kommentárjában Aquinói Tamás bár elismeri a nagyobb egész elsőségét a tökéletesség tekintetében, másutt szükségesnek tartotta bevezetni az „egység rendje" (*unitas ordinis*) új fogalmát a társadalmat jellemző egység leírására és megmagyarázására (*Sententia Ethicorum*, lib. 1 l. 1 n. 5). (Ebben az motiválta teológiailag, hogy meg kellett különböztetnie az emberi közösséget (*societas*), illetve a Szentháromságot jellemző egységet, lásd: *Summa Theologiae*) Iª q. 31 a. 1 arg. 2, és ad 2, Iª q. 39 a. 3 co.). A „sokaság" és a „rendezett sokaság" itt alkalmazott megkülönböztetésében a Cicero által tett különbségtevésre támaszkodom (*De re publica* I 39: „Az állam tehát ... a nép ügye, a nép azonban nem olyan embergyülekezet, amely akármilyen módon keletkezett, hanem a sokaság olyan társulása, amelynek alapja a jogi megállapodás és a közös előny."

[28] Ennek az elképzelésnek a gyökere a középkori állam- és korporációfelfogás. Mint Maitland fogalmaz Gierke-fordításának előszavában: „… mintha lenne egy nem, amelynek az állam és a korporáció a fajai. Az állam és a korporáció láthatólag emberek állandó szervezettségű csoportjai; mintha cselekedeteket és szándékokat, igaz és hamis vélekedéseket tulajdonítanánk e csoportoknak, ezeknek az egységeknek." Maitland (2003, p. 1.) A természetes személy (az egyes ember) és a mesterséges személy (rendezett sokaságok, korporációk) közti analógiák korlátairól lásd: Scruton tanulmányát, aki szerint „vannak olyan személyközi beállítódások, amelyeknek korporációk nem lehetnek (intencionális) tárgyai: ilyenek jelesül mindazok a beállítódások, amelyek azon a gondolaton alapulnak, hogy tárgyuk élő dolog, vagy hogy annak van első személyű tudata)." (Scruton, 1989, p. 253.) E felfogás, amely a személy mivolt kitüntetett vonásává teszi az én tudatát vagy az öntudatot, magával vonja azt az elképzelést, hogy méltóság csakis a természetes személyt illeti meg: ez jelöli ki a különböző fajta személyek közti analógiák határát.

[29] Ágoston és Tamás is rendszerint „szabad elhatározásról" (*liberum arbitrium*), s nem „szabad akaratról" (*libera voluntas*) beszél. Tamás számára a *liberum ... arbitri- um est facultas voluntatis et rationis* („a szabad ... elhatározás az akarat és az ész képessége" – *De veritate*, q. 24 a. 3 arg. 1.). Ebből adódóan szabadon cselekedni annyit tesz, mint *per arbitrium voluntatis* („az akarat elhatározása révén" – *Contra Gentiles*, lib. 2 cap. 23 n. 1.) cselekedni, s „minden szabadság gyökere pedig az észben rejlik" (*totius libertatis radix est in ratione constituta*: *De veritate*, q. 24 a. 2 co. – „az egész szabadság gyökere az észben ragadható meg", *De veritate*, q. 24 a. 2 co.; lásd: Kenny, 1993, p. 83.). E megközelítés szellemében még Luther is *de servo arbitrio* („a szolgai döntésről"), nem pedig *de serva voluntate* („a szolgai akaratról") ír. Kant viszont nem a döntés képességének tekinti az akaratot, hanem annak a képességnek, amelynek köszönhetően „önmagunktól" kezdhetjük meg „az egymás után

badságát. Az akarat szabadságának pedig ehhez az észben kell gyökereznie.

Az itt felsorolt jellemzők a személy mivolt tipikus vonásai. Kritériumoknak tekinteni őket azonban egyet jelentene annak kétségbe vonásával, hogy személynek tekinthető az az ember, aki valamilyen okból nem számít tudatos és számonkérhető cselekvőnek. Ennélfogva legalább hüvelykujjszabályként tanácsosnak látszik magát az emberi életet összekapcsolni a személy mivolttal, azaz a viselőjét méltósággal felruházó megnevezésnek (*nomen dignitatis*) tekinteni a *persona*-t[30]: a személy valaki, s nem valami, akit egyszerűen az emberi nemhez tartozása méltósággal ruház fel, következésképpen jogokkal, és – ha cselekedetei számonkérhetők rajta – kötelezettségekkel is.[31] Az így értett személy mivolt csakis az egyes embert illeti meg, mint a méltóság hordozóját.

Szociológiai nézőpontból azonban a személy – a természetes személy éppúgy, mint a mesterséges, az egyedi emberi lénytől az emberiségig – azon kívül, hogy ésszel van felruházva, van autonómiája és szabad akarata, szükségképpen másokhoz fűződő viszonyaiban is létezik (vö. a személy fogalmának 3. és 4. jellemzőjével).[32] Bizonyosan állíthatom, hogy valakinek fia/lánya, férje/felesége/szeretője, anyja/apja stb. vagyok.[33] Ez analogikusan sokaságokra is vonatkozik (a patríciusok és a plebejusok, az urak és

következő dolgok vagy állapotok sorát." (Kant, 2009, p. 384.) (KdrV A448/B476) A filozófiai gondolkodásban bekövetkező e változás jelentőségét illetően lásd: Arendt (81978, II/20. o.).

[30] Lásd: Aquinói Tamás: *De potentia*, q. 8 a. 4 co.

[31] Lásd: Spaemann (1996, p. 11.). Vagyis a személy – paradox módon – az emberi fajhoz tartozás révén egyén.

[32] E relacionizmus első megfogalmazója Boëthius, aki szerint ugyanúgy, ahogyan nincs „jobb" vagy „bal", ugyanúgy nincs „Atya" vagy „Fiú" sem önmagában. E relativitás dacára sem mondható azonban, hogy „relatív predikátum hozzáfűzése önmagában gyarapítja, csökkenti vagy megváltoztatja az érintett dolgot" (*De Trini- tate* 5).

[33] Ezek olyan relációkra példák, amelyeknek – átlagos körülmények között – tudatában vagyok. Ám a társadalmi cselekvők interakciói által konstituált relációk a társadalom bármely szintjén léteznek. A relációs szociológia úgy látja, a relációk nem vezethetők le valamilyen felsőbb kategóriából. Pierpaolo Donati szerint a re- lációk mint „*sui generis* valóság" adhatnak magyarázatot például az egyéni és kollektív identitás közti megfelelésre, illetve magyarázhatják a kollektív cselekvést vagy a kollektív cselekvő mivoltot. Lásd: Donati (2011, xvi. old.).

a szolgák mind feltételezik egymás létezését). E logikát az egyetlen egységnek tekintett emberiségre kivetítve az következik, hogy az emberiség vonatkoztatási pontja a Föld, létezése e földgolyóhoz kötődik: a Föld mint természetes környezet nélkül az „emberiség"-nek nincs jelentése.

2.2. A KANTI PERSPEKTÍVA

A fentebb, a 2.1. szakaszban tárgyalt pontok megfogalmazását jórészt a kanti erkölcsfilozófia inspirálta, amely elsősorban univerzalizmusával gyakorolt hatást az etikai gondolkodásra.[34] Az

[34] Kant erkölcsfilozófiai gondolkodását a kötelesség fogalmát középpontba állítva szokás összefoglalni, ahogyan az az úgynevezett „kategorikus imperatívuszban" testet ölt. Az elv négy megfogalmazása közül három láthatólag formai kritériumot állapít meg („csak olyan maxima alapján cselekedj, amelyet követve egyúttal azt is akarhatod, hogy maximád általános törvény legyen" Kant, 1998, p. 43. [AAIV, 421]); „cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényadás elveként érvényesülhessen" (Kant, 2004, p . 40. [AAV 30]); valamint „cselekedj olyan maximák szerint, amelyek a célok egy pusztán lehetséges birodalmának általánosan törvényhozó tagjához illenek" (Kant, 1998, p. 54. [AAIV 439]), míg a negyedik tartalmibb jellegűt: „cselekedj úgy, hogy az emberiséget mind saját személyedben, mind mindenki másében mindenkor egyúttal célként is kezeld, sohase puszta eszközként. Lásd: Kant (1998, p. 48. [AAIV, 429]). Azzal, hogy az „emberiség"-re, az emberi természetre vagy lényegre utal, ez a negyedik megfogalmazás ugyanolyan fokú általánosságra támaszthat igényt, mint az előző három. Lásd: Kant (2004, p. 106. sk. [AAV 87 sk.]). A kanti erkölcsfilozófia az arisztotelészi-tamási hagyomány betetőzésének is tekinthető. Ebből a perspektívából Aquinói Tamás kijelentése a kezdőpont: *persona significat id quod est perfectissimum in tota natura, scilicet subsistens in rationali natura* („a »személy« azt jelöli, ami a legtökéletesebb az egész természetben, tudniillik ami az ésszerű természetben rejlik" – *Summa Theologiae* Iª q. 29 a. 3 co.), a végpont pedig Kantnak az autonóm erkölcsi személyről alkotott felfogása. Tamás szerint az emberi szabadság az észben gyökerezik; Kant szerint az ész sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudja az emberi szabadságot, ám a lélek halhatatlanságával és Isten létezésével együtt az erkölcsiség sarokköveként kell posztulálnia. Lásd: Kant (2004, p. 157. sk., AAV 132). Tamás „személy"-definíciója – aki a szövegrészben kicsit korábban Boëthiust említi (*Contra Eutychen*, III): *persona est rationalis naturae individua substantia* „a személy racionális természettel bíró egyedi szubsztancia" (*Summa Theologiae* Iª q. 34 a. 3 ad 1) – a személy kifejezetten keresztény problémájának a tágabb kontextusába illik: Ágoston óta a Szentháromság számított a személy mivolt mintájának, és még Tamás kijelentése is a személy fogalmának különböző lehetséges használati módjairól szóló fejtegetésben hangzik el (utalhatunk-e, s ha igen, hogyan a Teremtőre és az emberi lényt fölülmúló más létezőkre e fogalommal).

univerzalitásra támasztott igénye miatt ez az álláspont látszik képesnek arra, hogy szilárd, közös alapot, biztos kiindulópontot nyújtson az olyan képességekről (a jövőbeli fennmaradást valószínűleg biztosító képességeket – futurabilities – is beleértve) való gondolkodáshoz, amelyeket a különböző társadalmi entitásoknak (mint személyeknek) önmaguk megőrzése kedvéért érdemes elsajátítaniuk és kimunkálniuk. Ezen kívül a személy kanti felfogása – autonóm erkölcsi cselekvő, aki az ész birtokában képes szabadon viselkedni – mintha nem kívánna meg semmiféle előzetes elköteleződést egy adott világnézet vagy vallás mellett.[35]

Kant első lépésként leszögezi, hogy kötelesség tisztelni a személyben rejlő emberiséget, kinyilvánítva ugyanakkor az akarat autonómiáját is,[36] második lépésként pedig az autonóm ítéletalkotás képességeként határozza meg az észt.[37]Az akarat és az ítéletalkotás képességének autonómiáját egyfelől az erkölcsiség és a vallás elkülönítésével, másfelől pedig az ész nyilvános használatának a követelményével kapcsolja össze,[38] a felvilágosodás nevezetes jelszava szellemében: *Sapere aude!*

Ez az erkölcsfilozófia, amely láthatólag nem követel meg explicit elköteleződést vallás, hagyomány vagy életmód mellett, más vonatkozásokban nagyon is komoly elköteleződéseket igényel. Először is magában rejti az elköteleződést a mellett a felfogás

[35] A kategorikus imperatívusz emberiség-formuláját tartalmazó szakaszban Kant hangsúlyozza, hogy „az ember (s vele együtt minden eszes lény) önmagábanvalóan cél, azaz soha senki (maga Isten) sem használhatja őt pusztán eszközként, úgy, hogy ne volna még a használatban is egyszersmind cél" – lásd: Kant (2004, p. 157. AAV 131) –, illetve *A vallás a puszta ész határain belül* c. művében kijelenti, hogy „az embernek nincs szüksége egy fölötte álló másik lény eszméjére ahhoz, hogy megismerje kötelességét, sem pedig más ösztönzőre, mint a törvényre, hogy megtartsa azt. S ha mégis szükségét érzi ilyesminek, az az ő bűne...". Lásd: Kant (1974, p. 134. AAVI 3).

[36] Kant (2004, p. 157. AAV 131skk.).

[37] „Mármost azt a képességet, hogy az autonómiából fakadóan, azaz szabadon (általában a gondolkodás elvei szerint) ítéljünk, az észnek nevezzük." (Kant, 1997d, p. 359. AAVII 27).

[38] „A szabadságnak része az is, hogy nyilvánosan megvitatásra bocsáthassuk gondolatainkat és kételyeinket, melyeket magunkban nem tudunk feloldani." Lásd: Kant (2009, p. 592. A 752/B 780); illetve: „E felvilágosodáshoz ... semmi egyéb nem kell, csak szabadság; annak is a legártalmatlanabb fajtája: nevezetesen az ész nyilvános használatának szabadsága." Lásd: Kant (1997c, p. 16. AAVIII 36 skk.).

mellett, hogy az erkölcsiség az individuum és a rendezett sokaságok életének központi fontosságú eleme. Másodszor: a kanti erkölcsfilozófia horizontja szükségképen az egész világ,[39] és így a kanti-tamási elvek e készlete sztoikus ihletésű kozmopolitizmust von magával.[40] A kozmopolita álláspont választását a globalizáció szüntelenül zajló folyamata is kikényszeríti (e folyamat a mindennapi életben talán a „techno-ökonómiai rend" [D. Bell], mindenekelőtt pedig a világléptékű kommunikáció fejlődése által tartogatott lehetőségekben érhető tetten).

Kant azonban, aki joggal tekinthető annak a személyfogalomnak a folyományait talán a legkövetkezetesebben feltáró és megvizsgáló gondolkodónak, amely szerint a személy egyfelől ésszel, másfelől szabad akarattal felruházott entitás, ugyanilyen jogosan tekinthető az erkölcs igazolására irányuló felvilágosodásbeli törekvések tragikus kudarcát megtestesítő gondolkodónak is.[41] E megközelítésmód szerint miután a tudományban nem számított többé érvényesnek, a teleológia, mint magyarázó elv, az erkölcsiség birodalmában is elveszítette a szerepét. *Telosz* híján azonban az erkölcsi előírások elveszítették vonatkozási pontjukat, s ezzel jelentésüket is. Ennek következtében egyetlen esetben sem számított többé érvényesnek a „van"-ról a „kell"-re (a tényszerűről a normának megfelelőre) következtetni. Így pedig általánosan elfogadott normák szűntek meg érvényesnek számítani, ez pedig a specifikusan modern individuum megszületéséhez – ezzel az egyéni ítélet uralmához – vezetett. E megkülönböztetetten modern én „nem egyszerűen jórészt új, hanem sokféle, nem mindig koherens meggyőződések és elképzelések által meghatározott társadalmi környezetet követelt meg".[42] Ráadásul – a szokásos érvelés szerint – maga Kant tekintette a hajlamokat végső soron leküzdendő akadálynak, ha konfliktusba kerülnek az erkölcsi törvénnyel vagy a kötelességgel: ahhoz, hogy valamely cselekedetnek erkölcsi tartalma legyen, kötelességből, és nem a hajlamok diktálására kell azt végrehajtani (az erkölcsi tartalomhoz

[39] Kant univerzalista attitűdjén kívül ez a globalizációnak a XVIII. század folyamán elért szintjéből is következett. Lásd: Kant (1997b, p. 277. AAVIII 360).
[40] A kanti kozmopolitizmus sztoikus gyökereiről lásd: Nussbaum (1997).
[41] Ezt a folyamatot nagy hatást kifejtve elemezte – az analitikus filozófia eszköztárát a fogalomtörténeti megközelítéssel kombinálva – MacIntyre (2007).
[42] Uo., p. 61. E folyamat részletes elemzését lásd: a könyv 4. és 5. fejezetében.

az sem elegendő, hogy megfelel a kötelességnek[43]). Mivel pedig a hajlamok az emberi természet lényegi alkotóelemei, az erkölcsiség és a szabadság pedig reciprok fogalmak,[44] ezért a kanti erkölcsfilozófia elfogadása annyit tesz, mint az emberi természet és az emberi szabadság tragikus konfliktusának részesévé válni.[45]

Az erkölcsiség igazolására irányuló kísérlet kudarcának egy lehetséges forrását már maga Kant anticipálta az emberi természetben benne gyökerező antagonizmust, a társiatlan társiasságot, illetve – ami ezzel együtt jár – a másokon uralkodni akarást diagnosztizálva.[46] Ezt az antagonizmust elemezte tovább Hegel, aki szerint az öntudat „az általában vett vágy",[47] amely a másik elismerésének kivívására törekszik, és „csak másik öntudatban leli kielégülését".[48] Az ennek következtében az elismerés kivívásáért meginduló élethalálharc, és az úrnak a szolga fölött gyakorolt hatalma – miközben kölcsönösen egymásra vannak utalva, és szerepük bármikor felcserélődhet – az emberi lények elkerülhetetlen társiassága modern kifejeződésének tekinthető. E társiasság másképp fogalmazva annyit tesz: valamely én létezése előfeltételként megköveteli a másik létezését, másfelől pedig az énben és a másikban is valamiféle mi testesül meg: mindketten valamilyen mi (csoport) által előírt szakaszokon, a szellem kifejlésének stádiumain haladnak keresztül. Ez értelmezhető úgy is, hogy közös múltjuk lesz.[49]

A felvilágosodásnak az erkölcsiség igazolására irányuló vállalkozása előrevetítette azt a fajta értékpluralizmust, amelyre

[43] A megkülönböztetést illetően lásd: Kant (1998, p. 25. AA IV 398).
[44] Vö. Timmermann (2007, p. 132.).
[45] Lásd: pl. Kant (1997a, p. 410, skk. AAVII 72).
[46] Lásd: Kant (1997a, p. 47. AAVIII 20skk.)
[47] Vö. Hegel (1989, p. 139.). Magát a kifejezést Hegel valószínűleg Spinozától kölcsönözte (lásd: Etika 4T61B, 3T57B): „A vágy maga az ember lényege, amennyiben bármely adott affekciója által cselekvésre determináltnak fogjuk fel." (uo., 3Da1).
[48] Lásd:. Hegel (1989, p. 144.).
[49] Ezt foglalja össze a nevezetes formula: „Én, amely Mi, és Mi, amely Én" (uo.). A Hegel-kutatók által különböző módokon értelmezett formula a társiasság témájának megelőlegzéseként is érthető. Az elismerés témája az úr/szolga dialektika magva. E filozófiai toposz kitágított értelemben különböző sokaságok viszonyának a leírására is használatos. Vö. pl. Taylor (1994).

Max Weber utalt száz éve.[50] Ez az új politeizmus arra a szituációra vonatkozik, amelyben különböző nézetek, felfogások, értékek versengenek a dominanciáért, miközben – mérvadónak számító álláspont hiányában – egyik sincs abban a helyzetben, hogy dönthessen közöttük.[51] A mai intellektuális és erkölcsi helyzet komoly számbavételéhez ezt szükséges adottságként (durkheimi társadalmi tényként) elfogadni. A jelen- és a jövőbeli szituációról való gondolkodás megköveteli az alkalmazott fogalmak nagyfokú általánosságát (ahhoz, hogy számot tudjanak adni a „társadalmi rendek" (Weber) sajátos vonásairól és a szüntelenül formálódó társadalmi jelenségekkel kapcsolatos intellektuális és gyakorlati beállítódásokról), ugyanakkor a konkretizálhatóságukat is (hiszen különben nem lennének vonatkozhatók a tapasztalat által közvetített konkrét szituációra).

3. A MEGŐRZÉS MINT OIKEIÓSZISZ

3.1. KI ŐRZŐDIK MEG?

A „politikai társulás potenciális tagjai" kifejezés az itt használt értelemben – és azzal a gondolattal összhangban, hogy az erkölcsiség bármely közösség központi eleme, amely azzal az igénnyel léphet fel, hogy jó – elsősorban erkölcsi, azaz olyan cselekvőkre vonatkozik, akik a tetteikért számonkérhetők. Ez a megközelítés e halmazból kizárja az állatokat – szembehelyezkedve azzal a tendenciával, amely egyre több joggal ruházza fel őket –, illetve a mesterséges intelligenciát alkalmazó, potenciálisan tudatos alkotásokat. Nagyon is elképzelhető, hogy valamely jövőbeli közösség úgy dönt, hogy a törvény erejével garantálja fizikai létezésüket, és a most az embereket megillető jogokat biztosít nekik, illetve kötelezettségeket ír elő számukra,

[50] Lásd: Weber (1998, p. 146 skk.).

[51] Ez fontos forrása a különböző fajta, napjainkban a mindenütt jelenvaló technikai eszközök használata által hathatósan támogatott anti-intellektualizmusnak. E beállítódás potenciálisan felszabadító hatásai az érintett társadalmi entitások stabilitását fenyegető hatásokkal járhatnak együtt (például a társadalmi kohézióhoz szükséges bizalom erodálásával).

hiszen semmi sem zárja ki, hogy a mesterséges intelligenciát alkalmazó fejlett technikai megoldások következtében a határok fokozatosan elmosódnak köztük. Elkerülendő azonban a jogok inflálódását (azaz a potenciális jogalanyok körének gyakorlatilag korlátlan kiszélesítését). Ésszerűnek látszik előzetes kikötésként megfogalmazni, hogy itt sem állatok, sem robotok nem tekintendők személynek, mégpedig a velük lehetséges interakciók redukált jellege, illetve a számonkérhetőségük hiánya miatt. Ez a megszorítás azonban a fentebb kifejtettek szerint nem érvényes azokra az emberi lényekre, akik – időlegesen vagy tartósan, koruk, mentális betegségük, addikcióik stb. miatt – nélkülözik a reflektálás képességét, és így (öntudat híján) nem számonkérhetők a cselekedeteikért (akiknek a tettei ebben az értelemben nem cselekedetek).[52] A fentebbi lista (2.1) pontosan e megfontolás miatt a személy mivolt jellemző vonásait, nem pedig a kritériumait számlálja elő. Abban, hogy a szervezett politikai közösség döntően fontos funkciója szavatolni a fizikai biztonságot a tagjai számára), az államról alkotott felfogások döntő többsége – Platón elméletétől az éjjeliőr-állam liberális felfogásáig – egyetért. Az állam hétköznapi működése – polgárai fizikai védelmének a biztosítása – önmaga folyamatos újraalkotásának és megújításának tekinthető. Ez intézményi vagy technikai eszközökkel biztosítható.

Az önmaguk megőrzésére törekvéssel az egyének szükségképpen annak a közösségnek a megőrzésére is törekszenek, amelyhez tartoznak; és megfordítva: azzal, hogy fenn akarja tartani magát, a közösségnek tagjai megőrzésére is kell törekednie. A *conservatio sui* ennélfogva véges entitás esetében a szabadság, közelebbről a negatív szabadság ekvivalensének látszik, amely annyit tesz: az adott entitás képes meggátolni, hogy valami valaminek a megtételére kényszerítse, illetve végső soron azt, hogy valamely külső (emberi vagy természeti) erő fizikailag megsemmisítse.[53] Az

[52] Ez a megfontolás Spaemann álláspontját követi, aki amellett érvelt Derek Parfit and Peter Singer ellenében (lásd: Spaemann, 1996, p. 11.) hogy az emberi lény *ipso facto*: személy. Ez egyben az erényetika érvényességének és értelmezhetőségének a határait is kijelöli, hiszen ebből a perspektívából az emberi lény maga a léte által betölti „funkcióját".

[53] A pozitív és a negatív szabadságot megkülönböztető Isaiah Berlin azt is hangsúlyozta, hogy a megkülönböztetés nem abszolút, hiszen „nincs különösebben nagy logikai távolság a szabadság két különböző fogalma között". Lásd: Berlin (1990, p. 362.).

emberi lény végességéből, azaz abból adódóan, hogy az emberi lény a természet része (önmegvalósítása lehetőségeinek határait a természettől szabott lehetőségek jelölik ki), a szabadság láthatólag nem foglalhatja magába a természet ellenében való cselekvés lehetőségét, hiszen az végső soron megsemmisüléssel fenyegetne.[54] Ebből a perspektívából a szabadság csakis a természet által szabott határokat tiszteletben tartva garantálható (a természet itt az élőlények számára adott átfogó keretet – a kozmoszt – és a valamely személyre sajátosan jellemző diszpozíciókat is jelenti).

A technikai lehetőségek tárházának látható, folyamatos bővülésével azonban a természet szabta határok egyre inkább igazolhatatlan és elfogadhatatlan korlátozásnak számítanak, amelynek következtében a technika egyre inkább emancipáló erőként jelenik meg:[55] olyan erőként, amely azzal az ígérettel kecsegtet, hogy felszabadít a természet uralma alól. A technika ily módon egyre inkább az ember fizikai létezésének biztosítására hivatott önálló tényezőként jelenik meg az állam mellett. A technika így az „emberiség hivatása" lett,[56] és olyan hatalom látszik testet ölteni benne, amely jóval többet képes nyújtani, mint amennyire bármely állam valaha is képes lehet: az emberi természet transzcendálását. Az erre irányuló próbálkozások az emberi lények javításának különböző módjaiban, illetve a transz- és a poszthumanizmus eszméiben nyilvánulnak meg, amelyek azzal az igénnyel lépnek föl, hogy végső soron halhatatlanságot nyújtanak az embernek. Ennek azonban valószínűleg a személynek a mentális vagy kognitív képességeire való redukálása, illetve ezzel együtt a testtől való elvonatkoztatás az ára: ez a személy osztatlan (individuum) természetének a tagadásával egyenlő, és a tudat folytonosságát (a pszichikai folytonosságot) a személyes identitás kritériumának választva mindig ezt az árat kell megfizetni.[57] A testtől való elvonatkoztatás radikálisan megkérdőjelezi azt a felfogást, amely szerint a személy

[54] Ez Spinoza definíciójának gyengébb változata: „Szabadnak mondjuk azt a dolgot, amely egyedül természetének szükségszerűségénél fogva létezik, s amelyet egyedül önmaga determinál cselekvésre." (Etika 1D7).
[55] Ezt legutóbb Höffe taglalta szisztematikusan – lásd: Höffe (2015, p. 43. skk.).
[56] Lásd: Jonas (1979, pp. 31–34.).
[57] Következésképpen megfosztaná személy voltuktól azokat, akik valamilyen okból is képtelenek megfelelni e kritériumoknak.

„részekre”[58] fel nem osztható, eredendő egység. Így belemerülni a virtuális világba – amelynek az jelenti az erényét, hogy pontosan olyan, mint az aktuálisan létező világ[59] – személy tér- és időbeli azonosíthatóságától (a mindenkire egyaránt érvényes jellemzőjétől) való megfosztásával járhat.[60] A test ily módon mintegy csatlakozóként, érintkezési felületként szolgál a személy és a világa között. Ebből a szempontból a virtuális valóság megalkotása csak beteljesíti az egyre újabb elektronikus „kiterjesztések”[61] létrehozásának folyamatát. A talán legmeghatározóbb vélekedés szerint ezeknek az eszközöknek az inherens természete, hogy „átlépnek téren és időn”.[62] E felfogás önmagában, pusztán társadalmi tényként is szükségképpen hatást gyakorol a személyfelfogásunkra, hiszen a tér- és időbeli azonosíthatóság mint kritérium más jellemzőkkel ellentétben minden emberi lényre vonatkozik. Ezt a jelenséget fél évszázada diagnosztizálta az elektronikus médiát nem a test, hanem a tudat kiterjesztéseiként leíró Marshall McLuhan. Az ember egyre újabb és újabb kiterjesztései létrehozásának végső fázisa „a tudat technikai szimulálása, amelynek során a megismerés kreatív folyamata kollektíve és korporatíve kiterjesztetik az emberi társadalom egészére...”.[63] Maga ez a kijelentés a technikai fejlődés által támogatott és szükségessé tett kozmopolita horizontot fogalmazza meg, de legalábbis olyan szituáció leírását adja, amelyben megszülethet a tollforgatók újfajta köztársasága.[64] Az iránt uk

[58] Más összefüggésben Hubert L. Dreyfus azokra a lényeges változásokra irányította a figyelmet, amelyet a virtuális valóságba való belemerülés újfajta tapasztalata idézett elő. Azt tartotta fontosnak hangsúlyozni, hogy a fizikai valósággal való kon- taktust kiiktatva megfosztja az emberi tapasztalatot a voltaképpeni kontextusától, ami lényegbe vágó következményekkel jár az elköteleződés képességére, s így az iden- titásra is. Vö. Dreyfus (2009, különösen p. 121 skk.).

[59] „A virtuális tér hatására úgy érezzük, mintha közvetlenül fizikai vagy természeti valóságokkal volna dolgunk” – fogalmaz Michael Heim. Lásd: Heim (1993, p. 32.).

[60] Ennek logikus végpontja az a gnosztikus felfogás, amely szerint a test a lélek börtöne (σῶμα/σῆμα, vö. Platón: *Gorgiasz* 493a), amelyből menekülni kell. Lásd: Heim (1993, p. 101.).

[61] Lásd: McLuhan (1994).

[62] Uo., p. 105.

[63] Uo., p. 3skk.

[64] Ezt a lehetőséget Nyíri Kristóf körvonalazta, lásd: Nyíri (2008) – a tanulmány konklúziója mintha McLuhan leírását fogalmazná újra: „a hálózati individuum ... a társadalom kollektív gondolkodásába reintegrált személy”, lásd: Mcluhan (1994, p. 149.). A „globális falu” e lehetősége az ugyanezen technikai eszközök által előidézett, Mcluhan legbaljósabb félelmeit beteljesítő retribalizációval jár együtt. Vö. McLuhan (1994, p. 24., 236. és 304.).

tanúsított attitűdök széles skálája – a csaknem teljes elutasítástól a feltétlen igenlésig – csak még inkább kidomborítja a technikai változások jelentőségét, azt a bennük rejlő lehetőséget is beleértve, hogy felszabadítják az emberiséget a természet igája alól.[65]

Az önmegőrzés (*conservatio sui*) vágya általános antropológiai vonás, és a világ működésének általánosan használt modellje vagy elve; ugyanakkor azonban, különösen a racionalitásban játszott konstitutív szerepe miatt,[66] sajátosan modern, az újkori filozófia, illetve elméleti gondolkodás alapszerkezetét adó gondolati alakzatnak számít.[67] Ez a gondolati alakzat vagy modell egyfelől ahhoz vezetett, hogy a teleologikus magyarázatok érvényüket vesztették a tudományos gondolkodásban, a filozófiát is beleértve; másfelől pedig, mivel a racionalitást a hatalom eszközeként használja, a „varázstalanodást" vonta magával. Ez az ember kozmoszban elfoglalt helyéről, illetve – az erkölcsfilozófiában – az elsődlegesen az erény fogalmaiban való gondolkodásnak a végét jelzi. Az újkortól, vagyis attól kezdve, hogy az önmegőrzés számított a tudományos gondolkodás uralkodó paradigmájának, az alternatív elképzelések periférikus pozícióba kényszerültek.

A megőrzés nyilvánvalóan nem jelentheti az individuum ugyanabban az állapotban való fenntartását (a változásnak alá nem vetettséget) – azért sem, mert érzékelésünket nagyrészt az idő visszafordíthatatlan folyásának a metaforája határozza meg. Ha mégis – szükségképpen metaforikusan, átvitt értelemben – továbbra is az identitás fogalmaiban beszélünk, ha magunkra mint önma-

[65] Az egyik végletet Dreyfus (2009) képviseli, aki szerint a virtuális valóság megfosztja az embert a testi dimenziótól, s így tapasztalatait és észleleteit a jelentéstől. Ez pedig a választás, az elköteleződés képességére is súlyos követ- kezményekkel jár. Másképp fogalmazva: a virtuális valóság megfoszt az életvilágtól. A másik végletet Kevin Kelly fogalmazta meg, aki szerint a „technium" (vagy tech- noszféra) az önmaga megőrzésére és folyamatos fenntartására törekvő, autonóm szféra, amely „csillogó-villogó hardware-en túlra kiterjed, s magában foglalja a kultúrát, a művészetet, az intézményeket és mindenfajta intellektuális alkotást" (lásd: Kelly, 2010, p. 11. skk.).

[66] Ezt Abbott–Wallace–Sapsford (2016) fejtette ki.

[67] Ezt a tételt Henrich (1982) fogalmazta meg. A szabadság és az önmegőrzés közti kapcsolatot ebben az értelmezésben a tudat fűzi szorosra, s a szabadság és az önmegőrzés közti kapcsolat mellett szól az a történeti tény is, hogy az egyéni autonómia értelmében vett szabadság az újkorral lett az erkölcsfilozófia központi témája.

gunkra reflektálunk, akkor a megőrzés egy másik aspektusát szem előtt tartva teszünk így. A hétköznapi nyelvben megőrizni nem azt jelenti, hogy valamit vagy valakit állítólag változatban állapotban fenntartani, hanem – az Oxford English Dictionary szerint – „a létező állapotban megőrizni, megvédeni a megsemmisítéstől vagy a változástól", azaz valamit vagy valakit ugyanakként a térben és időben azonosítható individuumként megőrizni. (Vagyis az ilyen értelemben vett megőrzésnek nem követelménye a belső változatlanság).[68] Megőrizni magunkat annyit tesz, mint elhárítani a fenyegető megsemmisülést, öltsön bár testet a veszély egy másik személyben, akinek szándékok tulajdoníthatók, vagy jelentkezzék a természet részéről (a kétféle fenyegetés természetesen össze is kapcsolódhat egymással). Ennélfogva az, aki meg akarja őrizni önmagát, szükségképpen a jövő felé orientálódik,[69] igyekezve felkészülni a lehetséges kockázatokra és veszélyekre azért, hogy garantálhassa a saját fizikai biztonságát, a jövő nemzedékekben való létezését is beleértve. Az önmegőrzés azonban emberi lény esetében nem jelentheti pusztán a fizikai értelemben vett fennmaradást, hanem önmagának és a következő nemzedékeknek az adott életvilágban való megőrzését kell jelentenie. Ezzel az attitűddel együtt jár a kulturális és társadalmi adottságok reflektált elsajátítása, vagyis a környező világ (*milieu*) otthonná tétele. E tanulmányban ezt a jövőorintált és másokkal (a következő generációval) való törődést is magában foglaló önmegőrzést az *oikeiószisz* szó jelöli.[70]

A jövőre irányuló konzervatív beállítódás az emberi végesség tudatában csakis abban az értelemben törekedhet önmaga megőrzésére, hogy a következő nemzedékben, más személyben őrződik meg. Az önmegőrzésre törekvés ezért megköveteli a jövőre nyitottságot, annak elfogadását, hogy bár továbbra is a személyes azonosság fogalmaiban beszélünk, de ez nem jelentheti kizárólag az adott személy tér- és időbeli azonosíthatóságát: a jövőre nyitott

[68] Vagyis Thészeusz hajója akkor azonos önmagával, ha ugyanannak a királynak a lobogója alatt, ugyanazon az útvonalon halad, nem pedig akkor, ha ugyanazok a gerendák alkotják.

[69] A gondolatmenet itt Nyíri Kristóféra támaszkodik (lásd: Nyíri, 2011), aki magától értetődőként tesz említést a saját kultúra és vallás megőrzéséről, ezzel az előzetes, az adott személy által nem választható elköteleződések szféráját érintve.

[70] Reinhard Brandt (2003, p. 181.) egy megfontolását követve az *oi-keiószisz* itt szűkebb értelemben az önmegőrzéshez kapcsolódóan az életvilágban végzett tevékenységeket jelenti.

horizonttal „protenció révén”[71] a következő nemzedéket is magában foglaló személy önazonosságát kell jelentenie (akinek az időbeliségét az elevenen élő jelen jellemzi). A személyes önazonosságnak a kiterjedés nélküli jelenben való megőrzése elméleti lehetőségnek, határesetnek, a nyitott horizontú személyes identitás redukált változatának látszik. Általánosabban fogalmazva: ebből a perspektívából az egyén a sokaság határesete. Ha ez a sokaság rendezett, akkor egységként vagy individuumként fogható fel. Ebből azonban az következik, hogy bármely rendezett sokaság felruházható hagyományosan (pontosabban: a módszertani individualizmus nézőpontjából) csak az egyént megillető attribútumokkal (mentális képességekkel, cselekvéssel stb.). Az ilyen sokaságok tagjai (a relacionizmus értelmében) azért „társadalmilag, nem pedig egyénien reflektáltak”, mert „speciális viszonyban állnak egymással”.[72]

[71] A Husserltől és Schütztől kölcsönzött kifejezések (lebendige Gegenwart, vivid presence) használata azt szándékozik sugallni, hogy ez a konzervatív attitűd az Ágoston és a Husserl által leírt időtapasztalatban gyökerezhet, illetve hogy legalábbis mintha lenne köztük affinitás (Wahlverwandschaft). Ez az időfelfogás továbbá jól összeegyeztethető azzal a felfogással is, hogy cselekedeteink nagy része nem tudatos, tehát a reflektálás képességével rendelkező személyek esetében is csak a cselekedetek egy részét jelentik a tudatos cselekvések.

[72] Vö. Donati (2011, xvi. o.). Margaret Archer (2016a, p. 151.) szerint az a döntő különbség valamely közösség egyes tagja és maga a közösség között, hogy az utóbbinak nincs legitim módon nem tulajdonítható öntudat, hiszen annak döntései, érzései, vélekedései, stb. az adott pillanatban a többséget alkotók cselekedeteire és mentális állapotára vezethetők vissza. Következésképpen testületi akaratról beszélni a módszertani individualizmus nézőpontjából másik nembe való átlépésnek (μετάβασις εἰς ἄλλο γένος) látszik. Továbbá, noha a mágikus gondolkodás maradványának tűnhet szándékot, illetve általában mentális állapotot tulajdonítani valamely csoportnak és intézménynek, ez azonban az „intencionális hozzáállásból” (Dennett) is adódhat. Mivel a merő absztrakciókhoz való kötődés (pl. a nemzethez tartozás érzése) olyan fokú tudatosságot előfeltételez, amely nem jellemzi a többnyire szokásoknak engedelmeskedő mindennapi tudatot, ezért ez általában a személyközi kapcsolatok újravarázsosítási vágya megnyilvánulásának is tekinthető – s ez a vágy szerepet játszhat a társadalmi kohézió erősítésében. Mindezek ellenére is problematikus maradhat egy csoport tudatáról, vágyáról, akaratáról stb. beszélni, de nem kevésbé problematikus ugyanezekről egyes emberek esetében beszélni. Továbbá a mindennapi tapasztalat szerint egy csoport vagy mesterséges személy nagyon is képes befolyást gyakorolni, és képes döntést hozni (*senatus consultum*); nemzetközi kapcsolatokban ezért nagyon is értelmes egy ország akaratáról beszélni, hiszen azt *ultima ratió*ként katonai erő támaszthatja alá. Azt, hogy egy elvont entitás – *res publica* – személynek tekinthető, Hobbes is kifejezte egy nevezetes meg- állapításában: „… a rablás és az erőszak … az állam személyével szemben elköve-

3.2. KI ŐRIZ MEG?

Az itt vázolt modell értelmében megszorításokkal bár, de különböző intézmények és csoportok is tekinthetők önálló cselekvésre képes (és ezért erkölcsileg is számonkérhető) személynek; és fordítva: a természetes személyt autonóm cselekvőnek tekinteni konstrukció eredménye. Például jogilag – a kiskorúakat vagy a mentális betegségben szenvedőket stb. leszámítva – akkor is felelős a tetteiért a személy, ha nem azért sérti meg a törvényt, mert nem tiszteli), hanem mert bizonyos szokások által diktált szabályokat követ, vagy egyáltalán nem tudatosan cselekszik. Következésképpen jogi (és erkölcsi) fogalmak még egyének cselekedetei esetében is nagyrészt csak átvitt értelemben alkalmazhatók. Ráadásul egyéni tudattartalmakról is többnyire csak metaforikusan lehet szó: egyéni erkölcsiségről vagy nyelvről beszélni ugyanis képtelenséghez vezet, hiszen az úgynevezett magánerkölcs vagy a privátnyelv is feltételezi valamely csoport tagjai körében érvényes erkölcsi kód vagy a közös nyelv meglétét.[73] Ha mégis magától értetődően alkalmazható egyéni cselekvők esetében a tudat, a felelősség stb. fogalma, akkor úgy tűnik – a szükséges megszorításokkal –, az egyébként értett (rendezett) sokaságok cselekedeteire is ugyanilyen jogosan alkalmazhatók. Így lehetséges volna döntést tulajdonítani csoportoknak, felelőssé tenni őket tettekért, és azokat számonkérni rajtuk. Ez azzal az előnnyel járna, hogy a különböző szintű társadalmi entitások esetében nagyjából és egészében (a működőképességtől függően) ugyanazok a viselkedési normák érvényesülnének. Ez valószínűleg erősítené a társadalmi kohéziót: szerepet játszhatna ugyanis abban, hogy mérséklődjenek a politikai közösség egyes szintjein érvényesülő morális normák közti különbségek (a „macro-moral disconnect").[74]

---

tett jogtalanság" (*Leviatán* I 15). Személy pedig a rendezett sokaság, a *populus*szá egyesült *multitudo*. Lásd: *Leviatán,* II 17; *De cive*, VI. szakasz.

[73] Ezt hangsúlyozta wittgensteini indíttatásra napjainkban Kenny–Kenny (2006, p. 138 skk.), vagy husserli indíttatásra Sokolowski (2008, p. 68. skk.).

[74] Pl. Porpora szerint a „makro-morális szétkapcsolódás" is „az a kulturális tendencia, amely azt diktálja, hogy nem morális fogalmakban vegyük szemügyre a makro-morális problémákat …, hanem ehelyett egyszerűen a politika ügyeinek, az önérdek,

Tehát az „én”, amelynek a megőrzéséről itt szó van, a társadalom bármely szintjén létező bármely individuumra vonatkozhat. Ezek a térben és időben azonosítható individuumok életvilágban, azaz olyan világban cselekszenek, amelynek a különböző alkotóelemei jelentéssel bírnak a számukra (így természetesen az egyes személyek is), amelyek orientálják őket, és amelyek felé általában valamilyen szándékkal fordulnak, amelyek cselekvővé teszik őket.[75]

3.3. A POLISZ ARISZTOTELÉSZI PERSPEKTÍVÁJA

A megőrzés fentebb (3.1) megvilágított jelentése magában foglalja, hogy az egyének elsődleges célja (az egyes emberi lényeké éppúgy, mint a rendezett sokaságoké) szükségképpen önmaguk megőrzése: ha ugyanis nem tudnának cselekedeteket, gondolatokat, érzéseket stb. tulajdonítani önmaguknak mint személyeknek, akkor megőrizni sem volna kit.

E modell szerint társadalmi individuumnak a rendezett sokaság számít (az egyes ember értelmében vett individuum itt határeset). Ennélfogva – mivel a sokaságok léte nyilvánvalóan előfeltételezi alkotóelemeik létét – az önmegőrzésre való egyéni törekvés a

vagy legfeljebb a nemzeti önérdek ügyeinek tekintsük őket”. (Porpora, 2015, p. 193.).

[75] Ebből természetesen az következik, hogy a világ nem puszta (az információelmélet értelmében vett) adatokból áll a számukra: életvilágban lehetünk a fentebb kifejtett értelemben cselekvők (azaz olyanok, akiknek nem pl. a hálózatban elfoglalt helye szabja meg a cselekvéseit, mint a cselekvő-hálózat elméletben). Az életvilág fogalmát Husserl nyomán Scruton (2014, pp. 70–76.) állította a középpontba mint az embert a többi élőlénytől megkülönböztető vonást – ebből az is következik, hogy Scruton nem tekinti kielégítőnek a társadalmi jelenségeknek csakis természettudományos (például evolúciós biológiai) fogalmakban adott magyarázatát. Legfontosabb ellenfele ebből a szempontból Dennett, aki csak magyarázat céljából fogadja el az intencionalitás nyelvét. (E felfogásból például az ember és a többi élőlény, illetve az ember és a robotok közti különbségtevés megkérdőjelezése követ- keznék.) Más szempontból pedig a Patricia Churchland neve által fémjelzett neurofi- lozófiával fordult szembe, amely „azt a személyfogalmat” fenyegeti megsemmisülés- sel, „amely legalább a középkor óta a filozófiai gondolkodás középpontjában állt” (Scruton 2014, 52. o.). Annak azonban, hogy védelmébe veszi azt a felfogást, amely szerint a személy szabad cselekvő, aki felelős a tetteiért, az az ára, hogy nagyon élesen elkülöníti az életvilágot és a tudományokat. (Az életvilág és a tudományok viszonyát nem tisztázta Husserl sem, aki bizonyos szöveghelyeken a föltétlen elkülönítésük mellett érvel, másutt azonban az életvilág részének tekinti a tudományokat. Lásd: Carr (1970).

mások megőrzésére való, többé-kevésbé tudatos törekvést is magával vonja. Az önmegőrzésre törekvés ennélfogva végső soron az emberiség fennmaradására való törekvést is jelenti.

Az *oikeiószisz* fogalma, melynek legkövetkezetesebben kidolgozott formája a sztoikus Hieroklésztól való,[76] koncentrikus körökkel szemléltethető, amelyek egyre számosabb sokaságokat fognak át, az egyes embertől az emberiségig. E modell szerint az egyén önmegőrzése szorosan összefügg az emberiség megőrzésével: ennek megfelelően az egyes ember annál erényesebb, minél közelebb tudja húzni önmagához a koncentrikus köröket. E sztoikus – korábban a keresztény gondolkodás által elsajátított[77] – felfogás újraélédése látható többek között (és a legkövetkezetesebb formában) a kanti erkölcsfilozófiában.

Az *oikeiószisz* („sajáttá tevés" vagy „otthonteremtés"[78]) láthatóan azt feltételezi, hogy végtelen erőforrás áll az egyén rendelkezésére (a természeti erőforrásokat is beleértve). Ám az emberi végességből és a működőképesség követelményéből adódóan (mely magában foglalja a politikai közösség stabilitását), valamint mivel a körök (a „városom", a „nemzetem"[79]) a mai társadalmi körülmények között nem mindig azonosíthatók könnyen, az *oikeiószisz* erénye a valóságos világban csak tökéletlenül gyakorolható.

Cicero, aki elsőként használta a *conservatio sui* kifejezést, kijelenti: „... aki céljának tekinti a maga épségben őrzését, annak okvetlenül kedvesek a maga részei is...".[80] Ebben az összefüggésben a megőrzés a lehető legjobb állapotban való megőrzésként értendő.[81]

[76] A fogalomról lásd: pl. Ramelli bevezető tanulmányát az általa készített szövegkiadáshoz (Ramelli, 2009, xxx–xlvii.).
[77] Lásd: Ramelli (2014).
[78] Az „otthonteremtés" (*homification*) szó Anthony Kenny javaslata a görög terminus technicus szó szerinti fordításaként (lásd: Kenny, 2010, p. 281. skk., illetve Kenny–Kenny, 2006, p. 184 sk.), azzal a szándékkal, hogy a kozmikus természethez való alkalmazkodással ellentétes folyamatra utaljon vele.
[79] Lásd: Kenny–Kenny (2006, p. 185.).
[80] De finibus bonorum et malorum 5. 13. 37.
[81] Uo., 5. 9. 24. Cicero korábban említést tett arról, hogy az önmegőrzéshez különböző tudományok is szükségesek, „hogy a természetet segítsék", kiemelve az életvitel művészetének fontosságát: „Ezek közül az élet tudományát helyezik első

Az idézett kijelentés előfeltételezi annak elismerését, hogy az egész megelőzi a részeket, miként Arisztotelész testi metafora segítségével megfogalmazta.[82]

Ebben a modellben minden egyes szervnek megvan a maga funkciója, ahhoz pedig, hogy az egész működjön, mindegyiknek el is kell látnia azt, és megfordítva: valamely szerv akkor szerv valójában, ha betölti a funkcióját, különben nem. Az erényét pontosan a funkciója betöltése jelenti.[83] A jó kedvéért szervezett egész csak akkor működik megfelelően, ha a részek megfelelően működnek. Ebben a politikai keretben nem akármelyik sokaság számít egésznek, hanem csakis az, amelynek belső rendje valamilyen átfogó célnak, *telosz*nak engedelmeskedik. Ebben a modellben minden emberi társulás (κοινωνία) és minden cselekedet célja a jó,[84] márpedig „minden társulás közül a legszuverénebb, az összes többit átfogó a város (πόλις)".[85] Ennélfogva a politikai rend fenntartása a jóra irányuló társulások és tevékenységek szükséges feltételének látszik, és fordítva: ahhoz, hogy valamely társulás vagy tevékenység jónak számíthasson, szükségesnek látszik, hogy szerepet játsszék a politikai rendnek, ezzel pedig a politikai közösség önazonosságának a fenntartásában.

A kötelességekről írva Cicero átfogó listát adott a különböző társulásokról.[86] A lehető legtágabb értelemben vett, a közös emberi mivolt által létesített végtelen társadalomból kiindulva így folytatja: „…van egy szűkebb is az egy néphez, egy nemzethez, egy nyelvhez tartozó emberek között. … Még szorosabb a viszony egy ugyanazon állam polgárai között … De még szorosabb a rokonok közt való társas kötelék". E „felülről kiinduló" dedukciót követően „alulról", az utódnemzés céljából egyesülő, s ezzel a háztartást (οἶκος), a város csíráját létesítő, a férfit és a nőt egymáshoz fűző kötelékből kiindulva is elvégzi a dedukciót („De"
– teszi hozzá – „az összes társas kapcsolatok között egy sincs

helyre, amelynek célja az, hogy megőrizze, amit a természet adott és megszerezze, ami hiányzik" (4. 7. 16).

[82] Az Arisztotelész által kifejtett értelemben, lásd: *Politika*, 1253 a 20 skk.

[83] Uo.

[84] „... hiszen mindenki az általa jónak vélt kedvéért tesz mindent..." 1252 a 2 sk.

[85] 1252 a 1–7.

[86] De officiis I 16–17.

jelesebb, egy sincs erősebb, mint a derék és hasonló jellemű férfiaknak egymással kötött barátsága.") – Arendt megkülönböztetésének a fényében[87] – két különböző tartományhoz, a nyilvános és a magánszférához tartozónak tekinthetők. Az előbbi az embernek mint politikai lénynek, a másik pedig az embernek mint társadalmi lénynek a szférája.[88] Bár ebben a modellben a háztartás a szükségletek tartománya, megfelelő működése mégis a szabadság lehetőségének a feltétele, hiszen ez garantálja közösség fizikai létezését. Ugyanakkor igaz marad, hogy „a város a háznépnél és mindegyikünknél előbbre való. Hiszen az egész szükségszerűen előbbre való, mint a rész":[89] Az egész nélkül ugyanis a részeknek nem volna funkciójuk, amelyet betöltsenek. A *polisz*t (a történelmi jelenséget) formába öntő „formai ok" a *politeia* (az alkotmány), „a város lakói között uralkodó valamilyen rend".[90]

Arisztotelészi perspektívából szemügyre véve tehát a modern államot, úgy látszik, a működőképes társadalmak legfőbb jellemzője a rendezettség (a megfelelő tagoltság), amely a modernitás politeista viszonyai között hivatott biztosítani a társadalmi kohéziót.[91] A fő kérdés ugyanis e viszonyok között – Charles Taylor megfogalmazása szerint – a következő: „Hogyan képesek fenntartani egységüket és megőrizni életképességüket a szabad, azaz az olyan társadalmak, amelyek működéséhez elengedhetetlen a széleskörű, aktív részvétel?"[92]

Ez a kérdés párhuzamba állítható Kant problémájával (valószínűleg vissza is vezethető rá), aki érzékelte, hogy a kötelesség diktálta cselekvés végrehajtásához szükség van valamilyen hajtórugóra: mind a demokratikus társadalmak intézményeinek a fenntartásához, mind a kötelességek diktálta cselekvések végrehajtásához szemlá-

[87] Arendt – filológiailag nem teljesen megalapozott – megkülönböztetést javasol tenni „politikai" és „társadalmi" lény (ζῷον πολιτικόν, illetve *animal sociale*) között. Lásd: Arendt (1998, pp. 22–28.).
[88] A magán- és a nyilvános szférán kívül Arendt szerint egy további, az ún. „társadalmi szféra" is azonosítható, amelyet az előbbi két szféra egyikébe sem tarto- zó társulások alkotnak, s amely végső soron mindkettőt megsemmisüléssel fenyegeti. Lásd: Arendt (1998, p. 28.).
[89] Arisztotelész: *Politika* 1253 a 18 skk.
[90] Uo., 1274 b 38.
[91] E gondolatmenetet illetően lásd: Taylor (2015, p. 100., 121 skk.).
[92] Uo., p. 122.

tomást szükség van érzelmi kötelékre. Taylor szerint a szabad társadalmak egysége és életképessége biztosításának két fontos útja kínálkozik: a *cultura animi*[93] és a *cultura dei*.[94] Az első lehetőség a lélek kimunkálása: olyan érzelmeket és attitűdöket kialakítani, amelyek segítenek olyan politikai közösségek fenntartásában, amelyek – a várakozás szerint – képesek élni érdemes életet garantálni a polgáraik számára.[95] A másik lehetőség pedig valamiféle transzcendens, azaz olyan entitásnak látni a társadalmat, amely magán viseli az „isteni érintését".[96] A két út összekapcsolására talán a *conscientia* sokrétű fogalma lehet alkalmas, amennyiben összekapcsolódik benne a tudat és a transzcendenciát feltételező lelkiismeret, és mindkettő kiművelhető.[97]

3.4. A FÖLDHÖZ LÁNCOLT EMBERISÉG

A 2. szakaszban körvonalazott relacionizmus értelmében véve a rendezett egység lehetőségét biztosító emberiség vonatkozási pontja a Föld: Ez azt jelenti, hogy a véges, térben és időben azonosítható önmagát a következő nemzedékben megőrizni képes emberiség a Földhöz van láncolva, amennyiben az jelöli ki számára a lehetséges életvilág végső határait. Az emberiség megőrzése egy másik bolygón (úgyszólván új ég alatt, új Földön[98]), vagy új, mesterségesen létrehozott és fenntartott létmódban, ahogyan a poszt- vagy transzhumanisták elképzelik, radikális változást idézne elő, amelynek következtében az embernek ember alkotta, nem pedig a Föld által kínált körülmények között kellene élnie.[99] Ez az emberiségnek a gyökereitől való megfosztásával járna, kiszakítva őt a szó szerinti értelemben vett életvilágból, „a természet

[93] Cicero: *Tusculanae disputationes* 3. 13.
[94] Ez ismét kétféleképpen érthető: *Colimus enim Deum, et colit nos Deus*. – Augustinus: *Sermones* 87. 1. 1.
[95] Ezt a megközelítést alkalmazta többek között Nussbaum 2013.
[96] Lásd: Taylor (2015, p. 71.). Ezt a gondolatot Hegel alábbi megállapítása fogalmazza meg legtömörebben: „... Isten útja a világban, hogy az állam van." Lásd: Hegel (1983, p. 267.; 259. §).
[97] Erre a lehetőségre, más kontextusban, Pierre Manent (2012) mutatott rá.
[98] Iz 65,17.
[99] Arendt (1998, p. 10.).

gyermekeinek" életvilágából.[100] Az emberiség fizikai értelemben vett önmegőrzése ebben az esetben biztosítva lenne ugyan, ám ebből nem következnék az emberi természetnek (a kanti, kinek- kinek a személyében rejlő emberiségnek), illetve az emberiségnek a maga életvilágában való megőrzése. Ennélfogva a jövőre nyitott konzervatív számára semmiképp sem vonható kétségbe a Föld iránti előzetes, reflektálatlan elköteleződés.[101] Ennek, az emberiséget a természetes közegéhez fűző köteléknek az elvágása annak a folyamatnak a bevégzését és megpecsételését jelentené, amelynek az eredményeként az emberiség önmaga alkotójává és teremtőjévé válik, ami pedig ily módon önmaga megsemmisülésével fenyegeti. E perspektívából úgy látszik, a meg nem kérdőjelezett és feltétel nélküli kötődés a Földhöz mint természetes kerethez nyújtja a bármikori jövőbeli emberi állapotról való gondolkodás horizontját. Az emberiség természetes korlátainak a kiterjesztéséről hozott döntés így magáról az emberi életről hozott döntés, amely ennélfogva nyilvánvalóan a politikai társulás minden tagját érinti, nemcsak a tudomány vagy a politika hivatásos művelőit érinti.[102]

4. MÉLTÓSÁG

A „személy" a viselőjét méltósággal felruházó cím (nomen dignitatis).[103] Tehát nemcsak leíró, hanem a normativitás mozzanatát is magában rejtő fogalom. E tanulmány axiómának tekinti, hogy az egyént önmagában az emberi fajhoz tartozása (vagyis az, hogy potenciálisan birtokában van az észben gyökerező akarat képességének) méltósággal ruházza fel. Ebből következően a méltóságot olyan tulajdonságnak tekinti, amely csakis az egyént

[100] Uo., 2. o.

[101] A világűr meghódítására és a mesterséges élet létrehozására irányuló törekvéseket Arendt egyként a „Földtől mint börtönből való menekülés" (vagy „világmenekülés", Weltflucht) megnyilvánulásainak tekinti, hiszen ugyanúgy arra irányulnak, hogy „elvágják az utolsó köteléket, amely révén még az ember is a természet gyermekei közé tartozik". Lásd: Arendt (1998, p. 2.).

[102] Uo., p. 3.

[103] Lásd: Aquinói Tamás: *Super Sententiis* lib. 1 d. 10 q. 1 a. 5 co.

illetheti meg[104] (eltérően más tulajdonságoktól, amelyekkel – például akarattal és tudattal – bármely rendezett sokaság felruházható). Ebből az is következik, hogy az egyén méltóságának forrása nem lehet egy másik személy, ennélfogva pedig senki sem ruházhatja fel önmagát vele. A méltóság kivételes természetét nagy hatást kifejtve fogalmazta meg Kant, aki megkülönböztette az árat és a méltóságot, kijelentvén: „Aminek ára van, annak helyébe egyenértékes gyanánt másvalami is állítható; ami viszont minden ár fölött áll, aminek tehát egyenértékese sem lehet, annak méltósága van."[105] E tanulmány tézise szerint ahhoz, hogy valamely politikai közösség mint egész olyannak számíthasson, amelyben érdemes élni, és amely ezért megőrzésre méltó, annak ezt, a méltósággal felruházott személyt[106] kell szeretnie, számára ennek a személynek kell kedvesnek lennie.[107] E holisztikus modellből következik a megfordítása is: az egyénnek, a méltóság hordozójának is szeretnie kell a közösséget, amelyhez tartozik, számára e politikai társulásnak kell kedvesnek lennie, hiszen e közösség biztosítja az életvilágot, amelyben értelme és akarata megnyilatkozhat. (Az érzelmet kifejező szavak itt funkcionális értelemben értendők: azt a beállítódást fejezik ki, azokat a tevékenységeket jelölik, amelyekkel az egyén szerepet vállal a közösség megőrzésében.)

Jelen vázlat perspektívájából a személy jellegzetes vonásai az észen alapuló szabad akaratból vezethetők le. Bár a méltóság – az istenképmásiság gondolatából fakadóan – magát az egyént illeti meg, emberi képességei megnyilatkozásának feltétele a közösséghez, mások társaságához tartozás. A közösségen belül pedig egy sajátos tér látszik szükségesnek ahhoz, hogy az egyén keresztülvigye szándékait és feltárja felismeréseit: e „nyilvános

[104]Ezzel szemben pl. Nick Bostrom olyan álláspontot fejt ki, amely szerint a méltóság olyan minőség, amely „nemcsak [természetes] személyeknek, hanem más entitásoknak, így populációknak, társadalmaknak, kultúráknak és civilizációnak is tulajdonítható", lásd: Bostrom (2008, p. 193skk.). (Az egyéni és kollektív méltóság problémáit illetően lásd még: Werner, 2014.)

[105]Lásd: Kant (1998, p. 52., AA IV 434).

[106]Az, hogy az emberi fajhoz tartozás a méltósággal rendelkezés szükséges és elégséges kritériumának számít, természetesen az ember kitüntetett lényként való kezelését jelenti, azaz a speciesizmus álláspontjának az elfogadásával jár együtt.

[107]A *dignus*tól eltérően a *gratus* kifejezés utal relációra: valaki lehet valaki számára „szeretett" vagy „kedves", illetve lehet valaki hálás valakinek.

térben”[108] cselekvő egyén a szó mindkét etimológiai értelmében véve persona: azzal, hogy belép a „látszatok terébe”, az ő maga és mások által is látottak és hallottak terébe, szükségképpen álarcban jelenik meg, és mások e maszkon keresztül hallhatják az ő felerősített hangját.[109]

Ezért annak az egyik előfeltétele, hogy valamely közösség (κοινωνία) olyannak számíthasson, amelyben élni érdemes az, hogy biztosítva legyen benne a kommunikáció lehetősége. A másik előfeltétel pedig – az eddig elmondottaknak megfelelően –, hogy megkérdőjelezhetetlennek számítson benne az egyént megillető méltóság. Ez együtt jár annak elismerésével, hogy e méltóság forrása nem magában a közösségben keresendő. Ha pedig az emberi méltóság nem a közösség adománya, a közösség nem törekedhet arra, hogy puszta eszközként használja az egyént valamiféle transzcendens cél megvalósításához, hiszen a közösségnek nem lehet az egyént meghaladó célja.[110] Ennek pedig biztosítéka a kiszámíthatóság: ahhoz, hogy egy politikai társulás olyannak számítson, amelyben az elidegeníthetetlen méltósággal rendelkező egyénnek élnie érdemes, a közösségnek garantálnia kell, hogy működése személytelen elveknek és szabályoknak engedelmeskedik, és kizárja az önkényes, a merőben önérdeket szolgáló, a romlott alkotmányformák[111] táptalaját jelentő hatalomgyakorlás lehetőségét. A fonákjára fordult (azaz egy meghatározott személy vagy csoport érdekeit szolgáló) alkotmányok fő jellemzője az, hogy igyekeznek szituacionálissá tenni a törvényt, amely végső soron az egységből fakadó rend tagadásához vezet.[112] A romlott vagy fonákjára fordult alkotmánnyal rendelkező közösségekkel (országokkal, nemzetekkel) szemben azok számítanak jól rendezetteknek,[113]

[108] Lásd: Arendt (1965, pp. 50–58.).
[109] A persona etimológiai jelentéseinek összekapcsolását lásd: uo., p. 293.
[110] Az elvek és szabályok személytelensége azon kívül, hogy az egyének puszta eszközként való kezelését hivatott megakadályozni, másfelől az értékpluralizmus körülményeivel is igyekszik számot vetni.
[111] Arisztotelész: *Politika* 1279 a 17–21.
[112] Lásd: Carl Schmitt mondását: „Minden jog »adott helyzetben érvényesülő jog«.” (Schmitt, 1992, p. 5.).
[113] Platón, az első olyan gondolkodó szerint, aki kísérletet tett a jól rendezett (καλῶς οἰκιζομένη) politeia követelményeinek és jellemzőinek a leírására (*Állam* 421c), kiváltképpeni értelemben az emberi lélek vagy daimón jól rendezett (κόσμιος vagy

amelyekben a cselekvők mind az egymással, mind a más, jól rendezett közösségek cselekvőivel való érintkezésben szabályoknak engedelmeskednek; e szabályok pedig felülvizsgálhatók, és felülvizsgálásuk folyamata transzparens. E megközelítés szerint rendkívüli intézkedésekhez folyamodni (kivételes állapotot kihirdetni)[114] csak az azonnali, fizikai értelemben vett megsemmisülés veszélyével járó külső támadás megakadályozása céljából igazolható, máskülönben a megszokott hatalmi eszközök helyett ehhez folyamodni – a végzetes gyengeség csalhatatlan jele. A kivételes állapot körülményei között élő társadalom az itt kifejtettek értelmében nem számít olyan társulásnak, amelyben élni érdemes: ebben az állapotban ugyanis a közösség kohéziójának meglazulása és önazonosságának elvesztése érhető tetten. Másfelől viszont a jól rendezett politikai közösségben élő egyén számára életbevágóan fontos, hogy a mindenkori szuverén, a közösség kohéziójának biztosítása céljából aktuálisan gyakorolja a hatalmát, hiszen a közösség összeomlása életvilágának a megsemmisülésével fenyegeti.[115]

A méltóság a fentebb kifejtettek szerint transzcendens abban az értelemben, hogy az egyént senki sem ruházhatja fel vele, ebből adódóan elidegeníthetetlen az egyéntől, akit így meg sem lehet tőle fosztani, és megfordítva: az egyén sem mondhat le róla. Az egyének azonban valamilyen közösségbe születnek, amelynek a szabályai, szokásai és hagyományai jórészt szükségképpen megkérdőjelezetlenek maradnak számukra. Nem az egyén választja tehát őket az ész képességében gyökerező szabad akarata döntésével, hanem azok objektív adottságként, külső erőként jelennek meg a számára – ebben az értelemben transzcendens

εὖ κεκοσμημένος, lásd: *Gorgiasz* 506e–507a, *Timaiosz* 90c). Napjainkban John Rawls aknázta ki a „jól rendezett társadalom" vagy „jól rendezett népek" fogalmát (lásd: Rawls, 1999, p. 4.), Jean Bodin „république bien ordonnée" fogalmára utalva. A „jól rendezett népek" közé tartoznak az olyanok is, akik körében „illő konzultációs hierarchia" uralkodik, „amelynek alapvető intézményei kielégítik a politikai helyesség és igazságosság bizonyos meghatározott kritériumait" (uo., p. 3 sk.).

[114] Carl Schmitt meghatározása szerint ez a szuverén privilégiuma, amely mindenki mástól megkülönbözteti őt: „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt." (Schmitt, 1992, p. 1.).

[115] „Ami előbb aláás, majd pedig megsemmisít politikai közösségeket, az a hatalom megrendülése és végső tehetetlensége; s a hatalom nem elraktározható, nem tartogatható vészhelyzetekre, mint az erőszak gyakorlásának eszközei, hanem csakis valóra váltásában létezik. Aktualizálódás híján elhal a hatalom ..." (Arendt, 1998, p. 200.).

természetűek (anélkül, hogy szükségképpen kifejezetten vallási karaktert öltenének).[116] Vagyis a közösség kohéziójának és a benne folyó kommunikációnak a fenntartásában a személytelen szabályokkal párhuzamosan létező, a hagyomány által szentesített, a közösség tagjai által többé-kevésbé tudatosan és akaratlagosan alkotott szabályok és szokások is szerepet játszanak.[117]

E két kritériumon kívül van még egy alapvető indikátora annak, hogy egy közösség olyan-e, amelyben érdemes élni. Ha „az élet ... létezése az élőknek", akkor az, hogy kívánatosnak számít-e élni egy adott közösségben, alapvetően fontosat árul el e közösség minőségéről és életképességéről. Ezt ragadta meg nevezetes mondásában Renan: „Egy nemzet léte (elnézést a metaforáért) mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folytonos igenlése."[118] A „hajlandóság élni egy adott közösségben" általában vett „élni hajlandóság" egy konkrét esetének látszik. Az élni hajlandóságnak minden absztraktsága ellenére még mindig van köze a közösséghez, hiszen végső soron arról árulkodik, hajlandóak vagyunk-e a legátfogóbb közösség, az emberiség tagjaként élni.

Az életundor (taedium vitae) több alakot is ölthet, az önrombolás különböző formáitól az öngyilkosságig. Bármilyen súlyos következményei legyenek is e jelenségeknek, különösen, ha

[116] Nagyon is sok közük lehet azonban a valláshoz. A durkheimi vallásfelfogást, vagyis azt az elképzelést elemezve, amely szerint a vallás a társadalom terméke, Roger Scruton „a politikai döntést megelőző, azt lehetővé tevő viszonyokra" irányította a figyelmet, hozzátéve: „ezek alkotják minden valódi közösség magját, és épp »transzcendens« jellegük, vagyis az a megkülönböztető vonásuk, hogy gyökereik az egyéni választás terepén kívül eső tartományba nyúlnak." Hozzáteszi továbbá: „a vallási késztetés rendesen a »tagság« felé ... viszonyok olyan hálója felé mutat, amely nem szerződés és megállapodás eredményeként jöttek létre, hanem amelyet a sorsként és adományaként fogadunk el." (A „tagság" annyit tesz, mint egy egész részének lenni; lásd: 1Kor 12, 27.) Kritikusan megjegyzi továbbá: „A modern politikai filozófia gyenge pontjai közé tartozik, hogy olyan kevés teret hagy az effajta viszonyok és kapcsolatok számára – tudniillik valahova tartozása politikai döntést megelőző, azt lehetővé tevő viszonyai számára." (Scruton, 2014, p. 14.). Úgy látszik tehát, hogy bármely politikai társulás mindkét alapvető jelensége elhanyagoltnak számít: a hatalom tudatos használata a közösség fenntartása érdekében éppúgy, mint a jórészt tudattalan közösséghez kötődés.

[117] Höffe szerint a mai igazságosság- és államelméletek nagyrészt figyelmen kívül hagyják a jognak ezt az aspektusát. Lásd: Höffe (2007, p. 21.).

[118] Lásd: Renan (1994, p. 1187.).

mintákká rögzülve, durkheimi értelemben társadalmi tényekké válnak, előfordulhat, hogy csakis az önmaga rombolásában elmerült, vagy öngyilkosságot elkövető egyént érintik. Lehet azonban, hogy az élet értékét, élni érdemes voltát megkérdőjelező attitűd jóval messzebb ható következményekkel jár. Az élet- vagy világelutasítás attitűdje, amely az archaikus görögségben fogalmazódott meg először kifejezett formában,[119] és a gnoszticizmus révén fejtett ki nagy hatást,[120] napjainkban az antinatalizmus különböző formáit ölti, amely magának az életnek az értékét tagadva (legalábbis összehasonlítva az általa előidézett szenvedéssel), felelőtlenségnek és erkölcstelenségnek tartja az emberi reprodukciót.[121]

5. ÖSSZEFOGLALÓ

5.1 JOGOK ÉS KÖTELESSÉGEK

A fentebbi vizsgálódás kétféle transzcendenciát állapított meg: az egyén transzcendens a közösséghez képest, amelynek tagja, amennyiben a méltóság hordozója; másfelől a közösség is transzcendens az egyénhez képest, amennyiben biztosítja számára az életvilágot, amelynek társadalmi tényei (szokásai, hagyományai stb). külső erőként, személytelen hatalomként jelennek meg az egyén számára[122] – az e közösséghez fűződő kötelékek nélkül annak ellenére is üres fogalom maradna a méltósága, hogy az nem

[119] Theognisz: *Elegiae* 425–428: „A legjobb a földi halandók számára meg sem születni, / s nem meglátni a vakító napsugarakat; / de ha már megszületett, legjobb minél gyorsabban áthaladnia Hadész kapuján, / és mély sírt ásva magának feküdni sok föld alatt.” (Saját prózai fordításom – Á. Z.)

[120] Lásd: Jonas (2001, p. 144. sk.).

[121] Napjainkban Metzinger olyan forgatókönyvet vázolt nagyon is valóságos techni- kai lehetőségeket figyelembe véve, amely szerint elképzelhető, hogy igen nagy fejlettségi szintű számítógépes rendszerekben kialakul tisztán etikai indíttatású „an- tinatalizmus”. Lásd: Metzinger (2017).

[122] Mint Durkheim fogalmazott: „E tények az egyénhez képest külső cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel ren- delkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre.” (Durkheim, 1978, p. 27.)

függ más elismerésétől. Az emberi méltóságot azonban módjában áll szentesíteni az adott politikai közösség jogrendszerének.

A tanulmányban alkalmazott megközelítésmód, amely szerint a különböző rendezett sokaságok – megszorításokkal – tekinthetők személynek, kifejezetten alkalmas arra, hogy személyközi kapcsolatok összességeként láttassa az egyén és közösség viszonyát, vagyis kidomborítsa a jogok és kötelességek kölcsönösségét. Ami az individuum perspektívájából jog, az a közösség perspektívájából kötelezettség, és fordítva: ami a közösség számára jog, az az egyén számára kötelezettségként jelenik meg: ez a kölcsönösség az emberi méltóság szentesítése elengedhetetlen előfeltételének látszik.[123] A jogok kölcsönösségé-nek elismerése, és a jogok és kötelességek személyhez kapcsolása a jogok inflációjának (az arra irányuló törekvésnek, hogy bármit, ami kívánatos, jogként határozzunk meg[124]) megakadályozásával járhat együtt: a kölcsönösség forrása a „tárgyalás és a szabad megegyezés"[125] – ez pedig magában foglalja a felelősséget és a számonkérhetőséget, vagyis a cselekvőképes személy jellemző vonásait. A kölcsönösség továbbá a közösség kohézióját is erősítheti, valamint segíthet a közösség fennmaradásában a szűkösség viszonyai között. A kölcsönösségnek azonban van határa: ahogyan a normák, a szokások, a nyelv, a morális kód forrása a közösség, úgy jogot is csak a közösség tud adományozni az egyén számára. Ezt a felismerést összegezte lényegre törően Arendt: csak egyetlen emberi jog van, a politikai közösséghez tartozás joga.[126]

[123] E vizsgálódás perspektívájából a „méltóság" sok vitával övezett fogalma az ész és a lelkiismeret szerinti döntést foglalja magában.
[124] A jogok inflációja azt a törekvést jelöli, hogy „jogként határozzunk meg bármit, ami kívánatos". Lásd: Ignatieff (2001, p. 346.).
[125] A „jogok inflációjára" utalva nagymértékben támaszkodom Scruton elemzésére. Lásd: Scruton (2014, p. 85. skk.).
[126] Lásd: Arendt (1949, p. 770.).

5.2. A SZABADSÁG TARTOMÁNYAI

Az előbb körvonalazott megfontolásokból az következik, hogy az olyan közösségnek, amelyben élni érdemes, két kritériumnak kell megfelelnie: 1) az észnek és a szabadságnak vitathatatlan értékeknek kell számítaniuk (a gyakorlatban ez jól rendezett államot előfeltételez, amely biztosítja a nyilvános teret az eszmék megvitatásához), 2) tisztelnie kell az életet, hiszen „az élet... létezése az élőknek".

A szabadságot e vázlatos vizsgálódás[127] az emberi lényeg általános antropológiai vonásának, ugyanakkor (az önmegőrzéssel együtt) sajátosan az újkor történeti jelenségének tekinti. Ennek megfelelően az alábbi területek rajzolódnak ki, ahol az emberi szabadság megmutatkozhat, és amely tartományok az SFI megkonstruálásakor figyelembe veendők:

1) a technika mint a természet kényszerei alól felszabadító erő tartománya,
2) a gazdaság és a társadalom (közelebbről a különféle társadalmi entitások[128]) tartománya,
3) a kreativitás (a tudományok és a művészetek) tartománya,
4) a politikai szabadság tartománya,
5) a személyes szabadság tartománya.[129]

A legfontosabb feladat annak a kérdésnek a perspektívájából megvizsgálni az e tartományokban kitapintható egyes jelenségeket, hogy milyen szempontokból és milyen mértékben segítik elő a szabadság kibontakozását, és vele az önmegőrzést. Minden egyes szféra a különböző entitások mint személyek (az egyes embertől a különböző rendezett pluralitásokig) jövőre irányuló önmegőrzésének perspektívájából vizsgálandó.

Az itt kifejtettek fényében az SFI megalkotása multidiszciplináris erőfeszítést igényel, amelynek horizontja szükségképpen a civilizáció, azaz a „gazdasági, vallási, politikai, művészi és tudo-

[127] Itt a Henrich és Höffe által megfogalmazott belátásokat követem. Lásd: Henrich (1982) és Höffe (2015).
[128] Ezek felsorolását lásd: Csák tanulmányának 3. szakaszában. Csák (2018).
[129] Itt a Höffe által kifejtett szisztematizálást követem, lásd: Höffe (2015).

mányos elemekből álló kulturális rend" fogalma. Ez a rend tekinthető keretnek, és „a cselekvők cselekvései akkor kapnak általános jelentést"[130], ha ez a rend szabja meg a tájékozódásukat, vagy másképp fogalmazva: ha ez a rend nyújt életvilágot a számukra (akik azok helyett is felelősséget tudnak vállalni, akikből nem lehetnek cselekvők).

[130] Lásd: Swedberg (2010, p. 25.).

IRODALOMJEGYZÉK

ONLINE FORRÁSOK

http://www.perseus.tufts.edu/ (ókori görög és latin szövegek)

http://www.augustinus.it/ (Szent Ágoston)

http://www.corpusthomisticum.org/ (Szent Tamás)

http://www.ethicadb.org/index.php?lg=en&lanid=3) (Spinoza: Etika)

https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/kant/ (Kant, Immanuel)

SZÖVEGKIADÁSOK

Boëthius (2005): De consolatione philosophiae: Opuscula theologica. Ed. C. Moreschini. Saur, München

Hegel, G. W. F. (1989). Phänomenologie des Geistes [Werke, Bd. 3]. Hrsgg. von E. Moldenhauer–K. M. Michels. Suhrkamp, Frankfurt/M

AZ IDÉZETT FORDÍTÁSOK[131]

Arisztotelész (1984): Politika. Ford. Szabó Miklós. Gondolat (2. kiadás), Budapest

Cicero (1995): Az állam. Ford. Hamza Gábor. Akadémiai Kiadó, Budapest

Hegel, G. W. F. (1983): A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és az államtudomány vázlata. Ford. Szemere S. Akadémiai Kiadó, Budapest

Hobbes, Th. (1999): Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Ford. Vámosi P. Kossuth, Budapest

[131] A megjelent fordítások szövegétől bizonyos esetekben külön nem jelölve is eltérek, főképp terminológiai megfontolásból – Á. Z.

Kant, I. (1974): A vallás a puszta ész határain belül. Ford. Vidrányi K. In: A vallás a puszta ész határain belül és más írások. Gondolat, Budapest, pp. 134–363.

Kant, I. (1997a): A fakultások vitája. Ford. Mesterházi M. In: Történetfilozófiai írások. Szerk. Mesterházi M. Ictus, Gödöllő, pp. 335–507.

Kant, I. (1997b): Az örök békéről. Ford. Mesterházi M. In: Történetfilozófiai írások. Szerk. Mesterházi M. Ictus, Gödöllő, pp. 255–333.

Kant, I. (1997c): Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? Ford. Vidrányi K. In: Történetfilozófiai írások. Szerk. Mesterházi M. Ictus, Gödöllő, pp. 15–22.

Kant, I. (1997d): A fakultások vitája három szakaszban. Ford. Mesterházi M. In: Történetfilozófiai írások. Szerk. Mesterházi M., Ictus, Gödöllő, pp. 335−455.

Kant, I. (1998): Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. Ford. Tengelyi L. Raabe Klett Kiadó, Budapest

Kant, I. (2004): A gyakorlati ész kritikája. Ford. Papp Z. Osiris, Budapest

Kant, I. (2009): A tiszta ész kritikája. Ford. Kis J. Atlantisz, Budapest

Spinoza, Benedictus de (1997): Etika. Ford. Boros G. Osiris, Budapest

SZAKIRODALOM

Abbott, P.–Wallace, C.–Sapsford, R. (2016): The Decent Society: Planning for Social Quality. Routledge Taylor & Francis Group

Archer, M. S. (2016a): Anormative Social Regulation: The Attempt to Cope with Social Morphogenesis. In Morphogenesis and the Crisis of Normativity. Ed. by M. S. Archer. Springer, pp. 141–168.

Archer, M. S. (2016b): Introduction: Does Social Morphogenesis Threaten the Rule of Law? In: Morphogenesis and the Crisis of Normativity. Ed. by M. S. Archer. Springer, pp. 1–28.

Arendt, H. (1949): Es gibt nur ein einziges Menschenrecht. Die Wandlung 4, pp. 754–770.

Arendt, H. (1965): On Revolution. Viking Press, New York

Arendt, H. (1978): The Life of the Mind. Secker&Warburg, London

Arendt, H. (1998): The human condition (2nd ed.). University of Chicago Press, Chicago

Aristotle (1998): Politics. Trans. by E. Barker–R. F. Stalley. Oxford University Press, Oxford

Berlin, I. (1990): A szabadság két fogalma. Ford. Berényi G.–Erős F. In: Négy esszé a szabadságról. Európa Kiadó, Budapest, pp. 334–443.

Bloch, E. (1959): Das Prinzip Hoffnung. Suhrkamp, Frankfurt/M

Bostrom, N. (2008): Dignity and Enhancement. In: Human Dignity and Bioethics. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics. Ed. by E. D. Pellegrino–A. Schulman–T. W. Merrill. University of Notre Dame Press, Notre Dame, pp. 173–206.

Brandt, R. (2003): Selbstbewusstsein und Selbstsorge. Zur Tradition der οἰκείωσις in der Neuzeit. Archiv für Geschichte der Philosophie 85, pp. 179–197.

Braudel, F. (2008): A kapitalizmus dinamikája. Ford. Ábrahám Z.–Tóth G. Európa, Budapest

Carr, D. (1970): Husserl's Problematic Concept of the Life-World. American Philosophical Quarterly 7(4), pp. 331–339.

Csák J. (2018): A társadalmi jövőképeség normatív koncepciója. In: jelen kötet. pp. 35–68.

Donati, P. (2011): Relational Sociology: A New Paradigm for the Social Sciences. Routledge, New York

Dreyfus, H. L. (2009): On the Internet (2nd ed.). Routledge, New York

Durkheim, É. (1978): A szociológia módszertani szabályai. Ford.

Ádám P. In: A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, pp. 21–260.

Harari, Y. N. (2015): Sapiens. Az emberiség rövid története. Ford. Torma P. Animus, Budapest

Harari, Y. N. (2017): Homo Deus. A holnap rövid története. Ford. Torma P. Animus, Budapest

Hegel, G. W. F. (2008): Outlines of the Philosophy of right. Trans. by T. M. Knox–S. Houlgate. Oxford University Press, Oxford

Heim, M. (1993): The Metaphysics of Virtual Reality. Oxford University Press, New York

Henrich, D. (1982): Die Grundstruktur der modernen Philosophie. In Selbstverhältnisse: Gedanken und Auslegungen zu den Grundlagen der klassischen deutschen Philosophie. Philipp Reclam Jr., Stuttgart, pp. 83–108.

Höffe, O. (2007): Democracy in an Age of Globalisation. Springer Dordrecht

Höffe, O. (2009): Ist die Demokratie zukunftsfähig? Über moderne Politik. C. H. Beck, München

Höffe, O. (2015): Kritik der Freiheit. Das Grundproblem der Moderne. C. H. Beck, München

Ignatieff, M. (2001): Human Rights as Politics and Idolatry. Princeton University Press, Princeton

Jonas, H. (1979): Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation (1. Aufl.).., Insel-Verlag, Frankfurt/M

Jonas, H. (2001): The Gnostic Religion: The Message of the Alien God & the Beginnings of Christianity (3rd ed.). Beacon Press, Boston

Kelly, K. (2010): What Technology Wants. Viking, New York

Kenny, A. (1993): Aquinas on Mind. Routledge, London

Kenny, A. (2010): A New History of Western Philosophy. Vol. I. Ancient Philosophy. Clarendon Press, Oxford

Kenny, A.–Kenny, C. (2006): Life, Liberty, and the Pursuit of

Utility: Happiness in Philosophical and Economic Thought. Imprint Academic, Exeter

Konersmann, R. (1993): Person. Ein begriffsgeschichtliches Panorama. Internationale Zeitschrift für Philosophie 2, pp. 199–227.

Luhmann, N. (1991): Soziologie des Risikos. De Gruyter, Berlin

MacIntyre, A. C. (2007): After Virtue: A Study in Moral Theory (3rd ed.). University of Notre Dame Press, Notre Dame

Maitland, F. W. (2003): State, Trust and Corporation. Cambridge University Press, Cambridge

Manent, P. (2012): Political History and Political Philosophy: Making Sense of the West. Perspectives on Political Science 41, pp. 100–105.

Mannheim, K. (1997): Ideology and Utopia. Routledge, London

McLuhan, M. (1994): Understanding Media: The Extensions of Man (1st MIT Press ed.). MIT Press, Cambridge

Metzinger, T. (2017): Benevolent Artificial Anti-Natalism (BAAN). https://www.edge.org/conversation/thomas_metzinger-benevolent-artificial-anti-natalism-baan (31.12.2017)

Nussbaum, M. C. (1997): Kant and Stoic Cosmopolitanism. The Journal of Political Philosophy 5(1), pp. 1–25.

Nussbaum, M. C. (2013): Political Emotions: Why Love Matters for Justice. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge

Nussbaum, M. C. (1999): Virtue Ethics: A Misleading Category? The Journal of Ethics 3(3), pp. 163–201.

Nyíri, J. K. (2008): The Networked Mind. Studies in East European Thought 60(1/2), pp. 149–158.

Nyíri J. K. (2011): A konzervatív időnézet. In: Kép és idő. Magyar Mercurius, Budapest, pp. 117–174.

Popper, K. R. (1957): The Poverty of Historicism, The Beacon Press, Boston, p. 64.

Porpora, D. W. (2015): Why Don't Things Change? The Matter of

Morphostasis. In Generative Mechanisms Transforming the Social Order. Ed. by M. S. Arche. Springer, Dordrecht, pp. 185–204.

Ramelli, I. (2014): The Stoic Doctrine of Oikeiosis and Its Transformation in Christian Platonism. Apeiron, 47(1), pp. 116–140.

Ramelli, I. (2009): Introductory Essay: Hierocles between the Old Stoic Tradition and Middle and Neo-stoic Innovations. In: Hierocles, the Stoic: Elements of Ethics, Fragments, and Excerpts. Society of Biblical literature, xix–lxxxix. Atlanta

Rawls, J. (1999): The Law of Peoples: with The Idea of Public Reason Revisited. Harvard University Press, Cambridge

Renan, E. (1994): Mi a nemzet? Ford. Réz Pál. Holmi VII/8, pp. 1177–1188.

Ritter, J.–Eisler, R.–Kranz, M. (1971–2007): Historisches Wörterbuch der Philosophie (Völlig neubearbeitete Ausg. des Wörterbuchs der philosophischen Begriffe von Rudolf Eisler). Schwabe, Basel

Schmitt, C. (1992): Politikai teológia. Ford. Paczolay P. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest

Scruton, R. (2014): The Soul of the World. Princeton University Press, Princeton

Scruton, R.–Finnis, J. (1989): Corporate Persons. Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes 63, pp. 239–274.

Sokolowski, R. (2008): Phenomenology of the Human Person. Cambridge University Press, Cambridge

Spaemann, R. (1996): Personen. Versuche über den Unterschied zwischen ‘etwas’ und ‘jemand’. Klett-Cotta, Stuttgart

Strawson, P. F. (1959): Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics. Methuen, London

Swedberg, R. (2010): A Note on Civilizations and Economies. European Journal of Social Theory 13(1), pp. 15–30.

Szántó Z. O. (2018): A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója. In: jelen kötet. pp. 13–34.

Taylor, C. (2015): Hegel and Modern Society [Cambridge Philosophy Classics edition]. Cambridge University Press, Cambridge

Taylor, C. (1994): The Politics of Recognition. In Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition. Ed. by A. Gutmann. Princeton University Press, Princeton

Timmermann, J. (2007): Kant's Groundwork of the Metaphysics of Morals: A Commentary. Cambridge University Press, Cambridge

Weber, M. (1998): A tudomány mint hivatás. Ford. Józsa P. et al. In: Tanulmányok. Budapest, Osiris, pp. 127–155.

Werner, M. (2014): Individual and Collective Dignity. In The Cambridge Handbook of Human Dignity. Ed. by M. Düwell–J. B. Roger–R. Beownsword–D. Mieth. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 343–352.

ACZÉL PETRA
A TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG FOGALMI-DISZKURZÍV KONCEPCIÓJA

„Probably no society has ever been more concerned with meaning than the one in which we live. Never before have so many people felt such an urge to make sense of the world they live in and of the lives they are leading. They find this sense not so much in themselves as in the discourse, which is the entirety of everything that has been said and written by the members of the discourse community to which they owe their identity. It is communication, this verbal interaction with others, which reassures them about their notions and ideas, and in which they find interpretations they can accept, rework or reject, and in which they can recognise themselves."
(Teubert 2010, p. 1)

PROLÓGUS

A társadalmi jövőképesség új kifejezés, neologizmus, amely egy új jelentést honosít. Honosít, de hová? Egyrészről a társadalmi diskurzusokba, eljárásokba, másrészről a közös értelmezésekbe, ezeken kívül pedig az egyéni gondolkodásba. Minden új nyelvi formáció felveti a nyelv, a jelentés kapcsolatának problémáját, a diszkurzív szempontot. Vajon az új kifejezés mitől válhat egy fogalom jelölőjévé, mitől lesz jelentése? Honnan nyeri értelmét és miért, hogyan, milyen helyzetekben kezdjük el használni azt?

Jelen írás a társadalmi jövőképesség neologizmusát a tudományos és szakmai diskurzusokban már létező fogalmakkal (kifejezésekkel) kívánja összevetni, két jelentésalkotó kategóriája, a képesség és a jövő tekintetében. Arra törekszik, hogy a vizsgált fogalmak esetében a társadalmi jövőképesség jelentésével összevethető választ kapjunk a következő kérdésekre:

- mire vonatkozik (milyen társadalmi eseteket, jelenségeket, viselkedéseket sorolnak a megnevezés körébe)?
- mit fejez ki (hogyan konceptualizálják, definiálják)?
- mit értünk rajta (tudományágakon, szakterületeken, tehát kontextusokon, diskurzusmezőkön belül, azok között)?

Az elemzés célja, hogy láthatóvá váljanak a fogalmi és a diszkurzív különbségek, és ezzel a társadalmi jövőképesség kifejezés jelentésének, diskurzusának és kommunikációjának jellemző vonásai, karaktere előrajzolódjon.[1]

1. ELNEVEZÉS ÉS JELENTÉS

A nyelv és a jelentés kapcsolatára vonatkozó nézetek évezrednyi irodalma nem mentes a megvilágító felismerésektől és az alapvető nézetkülönbségektől. Ezek részletes kifejtésére jelen tanulmány nem vállalkozhat, ahogyan arra sem, hogy az álláspontok vitájában állást foglaljon. A társadalmi jövőképesség fogalmi-diszkurzív megközelítésében e helyütt elegendő bemutatni a három leginkább meghatározó felfogást a nyelv (nyelvi kifejezés) és a jelentés viszonyáról.

Az egyik szerint a jelentés magában a nyelvben van, a kifejezés vagy (jelölő) hordozza az információt – ezen keresztül pedig az objektív reáliák, az objektív külső világ konvenciók alapján megközelíthető és leírható. A jelentés voltaképpen a szimbólumok (szavak) és a világban történő események, dolgok közötti megfelelés, referenciális viszony. Ennek az objektivista szemléletnek lényeges eleme, hogy az emberi fogalmi rendszerek a világ – egyébként tőlünk független – struktúráját tükrözik. A társadalmi jövőképesség kifejezés jelentését ebből a szempontból a világban objektívan létező/zajló dolgokkal való megfelelésben kell tekintenünk, arra a kérdésre válaszolva: mire vonatkozik a társadalmi jövőképesség?

A második felfogás azt állítja, hogy a jelentés az emberi tudatban létezik, fogalmi természetű; szavaink tudatunkat és gondolkodásunkat, az ebben megjelenő kategóriákat[2] és kereteket

[1] Hálásan köszönöm a tanulmány véglegesítését segítő, értő és iránymutató észrevételeket a Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont (Social Futuring Center), illetve a BCE Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézet kutatóinak: Szántó Zoltán Oszkárnak, Csák Jánosnak, Monda Eszternek, Szepesi Balázsnak, Gál Róbertnek, Kocsis Tamásnak, Ambrus Lorándnak, valamint Sass Juditnak és Veszelszki Ágnesnek.

[2] A kognitív megközelítés értelmében a környezetünkben található dolgokat, eseményeket különböző „jelentéssel bíró »csoportokba«, vagyis kategóriákba

reprezentálják. Ez a kognitív/experiencialista megközelítés a nyelvet nem valami különleges, velünk született adottságként, hanem tudati funkcióként kezeli; olyan működésként, amely a kon-

helyezzük. (…) A kategorizáció képessége velünk született, mindannyiunkra jellemző, függetlenül attól, hogy ki hol él, illetve milyen kultúrához tartozik." (Kövecses–Benczes, 2010, p. 25). A kognitív pszichológia ezt jellemzően ötlépcsős folyamatként írja le. Az első valamely entitás strukturális jellemzőinek megállapítása, a második olyan kategóriák/fogalmak keresése, amelyek strukturálisan hasonlók az illető entitáshoz, a harmadik annak a kategóriának/fogalomnak a kiválasztása, amely az entitásra leginkább hasonlít, a negyedik az entitással kapcsolatos következtetések levonása, majd, ötödikként, a kategorizációval kapcsolatos információ tárolása (Barsalou, 1992, p. 26, idézi Kövecses–Benczes, 2010, p. 26). A folyamat a fogalmat alkotó jellemzők megállapításával indul, a hasonlítással folytatódik és következtetések levonásával végződik, tehát voltaképpen elemző, ellenőrző és alkotó, logikai természetű, definitív tevékenység. Ennek klasszikus modelljét Arisztotelész alkotja meg Organonjában (Kategóriák, Hermeneutika, avagy Az értelmezésről /Categories, De intrepretatione, 1963), amely szerint a világban létezőket nemekbe és fajokba sorolással (genus, species), illetve a szükséges és elégséges tulajdonságok alapján lehet meghatározni. A kategorizációt másféleképpen írja le a prototípus-modell, amely éppen a klasszikus módszerrel nehezebben megragadható fogalmak magyarázhatóságát veszi észre. A prototípus-elmélet szerint nem tulajdonságok, hanem – Wittgensteinnel szólva – a „családi hasonlóság elve" köti össze egy kategória tagjait, amelyek prototípusok köré szerveződő halmazok részei (Wittgenstein, 1986, pp. 31?-32e). Leegyszerűsítve: a prototípus az, ami a fogalomra gondolván eszünkbe jut, voltaképpen a „legjobb példány". De a fogalom nem maga a prototípus. A prototípus tulajdonságai az adott fogalom jellemző eseteire feltétlenül igazak, de nem minden esetre. Egy fogalomban tehát több van prototipikus tulajdonságoknál. Ez a több a fogalom magja, amelybe a prototípus fogalomkörébe tartozásának kritikus tulajdonságai tartoznak. A magtulajdonságok nélkül a fogalom hiába hasonlít a prototípusra, lényegileg nem kapcsolható hozzá (hiába ősz hajú, kedves és a gyerekeket szerető egy érett korú nő, ha nincs gyermeke és annak gyermeke, akkor nem „nagymama", más példával: hiába nem csiripel a pingvin, fogalmaink szerint mégis madár). (Armstrong–Gleitman–Gleitman, 1983). A pszichológia tehát a klasszikus kategorizáció kognitív modelljét végeredményben összekapcsolja a prototípus-modellel. Arra a kérdésre, hogy a prototípusok elvont mentális reprezentációk vagy a beszéd közben létrehozott, nyelvileg is kifejezett, szituatív struktúrák, nincs egyértelmű válasz. Az azonban bizonyos, hogy kutatások sok egyéni és kulturális szintű eltérést tapasztalnak a fogalmak prototípus-alapú létrejöttében, értelmezésében is. A kategorizáció harmadik módja a példázás is lehet: egy fogalmat értelmezhetünk (és kifejezhetünk, illusztrálhatunk) konkrét példákkal is, illetve azok agyunkban elérhető emlékképeivel. A társadalmi jövőképesség fogalma a klasszikus kategorizációval egy társadalmi entitáshoz, (cselekvő) ágenshez kapcsolódó, a jövőbeli változásokra vonatkozó, előnyt teremtő képesség. A prototípus-megközelítés szerint a cselekvő társas lény, a képesség (potenciál és lehetőség) és a jövőbeli változás adják a meghatározó kategóriáit. Ha példákkal kategorizálnánk, felhasználhatnánk akár szervezetek, közösségek, országok múltbeli, tanulással és sikerrel (normatívan értelmezendő) való megküzdéseinek, kockázatvállalásainak narratíváit.

ceptualizációt képezi le. Eszerint a jelentés (gondolat) fontosabb, mint a szó, és nem(csak) szavakat, hanem fogalmakat közlünk[3]. A társadalmi jövőképesség jelentése ebben a tekintetben a meglévő fogalmi kategóriákhoz és keretekhez való illeszkedés, vagy új fogalmi keret kialakításának következménye. A kognitív felfogás szerint tehát azt kérdezzük: mit fejez ki a társadalmi jövőképesség és milyen gondolkodási formákkal, funkciókkal írható le?

A harmadik felfogás az emberi szimbolikus interakció és az ezekből megszülető diskurzus[4] felől közelít a jelentéshez. Megalapozásként a nyelvhasználatot megfigyelhető társas emberi viselkedésnek tekintjük, amely adott szituációban, interakcióként valósul meg, és jelentéseket kínál az adott szituációban szerzett tapasztalásainkra.[5] A diszkurzív nézőpont az emberi tapasztalások kommunikációját olyan szavakkal (és reprezentációkkal) tartja le-

[3] A nyelv és a gondolat közötti viszonyról való elmélkedés, annak kutatása két és fél évezred során számos filozófiai alaptézist, nyelvi, nyelvészeti állítást eredményezett. Max Black (1998) két, egymással szemben álló felfogást karikíroz, igen szemléletesen. Amint összefoglalja, az egyikben a gondolat előbb jön létre, s csak aztán öntjük szavakba. Amit gondolunk, független a nyelvi kifejezéstől: nyelv és gondolat elválasztható egymástól. Úgy viszonyulnak inkább egymáshoz, mint test a ruhához. A test ruha nélkül is az, ami, a szó valamilyenné teszi ugyan, de az öltözet nem válik a valójává, így a gondolat sem épül a nyelvből. Ezt Black ruha-modellnek kereszteli. A másik oldalon állók ezzel élesen szembehelyezkednek, vallva, hogy a gondolat és a nyelvi kifejezés különválasztása olyan, mintha a lényt a testétől választanának el; a gondolat a kifejezés nélkül nem létezik. Akár a dallamot kifejező hangjegyek, úgy fejezi ki a nyelv a gondolatot. Eszerint a gondolat a szóban nem ruhát kap, hanem létrejön, végbemegy. Black ezt dallam-modellnek nevezi [Black, 1998 (1968), pp. 67– 74]. Benjamin Lee Whorf (1956) pedig már a nyelv elsőbbségéről beszél a tapasztalások felosztásában és jelentéstételezésében, azt állítva, hogy a nyelv egy olyan közös megegyezés rendszere, amely a világot is elrendezi, és amelynek a tapasztalásaink jelenthetnek valamit (vö. Black, 1998, p. 74).

[4] A diskurzuselméletek és a kritikai diskurzuselemzés irodalma igen bőséges. Jelen összefoglalásunkkal a következő szerzőkre utalunk: Foucault (1972, 1982); Halliday (1978); Blommaert (2005).

[5] „Symbolization constitutes objects not constituted before, objects which would not exist except for the context of social relationships wherein symbolization occurs. Language does not simply symbolize a situation or object which is already there in advance; it makes possible the existence or the appearance of that situation or object, for it is a part of the mechanism whereby that situation or object is created. . .
Meaning is thus not to be conceived, fundamentally, as a state of consciousness, or as a set of organized relations existing or subsisting mentally outside the field of experience into which they enter; on the contrary it should be conceived objectively, as having its existence entirely within the field itself." (Mead, 1934, p. 78).

hetségesnek, amelyeket a társas diskurzusok szolgáltatnak: a diskurzuson kívül tehát nincs emberi tudat és jelentés.[6] A diskurzus társadalmi szintű jelenség, a nyelv társadalmi használata a történeti, kulturális és társadalmi normákkal szoros összefüggésben (language in action). Érthetjük társadalmi nyelvezetként (register) is, amelyben szinkrón és diakrón kontextusok, színterek, struktúrák, szerepek, szituációk és társadalmi viszonyok, normák és értékrendszerek fejeződnek ki és valósulnak meg, illetve amelyből a jelentéseink (értelmezési kereteink) származnak. A diskurzus a nyelvet emberek közötti és nem embereken belüli létezőként, folyamatként tételezi. A jelentést ezúttal tehát nem az objektív valósággal való referenciális viszony szolgáltatja, nem a nyelv vagy a tudat hordozza, hanem emberi kapcsolatokban, interakciókban, a társadalmi részvételben teremtődik. A diskurzuson keresztül hozzáférhetővé válik a valóság, csakhogy ez a valóság nem független, objektív reália, hanem társadalmilag létrehozott konstrukció; ezt tartja fenn és formálja a diskurzus. A társadalmi jövőképességről e megközelítésben azt kérdezhetjük: egy közösségen, színtéren belül mit értünk rajta? Milyen témákhoz, beszédmódokhoz, helyzetekhez és miért kapcsolhatjuk?

A társadalmi jövőképesség tehát jelentheti a valóság egy darabját – a jövő kezelésére és megalkotására alkalmas képesség-komplexumot, amely létezik, és amelyre konvencionálisan ezt a megnevezést találtuk. Ez a képességkomplexum bizonyos feltételek meglétekor egy társadalmi entitás sajátja, a jövőbeli változások (proaktív, aktív, reaktív) előidézésére és kezelésére vonatkozik (Szántó, 2018). De jelentheti a jövővel és a képességekkel kapcsolatos fogalmaink (kategóriáink) egy új keretét, amely ebben

[6] „Meaning is not what happens in our individual, monadic minds; it is something that is constructed within the discourse. Of course, each of us has individually learnt what words mean. But unless we actually use them in our contributions to the discourse, this passive knowledge will leave no traces. Second, we know nothing about the mind, and there is no way to access what may be in it. Nobody has ever seen a mind. A mind is something we have successfully constructed as an object of the discourse, and as such it serves many good purposes. But we have no way to find out whether minds occur as objects of the reality outside of the discourse, and they are not even objects of a discourse-internal reality shared by everyone. We use the construct 'mind' to give a name to a virtual interface between our body and our symbolic, meaningful behaviour. Mental concepts, even if they existed, would not be accessible to any empirical investigation of meaning." (Teubert, 2010, p. 7.)

a szóban fejeződik ki. Víziót, stratégiát, forgatókönyvet, előretekintést (Szántó, 2018; Monda, 2018), illetve az ezekhez kapcsolt társadalmi ágenciát és képességet. Végül jelentheti egy új szótár bevezetését a jövővel kapcsolatos diskurzusokban azért, hogy egy normatívan meghatározott jövőbeli társadalmi létről, annak ágenseiről és területeiről gondolkodni, beszélni és – bizonyos feltételek mellett – dönteni tudjunk (Csák, 2018; Ábrahám, 2018).

Amennyiben a társadalmi jövőképesség indexéről szólunk, szintén e három aspektusból származtathatunk jelentést. A társadalmi jövőképesség index kifejezése, megfelelő igazságfeltételek (koncepciók, módszertani eljárások) alapján jelentheti egy társadalmi entitás objektív, aktuális képességét jövőbeli változások kezelésére. A kognitív paradigmában a társadalmi jövőképesség index a jövő (jövőbeli változások) mentális-konceptuális kategóriáit és kereteit rögzítő, kategóriaformáló tényezővé, a diszkurzív megközelítésben pedig diskurzusteremtő faktorrá válhat. Vagyis olyan új jelölővé, amely által az interakciók és így a társadalmi konstrukciók és cselekvések is változhatnak, új diskurzusmezők alakulhatnak, politikai döntések születhetnek, normatív keretek formálódhatnak, erősödhetnek vagy gyengülhetnek (Csák, 2018).

Egy új kifejezés megalkotása mindezek fényében több egyszerű szótári elemszámnövelésnél, terminológiai gyarapodásnál. Több, hiszen a tudatra, a valóságra, a cselekvésre, ezek dinamikájából fakadóan pedig a múltra és a jövőre, a társadalomra, annak perspektíváira és területeire (Csák, 2018) egyaránt hatással bír. Szemantikai vonatkozásban magában foglalja a jelölés, szintaktikai tekintetben az elrendezés, pragmatikai szempontból a cselekvés gesztusát, politikai értelemben pedig a közös ügyek alakításában való részvétel erényét.

A következőkben a reziliencia – ezen belül az optimizmus –, a jövőorientáció, illetve a jövőállóság (jövőbiztosítás) terminusait, fogalmait, esetenként indexeit tárgyaljuk a társadalmi jövőképesség viszonyában, a képesség és a jövő kategóriáiban, megmutatva a szinergiákat és a karakteralkotó eltéréseket. Azért ezt a hármat, mert ezek meghatározó fogalmai az egyéni boldogulásnak, a társadalom, illetve a kultúra jövőirányultságának és a stratégiai

tervezésnek (különös tekintettel a technológiák tervezésére), vagyis a társadalmi léttel kapcsolatos ökológiai gondolkodásnak. Egyúttal meggyőzően példázzák a társadalmi jövőképesség jelentésében (értelmezésében) is megjelenő kategóriaelemeket[7]: a változást és az ehhez való viszonyt, a jövőképet mint feltételt, az entitást/ágenciát (egyéni, társadalmi vagy kulturális szintű vagy instrumentális jellegű), illetve a (motivált/stratégiai) cselekvést.

2. KÉPESSÉG

Jefroszinyija Kersznovszkaja négy év alatt 2 200 000 karakterben és 680 rajzban örökítette meg 1941–1953-ig tartó élettörténetét. Három példányban, kézzel, szamizdatban. A sziszifuszi munkát még kivételesebbé teszi az, amiről szól. Egy Gulag-fogoly, az egykori Besszarábiából Szibériába elhurcolt, majd szökésért előbb halálra, majd munkatáborra ítélt, előkelő származású földművelőből kényszermunkássá tett nő történetéről. Egy olyan ember sorsáról, aki soha nem kért és kapott kegyelmet, akit nem rehabilitáltak. A nyomtatásban hatszáz oldalnál is többet kitevő írás részletei először 1990-ben jelentek meg az Ogonyokban, majd a The Observerben. Ám a teljes, orosz nyelvű kiadást 2000 után már nem érhette meg Kersznovszkaja. 86 évesen, 1994-ben meghalt. A Mennyit ér egy ember? (How Much is a Human Worth?) című könyv ismertségben meg sem közelíti az irodalmi Nobel-díjas A. I. Szolzsenyicin A Gulag- szigetvilág (The GULAG-Archipelago) című munkáját – pedig Kersznovszkaja nem marad el sem fogságának tartamában, sem tapasztalatokban a neves orosz szerzőtől. Ám kétségtelen, hogy írásának nincs politikai jellege, célja vagy érdeke. Kersznovszkaja regénye nem is a túlélés technikáinak bemutatása és nem tekinthető valamiféle szabadulás-forgatókönyvnek. Arról szól, milyen a teljes élet (Csák, 2018; Ábrahám, 2018), akkor is, ha azt egy szibériai fakitermelésen, egy börtöncellában, egy bányában, egy patológián dolgozva kell megélni. Kersznovszkaja története a jövőt értéktelítetten és az emberi életet normatívan tételező rugalmasság krónikája, egy olyan képesség bemutatása, amelyre a tudomány is külön fogalmat használ: a rezilienciát.

[7] A négy fogalom összevetését az 1., 2. és 3. táblázat tartalmazza.

2.1. RUGALMAS MEGKÜZDÉS (REZILIENCIA)

A reziliencia a fizikában olyan anyagokra vagy tárgyakra, illetve azok tulajdonságára *vonatkozik*, amelyek meghajlítás vagy feszítés után visszanyerik eredeti alakjukat. Az ökológiában a zavaroknak, károknak és veszélyeknek való ellenállást és a gyors felépülésre való képességet jelenti. Az emberek esetében azt a képességet, kreatív, tanulással járó, rugalmas megküzdést *fejezi ki*, amely egy nehézség megtapasztalásakor segíti a visszarendeződést az eredeti vagy annál jobb lelkiállapotba (Southwick–Charney, 2010; Vaillant, 2002). A fizikában, ökológiában és a pszichológiai diskurzusban tehát egyaránt a traumához, stresszhez, nehézségekhez való jó – akár tanulással, fejlődéssel járó – rugalmas adaptációt *értjük rajta*. A továbbiakban a rezilienciát alkalmazó tudományos diskurzusok főbb vonatkoztatási, definitív és értelmezési jellemzőit taglaljuk.

A reziliencia a személy vagy közösség esetében a megküzdési stratégia egy speciális módját jelöli. A megküzdési stratégiák értelmi, érzelmi és viselkedési komponensű válaszreakciók, amelyek a nem kívánt terhek (pszichés vagy fizikai) enyhítésében hatékonyak (Synder–Dinoff, 1999). Bizonyos életterületeken ez a képesség lehet jobb, másokon rosszabb; elképzelhető, hogy a munkában megtapasztalt gondokat, stresszt nehezen, míg a családi problémákat könnyebben, rugalmasabban, a saját maga számára előnyösebben kezeli az egyén. Életkorral is változhat ez a képesség, de nemcsak a személyen múlik kialakulása és megléte. Az egészséges adaptációt a társas viszonyok, a szocializáció folyamatai, az intézményi struktúrák és a kulturális formák is jelentősen meghatározzák. A személyes, valamint életkori reziliencia mérésére kidolgozott tesztek, illetve indexek (Connor– Davidson Resilience Scale, Response to Stressful Experiences Scale, Dispositional Resilience Scale-15, Resiliency Scale for Children and Adolescents, RSCA Global Scales and Index) önbevallással vagy felméréssel (assessment) leginkább a reziliencia faktorainak tekintett reaktivitás, magabiztosság, a kötődés, a kontroll és a problémák kihívásként való kezelését vizsgálják (Prince-Embury, 2008; Prince-Embury–Saklofske, 2012).

Southwick és társai (2010) a Kersznovszkajához hasonlóan kivételes, drámai életeseményeket átélőkkel, reziliensnek tekintett alanyokkal készítettek interjúkkal és ezek elemzésével tárták fel a reziliencia főbb részkészségeit, elemeit. Tíz[8] megbirkózási vonást azonosítottak és reziliencia faktorokként nevezték el őket. Ezek a következők: realisztikus optimizmus, félelmekkel való szembenézés, erkölcsi iránytű, vallásosság és spiritualitás, társas támogatás (kötődés), reziliens példaképek megléte, fizikai erőnlét, agyi készenlét, kognitív és érzelmi rugalmasság, értelem- és céltételezés.[9] Valamennyit mérhető és vizsgálható személyiségvonásként, tulajdonságként és készségként vonják be a reziliencia vizsgálatába (vizsgálható például a noradrenalin vagy norepinefrin termelődése, szintje, használhatók a pszichológiai tesztek, így a Life Orientation Test, Optimism Test, illetve a mérőeszközök, így a Global Assessment Tool – GAT).

2.2. OPTIMIZMUS

Az optimizmus tulajdonsága és fogalmi kategóriája a reziliencia képességében kiemelt összetevő. Olyan jövőorientált hozzáállást értünk rajta, amelynek része a remény és a magabiztosság azzal kapcsolatban, hogy a bekövetkező események előnyösek lesznek a személy számára. Ez a beállítódás lehet szituációfüggetlen, stabil személyiségjegy (dispositional optimism), amely általában jellemzi a személy jövővel kapcsolatos nézeteit, és lehet szituatív (situational optimism), amely bizonyos helyzetekben érvényesül, másokban azonban nem.[10]

[8] Seligman et al. ennél kevesebb elemmel dolgozott, amikor az amerikai hadsereg számára kidolgozta a reziliencia fogalom részleteit, tekintettel arra, hogy egy ilyen szervezetben nagyfokú és általános a traumákkal és stresszel való érintettség. A rezilienciafelmérésre alkalmas Global Assessment Tool (GAT) a rátermettséget (készenlét, fitnesz) az érzelmek, a családi kapcsolatok (kötődés), a társas készségek és a spiritualitás területén mutatja ki. (vö. Vie et al., 2016)

[9] Az eredeti terminológia szerint: realistic optimism, facing fear, moral compass, religion and spirituality, social support, resilient role models, physical fitness, brain fitness, cognitive and emotional flexibility and meaning and purpose (a szerző ford.).

[10] Az interjús kutatásokból (Southwick et alii) az derült ki, hogy e két típus bármelyike elegendő és hatékony lehet a reziliencia kiépülésében.

A reziliencia szoros összefüggése az optimizmussal leginkább abban ragadható meg, ahogyan az ember az őt érintő dolgok (történések) okairól gondolkodik, ahogyan magyarázatot ad a miértekre. Seligman (1995, 2006) ezt a gondolkodásmódot értelmező stílusnak (explanatory style) (lásd még: Dweck, 2016) nevezi, és úgy tartja, hogy már gyermekkorban kialakul, beavatkozás nélkül pedig nem változik meg a felnőttkorban sem. Az oktulajdonító gondolkodásmód jellege egy jövőbeli esemény kapcsán aktívvá vagy passzívvá (elszenvedővé) teheti a személyt. A tanult tehetetlenséggel (learned helplessness) kapcsolatos kísérletek is erre világítottak rá. [11]

A tanult tehetetlenség egyfajta, az egyéni vagy közösségi tapasztalatokon alapuló feladás-válasz: viselkedési reakció, amely abból a tanulással/tapasztalással szerzett meggyőződésből származik, hogy az illető bármit tesz, azzal nem befolyásolhatja a helyzetét, az események kimenetelét. Nem mindegy természetesen, hogy a személy milyen okokkal támasztja alá, hogy aktivitásának nincs értelme. Rotter (1966) az emberi gondolkodásban az okok kétféle forrására mutat rá: az egyikben az egyén úgy gondolja, hogy saját tettei vezetnek egy helyzet kimeneteihez (belső kontroll, internals), a másikban az egyén a kimeneteket külső tényezőknek tulajdonítja, úgy gondolja, hogy azok nem rajta múlnak, hanem a szerencsén, a véletlenen vagy a sorson (külső kontroll, externals). A tanult tehetetlenséggel kapcsolatos vizsgálatokban ezt az utóbbit hozták működésbe a kísérleti helyzetben mutatott feladással (ha előbb nem tudták a zavaró zajt semmilyen módszerrel megszüntetni, egy későbbi helyzetben már meg sem próbálták). A készségfeladatok elvégzésének sikeréről szóló verbális előrejelzések vizsgálatában is hasonlót találtak a kutatók (Klein– Seligman, 1976). A tehetetlen alanyok elvárásai nem sokat

[11] A kísérletben három csoportot vizsgáltak. Az egyiket megterhelő zajnak tették ki úgy, hogy azt ne tudják a csoport tagjai megszüntetni; magától ért véget, a csoport tetteitől függetlenül. A másik csoportban lehetővé tették, hogy egy gomb négyszeri megnyomásával a résztvevők eliminálják a zajt. A harmadik csoportban nem volt ilyen zajhatás. A kísérlet második fázisában a csoportokat úgy tesztelték, hogy már mindháromnak lehetősége volt arra, hogy kontrollálja a zajt egy készülékkel, csak tenniük kellett érte. Az eredmények azt mutatták, hogy az a csoport, amely korábban is kontrollálhatta a zajt, illetve amelyik nem volt ilyen hatásnak kitéve, ezúttal is megtanulta, hogy kell megszüntetnie a zajt. Az a csoport, amelyik korábban azt tapasztalta, hogy bármit tesz, nem kontrollálhatja a helyzetét, ezúttal már önként

változnak az ilyen esetekben sem: a külső körülményeknek tulajdonították azoknak a feladatoknak a sikerét is, amelyhez képességeiket használták. Úgy vélekedtek tehát, hogy a képességekkel megoldható esetek is a véletlenen múlnak. Annak ellenére gondolták így, hogy a kísérletet követő kérdőívekben a nem tehetetlen személyekhez hasonlóan nyilatkoztak a személy saját képességeinek és tetteinek jelentőségéről egy készségfeladatban (Abramson–Seligman–Teasdale, 1978).

Amikor valaki az őt érő rossz vagy jó történések magyarázatát adja, jellemzően három dimenzióban fogalmaz: a tartósságában (permanence), a kiterjedtségében (pervasiveness) és a személy befolyásának dimenziójában (personalization).[12] A tartósság az időfaktor: arra vonatkozik, hogy a személy mennyire tekinti állandónak a történéseket. Ha a rossz állapotot, történést permanensnek tartja, akkor könnyebben feladja, hogy tegyen ellene/érte. A kutatók a személyek állításaiból, kommunikációjából indulnak ki; abból, hogy az fogalmilag milyen tartósságra utal. Az a kijelentés, hogy: „fogy a magyar" állandóságot, egyúttal megállíthatatlan folyamatosságot fejez ki, míg az, hogy: „addig fogy a magyar, amíg nem teszünk ellene" egy aktuális, változtatható, végső soron átmeneti helyzetről beszél. Az első esetben az állandóság érzete jelentősen csökkenti a motivációt arra, hogy ellene vagy ezzel kapcsolatban a személy a jelenben vagy jövőben tegyen valamit. A jó eseményekkel, történésekkel kapcsolatban a tartósság éppen ellenkezőleg érvényesül. Ezekben ugyanis az általános kijelentések az optimizmust és a cselekvőkészséget serkentik, így az,

passzívan viselkedett és tűrte a zajhatást. (Hiroto, 1974)

[12] Carl Dweck (2016) iskoláskorú lányokkal és fiúkkal végzett vizsgálatai rámutattak, hogy az oktulajdonítás elbeszélő módja mellett a tanári dicséretnek, a minősítő kommunikációnak is nagy jelentősége van a gondolkodásmód fejlődőképes (adaptív) vagy rögzített (nem adaptív) alakításában (growth vagy fixed mindsets). A kisiskolás lányok kudarc esetén saját indokolásukban arra hivatkoznak, hogy „nem jók" az adott feladatban, míg a fiúk arra, hogy „nem figyeltek" vagy „nem érdekelte őket" a feladat. Előbbi rögzíti a gondolkodásmódot, a hibát a személy kudarcának tekinti és ezzel csökkenti a cselekvés- vagy változáskészséget. Utóbbi éppen ellenkezőleg. Dweck vizsgálatai szerint ez a különbség többek között az iskolai kommunikációban a tanári dicséret, feddés okadatolásában ragadható meg. A lányokat gyakran azzal minősítik, hogy „Te nem igazán vagy jó a számolásban", míg a fiúkat azzal, hogy „Miért nem figyeltél, amikor számolni kellett?" Ennek a kommunikatív-szocializációs hatásnak/problémának különös jelentősége lehet a negyedik ipari forradalom informatikai tudást igénylő munkaköreire való nevelésben, a munkakörök eltűnésében inkább érintettnek tartott társadalmi klaszterek, csoportok támogatásában.

hogy „ma szerencsénk volt” kevésbé optimista állítás annál, hogy „nekünk általában szerencsénk van”.

A második dimenzió a kiterjedtség (pervasiveness), a „téri” vetület. Amennyiben egy rossz történést mindenre (az érintett téma valamennyi elemére) kiterjedő, univerzális esetként fogunk fel, akkor a cselekvőkedvünk jelentősen csökken a megoldás keresésében. Ezzel szemben, ha specifikáljuk a helyét, akkor nőhet a megoldásra való kedv. Az az állítás, amely szerint „az internet káros” univerzális, míg az „interneten vannak káros és hasznos oldalak is” állítás specifikus, és ezzel nem növeli a tehetetlenséget, szemben az elsővel. A jónak észlelt események esetében megint csak fordítva értelmezendő az optimizmus kifejeződése. Ha az állítás univerzálisan érvényesíti a pozitívumot, akkor fejez ki nagyobb motiváltságot is, például „a matematikában vagyok jó” vagy „jól tanulok, mindenből jó vagyok” esetében a második állítás optimistább.

Harmadik dimenzióként a személy befolyása (personalization) a személy hatóerejére, kontrolljára vagy annak hiányára értendő. Ha egy rossz eseményt külső történések következményének, míg a jót saját tetteink kimenetének tartjuk, az optimista stílust fejezhet ki. Ennek fordítottja pesszimizmusra, tehetetlenségre utalhat, például „nem tanultam eleget” vs. „nem törődtek az iskoláztatásommal”, míg „csakis a tanáraim miatt tanultam jól” vs. „nekem mindig jól ment a tanulás” (Seligman, 2006).

Bár az optimizmus általában ösztönzi a cselekvőkedvet és a megoldások keresését, egy konkrét probléma esetében a helyzet reális felismerése és a negatívumok észszerű számbavétele nélkül nem valósulhat meg a reziliens viselkedés. A kutatók (Schneider, 2001; Reivich–Shatte, 2003; Southwick–Charney, 2010) ezért a realisztikus optimizmus jelentőségét hangsúlyozzák. A realisztikus optimisták mérlegelik a problémamegoldásban releváns negatív információkat is, ahelyett, hogy az optimizmus nyújtotta – sok esetben a valóság ellenőrzése nélküli, elfogult – jó érzések megtartására összpontosítanának. A valósághűség és az optimizmus a reziliencia keretében tehát semmiképpen nem lehetnek ellentétes fogalmak, különösen, ha a gazdaság vagy a politika intézményeire, szervezeteire gondolunk.

A realisztikus vagy reziliens optimizmus bemutatásában mind ez idáig a személyre fókuszáltunk. Az ökológiai, fizikai vagy pszichológiai diskurzusok mellett ugyanakkor az üzleti életben, a gazdasági tervezésben, a stratégiai döntéshozatalban is megjelentek az optimizmust jelző indikátorok és indexek. Ezek nagy hangsúlyt fektetnek a kilátások és elvárások aktuális helyzettel való összevetésére is. Az üzleti optimizmus-indexek a vállalatok gazdasági teljesítményére és az ezzel kapcsolatos elvárásokra, kilátásokra vonatkozó válaszait, adatait konfigurálják jelzőértékké. Így az eladással, a profittal, a foglalkoztatottak és a megrendelések számával kapcsolatos elvárásokat, az általános gazdasági kilátásokat, az aktuális bevételeket, a tervezett tőkebefektetéseket, az elvárt hitelkondíciókat és az emberi erőforrás alkalmazására vonatkozó terveket.[13] Nyilvánvaló, hogy ezek az indexek nem vagy alig alkalmazzák a pszichológiai kutatások eredményeit, nem mérik/jelzik a pervazivitást, a permanenciát vagy a külső-belső kontrollt. Mindazonáltal a jövőbe való előretekintéssel ragadják meg az üzleti szereplő optimizmusát: az optimizmus tehát a reziliencia jövőorientáltságát is kifejezi.

Alig két évtizede – 2000 óta – az építészetben is megjelent a reziliencia, illetve a jövőállóság, jövőbiztosítás (future proofing) fogalma. A reziliencia általános alaptételei ebben a diskurzusban, a tervezés számára a következők:

- A diverz és megbízható rendszerek reziliensebbek.
- Az egyszerű, passzív és rugalmas rendszerek reziliensebbek.
- A tartósság növeli a rezilienciát.

[13] Néhány példa: a Dan and Bradstreet's index of Business Optimism – az indiai üzleti élet szereplőinek optimizmus indexe. A 2002 óta negyedévenként végzett felmérésből a vállalatok és vállalkozások növekedési elvárásai derülnek ki. A mérőeszköz és az index képet és rövid távú előrejelzést ad az indiai gazdaság teljesítményéről, és iránymutatást kíván nyújtani az indiai gazdaság fordulópontjaitilletően.
Az Egyesült Államok kisvállalkozásainak kompozit optimizmus indexét a National Federal of Independent Business (NFIB) szervezete készíti, havi felméréssel azért, hogy a kisvállalkozások állapotáról képet adjon. A IBD/TIPP (Investor's Business Daily – TechnoMetrica Market Intelligence Economic Optimism Indexe az Egyesült Államok relatív gazdasági állapotának havi mérőszáma, amely három alindexet összesít: a hathavi gazdasági kilátásra, a személyes gazdasági kilátásra és a szövetségi gazdaságpolitikába és eljárásokba vetett bizalomra vonatkozókat.

- A reziliencia feltételezi a megszakításokat (a folyamatosságban) és a dinamikus jövőt.
- A reziliencia megtalálható és átvehető a természetből.
- A helyben elérhető, megújuló és megújítható vagy újrahasznosított források reziliensebbek.

A reziliens épített környezet tehát

- helyi alapanyagokat és munkát használ fel,
- alacsony energiafelhasználású,
- nagy kapacitással bír a jövőbeli rugalmasság és alkalmazkodókészség tekintetében,
- nagyfokú tartósság és megbízhatóság jellemzi,
- környezeti tekintetben reszponzívan tervezett,
- alkotó vonása a változásokra való érzékenység és válaszkészség,
- összetevőiben és jellemzőiben nagyfokú diverzitást mutat. (Applegath et al., 2010; Rich, 2014; lásd még: Kocsis, 2018)

2.3. A REZILIENCIA MÉRÉSÉNEK ÉS INDEXEINEK DEFINÍCIÓI

Amíg az egyéni – gyermek- és fiatalkori – reziliencia mérésében (CYRM[14]) a rezilienciát mint szociálökológóiai konstrukcióként, mint
a) az egyén eljutási képességét a saját jólétét biztosító pszichológiai, társas, kulturális erőforrásokhoz,
b) az egyén szociális rendszerének kapacitását arra, hogy ezeket biztosítsa, illetve
c) az egyének, családjaik és közösségeik ezen erőforrások kulturálisan is értelmezhető megosztását szolgáló képességét[15] tekintik, addig az üzleti vállalkozások, a városfejlesztés rezilienciá-

[14] A gyermek- és fiatalkori reziliencia jelzésére Kanadában kialakított, az International Resilience Project keretében létrejött Child and Youth Resilience Measure (CYRM) célja, hogy felmérje azokat a forrásokat, amelyek a reziliencia képességének megerősödését szolgálhatják. A rezilienciamérés legfontosabb pillérét a kötődés jellegének és elősegítésének vizsgálata adja.

jának egyes indexeiben a reziliens tulajdonságot mint

- a katasztrófáknak, a folyamatokat megszakító változásoknak való kitettség minimalizálását, illetve az ezek előnyös kezelését jelentő képességek fejlesztését,[16] illetve
- az egyén, a közösség, a szervezet, a vállalatok vagy rendszerek esetében a túlélés, az adaptáció és az előrehaladás képességét (tartós vagy időszakos nehézségek vagy feszültségek esetében)[17] határozzák meg.

2.4. DISZKUSSZIÓ: REZILIENCIA ÉS TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG

A reziliencia fent bemutatott definíciókban és diskurzusokban mutatkozó jelentésének összefüggése a társadalmi jövőképességgel több ponton megragadható. Mindkettő a cselekvő entitásra vonatkozik és annak kapacitását, adottságát, jellemzőjét fejezi ki a változások viszonyában. Mindkettő feltételezi az ágenciát a változások kezelése szempontjából: amint a reziliens alany megbirkózik a jövőben elkövetkező állapotokkal, történésekkel, úgy a társadalmi jövőképesség is egy társadalmi entitás jövőirá- nyú aktivitásának, változáskezelésének leírását nyújtja. Különbség

[15] Ungar, http://www.resilienceresearch.org/files/CYRM/Child%20-%20CYRM% 20 Manual.pdf, p. 3.

[16] Az FM Global Resilience Index ennek értelmében a természeti, technológiai és kulturális katasztrófákkal való előnyös megküzdés képességeinek szintjét, a stabilitás mértékét mutatja és méri. Az index évente jelez, országos szintű (130 ország) és 2017 óta 12 dimenzió egyenlően súlyozott kompozitjaként a gazdaság, a kockázat jellege és az ellátási láncok kategóriáiban a termelést, a politikai kockázat mértékét, az olaj intenzitást, az urbani- zációs kockázatot, a természeti veszélyeknek/károknak való kitettséget, a természeti kockázatok jellegét, a tűzveszély jellegét, a belső kiberkockázatokat, a korrupció el- lenőrzését, az infrastruktúra minőségét, a helyi ellátás minőségét és az ellátási láncok átláthatóságát figyeli. http://www.fmglobal.com/research-and-resources/tools-and-resources/resilienceindex OBAL RESILIENCE IN

[17] Az Arup által a Rockefeller Institute támogatásával kifejlesztett City Resilience Index pilot szakasza 2016-ban kezdődött, öt várossal. Az index 52 indikátorból áll, amelyet 156 kérdésre adott válasz értékeléséből nyernek. (Rockefeller Foundation 2013).

azonban, hogy a reziliencia a változást jellemzően a kiszámítható folyamatosság szakadásaként (disruption, interruption) és nem elsősorban jövőbeli eseményként fogja fel. Különbség az is, hogy a változást általában negatív történésként, a megrázkódtatás (shock, stress) egy fajtájaként feltételezi a diskurzusokban, amelyeket el kell viselni, amelyekkel meg kell vagy lehet előnyösen (is) küzdeni. A társadalmi jövőképesség a változásokat lehetőségként (kockázatként), összetett normatív keretben ragadja meg. Különbség továbbá, hogy a társadalmi jövőképesség a kapacitást minden esetben a társadalmi entitásra vonatkoztatja, nem az individuálisra. Különbség egyúttal az is, hogy a reziliencia fogalma nem tartalmazza a jövő megalkotásának, a jövővízió kialakításának képességét, míg a társadalmi jövőképesség esetében ez a proaktív típust konstituálja (Szántó, 2018). Végül pedig, a reziliencia fogalmában célként az ágens/entitás fennmaradásának biztosítása dominál, de a fennmaradásnak további normatív keretei nem meghatározottak. A társadalmi jövőképesség koncepciójához éppen a normatív keret adja meg a megbirkózás és az adaptáció értékviszonyait; egy új diszkurzív dimenziót. A legfontosabb rokonító és megkülönböztető fogalmi-diszkurzív elemeket az 1. ábra foglalja össze. A kategóriaelemekre vonatkozó összevetést az 1. táblázat mutatja be.[18]

Az egyéni, üzleti, illetve globális reziliencia indexek a mérés dimenzióiban, kategóriáiban jelentősen eltérnek a társadalmi jövőképesség indexétől. Utóbbi egyrészt nem törekszik globális jelzésre, hiszen adott társadalmi entitás képességét kívánja indexálni. Másrészt mérési pillérei (ökológiai-geopolitikai, technológiai, szocio- gazdasági és kulturális-spirituális) konvergálják, illetve többrétegűvé teszik a reziliencia indexek dimenzióit. Harmadrészt a jó jövő és a jó élet normatív felfogásából fakadóan a társadalmi jövőképesség index kilép a főáramú gazdasági-politikai diskurzusokból (amelyet pl. a kockázatkezelés, a versenyképesség fogalmai uralnak) és saját keretet, új diskurzust teremt a jövőre szóló, a jövőt alakító társadalmi potenciál leírásában.

[18] Köszönettel tartozom Monda Eszternek a táblázatos összefoglalás javaslatáért és az első táblázatterv megalkotásáért.

A reziliencia ezek alapján a társadalmi jövőképesség fontos társfogalmaként is értelmezhető, különös tekintettel az aktív és a reaktív társadalmi jövőképességre. Fogalmilag azonban nem szinonimája és diszkurzívan nem helyettesítheti azt.

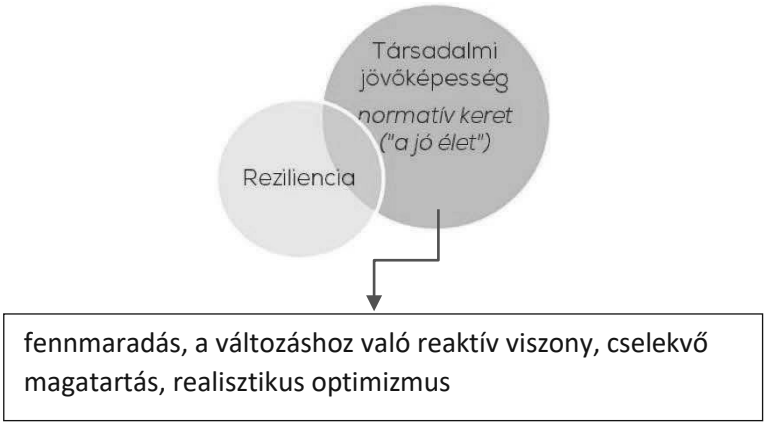

1. ábra: Fogalmi-diszkurzív metszetek 1.

	Változás felfogása			Változáshoz való viszony			Jövőkép mint feltétel	Entitás/ ágencia				Cselekvés	
	szakadás, veszély	folyamat	lehetőség	reaktív	aktív	proaktív		egyéni	társadalmi	Kulturális	instrumentális	motivált	stratégiai
Társadalmi jövőképesség		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Reziliencia	X			X	X			X				X	

1. táblázat: Kategóriaelemek összevetése 1.

3. JÖVŐ

„Mi van akkor, ha az észlelésünk nem a mostani történéseket fogja fel, sokkal inkább egy olyan megbízható hallucinációt érthetünk rajta, amely a jövővel kapcsolatos elvárásainkat fejezi ki? Mi van akkor, ha a memóriánk nem fénykép- és irattár, hanem lehetőségek gyűjteménye, amely képes a változásra? (..) Mi van akkor, ha a boldogság érzése nem a jelenlegi helyzet lenyomata, hanem jóslat arról, milyen irányba haladnak a dolgok? Mi van akkor, ha a moralitás nem a jelen cselekvésének értékelése, hanem jóslat az egyén jelleméről és jövőbe törekvéséről?" (A Szerző fordítása) (Seligman et al., 2016, p. x) Ezeket a kérdéseket egy 2016-ban megjelent kötet veti fel bevezetőjében. A Homo Prospectus[19] című munka egy új pszichológiai, evolúciós, társadalmi narratíva épülésének fontos jelzője. Ez a narratíva az ember és a jövő kapcsolatát igyekszik megragadni. A kognitív, klinikai, evolúciós és filozófiai szempontokat integráló tudományos mű megszületése és fogadtatása is azt mutatja: valami van a levegőben. Az utóbbi egy évtized intellektuális törekvéseiben, tudományos megközelítéseiben egyre többször jelenik meg a jövőben, a jövő irányában élő ember, immár nem a fikció, hanem a tapasztalható jelenségek körében és kontextusaiban.[20] Sőt egyes vizsgálatok már jóval korábbról jelzik a múlttal kapcsolatos feledő és az újdonság elfogadására nyitott kulturális viselkedést. Túlzás nélkül állíthatjuk,

[19] A „homo prospectus" szükségszerűen „socialis" is. Ahogy Seligman et al. (2016, p. 7) fogalmaznak: a homo sapiens megkülönböztető tulajdonsága az, hogy ötvözni tudja a kivételes előrelátó viselkedését azzal a szintén kivételes képességgel, hogy képes másokkal együtt élni és tanulni.

[20] Michel et al. (2011) a kulturómia (culturomics) módszerével, vagyis a komputációs lexikológia eljárásával elemezte a 1800–2000 között nyomtatott angol nyelvű könyvek 4 százalékából létrehozott, digitalizált szövegkorpuszt. A kulturómia célja, hogy a nyelvben és annak használatában tükröződő kulturális jelenségekre, változásokra (szókincs, technológiahasználat, kulturális emlékezet etc.) mutasson rá, a kulturális trendeket kvantitatívan elemezze. A múlttal kapcsolatos viszony vizsgálatában ezúttal arra jutottak, hogy a szövegek a történelmi idő előrehaladtával egyre kevésbé szóltak a múltról. A múlt kiment a divatból: a gyorsuló feledés tendenciái mutatkoztak az adatsorokban. Egyre jellemzőbbé vált ugyanakkor a szövegekben a jelenfókusz, és az 1840–1880, illetve az 1880–1920 közötti intervallumok elemzése azt mutatta, hogy az újdonság elfogadásának ideje felére csökkent – az új egyre hamarabb vált a kultúra részévé.

hogy az értelmezési és diszkurzív keret[21] megváltozásának vagyunk tanúi: olyan eltolódásról, amely az egyéni és a társas élet dimenzióit a tudomány számára is kitágítja, és perspektíváit a jövőbe helyezi.[22]

3.1. JÖVŐORIENTÁCIÓ

A jövővel kapcsolatos egyéni viszonyulások vizsgálatában sokféle elnevezést találunk, többek között a jövőre való orientáció (future time orientation) a jövő időperspektívája (future time perspective), és a lehetséges énváltozatok (possible selves)[23] kifejezéseket. A jövőorientációval (future orientation) leginkább a jövőhöz való viszonyulásnak olyan összetevői fejezik ki, mint az idő-kiterjedés (a személy milyen időtávlatban gondolkodik előre), a folyamatosság múlt, jelen és jövő között és a jövővel kapcsolatos attitűdök (a fogalom meghatározásához lásd még Monda, 2018).

A jövő felfogása az időhöz való kulturálisan meghatározott hozzáálláson alapul. A nyugati kultúrák időfelfogása mennyiségi,

[21] A keretek az észlelt valóság néhány elemét kiválasztják, kiemelik, hogy azok meghatározóvá váljanak egy kommunikatív helyzetben. A keretek problémákat határozhatnak meg, okokat azonosíthatnak (megnevezhetnek), erkölcsi ítéleteket fejezhetnek ki és meghatározott megoldási módokat kínálhatnak. A kommunikátorok meggyőződéseit, észlelését és gondolkodását egyaránt meghatározzák (Entman, 1993, pp. 52–53.).

[22] Természetesen ez a nézőpont sem teljesen új. A vallási-spirituális diskurzusok egyik jellemzője a jelen és a jövő viszonyának az ember számára irányt mutató leírása. A vezetéselmélet – melynek célja voltaképpen a jövőbe kormányzás – első traktátusainak, a szerzetesrendek reguláinak elvrendszere is, a keresztény egyházi és vallási tanításokkal összhangban, a jövőbe (az örök jövőbe) irányított. Szent Benedek regulája többek között – a fő bűnnek is tartott – restség és halogatás hibáját és a jelent a jövőben kívánatossal összevetni képes bölcsesség szükségességét hangsúlyozza a házgondok jellemzőiből, amelyek a következők: 1. bölcs és belátó (bölcs az, aki a dolgokat valóságukhoz hűen, a helyes iránti érzékkel látja), 2. érett és józan, 3. szerény, 4. alázatos (és ezen keresztül vállalkozó, hiszen a vállalkozások legnagyobb ellensége a gőg), 5. nem heveskedő, 6. igazságos (nem erőszakos, megalázó, hatalmával visszaélő), 7. rugalmas (ne legyen renyhe, halogató, nehézkes, habozó), 8. ne legyen pazarló, 9. legyen istenfélő és 10. atyai (Grün, 2004).

[23] Markus and Nurius (1986) vezették be a jövőbeli én-ek fogalmát, mely képzet arra az ideális énre vonatkozik, amellyé a személy válni szeretne, amellyé válni fog és amellyé nem szeretne válni a jövőben. Tömörebben, a jövőbeli én pozitív és negatív képzeteire.

lineáris. Az idő megragadására nyelvi elemeket, fogalmakat hozunk létre (perc, óra, nap, hét) és használunk. Ezek mennyiségi egységekké, mérhetővé és számolhatóvá teszik az időt, illetve vonalszerűvé annak múlását. A linearitás sorba rendezi az idősíkokat, kontinuumként felfogva és megragadva az időbeliséget. E tekintetben a jövőt a múlt és a jelen határozza meg. A nem nyugati gondolkodás ezzel szemben nem bontja fel az időt absztrakt egységekre, sokkal inkább a természeti időhöz kapcsolódik, egyfajta minőségi szemlélettel. Az időképzete ciklikus, a természet életét mintázza – ebben a felfogásban a fókusz mindig a jelenen van, a jövő pedig valójában nem feltétlenül az újat, hanem az ismétlődőt jelenti (Passig, 2004). Ben Baruch (2000, vö. Passig, 2004) szerint e kettőt a technológiai társadalmakban kiegészíti egy harmadik időfogalom, a szociokulturális idő, amelynek értelmező kategóriája a teljesítmény. Az egyén a jövőt a megteendő, elérendő teljesítményben ragadja meg – az ez iránti vágyakozás eredményezi a jövőhöz való viszonyt, a jövőorientációt. Az időnek ez az értelmezése a jövő elképzelését is magában foglalja, úgy, mint amit nem a percek múlása, hanem a kitűzött célok teljesülése hoz el. Ebből a szempontból a múlt és a jövő a jelen viselkedéseinek függvénye, a jövő behatol a jelenbe a tetteken, döntéseken, diskurzusokon keresztül, a jövőkép pedig a jelen tudatosságával formálódó[24], dinamikus elképzelés.

Nurmi (1989) szerint a jövőorientáció a motiváció, a tervezés és az értékelés multidimenzionális folyamata. Ebben a definitív keretben

- a motiváción az egyén érdeklődését,
- a tervezésen a jövőbeli célok realizálásának mikéntjét,
- az értékelésen pedig a cél elérésének egyén által kijelölt mértékét értjük.

Trommsdorff (1983) nyolc dimenzióból álló meghatározásában a jövőorientációt a 1) jövőkép kiterjedésével, 2) részletességével, 3) felfogásával, 4) a motivációval, 5) azzal az (élet)területtel, amelyhez a jövőkép kapcsolódik, 6) az érzelmi viszonyulásokkal, 7) az egyén által birtokolni vélt kontrollal, 8) az események folyamatával magyarázza.

[24] Lásd: a szervezeti vezetés presencing-modelljét, amelyet Senge et al. (2005), illetve Otto Scharmer (2009) munkái alapoznak meg.

A jövőorientáció tehát az ember (és a kultúra) jövővel kapcsolatos beállítódására, adottságára *vonatkozik*, azt a gondolkodás és cselekvésmódot *fejezi ki*, amelyben a jövő koncepciója megjelenik, és olyan kulturálisan és egyénileg meghatározott – kultúrát és egyént meghatározó – komplex viselkedéseket *értük rajta*, amelyekben a jövő felé irányulást tételezhetjük fel.

Amint a szerzők hangsúlyozzák a jövő elképzelésének képessége, a jövő felé haladás és a jövő lehetőségeinek elrendezése; az intuitív, affektív és információs viselkedés, amely a jövőt tételezi – mindezek olyan adottságok, amelyek az emberre megkülönböztetően jellemzők.

Mindazonáltal, ahogyan már utaltunk rá, a jövőbe gondolás, a jövőorientáltság számos, az egyén tudatán túlmutató tényező függvénye, így a kultúráé, a társadalmi normáké, a szocializációé. Kialakulásában nagy szerepe van a biztonságos kötődésnek, a pozitív önképnek, a nevelésnek és az oktatásnak, valamint az ezekben megnyilvánuló kommunikációnak, a valóságot alakító, a tapasztalásokat kifejező és keretező diskurzusoknak. Egyúttal szoros összefüggésben áll a motivációval, a célképzés készségével és az elégedettséggel (Seginer, 2009; Dweck–Walton–Cohen, 2014). A kutatók ezek mellett egyéb, a specifikus faktorok azonosítására is törekedtek. Chen (2013) azt vizsgálta, hogy a beszélt nyelv, annak időjelölése milyen hatással van a beszélők jövőre irányuló gazdasági viselkedésére. Abból indult ki, hogy azok a nyelvek, amelyek külön grammatikai formákkal jelölik az idősíkokat, a használóik számára is távolabbra helyezik és a jelentől leválaszthatóvá teszik a jövőt. Azokkal a nyelvekkel, ahol nincs ilyen karakteres grammatikai különválasztás, a beszélők a jelen és a jövő között sokkal szorosabb, akítvabb összefüggést észlelhetnek és fejezhetnek ki. Eredményei azt bizonyították, hogy valóban így van: a kötelező igeidő-jelölésű nyelvek beszélőinél kevésbé jelenik meg a jövőorientált viselkedés (pl. a megtakarítás, a dohányzás, az egészségvédelem szempontjából). Hiba volna azonban közvetlen okságot feltételezni nyelvi szerkezet és jövőorientáltság között, valószínűbb, hogy a nyelv egyszersmind tükre használói gondolatvilágának, mentalitásának, életformájának, jóvőorientáltságának. Ugyanakkor fontos felfigyelni a nyelvi megnevezés jelentőségére a jövőről való gondolkodásban is. Petutschnig (2015) másféle, az adórendszer és a

jövő iránti attitűdök közötti összefüggésre volt kíváncsi. Abból indult ki, hogy az adózás a személy életét és jövővel kapcsolatos gondolkodását befolyásolhatja. Elemzésében a Google-keresések 58 országból nyert adatait konvertálta jövőorientáció-indikátorokká (lásd: jövőorientációs index), majd ezeket vetette össze az adózási rendszerekkel. Arra jutott, hogy az adózás hatással van az egyén és a társadalom jövőorientáltságára. A nyereségadó és az áfa (hozzáadottérték-adó) egyértelműen negatívan befolyásolja, míg a társasági és személyi jövedelemadó pozitívan is érintheti. A sávos adózás esetében azt találta, hogy az alacsonyabb személyi jövedelemre eső magasabb ráták visszafogják, míg a magasabb jövedelemre eső magasabb ráták serkentik a jövőorientáltságot.

3.2. JÖVŐORIENTÁCIÓS INDEX

A jövőorientációs index (Future-Orientation Index) (Preis et al., 2012) a jövőirányultságot az ember információkereső tendenciáiban ragadja meg, az arab évszámmal történő Google- keresések vizsgálatával. Az index azt a mértéket mutatja meg, amennyivel az internethasználók világszerte (országonként) jobban érdeklődnek az elkövetkező, mint az elmúlt években elérhető információk iránt egy adott évben. Tehát a 2010-es jövőorientációs jelzőérték a 2011-es évre vonatkozó keresések és a 2009-es évre vonatkozó keresések összevetéséből áll. Az index értékei összevethetővé válnak többek között az adott ország GDP-jével. Az eddigi mérésekből az derült ki, hogy egyértelmű korreláció van a kettő között: minél nagyobb az egy főre eső GDP annál nagyobb a hajlam a jövőbetekintésre. Ennek a jólét és a jövőben való bizalom természetes kapcsolatán túl magyarázata lehet, hogy a jövőorientáció is sikeresebbé teheti a gazdaságot. Mint ahogyan az is, hogy a keresések jellegét, az internetes infrastruktúrát is meghatározhatja az ország gazdasági helyzete. Az index sajátossága, hogy nyelvileg és a számjelölés szempontjából kulturálisan kötött, illetve a digitális szakadékon túli kultúrákra módszerét tekintve nem alkalmazható.

3.3. DISZKUSSZIÓ: JÖVŐORIENTÁLTSÁG ÉS TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG

A két fogalom jelentésében, szakmai/tudományos diskurzusában közös a jövőhöz való viszonyulás lényegi kategóriája. Azonban ez a jövőorientáció esetében inkább beállítódás, cselekvési irány, tervezés, a társadalmi jövőképesség esetében pedig a stratégiai cselekvés hangsúlyos. Hasonlóképpen közös, hogy a jövőorientáció feltétele a jövőkép, a jövőről alkotott elképzelés (jövővízió), ennek megléte vagy hiánya; a változás folyamatként való felfogása. A jövőorientáció az egyént mint kulturálisan beágyazott entitást, a társadalmi jövőképesség pedig az egyént csak mint társadalmi entitást/ágenst vizsgálja, ez részben hasonlóságot (a tágabb kontextus feltételezése), részben eltérést (az egyéni szint megléte) jelent. Elválaszthatja a fogalmakat és használatukat, hogy a jövőorientáció általánosan a jövőt időbeli távlatként, míg a társadalmi jövőképesség a jövőt a változáskezelés miként jeként fogja fel. Egyúttal a jövőre vonatkozóan a társadalmi jövőképesség érvényesíti a normatív, a jó élet meghatározását kifejező kereteit, amelyeket a jövőorientáció vizsgálatai a hozzáállás feltételeként azonosítanak. A fogalmi-diszkurzív metszeteket a 2. ábra foglalja össze. A kategóriaelemek összevetése a 2. táblázatban látható.

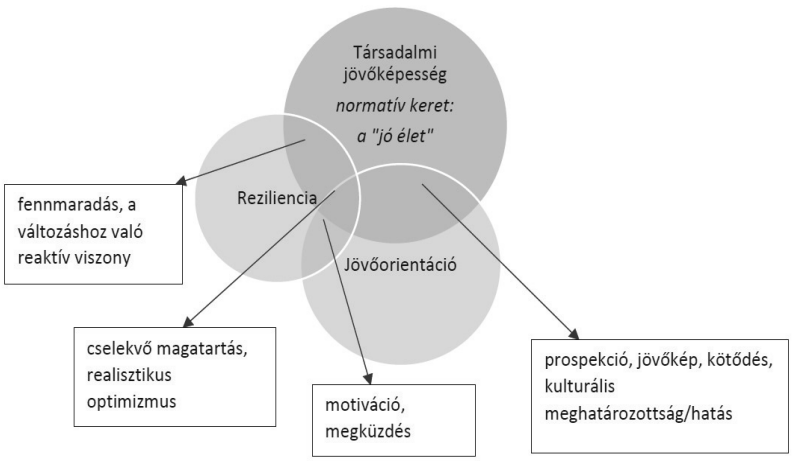

2. ábra: Fogalmi-diszkurzív metszetek 2.

	Változás felfogása			Változáshoz való viszony			Jövőkép mint feltétel	Entitás/ágencia				Cselekvés	
	szakadás, veszély	Folyamat	lehetőség	reaktív	aktív	pro-aktív		egyéni	társadalmi	kulturális	instrumentális	motivált	stratégiai
Társadalmi jövőképesség		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Reziliencia	X			X	X			X				X	
Jövőorientáció		X			X	X	X	X		X		X	X

2. táblázat: Kategóriaelemek összevetése 2.

3.4. JÖVŐÁLLÓSÁG–JÖVŐBIZTOSÍTÁS: BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

1504-ben, a firenzei Palazzo Vecchio tanácstermében (tszázak terme) az egymással szembeni falfelületek freskójának elkészítésére két festőóriás kap megrendelést Piero Soderinitől, a firenzei kormány, a Signoria tagjától. Az egyik fal Leonardo da Vincié, a másik Michelangelo Buonarrotié. Két csatát kell megörökíteniük, előbbinek az anghiarit, utóbbinak a cascinait. Michelangelo ugyan befejezi a kartont a freskóhoz, de hamarosan újra Rómába indul dolgozni, a pápa meghívására, a falfestményt pedig el sem kezdi készíteni.

Leonardo viszont élete fő művének tekinti a festményt, és bár tanul az Utolsó vacsoránál alkalmazott freskófestési eljárás már néhány év alatt megmutatkozó hibáiból, itt is kísérletezik. Pontosabban a görög-római klasszikus kor enausco (viaszfestési) eljárását veszi elő,

mert az jobban megőrzi a színeket, da Vinci pedig a dinamikus jeleneteket csodálatosan élénknek, színesnek szánja. Rengeteget dolgozik a kartonnal, közben kisebb festményeken kísérletezik a viasszal és a – temperát helyettesítő – olaj együttes alkalmazásával. De az öreg palotában az olajfesték és a viasz nem köt elég hamar, sőt az olaj elfolyik, ráadásul a falfelület túl nagy. Ezért da Vinci úgy dönt, hogy a kép „szárítását" fel kell gyorsítani. Hatalmas tüzet rak a több mint hét méter magas teremben, azt tervezve, hogy a 30 Celsius fokos meleg majd kiszárítja a képet és megköti a színeket. Ám ami lent 30 fok, az több méter magasan már jóval több. Az anghiari csata egyszerűen leolvad a falról. Leonardo da Vinci abbahagyja a munkát, soha nem fejezi be. Ami nem újdonság, hiszen, ahogy Giorgio Vasari írja a kritikusokra utalva, „Leonardo vajmi keveset fejezett be művei közül." [Vasari (1550), 2008, p. 135)] Az enausco festési technológia hibája ez, vagy Leonardo volt túl vakmerő? A századokkal korábbi eljárás vajon alkalmas volt a 16. századi megrendeléshez? A viasztechnikát azóta is használják, hobbiboltokban is kaphatók eszközei a mai művészek számára, vajon tartóssága alkalmazhatóságának rugalmasságából fakad?

A jövőállóság vagy jövőbiztosítás persze nem a reneszánsz idejéből való, és nem is elsősorban festészeti eljárásokhoz kapcsolódó fogalom. Egyúttal nem is a tartósságra vonatkozik elsősorban, hanem az új körülményeket rugalmasan kezelni képes megőrzésre, a jövőbeli elavulás csökkentésére, a befektetések hosszú távú megőrzésére. Az anghiari csata esetében az enausco technika ebben a fogalomkeretben nem bizonyult jövőképesnek, hiába maradt fenn máig, a kevéssé megújítható, rögzült technikák között tartják számon.

A jövőbiztosítás terminus az elektronikai iparágban jelenik meg először a múlt század végén, az adattárolás és a számítógépes elektronika tervezésének kontextusában. Ezen a területen a jövőbiztosítás elsődleges szempontja a technológia terjedésének, tartósságának és biztonságának kialakítása rugalmas rendszerekkel (Barreneche, 1995; Rich, 2014).

Ezt a fogalmat veszi át a 2000-es évek elején az építészet és *vonatkoztatja* az épített környezet tervezésének és megőrzésének új szemléletmódjára, a fenntartható tervezés szinonimájaként. Az építészet szakmai diskurzusában a jövőbiztosításon a jövőbe való előretekintés

stratégiai eljárását, és olyan módszerek fejlesztését *értjük*, amelyekkel a jövő negatív hatásai minimalizálhatók és a váratlan, hirtelen változásokból származó pozitív hatások előnyösen kihasználhatók. (Rich, 2014, p. 32). A jövőbiztosítás ugyan elsősorban a védelmet, a jövőbeli negatív hatásokkal szembeni ellenállást, leginkább az időben való sikeres megőrzést *fejezi ki*, ugyanakkor a fogalom magába foglalja a változásokhoz való alkalmazkodás tartalmi elemét is.

Rich a műemléki (történelmi) épületek jövőbiztosításának mint eljárásnak 12 elvét adja meg, ezekből soroljuk fel itt a társadalmi jövőképesség szempontjából leginkább relevánsakat.

- A romlás megelőzése: olyan anyagok felhasználására kell törekedni, amelyek inkább ellenállnak, semmit táptalajt adnak a romlásnak. Egyúttal el kell kerülni a tartós és kevésbé tartós anyagok keverését.
- A megértés elősegítése: meg kell értetni az épített környezetnek a kulturális örökségben betöltött helyét, és olyan finom beavatkozásokkal jelezni, amelyek megkülönböztetik az eredetit az újtól.
- A rugalmasság és alkalmazhatóság ösztönzése: az épített környezetben és az iránta mutatott hozzáállásban egyaránt fontos e két tulajdonság, melyek azt szolgálják, hogy az épített környezet a fogyasztói kultúrában is hosszabb távon megmaradhasson.
- A használati idő meghosszabbítása: a rendszeres fenntartási munkákkal elérhető, hogy az épített környezet továbbra is része lehessen a fenntartható társadalomnak, gazdaságnak, kultúrának.
- Megerősítés: meg kell védeni az építményeket a klímaváltozás, az extrém időjárás, a természeti kockázatok és az energiaszűkösség hatásaival szemben.
- A tartósság és megbízhatóság növelése: a felújításoknál az építményhez eredetileg felhasznált anyagokkal megegyező- en tartós vagy megbízható vagy azoknál tartósabb és megbízhatóbb anyagokat kell használni.
- Az elavulás csökkentése: nem fogadható el a tervezett elavulás, proaktív lépéseket szükséges tenni annak érdekében, hogy megelőzzék a fizikai, funkcionális, illetve esztétikai elavulást.
- A megtartás előnyei: érdemes meggondolni a hosszú távú előnyeit, hogy a lebontás helyett a beavatkozás mellett döntenek.

- Helyi és egészséges: helyben elérhető, megújuló, nem mérgező, a jövőben is használható anyagokat szükségesfelhasználni.
- Diverzifikálás: a rendszerek ökológiailag attól reziliensek, hogy nem engedik a rendszer egyetlen vonatkozását sem dominálni, megtartják sokféleségüket. Ezzel többféle képességük, használatuk lehetséges, szerves részeivé válhatnak az emberi ökoszisztémának.
- Előre tervezés: az anyagfelhasználás, építési időzítés optimumára kell törekedni, hogy a későbbi beavatkozások elkerülhetők legyenek.

A technológia-menedzsment terminológiájában a jövőbiztosításon a technológiákba való befektetések kockázatminimalizálását célzó, előrelátó tervezést értjük. A jövőbiztosítás lényege, hogy a befektetők elkerüljék a továbbfejlesztésre nem alkalmas új technológiák létrejöttét, egyúttal elősegítsék a változó igényekhez igazodó, rugalmas, nyitott végű rendszerek megszületését. A jövőbiztosítás mögött húzódó gazdasági mérlegelés alapja az, hogy az elavult technológiák lecserélése kíméletlenül költséges és veszteséges, a gyors változásokhoz való hirtelen igazodás pedig szintén drága technológiai redundanciákhoz vezethet. A jövőbiztosítás tehát a megalapozott előretekintésből (foresight) kiinduló tájékozott stratégiai tervezés és fejlesztés (informed strategic formulation and development) logikája.

A szervezetek esetében a jövőbiztosítás a közös gondolkodás kialakításának egy adott, jövőre irányuló módjára vonatkozik. Célja, hogy az adott szervezet megfelelően értelmezze az üzleti-gazdasági változásokat, a jövőbeli szcenáriókat (jövőforgatókönyveket) és a leginkább hatékony választ dolgozza ki ezekre.

A szcenáriók nem előrejelzések és nem is a múltból induló tendenciákból deriválható állítások. Sokkal inkább különféle, sokszor igen eltérő „jövőtörténetek”, amelyek felkészítik a szervezetet a hirtelen tendenciaszakadásokra, a váratlan változásokra. E szcenáriók által a jövőre nézve egy nem determinált közös képzelet, narratíva és diskurzus alakulhat ki, amelyek révén a szervezetek mentális modelljei, gondolkodási sémái is megváltozhatnak. A szcenáriókban a szervezet kifejezi a jövővel kapcsolatos félelmeit, céljait (vágyait), de a saját kompetenciáihoz való hozzáállását és értékajánlatát is.

Az előretekintés (foresight) lényege a szakterületi hosszú távú trendek azonosítása annak érdekében, hogy az egyes területeken stratégiai kutatásokba kezdhessenek az érdekeltek. Az előretekintés nem határozza meg, mi lesz/történik a jövőben, ehelyett lehetőségeket körvonalaz és útvonalakat jelöl ki ezekhez.

A technológiai fejlesztések területén alkalmazott jövőbiztosítás kulcseleme a roadmapping is, vagyis az a feltérképező folyamat, amely a technológia fejlődésének legvalószínűbb útját, céljait és időbeli vonatkozásait mutatja meg. Ez az egyes iparágak számára közös referencia- és diszkurzív keretként is működhet (lásd a 4. ipari forradalom komplex változásaira vonatkozó diskurzusok), a szervezetek operatív és stratégiai lépéseinek értelmező kontextust adva. (Birchall–Tovstiga, 2002)

A jövőbiztosítás vonatkozhat államokra is, olyan diskurzusokba ágyazva, amelyek az állam és a kormányok feladatairól, vezetési stílusáról, a döntési módjairól és felelősségéről szólnak többek között a demográfia, a környezet(védelem), a gazdaság, a technológia, a kulturális konfliktusok témáiban. A jövőbiztosításon e tekintetben érthetjük a reziliencia kiépülését elősegítő tudatosságszemléletet. Ez bármely bekövetkezendő jövőbeli változás kezelésére képessé teheti a társadalmi ágenst, az államot. Érthetjük ugyanakkor rajta az ezen a szemléleten nyugvó irányítási módot, amellyel a kockázatok (lehetőségek) hatékonyan és előnyösen menedzselhetők. (Boston et al., 2014)

A jövőállóság, jövőbiztosítás kifejezés tágabb szakmai tudományos használatában hangsúlyossá válik a megőrzés jelentésmozzanata. Azé a megőrzésé, amely a megújítás szükségességének vagy folyamatának érzékelésével a jövőben is fontosnak látja egy-egy alrendszer, elv vagy jelenség meglétét. A kifejezés ebben a felfogásban kivétel nélkül implikálja az új technológiák (digitális, hálózatos, konnektált[25]) befolyását és bevonását. Így az oktatás jövőbiztosításában

[25] A hálózatossággal és konnektáltsággal kapcsolatos legútóbbi megközelítések és víziók igencsak eltérők lehetnek. Míg Parrag Khanna megnyíló horizontokról beszél: ”But what if we are already connecting all the continents together today? What will our planet look like once we have built seamless transportation, energy, and communications infrastructures among all the world’s people and resources—when there is no geography that is not connected? A better term for it might be “Connectography.” (Khanna, 2016, p. 12), addig Yuval Harari eltűnőkről: ”If

az új technológiák transzformatív hatását és a jövőre való felkészülés módszereit veszik számba (Rowan–Bigum, 2012), a híripar esetében pedig a hírek megőrzésének és terjesztésének új platformjait vizsgálják. Utóbbiban arra keresik a választ, mi őrizhető meg ezekkel a jövő számára – hogy mennyit tudhatunk majd jelenünk történéseiről (a történelem „első vázlatáról" a szerzők fogalmazása szerint) a megőrzött hírek révén a jövőben (Hansen-Paul, 2017).

3.5. DISZKUSSZIÓ: JÖVŐBIZTOSÍTÁS ÉS TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG

A jövőbiztosítás a társadalmi jövőképességtől nem csupán elnevezésében tér el. Két, ennél sokkal lényegesebb mozzanat jelöli különbözőségüket. Az egyik a jövőbiztosítás technológiai-üzleti, illetve a társadalmi jövőképesség ennél tágabb, társadalmi- kulturális kontextusa. Míg az előbbi a rugalmatlanságokból, elavulásból eredő elavulási (befektetési) károk elkerülésének gondolkodásmódjaként, szervezeti eljárásként, addig a másik a társadalmak jó életét, prosperálását (Csák, 2018) és ennek feltételeit (Szántó, 2018) szolgáló adottság- (kapacitás-) és képesség- (potenciál-) mintázatként definiálható. Ugyanakkor közös bennük a stratégiai jelleg. A második megkülönböztető jegy az értékajánlat (value proposition). A jövőbiztosítás esetében ez a szervezeti vízió, misszió és kompetenciák vizsgálata mellett a versenytársak elemzésének eredménye, amely tehát értékképzést és nem értéktételezést jelent. A társadalmi jövőképesség viszont a személy és a társadalom életét normatív alapokon határozza meg, így értékajánlata ezek állításából és megtartásuk lehetőségeinek körvonalazásából, nem pedig összevetéséből vagy egyéb értékekkel való versenyéből ered.

A további fogalmi diszkurzív metszeteket, összevetéseket – immár mind a négy fogalomra nézve – a 3. ábra és a 3. táblázat tartalmazza.

humankind is indeed a single data-processing system, what is its output? Dataists would say that its output will be the creation of a new and even more efficient data-processing system, called the Internet-of-All-Things. Once this mission is accomplished, Homo sapiens will vanish." (Harari, 2017)

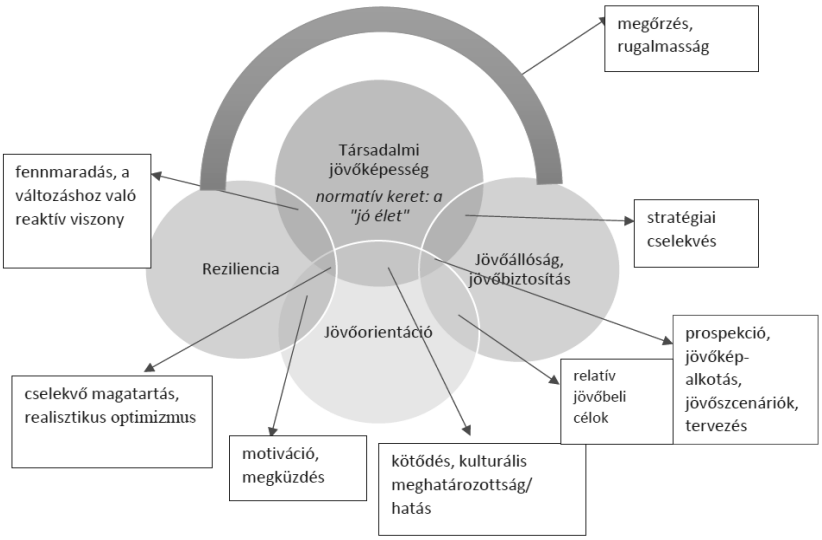

3. ábra: Fogalmi-diszkurzív metszetek 3

	Változás felfogása			Változáshoz való viszony			Jövőkép	Entitás/ágencia				Cselekvés	
	szakadás, veszély	folyamat	lehetőség	reaktív	Aktív	proaktív	mint feltétel	egyéni	társadalmi	kulturális	instrumentális	motivált	stratégiai
Társadalmi jövőképesség		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Reziliencia	X			X	X			X				X	
Jövőorientáció		X			X	X	X	X		X		X	X
Jövőállóság, jövőbiztosítás	X		X		X	X	X				X		X

3. táblázat: Kategóriaelemek összevetése 3.

EPILÓGUS

A társadalmi jövőképesség elnevezés új fogalmat fejez ki, új jelentést honosít és új diskurzusokat indíthat. Létrehívása megkívánja szükségességének indoklását, azt az elemzést, amely helyet és feladatot jelölhet ki számára. Egy új fogalom – jelesül a társadalmi jövőképesség – egyszersmind versengő vagy kiegészítő kifejezése, átívelő vagy specifikáló kerete lehet a tudományos-szakmai diskurzusok már létező elemeinek. Ennek értelmében jelen tanulmány három, a társadalmi jövőképességhez relevánsan kapcsolható fogalmat mutatott be, annak érdekében, hogy a társadalmi jövőképesség definíciójának és mérésének elemeit ezek segítségével árnyalja, egyszersmind megkülönböztesse. Az írás célja az volt, hogy mind a valóságra való vonatkoztatás (társadalmi entitás, jövőbeli változás), mind a kifejezés (fogalmi értelemben képesség és kapacitás, amely a jövőbeli változás típusait különböző dimenziókban identifikálja, értékeli és felkészül rájuk), mind az értelmezési keret (a személy és a társadalmak prosperálása, jó élete) tekintetében megmutassa a társadalmi jövőképesség egyedi jelentését, újszerű nézőpontjait, karakteres vonásait és diszkurzív kapacitását.

IRODALOMJEGYZÉK

Ábrahám Z. (2018): Conservatio Persona Gratae. In: jelen kötet. pp. 69–110.

Abramson, L. Y.–Seligman, M. E. P.–Teasdale, J. D. (1978): Learned Helplessness in Humans: Critique and Reformulation. Journal of Abnormal Psychology 87(1) pp. 49–74.

Applegath, C.–Arney, E.–Fitzpatrick, D.–Gomez-Palacio, A.–Howard, P.–Vomberg, A.–Watkinson, B.–Yazer, J. (2010): Resilient Design Principles and Building Design Principles. ResilientCity.org. http://www.resilientcity.org

Aristotle: Categories and De interpretatione. Transl. by Ackrill, J. L. Clarendon Aristotle Series, 1963. Oxford University Press, Oxford

Armstrong, S. L.–Gleitman, L. R.–Gleitman, H. (1983): What some concepts might not be. Cognition, 13(3) pp. 263–308.

Barreneche, R. A. (1995): Wiring buildings for the future. Architecture 84. pp. 123–129.

Barsalou, L. (1992): Cognitive Psychology: An Overview for Cognitive Scientists. Lawrence Erlbaum, Hillsdale

Ben-Baruch, A. (2000): Sociocultural Time, Mada 2000, Vol. 25, pp. 16–21.

Birchall, D.–Tovstiga, G. (2002): Future Proofing – Strategy 3.10. Express.Exec. Capstone, Oxford

Black, M. (1998): A nyelv labirintusa. Ford: Ábrahám Z. Holnap Kiadó, Budapest

Blommaert, J. (2005): Discourse. Cambridge University Press, Cambridge

Boston, J.–Wanna, J.–Lispki, V.–Pritchard, J. (eds.) (2014): Future-Proofing the State: Managing Risks, Responding to Cri- ses and Building Resilience. Australian National University Press, Canberra

Chen, K. M. (2013): Effect of Language on Economic Behavior: Evidence from Savings Rates, Health Behaviors, and Retirement Assets. American Economic Review 103(2) pp. 690–731.

Csák J. (2018): A társadalmi jövőképesség normatív koncepciója. In: jelen kötet. pp. 35–68.

Dweck, Carol S. (2016): Mindset: The New Psychology of Suc- cess. NY: Ballantine, New York

Dweck, C. S.–Walton, G. M.–Cohen, G. L. (2014): Academic tenacity: Mindsets and skills that promote long-term learning. White paper prepared for the Gates Foundation. Seattle, WA. https://ed.stanford.edu/sites/default/files/manual/dweck-walton-cohen-2014.pdf

Entman, R. M. (1993): Framing: Toward a Clarification of a Fractured Paradigm. Journal of Communication. Autumn 1993; 43(4). pp. 5–58.

Foucault, M. (1972): The Archaeology of Knowledge. Tavistock, London

Foucault, M. (1982): The order of discourse. In: Saphiro, M. (ed.): Language and Politics. Blackwell, London. pp. 108–138.

Grün, A. OSB (2004): Életre vezetni. A vezetés elvei Szent Benedek regulájában. Bencés Kiadó és Terjesztő Kft., Pannon- halma

Halliday, M. A. K. (1978): Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. University Park Press, Baltimore

Hansen, K. A.–Paul, N. (2017): Future-Proofing the News: Preserving the First Draft of History. Rowman & Littlefield, Lanham, ML

Harari, Y. N. (2015): Homo Deus: A Brief History of Tomorrow. Penguin, Random House, London

Hiroto, D. S. (1974): Locus of control and learned helplessness. Journal of Experimental Psychology 1974 (102) pp. 187–193.

Khanna, P. (2016): Connectography. Mapping The Future of Global Civilization. NY, Random House, New York

Klein, D. C.–Seligman, M. E. (1976): Reversal of performance deficits in learned helplessness and depression. Journal of Abnormal Psychology 1976 (85) pp. 11–26.

Kocsis T. (2018): Véges Föld, végtelen ambíció: Jövőképesség és fenntarthatóság a társadalomtudós szempontjából. In: jelen kötet. pp. 189–231.

Kövecses Z.–Benczes R. (2010): Kognitív nyelvészet. Akadémiai Kiadó, Budapest

Markus, H. R.–Nurius, P. (1986): Possible selves. American Psychologist, 41(9) pp. 954–969.

Mead, G. H. (1934): Mind, Self, and Society: From the Stand- point of a Social Behaviorist. Charles W. Morris (ed.), Universi- ty of Chicago Press, Chicago, Ill

Michel, J. B. et al (2011): Quantitative Analysis of Culture Using Millions of Digitized Books. Science 331(6014) pp. 176–182.

Monda E. (2018): Társadalmi jövőképesség – a jövőkutatás kontextusában. In: jelen kötet. pp. 149–188.

Nurmi, J.-E. (1989): Development of orientation to the future during early adolescence: A four-year longitudinal study and two cross-sectional comparisons. International Journal of Psy- chology, 24(2) pp. 195–214.

Passig, D. (2004): Future-Time-Span as a Cognitive Skill in Fu- ture Studies. Futures Research Quarterly 2004/Winter, pp. 27– 47.

Petutschnig, M. (2015): Future Orientation and Taxes: Evi- dence from Big Data. Geutebrück, G. (ed.) WU International Taxation Research, Paper Series 2015-08.

Preis, T.–Moat, H. S.–Stanley, H. E.–Bishop, S. R. (2012): Quantifying the Advantage of Looking Forward. Na- ture/Scientific Reports 2.

Prince-Embury, S. (2008): The Resiliency Scales for Children and Adolescents, Psychological Symptoms, and Clinical Status in Adolescents. Canadian Journal of School Psychology, 23(1) pp. 41–56.

Prince-Embury, S.–Saklofske, D. H. (eds.) (2012): Resilience in Children, Adolescents, and Adults: Translating Research into Practice. Springer, New York, NY

Reivich, K.–Shatte, A. (2003): The resilience factor: Seven keys to finding your inner strength and overcoming life's hurdles. Broadway Books, New York, NY

Rich, B. D. (2014): The Principles of Future-Proofing: A Broader Understanding of Resiliency in the Historic Built Environment Preservation. Education and Research 7/2014. pp. 31–49.

Rotter Julian B. (1966): Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. Psychological Monographs, 1966 (80). pp. 1–28.

Rowan, L.–Bigum, Ch. (eds) (2012): Transformative Approaches to New Technologies and Student Diversity in Futures Oriented Classrooms. Future Proofing Education. Springer, Dordrecht

Scharmer, O. C. (2016): Theory U: Leading from the future as it emerges. Berrett-Koehler Publisher, Oakland, CA

Schneider, S. L. (2001): In search of realistic optimism: Mean- ing, knowledge, and warm fuzziness. American Psychologist, 56(3). pp. 250–263.

Seginer, R. (2009): Future Orientation: Developmental and Ecological Perspectives. Springer, New York, NY

Seligman, M. E. (1995): The Optimistic Child: a Revolutionary Program That Safeguards Children Against Depression and Builds Lifelong Resilience. Houghton-Mifflin. Boston, MA.

Seligman, M. E. (2006): Learned Optimism: How to Change Your Mind and Your Life. Vintage, New York, NY

Seligman, M. E.–Railton, P.–Baumeister, Roy F.–Sripada, C. (2016): Homo Prospectus. Oxford University Press, New York NY

Senge, P.–Scharmer, O. C.–Jaworski, J.–Flowers, B. S. (2005): Presence. Exploring Profound Change in People, Organ- izations and Society. Nicholas Brealey Publishing, London

Southwick, S. M.–Charney, D. S. (2012): Resilience: The Science of Mastering Life's Greatest Challenges. Cambridge University Press. New York, NY

Synder, Ch. R.–Dinoff, B. L. (1999): Coping: Where have you been? In: Synder, C. R. (ed.): Coping: The Psychology of What Works. Oxford University Press. pp. 3–19. New York, NY

Szántó Z. O. (2018): A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója. In: jelen kötet. pp. 13–34.

Teubert, W. (2010): Meaning, Discourse and Society. Cambridge University Press, Cambridge

Trommsdorff, G. (1983): Future orientation and socialization. International Journal of Psychology, 18. pp. 381–406.

Vaillant, G. E. (2002): Aging well: Surprising guideposts to a happier life from the landmark Harvard study of adult development. Little, Brown & Co., New York, NY

Vasari, G. [1550] (2008): A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete. Ford.: Zsámboki Z. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó, Debrecen

Vie, L. L.–Scheier, L. M.–Lester, P. B.–Seligman, M. E. P. (2016): Initial validation of the U.S. Army Global Assessment Tool. Military Psychology, 28(6) pp. 468–487.

Whorf, B. L. (1956): Language, Mind, and Reality. In: Carrol, John B. (ed.): Language, Thought and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. MIT Press, Cambridge, MA. pp. 246–270.

Wittgenstein, Ludwig [1953] (1986): Philosophical Investigations. Basil Blackwell, Oxford

Kontextusok és kapcsolódások

Monda Eszter
A társadalmi jövőképesség – A jövőkutatás kontextusában

Kocsis Tamás
Véges Föld, végtelen ambíció –
Jövőképesség és fenntarthatóság társadalomtudományi alapon

Ambrus Loránd
A jövőképesség politikai fogalmáról

Bakacsi Gyula
Hálózatoké a jövő

MONDA ESZTER
A TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG – A JÖVŐKUTATÁS KONTEXTUSÁBAN

1. TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG

„I believe in excellence. It is a basic need of every human soul. All of us can be excellent, because, fortunately, we are exceedingly diverse in our ambitions and talents."
Teller Ede

A társadalmi jövőképesség[1] olyan összetett fogalom, amely a különböző társadalmi entitások jövőt meghatározó képességeit vizsgálja. A társadalmi entitások jövőképességének konjunktív (vagy összetett) szükséges feltételei a tartós fennmaradás, a funkcionális működés, a jövőképalkotás és a stratégiai cselekvés, valamint diszjunktív (vagy alternatív) elégséges feltételei a változások befolyásolása, a lehetőségek kiaknázása, a kockázatok kezelése és új változások bevezetése. A társadalmi jövőképesség fogalmát, szükséges és elégséges feltételeit Szántó (2018) részletesen meghatározza és olyan elemzési rendszerbe helyezi, amelyben felismerhető, milyen sokféle módon jelenik meg a társadalmi jövőképesség.

A társadalmi jövőképesség fogalma azért is összetett, mert különböző társadalmi entitásokra vonatkozóan értelmezhető, amelyek jelenthetnek például szervezeteket, intézményeket, településeket, régiókat, országokat, országcsoportokat, társadalmakat, nemzeteket (Szántó, 2018).

A társadalmi jövőképesség kutatásához olyan kérdések megválaszolása tartozik, mint például: Hogyan képes egy civilizáció

[1] Köszönettel tartozom a műhelyvitán a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseiért Aczél Petrának, Csák Jánosnak, Korompai Attilának, Nováky Erzsébetnek, Szántó Zoltán Oszkárnak. A szerző a leírtakért mindazonáltal teljes mértékben vállalja a felelősséget.

tartósan fennmaradni? Hogyan képes egy ország víziót kialakítani és azt megvalósítani? Hogyan képes egy szervezet elérni céljait? A különböző társadalmi entitások folyamatosan tesznek fel a jövőre irányuló kérdéseket, amelyek jövőképességükhöz kötődnek.

Ha a társadalmi entitások felismerik, hogy a jövőhöz való viszonyuk tudatosan alakítható és a jövő formálható, akkor lehetőségük van olyan jövőt megalkotni, amely számukra kedvező. A társadalmi jövőképesség kutatásának célja azon kulcsképességek meghatározása, amelyek a jövő tudatos alakítására irányulnak. Teller Ede fenti idézete arra hívja fel a figyelmet, hogy mindenki különböző ambícióval és tehetséggel rendelkezik, emiatt képes arra, hogy alapvető emberi igényét, a kiválóságot elérje. A társadalmi jövőképesség ezen idézet tükrében úgy értelmezhető, hogy bármely társadalmi entitás kiváló lehet, ha a jövő tudatos alakítását tűzi ki célul, víziója van és annak megvalósítása érdekében képes a változásokat kezelni és új változásokat bevezetni.

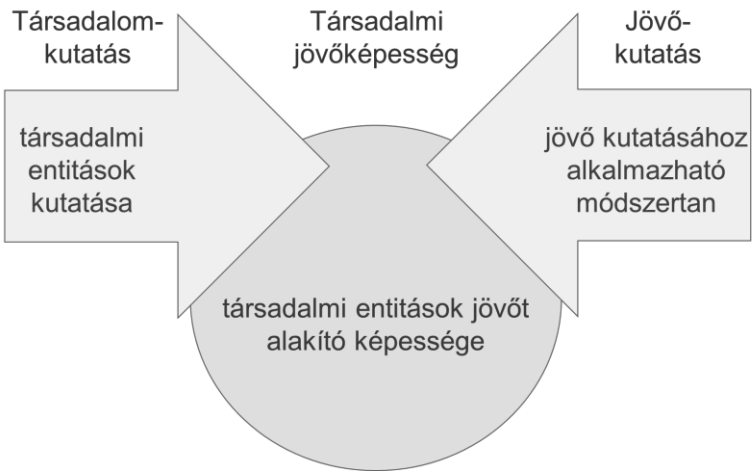

1. ábra: A társadalmi jövőképesség kapcsolata a társadalom- és jövőkutatás területeivel
(Forrás: saját szerkesztés)

Jövőkutatóként azt vizsgálom, hogy a jövőkutatás tudományága hogyan tudja a társadalmi jövőképesség elemzését bővíteni, illetve módszertanilag megalapozottabbá tenni. Mivel kutatásunkban a képességek szorosan kapcsolódnak a változások értelmezéséhez és

azok kezeléséhez, ezért kiemelten vizsgálom, hogy a változások értelmezése és kezelése hogyan fejlődött és milyen módon alkalmazható a társadalmi entitások esetében. A jövőképesség kutatása során a társadalomtudomány jelenti a jövőkutatás alkalmazási területét. A társadalmi jövőképesség elemzéséhez a jövőkutatás szemléleti és módszertani eszközkészletet képes nyújtani (1. ábra). A két diszciplína szorosan kapcsolódik egymáshoz és metszetükben helyezkedik el a társadalmi jövőképesség kutatás.

2. JÖVŐKUTATÁS ÉS VÁLTOZÁSOK

Vajon a társadalmi jövőképesség hogyan vizsgálható a jövőkutatás eszközeivel? A tanulmány[2] a jövőkutatás szemléletének, módszereinek, folyamati logikájának fejlődését mutatja be azzal a céllal, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, hogyan tudjuk mindezen tudást felhasználni a társadalmi jövőképesség kutatása során.

A jövőkutatás az elmúlt ötven év folyamán sokat fejlődött, mind szemléletében, mind módszertanában. Ebben a fejlődésben megfigyelhető, hogy a jövő értelmezési tartománya kiszélesedett, a módszerek száma és típusa bővült, a jövőt alakító és meghatározó társadalmi entitások bevonása a kutatás folyamatába egyre fontosabbá vált.

A jövőkutatás szemlélete a valószínű jövő mellett nagyon sok alternatív jövőre kiterjed. A jövőkutatás módszertana az adatokon nyugvó előrejelzési módszerek felől a mennyiségi információk mellett, minőségi információkat felhasználó előretekintési módszerek irányába fejlődött.

Az előretekintés Conway (2013) szerint azt a képességet jelenti, amellyel szisztematikusan a jövőről gondolkozunk és jelenbeli döntéseinket meghozzuk. E fogalom olyan képességet jelöl, amelyet

[2] Köszönettel tartozom Nováky Erzsébet professzor asszonynak szakmai tanácsaiért és útmutatásaiért, amelynek révén e fejezet gazdagodott.

fejleszteni tudunk mind egyénileg, mind szervezetileg, mind pedig társadalmilag.

A jövőkutatás fejlődési szakaszai, az ún. jövőkutatás-generációk mentén elemzem azt, hogyan lehet a jövőképesség kutatásában alkalmazni a jövőkutatás eredményeit, hogyan lehet a változásokat kezelni, új változásokat bevezetni. Öt jól elkülöníthető szakasz állapítható meg Miles és kutatócsoportja (2008) szerint, amelyek folyamatosan továbbfejlesztették a már meglévő tudást és rendre kiegészítették egymást.

A jövőkutatás minden fejlődési szakaszában valamilyen típusú kihívásra próbált választ adni. Az, hogy ezt milyen megközelítéssel, módszertannal teszi, korszakonként változó. A Miles-ék által meghatározott módszertani kategóriák mellett arra is kitérek, kiegészítve ezzel az elemzési keretrendszerüket, hogy milyen folyamatokat rendeltek az egyes generációkhoz és milyen jövőt akartak kutatni, meghatározni. A korszakok időszakait nem definiálták pontosan az irodalmakban, de hozzávetőleges pontossággal megadom a korszakok időtartományát a módszerek kialakulásának és alkalmazásának ideje alapján.

A változások értelmezéséhez és kezeléséhez először vegyük sorra azon változástípusokat, amelyek alkalmazhatók lehetnek a jövőképesség kutatásában. Jelzem, hogy a fejezetben megnevezett változástípusok nem teljesen azonosak a kutatás során korábban azonosított típusokkal[3] (Szántó, 2018), azonban nincs ellentmondás köztük. Célom a korábbi típusok további értelmezése, kontextusba helyezése és esetleges bővítése a jövőkutatás már meglévő ismereteinek tükrében. A változások tipizálásánál figyelembe vettem és részlegesen felhasználtam a jövőkutatás[4] szerint alkalmazottakat Nováky (2006) alapján.

[3] Szántó (2018) alapján meghatározott változástípusok: előre jelezhető (várható), nem előre jelezhető (váratlan), bizonyos, bizonytalan (tág értelemben), kockázatos, bizonytalan (szűk értelemben). E típusok közül csak a várható és váratlan típusokkal foglalkozom e tanulmányban.

[4] Nováky (2006) alapján meghatározott változástípusok: mennyiségi/minőségi, kedvező/kedvezőtlen, visszafordítható/nem visszafordítható, ciklikus/nem ciklikus, stabilitásnövelő/stabilitáscsökkentő, természeti/emberi beavatkozás jellegű, hosszú távú/rövid távú kihatással bíró.

A változásokat lehet azonosítani azok bekövetkezési valószínűsége, hatásfoka, visszafordíthatósága, hatásainak ismertsége, kezelhetősége (formálhatósága), a folyamat lefutásának ideje, térbeli kiterjedése és az ahhoz való viszony szerint.

Fel kell tenni azt a kérdést, hogy a változás várható-e vagy váratlan. A változás bekövetkezési valószínűsége fontos annak szempontjából, hogy mennyire biztos, illetve bizonytalan annak bekövetkezése. A jövőkutatás alapvetően semmilyen eseményre sem állítja azt, hogy biztosan be fog következni, de a társadalmi jövőképesség kutatás során mi alkalmazzuk a biztos változás típusát is mint lehetséges szélső esetet.

A változás bekövetkezési valószínűsége a predikció, projekció és előrejelzés módszereivel meghatározható. A predikció esetén egy előre kijelentett állítással tudjuk azt, hogy a változás várhatóan be fog következni. Predikció lehet például egy gyárban a gyártási mennyiség előre meghatározott mennyisége (jövőre 1000 db lámpát gyártunk). A projekció egy mechanikus kivetítés, extrapoláció, amely ritkán alkalmazható, kivéve az egyszerű jelenségeket. Projekció lehet egy kiskereskedelmi üzlet értékesítési adatinak meghatározása, amelynél – ha változatlan feltételek állnak fenn már évek óta, és tíz évre visszamenő értékesítési adatok szerint – megállapítható a várható érték. Az előrejelzés ehhez képest annyiban tér el, hogy magában foglalja a tényezők közötti kapcsolatok feltárását, a töréspontok számbavételét, és így komplexebb, nem mechanikus jövőbeni feltételek meghatározását is lehetővé teszi. A predikció és a projekció esetén várható a változás, az előrejelzés esetén az alkalmazott módszertől is függ a változás bekövetkezésének esélye. Az előrejelzés készítéséhez számos matematikai és statisztikai módszer alkalmazható.

A változás hatását is szükséges elemezni, mivel a nagyhatású változásokra időben fel kell készülni. A változás hatását fontos objektív módon mérhetővé tenni és iránymutatásokat adni kezelésükhöz. A hatás nagyságának mérése több tényezőtől függhet. Alapvetően meghatározhatja, hogy milyen minőségbeli és mennyiségbeli jellemzővel írható le, és milyen időtávra vonatkozik. Ha a mennyiséget vizsgáljuk, akkor számottevő különbség van abban, hogy például a Föld hőmérséklete 1 fokot vagy 3 fokot fog

növekedni. Ha a minőséget vizsgáljuk, akkor jelentős különbség van abban, hogy a magyar lakosság egészségügyi állapota stagnál vagy romlik. Ha az időtávot vizsgáljuk, akkor számottevő különbség van abban, hogy például egy ország új nemzetközi partnerrel kialakított kapcsolatának hatása néhány évre vagy több tíz éves időtávra kiterjedő. Fontos kiemelni, hogy a változás kialakulásakor (vagy az előtt) sok esetben nehéz annak hatásához időtávot rendelni. Az előbbi példa esetén nehezen kiszámítható, hogy egy új partnerségi kapcsolat milyen időtávon fog tovább élni, hiszen annak felbomlása és megmaradása sok más tényezőtől függ. A változás hatása a legegyszerűbb kategorizálás alapján nagy vagy kicsi lehet.

A forgatókönyvírásnál a változást leginkább két szempont szerint értékelik: a változás hatása és bekövetkezési valószínűsége. Amennyiben egy változásnak nagy a bekövetkezési valószínűsége és a hatása szintén nagy, akkor mindenképpen érdemes arra a változásra felkészülni. Amennyiben a változásnak kicsi a bekövetkezési valószínűsége és nagy hatása van, akkor az jelentősen hozzájárulhat különböző alternatívák kialakulásához. A nagy hatásfokú váratlan események a szabadkártyák, amelyek bekövetkezése esetén jelentősen eltérő alternatíva alakulhat ki. Ha felkészülünk a várható és a szabadkártyák alapján kialakult váratlan alternatívákra, akkor azzal lefedhetjük az alternatívák jelentős részét. A kis hatásfokú várható és váratlan változások is képesek eltérő alternatívát előidézni, hiszen több kisebb változás együttes hatása előidézhet egy teljesen más típusú jövőváltozatot. Sőt kis változás nagy időtávban ugyancsak lényegesen eltérő alternatíva létrejöttét idézheti elő.

A változás bekövetkezési valószínűsége és hatásának vizsgálata után a következő sorrendben érdemes azokkal foglalkozni:

- várható és nagy hatású változások,
- váratlan és nagy hatású változások,
- várható és kis hatású változások,
- váratlan és kis hatású változások.

Miután kiválasztottuk, hogy mely változásokkal foglalkozunk, meg kell határozni, hogy megismerhető-e azok hatása. Ez több tényezőtől függ.

Előfordulhat, hogy ugyanaz a változás már előfordult, de az egy másik környezetben vagy más feltételek mellett egészen más hatást vált ki. Az is előfordulhat, hogy teljesen új változásról van szó. Sok esetben – annak ellenére, hogy új változásról van szó – több módszer alkalmazásával megállapíthatók a hatások.

A felkészülés szempontjából ugyancsak meghatározó kérdés, hogy a változás lefolyása gyors, közepes vagy lassú. E szempont azért is fontos, mivel ha nem készültünk fel adott változásra, tehát nincs rá stratégiánk, akkor még inkább lényeges kérdés, hogy mennyi reakcióidőnk van annak kezelésére.

A változás időbeli lefolyása mellett térbeli kiterjedése is fontos vizsgálati szempont. Amennyiben olyan változás történik, amely egy egész régiót vagy országot érint, akkor számolni kell azzal, hogy annak a változásnak a kezelése főleg az ott élő népességet érinti (közvetlenül). Hatásvizsgálatokkal bizonyítható például a változás demográfiai hatása (háború esetén elvándorlás), gazdasági hatása (kedvezőtlen gazdasági helyzet miatt csökkenő exportlehetőség más térség számára), amellyel különböző közvetetten érintett partnerek térképezhetők fel. Amennyiben a térbeli kiterjedés nagyobb régiót érint, a különböző társadalmi entitások sorstársakká válnak, és ugyanolyan szinten érintettek a változás kezelésében. A változás kezelése valószínűleg könnyebben megoldható partnerségi kapcsolatok, együttműködések, társulások révén.

A váratlan változásra lehetetlen felkészülni, emiatt szükséges azt is megvizsgálni, hogy a változás lefolyása mennyi reakcióidőt ad annak kezelésére. Ehhez kapcsolódó kérdés, hogy vajon a változás esetén vissza tudjuk-e állítani az eredeti állapotot? Amennyiben a változás a társadalmi entitásra nézve kedvező, a kérdés nem releváns. Amennyiben a társadalmi entitásra nézve a korábbi állapot előnyösebb és szeretné azt visszaállítani, akkor meg kell határozni, hogy visszafordítható (reverzibilis) vagy visszafordíthatatlan (irreverzibilis) változásról van-e szó.

Az előző változástípusok együttes elemzésével azonosítható 128 különböző változásfajta, mivel a hét típus kettéágazása 2^7-féle

kombinációt eredményez (lásd 2. ábra). A változások pontos besorolása nem cél, az elemzés célja feltérképezni azt, hogy ezek közül:

- Mely változással érdemes foglalkozni?
- Mely változást tudunk ezek közül kezelni?
- Mennyire vagyunk képesek a változást kezelni?

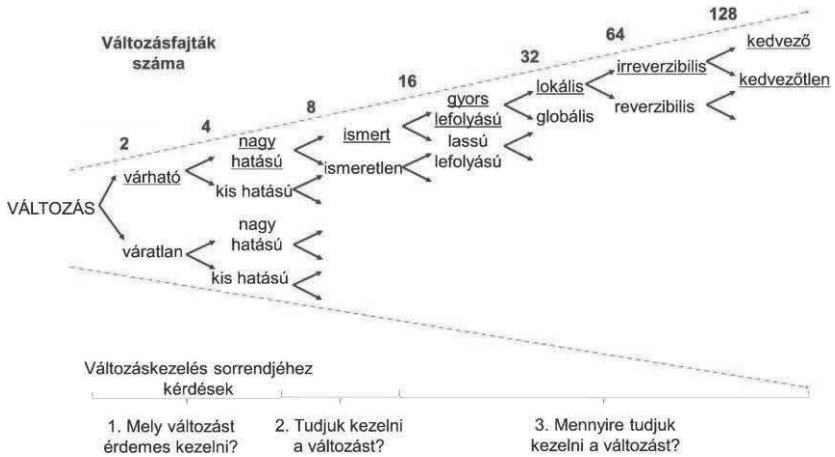

2. ábra: A változás típusai és azok kombinációjának száma
(Forrás: saját szerkesztés)

Leginkább azon változásokkal célszerű foglalkozni, amelyek várhatóak és nagy a hatásuk, amennyiben választani kell vagy preferálni kell a változás kezelésének sorrendjét (véges erőforrások feltételezése esetében). A legfontosabb kezelni kívánt változásoknál a következő feladat annak felmérése, vajon a változás hatása milyen szinten ismerhető meg. Ha tudjuk, hogy a változással érdemes foglalkozni és meg tudjuk ismerni a hatását, akkor arra kell koncentrálni, hogy mennyire tudjuk azt kezelni. Ez függ a változás időbeli lefolyásától, térbeli kiterjedtségétől, visszafordíthatóságától és a változáshoz való viszonyunktól.

A kedvező változás lehetőség, amelynek kezelése versenyelőnyt és víziónk megvalósításának lehetőségét jelentheti. A kedvezőtlen változás veszély, amelynek kezelése hátrányt jelenthet és víziónk megvalósíthatóságának akadályoztatásához járul hozzá. A kutatásunkban mindkét típusú változás fontos, mivel mindkettő meghatározó a vízió elérésében és fontos lehet a társadalmi jövőképesség további feltételeinek megvalósításában.

2.1. TECHNOLÓGIAI ELŐREJELZÉS: VÁRHATÓ, ISMERT VÁLTOZÁSOK

A technológiai előrejelzés korszaka megközelítőleg az 1950–65 közötti évekre tehető, amelynek során a várható, ismert (előre jelezhető) változások meghatározása állt a jövőkutatás központjában. A jövőkutatás története a gazdasági növekedés és az energiaválság idején kezdődött. Az első szakaszt a technológiai szakértők csoportja alakította az 1950–60-as években, amikor technológiai előrejelzéseket fogalmaztak meg. A jövőkutatás a kezdetektől multidiszciplináris, több tudományterület eszközkészletére támaszkodik, lévén a jövő és annak kutatása sokténye zős, összetett kérdéskör. A jövőkutatás komplex rendszerek problémáival, kérdéseivel foglalkozik, mint a jelenlegi társadalmi, környezeti, technológiai és egyéb kérdések, amelyek sokszor globális aktorokkal rendelkeznek. A komplex rendszer több tulajdonsággal jellemezhető (Kindler–Papp, 1977), elemszáma magas, és az elemek kapcsolata különböző (Kindler, 1973).

A jövőkutatók ekkor arra törekedtek, hogy felvázolják a legvalószínűbb, ún. „business as usual" szcenáriót – előrejelzést akartak készíteni. Az előrejelzési módszerek olyan folyamatokra alkalmazhatók, amelyek viszonylag stabilnak nevezhetők. Stabilitás esetén is vannak változások, a múltbéli tartós tendenciák tovább élnek a jelenben, kevésbé vannak nem várt fordulatok, töréspontok. A stabil helyzet a folyamatok és tendenciák lineárisan folytatódó állapotára és kiszámíthatóságára utal, amelyben a megismerhetőség szintje magas (Nováky, 2003). Az előrejelzési módszerek a mennyiségen, adatokon, ábrákon, számokon, jelenlegi trendeken vagy szakértői véleményen alapulnak, és céljuk előre jelezni a valószínű jövőt (Besenyei–Gidai–Nováky, 1982; Markridakis, 1990; Kosugi et al., 2004).

A szakértői előrejelzési módszerek 1970-es évek második felétől terjedtek el (Hideg et al., 1997), de kialakulásuk már az 1960-as, 1970-es évekre tehető. Az előrejelzés során trendszámításokat, matematikai modellezést, statisztikai módszereket alkalmaztak a szakértők, annak érdekében, hogy meghatározzanak olyan jövőbeni feltételeket, amelyekhez alkalmazkodni érdemes (Hideg, 2007).

A társadalmi jövőképesség kutatása során fontos, hogy mérni tudjuk a különböző társadalmi entitások jövőképességét. Az adatokat jellemzően országos szinten mérik, emiatt is javasolt az országok jövőképességének vizsgálata. Emellett egy ország jövőképessége meghatározó bármely benne élő társadalmi entitás számára. Az országok társadalmi jövőképességét index létrehozásával tervezzük vizsgálni, ehhez szükséges az index struktúrájának, indikátorainak meghatározása. Célunk a jövőképesség index múltbéli és jelenbeli értékeinek kiszámítása. Ezenfelül az index valószínű jövőre vonatkozó értékeit is meg kívánjuk határozni, amelyhez megfelelő eszközök a trendszámítás, a matematikai és a statisztikai módszerek, a modellezés és a szakértői becslések.

E korszak eszközei a várható változások kezelésére alkalmasak, amelyekről van ismeretünk, adatunk. Úgy gondolom, hogy ez a korszak adta meg az alapját a jövő kutatásának és ez mára számos új módszerrel bővült, de a kutatás kezdő lépéseit még ma is az ebben az időszakban kialakult objektív módszerek és szemlélet jelentik.

A társadalmi jövőképesség kutatásának időhorizontja 2050-ig terjed, ezért igazi kihívást jelent olyan indikátorokat meghatározni az indexhez kapcsolódóan, amelyek ugyanúgy érvényesek lesznek a jövőben is. Például változni fognak az infokommunikációs eszközök, de változhatnak a közlekedési eszközök, számos technológia átalakít piacokat [mint például a blockchain a pénzpiacot; önvezető technológia a gépjárműpiacot; a MOOC-ok (massive open online courses, tömeges nyílt online kurzusok), e-learning és IT technológiák az oktatást; a dolgok internete (internet of things) és a nagy adatok (big data) az egészségügyet és az ipart]. Az indikátorok felülvizsgálata a megváltozott környezet miatt nagy valószínűséggel minimálisan évente, maximálisan ötévente szükséges.

A várható változásokról jellemzően vannak adataink és az indexbe való beépítésük emiatt könnyebb feladat. A váratlan változások beépítése jelenti az igazi kihívást, amelyet nem lehet mechanikusan beépíteni az index indikátoraként. A váratlan változások vizsgálata csak úgy lehetséges, ha azokat szakértők bizonyos időközönként (például évente) meghatározzák és megbecsülik az index egyes tényezőire gyakorolt hatásukat.

2.2. TECHNOLÓGIAI ELŐRETEKINTÉS: VÁRATLAN, ISMERT VÁLTOZÁSOK

A technológiai előretekintés időszaka az 1960–1985 közötti időszakban kibővítette az elemzés keretét a váratlan változások azonosításával is. Az 1960-as években alakultak meg azok az országos tudományos szervezetek és intézmények, amelyek ma is meghatározzák a jövőkutatás irányát. A jövőkutatás ebben a szakaszban vált hivatalosan is elismert tudományterületté. A multidiszciplináris megközelítés továbbra is megmaradt, több tudományág megközelítéseit és eszközkészletét alkalmazták egyidejűleg.

A jövőkutatás módszertanát tekintve ki kell emelni, hogy ebben az időszakban megállapították, hogy az előrejelzésnek követelményei és határai vannak a jövőkutatás módszereinek használatában (Kristóf, 2006). Az előrejelzés nem képes választ adni olyan kérdésekre, amelyek a múlttól eltérő és a jelenben vagy jövőben megjelenő új jelenségek által alakulnak, illetve változnak. Az előrejelzés főként hosszú időskálára való alkalmazása széles körben kritikát kapott a jövő (Berkhout–Hertin, 2002; Smil, 2000) és a technológiai változás (Geels–Smit, 2000) túlságosan determinisztikus szemlélete miatt. Azonban az előrejelzés korlátozott használata segít megérteni a komplex folyamatokat (McDowall–Eames, 2006).

A gyors technológiai fejlődés hatására egyre kevésbé használható önmagában az előrejelzés-készítés módszertana, szükséges hozzá az előretekintés módszertana is, mivel a helyzet bizonytalanná, instabillá válik. A kvantitatív előrejelzés hanyatlásának egyik oka abban rejlik, hogy a világ túl komplex ahhoz, hogy modellezhető legyen, illetve nincsenek egyértelműen helyes válaszok (Bishop–Hines, 2012; Lüdeke, 2013). Az előretekintési módszerekben megjelenő szemlélet az ún. feltáró forgatókönyvet preferálja, amelyben a „Mi történhetne?” kérdésfeltevés áll az érdeklődés középpontjában (Vergragt–Quist, 2011).

Az objektív módszerek kibővültek szubjektív eljárásokkal, mint például a Delphi kérdőíves megkérdezés, a forgatókönyvírás és a

workshoptechnikák (Hideg, 2007), amelyek kialakulása az 1950–70-es évekre tehető (Bradfield et al., 2005; Riggs, 1983). A forgatókönyvírás célja alternatív utak megfogalmazása, amelyek a stratégiaalkotás alapját képezhetik. A trendhatáselemzést (Trend-Impact Analysis) az 1970-es években fejlesztették ki, amely a historikus adatok extrapolációját jelenti. A kölcsönhatás módszer (Cross-Impact Analysis) lényege eseménypárok valószínűségének elemzése, amellyel a teljes kapcsolatrendszer feltárhatóvá válik. A Delphi technika a szakértői kérdőíves megkérdezések csoportjába tartozik, célja feltárni a csoportvéleményeket és a kiugró értékeket. A future workshop technikák eredete is az 1950-es évekhez nyúlik vissza és Robert Jungk nevéhez kötődik, a módszer a lakosság csoportokban történő kollaborációjára alkalmas.

A jövőképesség vizsgálatában az index előrejelzése mellett fontos az alternatívákban való gondolkozás. Véleményem szerint az index számításánál nemcsak a valószínű, várható jövőt tervezzük meghatározni, hanem megvizsgáljuk, hogy egy-egy esemény bekövetkezése hogyan módosítana az index értékén. Ehhez szükség van hatáselemzésekre és szakértői megkérdezésekre, amelyek segítenek a jövőképességet összefüggéseiben elemezni, valamint beazonosítani az új jelenségeket és az újonnan megjelenő trendeket, az ún. gyenge jeleket. Példaként megemlítendő napjaink izgalmas területe, a mesterséges intelligencia fejlődése, amelynek lehetséges következményeinek elemzése szükséges azért, hogy váratlan megjelenésük esetén is rendelkezzünk gyors stratégiával, illetve egy-egy váratlanul előforduló esemény bekövetkezését megakadályozhassuk.

Úgy gondolom e korszak a váratlan változások vizsgálatát helyezte középpontba, mivel azok képesek bifurkációt (kettéágazást) eredményezni és így a releváns alternatívák számát növelni. A jövő kutatása az adatalapú ismert változásokból az ismeretlenebb változások felé mozdult el, mivel új jelenségek hatását mindig nehezebb megállapítani, mint olyanokét, amelyekről már rendelkezünk adatokkal.

2.3. TÁRSADALMI ELŐRETEKINTÉS: KEDVEZŐ ÉS KEDVEZŐTLEN VÁLTOZÁSOK

A harmadik generáció, az ún. társadalmi előretekintés, 1985–2000 között a kedvező és kedvezőtlen változásokkal foglalkozott leginkább. Az értékérzékenység a jövőkutatás kezdetétől jellemző volt, de ekkor nagyobb hangsúlyt kapott a kollaboratív jövőképalkotás és az érintettek érdekeinek, értékeinek feltárása és összehangolása.

Ezt a szakaszt a participatív jelleg jellemzi, amelynek során a szakértők köre kibővül további érintett csoportok bevonásával. A participatív jövőkutatásban a jövő feltérképezése a szakértők és laikusok részvételével valósul meg (Nováky, 2011). A participáció az adott terület érintett csoportjainak hozzájárulásán keresztül jelenik meg (Inayatullah, 2013; Kreibich et al., 2011), amelyek releváns tudással, ismeretekkel, tapasztalattal rendelkeznek. A participáció szükségessége azon a tényen alapszik, hogy a jövőt nemcsak a múlt definiálja, hanem azok az emberek is, akiknek a tevékenysége releváns, és akik alakítják a jövőt.

A participativitás mellett erősen megjelent a normativitás is. E két jellemző a jövő kutatásában meghatározó szerepet játszik és összefüggnek egymással. A normativitás azt jelenti, hogy a jövő értékkel bír. Annak eldöntése, hogy a társadalmi entitás milyen víziót képzel el, nagymértékben függ a társadalmi entitás értékeitől.

Az előretekintés alkalmazása kezdetben főként a regionális (város, település vagy nagyobb régió) és az oktatási szférában jelent meg, majd növekedett az igény az alkalmazására a globalizáció hatásának vizsgálatában.

Egyre több kollaboratív technika alakult ki ebben a generációban, amelynek során megpróbáltak az érintettekkel együtt közös jövőt, víziót kialakítani (amennyiben ez nem sikerül, részleges vízióról beszélhetünk). A jövőkutatási módszerek célja a jövő szisztematikus felderítése, a változások kezelésének támogatása, a döntések következményeinek tudatosítása, a jövő alakításában való részvétel erősítése, illetve ösztönzése. A workshop módszerek száma és elterjedtsége nőtt a generáció folyamán.

A jövőképesség kutatása során a társadalmi jövőképesség ideáltipikus megfogalmazása történt Szántó (2018) alapján. Az ideáltipikus megfogalmazást a jövőkutatás ajánlása szerint érdemes úgy kialakítani, hogy az minél több érintett csoport érdekeit képviselje és a számukra kedvező változások bekövetkezését és a kedvezőtlen változások elkerülését segítse elő. A jövőkutatás szemlélete szerint, ha az érintettek széles köre által történik a vízió kialakítása, akkor hatékony lehet a jövő alakítása, mert az érintettek támogatják és elfogadják, magukénak érzik azt. Az ún. vágyott, kedvező jövőnek ajánlott megjelennie az index értékeiben is.

Mivel minden egyes ország esetén mást jelent a vágyott, kedvező jövő, mást jelent a vízió, ezért véleményem szerint csak azt tudjuk mérni, hogy mennyire igyekezett adott ország kialakítani egy olyan víziót, amely minél több érintett társadalmi entitás számára megfelel. Ez azért nehéz vállalkozás, mert függ attól is, hogy mely érintett csoportok érdekeit térképezik fel. Tehát egy diktatórikus ország ebben az esetben rosszabb értéket kapna egy demokratikus országnál, de egyáltalán nem biztos, hogy emiatt az valóban jövőképesebb. Mivel sok országra és sok társadalmi entitásra vonatkozóan akarjuk vizsgálni a társadalmi jövőképességet, ezért a vízió kialakításának és megvalósításának képességét is mérni szükséges. A jövőkutatás logikája alapján az érintettek érdekeit számításba kell venni, fel kell térképezni.

Érdemes lenne az indexben mérhetővé tenni a víziókialakítást és -megvalósítást, megvizsgálni azt, hogy az index értékei és a vízió kialakításába bevont csoportok, valamint az ott figyelembe vett csoportok érdekei között van-e kapcsolat?

Az index vágyott, kedvező változásokat magában foglaló, jövőre vonatkozó értékét meg lehet állapítani mechanikus módon (például 95%-os konfidencia intervallumbecsléssel), amelynek felső értéke a legjobb alternatíva. Ez a megközelítés az első generációs szemléletet tükrözi.

Az adat fókuszú szemléletet ki lehet egészíteni azzal, hogy milyen konkrét lépéseket tesznek, programokat indítanak az egyes országok annak érdekében, hogy az indexben meghatározott indikátorok értékét növeljék. Olyan szakértői megkérdezésekkel lehet bővíteni

az elemzést, amelyben a megkérdezettek ismerik az országok szakpolitikáit, tervdokumentumait és egyéb stratégiai intézkedéseit.

Szükséges lenne mérhetővé tenni az indexben azt, hogy milyen széles körben térképezik fel az érintettek érdekeit, milyen részletezettséggel alakítanak ki víziót és hogyan építenek stratégiát a kedvező változások kialakítására vonatkozóan, illetve mennyire veszik figyelembe a víziót a stratégia kialakításánál.

2.4. POLITIKAI ELŐRETEKINTÉS: HELYI, TÉRSÉGI ÉS GLOBÁLIS VÁLTOZÁSOK

A politikai előretekintésnek nevezett negyedik generáció leginkább a 2000–2010 közötti időszakra tehető, amelyhez nehéz egyértelmű változástípust meghatározni. Leginkább az jellemző erre a korszakra, hogy elkezdtek megjelenni az informatikával támogatott globális megoldások is, valamint a felülről jövő kezdeményezések aktívan igyekeztek regionális programokkal helyi, térségi és globális változásokat azonosítani és kezelni.

E korszak hajtóereje a fenntarthatóság és a terrorizmus voltak. A nagyobb szervezetek és intézmények is, mint az EU, elkezdtek komolyan foglalkozni a jövő előrejelzésének kérdéseivel. A bevonni kívánt résztvevők, érintettek köre is egyre bővült. Ebben a szakaszban jelent meg az ismeretek és a tudományágak szintetizálására irányuló törekvés.

Az előretekintés olyan folyamatnak tekinthető, amelynél az erőket kialakító hosszú távú jövők teljes megértése a cél, támogatva a politikaformálást, tervezést és a döntéstámogatást, amelynek érdekében kvalitatív és kvantitatív eszközöket együttesen is alkalmaz.

Gyakorlati útmutató készült a Foren5 projekt kapcsán, amelyben az előretekintési szemléletet regionális fejlesztésben használták. Az útmutatóban az előretekintés szisztematikus, résztvevői, jövő intelligenciát magában foglaló, közép- és hosszú távú víziót építő

folyamatot jelent a jelenbeli döntések és cselekedetek támogatása céljából (Gavigan et al., 2001).

Az előretekintési módszerek egyre inkább elterjedtek. Ezt a tényt bizonyítja az Európai Bizottság előretekintési tevékenységeinek sokszínűsége, amelyekben támogatja a globális hálózatok létrejöttét[6], a technológiai és társadalmi kutatási programok megvalósulását[7], az online weboldalakat, a nemzetközi konferenciák szervezését, az előretekintési tudás megosztásának elősegítését, az előretekintés-politikai döntések támogatását hirdető műhelymunkák megtartását az EU tagországok körében[8].

A formálható, felülről lefelé építkező, ún. top-down szemlélet mindinkább teret nyert, és a nagyobb szervezetek igyekeztek a jövőkutatási módszereket alkalmazni annak érdekében, hogy az érintett csoportokkal együtt a jövő nagy feladatait kutassák és ösztönözzék őket a jövő tudatos formálására.

A jövőkutatás fejlődése során egyre több terület bevonása vált fontossá, emiatt mondható, hogy egy inter-, transz- és multidiszciplináris tudományágnak tekinthető, amely azt jelenti, hogy kettő vagy több különböző terület ismereteit használja fel és szintetizálja, és hivatalosan a társadalomtudományokhoz tartozik. A transzdiszciplinaritás nemcsak a tudományterületeket átívelő kapcsolatokra utal, hanem különböző területek kombinációjára is (Dror, 1974; Kreibich et al., 2011). A jövőkutatás képes a különböző területekről érkező tudás elemzésére a módszerek széles skálájának bevonásával (Masini, 1993; Toffler, 1980).

A jövőképesség kutatása kapcsán arra hívja fel figyelmünket e korszak, hogy fontos szerepet töltenek be a különböző döntéshozói

[5] Foresigth for Regional Development.
[6] http://foresight.jrc.ec.europa.eu/projects.html
[7] European Foresight Platform, EFP.
[8] Institute for Prospective Technological Studies, IPTS, Facing the future – time for the EU to meet global challenges.

szervezetek, amelyek aktivizálni tudják a résztvevőket és velük együtt formálhatják a jövőt.

Mindenképpen érdemes arra is hangsúlyt fektetni a kutatás során, hogy a különböző típusú társadalmi entitások hogyan tudnak együttműködni és mennyivel tudják így a társadalmi jövőképességüket növelni. Egy társadalmi entitás sok másik társadalmi entitás része és részhalmaza lehet, mint például egy magyar család tartozhat több közösséghez, munkahelyi csoporthoz, emellett egy országnak és az Európai Uniónak is része. Ha ezek a társadalmi entitások képesek együttműködni és közös célokat kialakítani, akkor jövőképességüket mindinkább ki tudják használni.

A negyedik generáció másik fontos üzenete a társadalmi jövőképesség vizsgálata számára, hogy az e területen létrejött kutatási anyagok egyik legfontosabb felhasználási területe a döntéshozatal, legyen az akár országos, régiós vagy globális szintű.

A jövőkutatásnak a döntéshozásba történő bevonása sokféleképpen megvalósítható, többféle követendő példa létezik. Például Finnországnak a parlamenten belül saját Jövőkutatási Bizottsága (Committee for the Future, Eduskunta) van, amely négyévente különböző társadalmi csoportokkal együttműködve készít egy riportot, amely a jövőkutatás elvei és módszerei szerint határozza meg a jövőbeni irányokat. Ezt a riportot a pártok megkapják és szabadon felhasználhatják azon részeket, amelyek beleillenek programjaikba.

A Dél-Afrikai kormány egy hosszú távú világmodellező szoftvert használ, mert az ottani döntéshozók látni akarják, hogy egy-egy politikai döntés milyen hatást váltana ki. Ehhez egy online elérhető „International Futures" nevű szoftvert használnak, amely 186 országot reprezentál és adatbázisa 3000 adatsort tartalmaz. Kutatási és politika célú projektekben jól alkalmazható. A modellezés alapvetően három területre koncentrál: az emberi fejlődésre: önmagunk kapacitása (mint egészségügy, oktatás, jólét), a társadalmi fejlődésre: kapcsolatok másokkal (mint demokrácia, kormányzás), a bio-fizikai fejlődésre: kapcsolat a technológiával és

egymással (mint biológiai és fizikai környezet, fenntarthatóság) (Hughes, 2016).

További példaként megemlítendő, hogy a kanadai kormány tagjai 2017-ben online videóbeszélgetéseket folytattak különböző területeken ismert jövőkutatókkal azért, hogy tájékozott, innovatív döntéseket tudjanak hozni egy-egy kérdésben.

Sok esetben nem ilyen könnyen átlátható módon történik a jövő kutatása. Előfordulhat, hogy a különböző stratégiai vagy innovatív területek megbíznak egy-egy tanácsadó céget, kutatóközpontot, hogy vizsgálja meg adott döntés hatását vagy készítsen iparági elemzést.

A társadalmi jövőképesség index kialakítható úgy is, hogy mérheti az előretekintési programok számát, az azokban való részvételt. Például egy ország alakít-e ki előretekintési programot, részt vesz-e ilyen típusú EU-s, nemzetközi és globális programokban.

Egy általános kihívás, hogy adott index lehetőség szerint minél automatizáltabb módon legyen létrehozható, és lehetőleg ne legyen szükség szakértői megkérdezést végezni. Ugyanakkor az is cél, hogy emellett legyen egyedi, tartalmazzon alternatívákat és új ötleteket. El kell fogadni, hogy minél inkább figyelembe akarunk venni új jelenségeket, annál nehezebb azt automatizált módon előállítani.

2.5. ÉRINTETTEK BEVONÁSA AZ ELŐRETEKINTÉSBE: GYORS LEFOLYÁSÚ, ISMERETLEN VÁLTOZÁSOK

Az ötödik generáció leginkább a 2010-es évtől kezdődően jelent meg és még napjainkban is tart, amely véleményem szerint egyre gyorsabb lefolyású, ismeretlen változások kezelésére alkalmas környezetet eredményez.

A jelenlegi környezet egyre inkább turbulensnek nevezhető, amely komplex, bizonytalan, nehezen kiszámítható (Chermack, 2011). Az informatika fejlődése és a globalizáció következtében a változás felgyorsulása és az ezzel járó bizonytalanság növekedése miatt szükséges a jövőkutatás fejlődése (Nováky, 2005). A digitalizáció

megfelelő eszköz ahhoz, hogy a részvétel mindinkább interaktívabbá és valós idejűvé váljon. A résztvevők köre folyamatosan bővül. Erre a fejlődési szakaszra az interaktivitás jellemző, mivel a változások felgyorsulnak és globalizálódnak, valamint a digitalizáció az interaktivitást erősíti.

Az interaktivitás – mint jellemző – szerint fontos az érintettek bevonása, az érintettek közötti folyamatos kommunikáció és a változások beépítése. Az előretekintésnek fontos része az érintettek között kialakult strukturált vita.

A mesterséges intelligencia, az evolúciós szemléletű modellépítések és algoritmusok, a multiágens modellezés, valamint a káoszszámítások az utóbbi évtizedben mind sokat fejlődtek (Hideg, 2007) és alkalmazhatóak a jövőkutatásban, mivel segítenek annak előrejelzésében, hogy mikor számíthatunk a jelentől markánsan eltérő jövőre. Fel kell készülnünk a váratlan és nagy hatással járó jelenségekre, az ún. szabadkártyákra, amelyek nagyon eltérő jövő kialakulását eredményezhetik.

Jelenleg az figyelhető meg, hogy a jövő kutatása egyre inkább alulról jövő, ún. bottom-up tevékenységgé válik, amelyben különböző társadalmi csoportok, vállalatok használják a jövőkutatás módszereit a jövőbeni opciók, lehetőségek, kihívások feltárására. Egyre több olyan rendezvény, konferencia jelenik meg, amelynek hívószavaiban és szellemiségében a jövő szó megjelenik, mivel a felgyorsult változások következtében az emberek egyre inkább lépést akarnak tartani a változásokkal és felkészülni az alternatívákra, akár formálni is akarják azok kialakulását.

A komplex társadalmi hálózat érthető olyan rendszerként, amelyben nemcsak a hubok, az ún. csomópontok rendelkeznek jelentőséggel, hanem a gyenge kapcsolatok is. Ugyanis a gyenge kapcsolatok (alacsony intenzitású vagy intenzív, de átmeneti kapcsolatok) stabilizálják a rendszert (Csermely, 2005). A jövőkutatás szempontjából az interneten és a valós világban létrejött hálózatok elemzése kiemelt jelentőségű, mivel segíthet megérteni a társadalmi entitások között létrejövő kapcsolatokat és azok hatását a társadalmi jövőképességre nézve.

Az ötödik generációban uralkodóvá válnak az alulról jövő kezdeményezések és a gyors változások. A jövőképesség-kutatás produktumai egyformán hasznosak lehetnek a különböző társadalmi entitások számára. Minél több társadalmi entitás kezdi el kutatni, hogyan válhat jövőképessé, a változásokat annál inkább megismerni és megérteni vágyó, a változásokat alakítani képes és a változásokat bevezetni képes entitások kialakulása valószínűsíthető.

Ezért is egyre elterjedtebbek az IT-val támogatott előretekintési célú döntéstámogató rendszerek, mint a Shaping Tomorrow[9], GFIS[10] (Global Futures Intelligence System), IKnowFutures[11], amelyek képesek kollaboratív, folyamat alapon több tucat módszert integrált módon felkínálni a felhasználóknak, hogy kutassák saját jövőjüket. Az ilyen rendszerek felhasználói lehetnek országok, szervezetek, cégek és más társadalmi entitások.

A digitalizáció a folyamatokat és ezzel együtt a változások lefolyását is megrövidítette, gondolhatunk ez alatt pénzügyi, üzleti, kommunikációs folyamatokhoz köthető változásokra. Emellett lehetővé tette, hogy minden elektronikus művelet mentésre kerüljön, és így ezek feldolgozhatóvá váltak. A nagy adat technikák segítségével képesek vagyunk korábban ismeretlen összefüggések feltérképezésére. Ezenfelül a digitalizáció kibővíti a komplexitást azáltal, hogy képesek vagyunk bonyolult mintázatokat megérteni a mesterséges intelligencia alkalmazásával, a hálózatokat értelmezni a hálózatkutatás alkalmazásával (Bakacsi, 2017). E digitalizációs korszak olyan eszközöket ad a kezünkbe, amely visszakanyarodik az első adatalapú korszak szemléletéhez és továbbfejleszti azt olyan módon, hogy képesek legyünk a gyors lefolyású és ismeretlen változások azonosítására és kezelésére.

[9] https://www.shapingtomorrow.com/
[10] http://107.22.164.43/millennium/GFIS.html
[11] http://wiwe.iknowfutures.eu/

2.6. ÖSSZEFOGLALÓ ÁTTEKINTÉS

A jövőkutatás fejlődésében jól látható (3. ábra), hogy a kezdetben kvantitatív szemlélet kibővült a kvalitatív technikákkal, egyre nagyobb hangsúlyt kapott a módszerek kombinációja és vegyes alkalmazása. Az érintettek köre bővült, aktivitásuk és hozzáállásuk is erősödött, közvetítve azt, hogy a jövő alakítása mindenki feladata és kötelessége. A jövőkutatás a jellemzőit tekintve sokszínűbb lett, és egyre inkább egy változatos jövőkutatási módszertan alakult ki, amely képes többféle típusú jövő kialakítására, adott helyzettől függően.

	1	2	3	4	5
Generáció	Technológiai előrejelzés 1950-'65	Technológiai előretekintés 1965-'85	Társadalmi előretekintés 1985-2000	Politikai előretekintés 2000-2010	Érintettek bevonása előretekintésbe 2010-
Kihívás	Gazd.-i növekedés és energiaválság	Népességnöv.-és Környezet-szennyezés	Globalizáció	Terrorizmus, fenntarthatóság	Digitalizáció, turbulens környezet
Felerősödő jellemző	Multidi-szciplinaritás Komplexitás	Inter-diszciplinaritás Alternativitás	Participativitás Normativitás	Transz-diszciplinaritás	Interaktivitás
Módszerek	Kvantitatív módszerek	Kvalitatív technikák	Kollaboratív technikák, workshop módszerek	Felülről jövő komplex megoldások	Alulról jövő résztvevői megoldások
Jövő típusa	Valószínű (top-down)	Lehetséges (top-down)	Vágyott (bottom-up)	Formálható (top-down és bottom-up)	Formálható (top-down és bottom-up)

3. ábra: A jövőkutatás fejlődése
(Forrás: saját szerkesztés)

A jövőkutatás módszereinek és szemléleteinek alkalmazásával már megfelelő eszközünk van a valószínű jövő meghatározására, alternatíváinak megvizsgálására, a jövőt alakító csoportok részvételével létrehozható vízió kialakítására, ehhez döntéshozói interaktív programok létrehozására és a jövő aktív formálására irányuló minél szélesebb körű alulról építkező kezdeményezések támogatására. Az alternatív jövők feltárásánál kulcsfontosságú többféle terület tudásának felhasználása és összetett, integratív értelmezése, a résztvevői szemlélet beépítése és az érdekelt felek értékeinek feltárása, valamint interaktív kommunikáció biztosítása.

2.7. A JÖVŐKUTATÁS FOLYAMATA

Az előretekintés megértéséhez érdemes annak folyamati szakaszait részletesebben áttekinteni, amelyek kijelölik az egyes szakaszokban teljesítendő feladatokat és keretrendszert biztosítanak az előretekintés elkészítéséhez.

Az előretekintés általános folyamati szakaszainak jellemzően kétféle értelmezése létezik (4. ábra). Az előretekintés folyamata egészen a projekt hatókörének meghatározásától a stratégia kialakításáig tart. Az egyik folyamati értelmezés alapján az előretekintéshez szükséges adatok körének begyűjtését, annak elkészítését és az eredményének hasznosítását külön folyamati szakaszokra bontják (Durst et al., 2015; Horton, 1999; Sutherland, 2009; Voros, 2003). Az előretekintéshez szükséges bemenő információk megszerzésére utal az input folyamatszakasz, amely magában foglalja az előretekintés célját – mint a stratégiai kérdések megfogalmazását és az előretekintési projekt hatókörének kiterjedését –, valamint a témához szükséges információ gyűjtését. Az információ forrásának megjelölése szükséges annak gyűjtése előtt, amely származhat az internetről, szakértői megkérdezésekből, irodalom feldolgozásából és így tovább. E szakasz célja minél több releváns információ megszerzése, amelyek a későbbi elemzés alapjául szolgálhatnak. Az előretekintés-készítés három fő lépése az elemzés, értelmezés és jövőbe látás (ún. prospection). Az elemzés célja az adatok strukturálása, átalakítása és értelmezése. Az értelmezés célja a mélyebb összefüggések felderítése, az okok feltárása és annak meghatározása, hogy milyen más opciók jöhetnének létre. A jövőbe látás azzal foglalkozik, hogy mit tehetnénk és mit szeretnének tenni az érintettek, erősen résztvevői módszereket alkalmazva. Az előretekintés-készítés eredményeit a döntéshozók értékelik és erre alapozva alakíthatnak ki stratégiát.

A másik megközelítés is hasonló logika alapján építi fel a szakaszokat Hines és Bishop (2015) alapján. A keretezés szakasza felel meg a projekt hatókör meghatározásának. A szkennelés szakasza a szükséges információk gyűjtését jelenti. Az előrejelzés során az adatok elemzése, értelmezése, összefüggéseinek feltárása következik mennyiségi ismérvek alapján, amelyet a szakértők végeznek el. A vízióalkotás során szintén értelmezés történik, de

minőségi jellemzőket is bevonva a mélyebb összefüggések megismerésére. Emellett ebben a szakaszban történik a jövőbe látás, valamint a különböző érintett csoportok bevonása, érdekeik és elképzeléseik feltárása. A tervezés szakasza az alternatívák és az azokhoz vezető utak létrehozását jelenti, amelyet stratégiaalkotásnak is nevezhetünk.

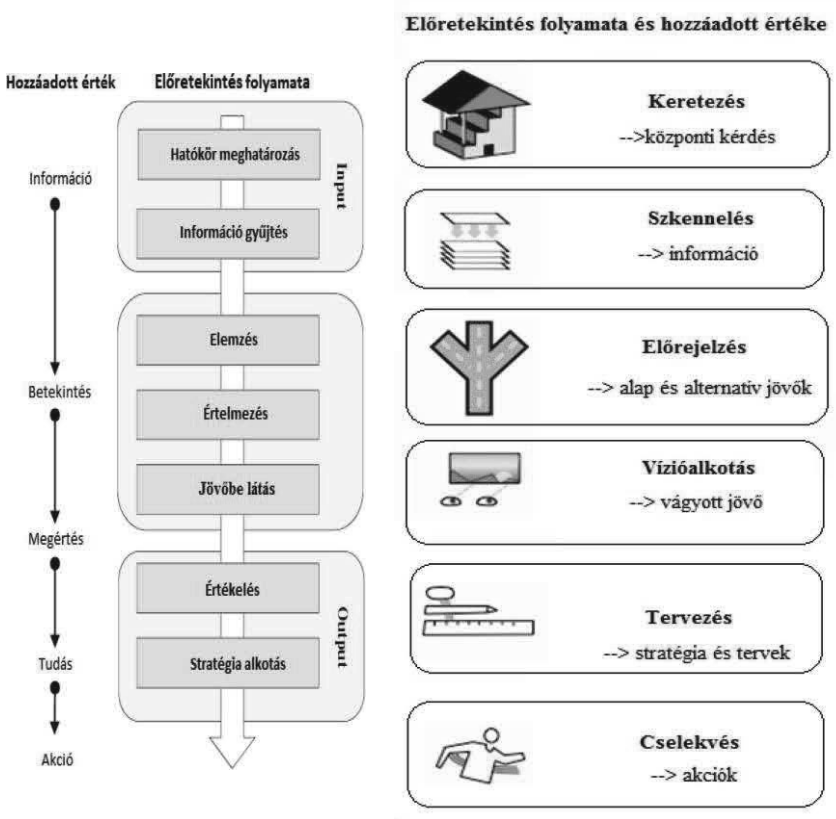

4. ábra: Az előretekintés folyamata
[Forrás: (bal oldal) Durst et al, p 93. alapján, (jobb oldal) Hines–Bishop, 2015 alapján saját szerkesztés és fordítás] [12]

Az előretekintés folyamatából jól látható, hogy a szakaszok felépítése, egymásra épülése és a jövőkutatás fejlődése között

[12] Forrás / elektronikus képek forrása: http://www.andyhinesight.com/books/a-framework-for-thinking-about-the-future/

szoros kapcsolat állapítható meg (5. ábra). Az első folyamati lépésekre (keretezéstől az előrejelzésig) kiterjed a technológiai előrejelzés generációja. A 2. generációban fontossá vált az előrejelzési módszerek kiszélesítése, az alternatív utak keresése, amely az értelmezés szakaszának feleltethető meg. A harmadik generáció a jövőbe látás szakaszához köthető, amikor participatív módszerekkel meghatározzuk, hogy mi lenne megfelelő minél több érintett csoportnak. A negyedik generáció a döntéshozók szerepét hangsúlyozza, amely a tervezéshez kapcsolható. Az ötödik generációban az alulról jövő kezdeményezések terjedtek el, amely az informatikával támogatva az azonnali cselekvést ösztönzi.

	1	2	3	4	5
Generáció	Technológiai előrejelzés 1950-'65	Technológiai előretekintés 1965-'85	Társadalmi előretekintés 1985-2000	Politikai előretekintés 2000-2010	Érintettek bevonása előretekintésbe 2010-
Kihívás	Gazd.-i növekedés és energiaválság	Népességnöv.-és Környezet-szennyezés	Globalizáció	Terrorizmus, fenntarthatóság	Digitalizáció, turbulens környezet
Felerősödő jellemző	Multi-diszciplinaritás Komplexitás	Inter-diszciplinaritás Alternativitás	Participativitás Normativitás	Transz-diszciplinaritás	Interaktivitás
Módszerek	Kvantitatív módszerek	Kvalitatív technikák	Kollaboratív technikák, workshop módszerek	Felülről jövő komplex megoldások	Alulról jövő résztvevői megoldások
Jövő típusa	Valószínű (top-down)	Lehetséges (top-down)	Vágyott (bottom-up)	Formálható (top-down és bottom-up)	Formálható (top-down és bottom-up)
Folyamati logika	Előrejelzés	Értelmezés	Jövőbe látás	Tervezés	Cselekvés

5. ábra: A jövőkutatás fejlődése (folyamati lépésekkel kiegészítve)
(Forrás: saját szerkesztés)

3. A JÖVŐORIENTÁLTSÁG VIZSGÁLATA

A társadalmi jövőképesség fogalma szorosan kapcsolódik a társadalmi entitás azon képességéhez, hogy a jövőbeni változásokat ismerje, azokra felkészüljön és azok ismeretében víziót alkosson, amelynek érdekében cselekedni kész. A jövőkutatás régóta foglalkozik az előbb említett területekkel az entitások jövőre orientáltságának témakörében, a jövőorientáltság-kutatásokban.

A jövőorientáltság egyéni, szervezeti és országos szinten is vizsgálható. Az egyes szinteken a kvantifikálhatóság mértéke eltérő (6. ábra). Egyéni szintű jövőorientáltság felmérésére főként kérdőíves lekérdezéssel dolgoznak a kutatók, amelyhez nem tartozik előre meghatározott értelmezési és értékelési útmutató. Szervezeti szinten is a kérdőíves módszer a legalkalmasabb, viszont itt értékelési útmutatóval és osztályozással egészül ki a kérdőív. Országos szinten pedig indexek segítségével készíthető elemzés.

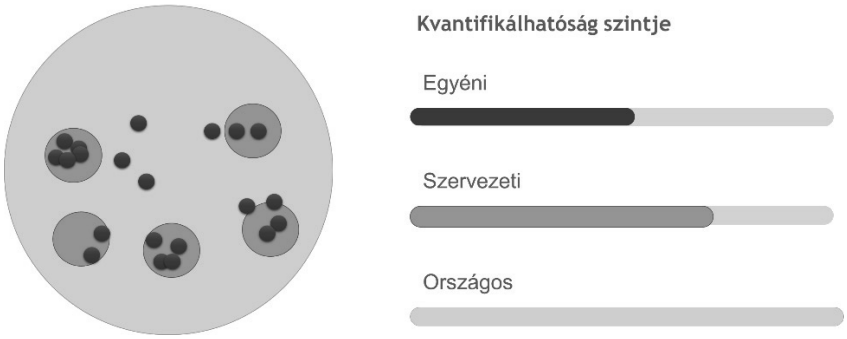

6. ábra: A jövőorientáltság kvantifikálhatósága
(Forrás: saját szerkesztés)

3.1. EGYÉNI JÖVŐORIENTÁLTSÁG

„A jövőorientáltság (future orientation) az emberi gondolkodásnak az a formája, megnyilvánulási módja, amelyben a gondolkodást a jövővel szembeni előfeltevések, elképzelések és várakozások hatják át. A jövőre orientáltság bizonyos mértékben jellemző minden olyan emberre, aki tudatában van a múlt, a jelen és a jövő különbözőségének és kapcsolatának. A jövőre orientáltság szükséges feltétele annak, hogy az ember tájékozódjon és eligazodjon a környezetében történtek, tevékenységének oka és célja, ill. következményei vonatkozásában.” (Hideg–Nováky, 2008, p. 1.) Megkülönböztethető aktív és passzív jövőorientáltság, valamint pozitív és negatív jövőviszony.

A jövőorientáltság egyéni szinten azt jelenti, hogy az egyént érdekli-e a jövő, gondolkozik-e róla, cselekszik-e érte és vannak-e elvárásai a jövővel kapcsolatban. Az előzőek értelmében a következő négy összetevő alkotja az egyéni szintű jövőorientáltságot (Nováky–Kappéter, 2002):

- a jövő iránti érdeklődés,
- a jövőről való gondolkodás,
- a jövőre vonatkozó várakozások és elvárások,
- s végül tevékenységek a jövőért.

Az összetevők közül csak akkor aktív jövőorientált az egyén, ha cselekszik a jövőért. Amennyiben ezt nem teszi meg, akkor passzív jövőorientáltságról beszélhetünk (Nováky–Kappéter, 2002).

Az egyén jövőorientáltságának két végpontja lehet. A jövősokkos egyén félelmekkel teli és leblokkolt, nem gondolkozik és cselekszik a jövőért. A jövőorientált egyén érdeklődik a jövő iránt, gondolkozik a jövőről, cselekszik a jövőért és pozitív elvárásai vannak a jövővel kapcsolatosan. A jövőorientáltság fő elemei közé tartoznak: a jövő iránti érdeklődés, az arról való gondolkodás, a jövő érdekében végzett cselekedetek és a jövőre vonatkozó várakozások (Hideg–Nováky, 2008; Nováky, 2005). A magyar társadalom különböző időpontokban vett mintáinak jövőorientáltság-vizsgálata azt mutatja, hogy a magyar társadalmunk alapvetően jövőre orientált (Hideg–Nováky, 1998).

A pozitív jövőviszony alatt az értendő, hogy az egyén képes a vágyott jövőjének meghatározására és mindent megtesz azért, hogy megvalósuljon. A negatív jövőviszony értelemszerűen ennek ellentettje, amikor az egyén nem képes meghatározni a vágyott jövőt és emiatt nem tud tenni azért. Egy ilyen helyzetben a jövő inkább menekülőút a jelenből (Hideg, 2003).

3.2. SZERVEZETEK JÖVŐORIENTÁLTSÁGA

Egy szervezet jövőorientáltságát az előretekintés-érettségi modell (angolul Foresight Maturity Model) segítségével lehet megmérni és megállapítani, hogy milyen érettségi szinten áll és hova képes eljutni. A modell eredménymutatói a jövőkutatásnak a korábban ismertetett folyamati lépéseihez kapcsolható, a vezetés mutató kiegészítésével (7. ábra) (Grim, 2017).

A vezetés eredménymutatója akkor éri el a legmagasabb szintet, amikor a vezetők képesek az embereket tudatosan és proaktívan ösztönözni a jövő tervezésére, valamint olyan környezetet alakítanak ki, amelyben a szervezet a változásokat képes kezelni és új változásokat bevezetni, továbbá az előretekintés eredményeit azonnal felhasználják a döntések meghozatalakor, ezenfelül az előretekintés során létrejött tudás a vállalati akciók alapjává válik.

A keretezés eredménymutató alapján akkor mondható igazán jövőorientáltnak a szervezet, ha a projekt során felmerült kérdés valódi gyökeréhez akarnak eljutni és így kialakul az előretekintéshez kapcsolódó feladat igénye is. Emellett sikerül olyan mérhető és dokumentált célokat meghatározni, amellyel minden résztvevő egyetért.

A tervezés eredménymutatói közé tartozik az alternatív jövők és akciók következményeinek és hatásainak azonosítása, a potenciális stratégiák és opciók fajtájának feltárása, a szervezeti vízió felé vezető stratégia kiválasztása és finomítása, végezetül a stratégia eléréséhez szükséges tevékenységeket, folyamatokat, adottságokat és kommunikációt tartalmazó terv fejlesztése.

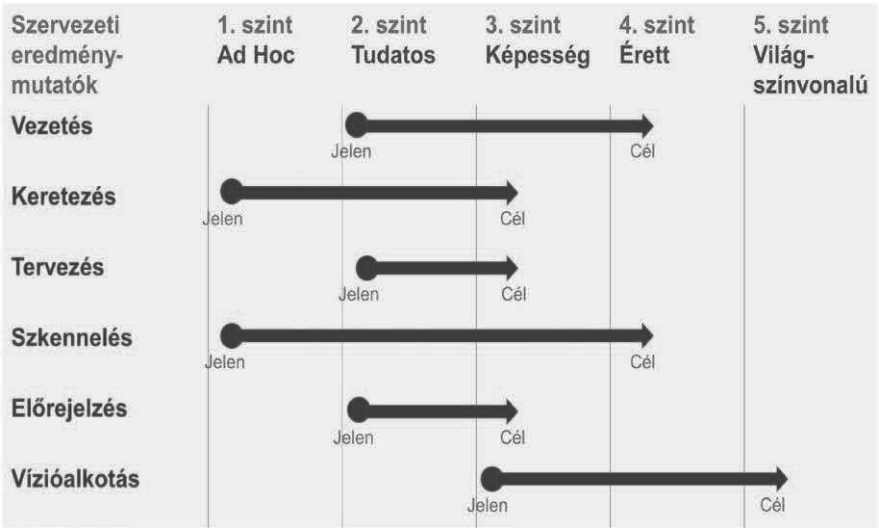

7. ábra: Az előretekintés-érettségi modell eredménymutatói és szintjei
(Forrás: Grim, 2017 alapján saját fordítás)

A szkennelés eredménymutatói arra vonatkoznak, hogyan képes a szervezet kijelölni ún. domain térképet, amely a szükséges információ forrását és struktúráját határozza meg, továbbá milyen módszerekkel és eszközökkel gyűjti be a szervezet a számára fontos információkat, hogyan tárolja a begyűjtött információkat.

Az előrejelzés eredménymutatói kitérnek arra, hogy a szervezet milyen módon aggregálja az információkat és hogyan biztosít keretet a további ötletek kialakítására vonatkozóan. A mutatók azt is mérik, hogy a lehetséges jövők készlete mennyire fedi le az érdeklődés tartományát, valamint hogyan alakítják ki az alternatív jövők optimális számát.

A vízióalkotás mutatói mérik azt, mennyire járult hozzá a kialakult vízióhoz, értékekhez, aspirációkhoz az érintettek teljes köre; továbbá mennyire tölti be a vízió a valódi szerepét, azaz hogy a szervezet tagjai valóban a vízió tudatában hozzanak döntéseket és ez motiválja őket mindennapi cselekedetük során.

3.3. ORSZÁGOS JÖVŐORIENTÁLTSÁG

Az egyes országok jövőorientáltságát indexek segítségével mérhetjük. A State of The Future Index (röviden SOFI) arra a kérdésre válaszol, hogy milyen tényezők befolyásolják a jövőt és milyen beavatkozási pontok vannak a jövővel kapcsolatban, hogyan lehet a döntéshozó jövőorientáltságát javítani (Glenn et al., 2015).

A SOFI legfontosabb területeit 15 globális kihívás alkotja, amelyek a következők (GFIS, 2017):

1. Fenntartható fejlődés és klímaváltozás
2. Tiszta víz
3. Népesség és erőforrások
4. Demokratizálás
5. Globális előretekintés és döntéshozatal
6. Az IT globális konvergenciája
7. Szegények és gazdagok közötti különbségek
8. Egészségügy
9. Oktatás és tanulás
10. Béke és konfliktus
11. A nők helyzete
12. Transznacionális szervezett bűnözés
13. Energia
14. Tudomány és technológia
15. Globális etika

A SOFI alapja a korábban említett GFIS elnevezésű kollektív intelligencia rendszere, amely a Millennium projekt rendszere, mely az előretekintés módszereit tartalmazza, és – mint jómagam is – regisztrált tagja több száz szakértő, akik részt vesznek különböző kutatásokban. Az index 27 változóból képzett kompozit indikátor. A SOFI célja az emberiség figyelmének ráirányítása a globális megaproblémákra, továbbá az azokkal kapcsolatos komplex megértés, a cselekvésre ösztönzés.

A 2017-es SOFI megmutatja, hogy a világ általánosságban folyamatosan javul (8. ábra), de a javulás mértéke lassabb, mint az elmúlt 27 évben. A következő évtized jövőbeni javulásának mértéke

1,14%, szemben az 1990 és 2017 közötti időszakban meglévő 3,14%-os javulás mértékével. Ez főképp a 2008-as pénzügyi válság és a világszintű recesszió következtében történő lassú helyreállítás következménye. A 2017-es SOFI-ra nagy hatással van a terrorizmus, aminek előrejelzése meglehetősen bizonytalan.

A SOFI számításának egyik előnye, hogy a különböző területek iránya és azok intenzitása is kirajzolódik. Tizennyolc területen javulás, tizenegy területen hanyatlás várható pozitív változások a következők (Glenn et al., 2017, p. 14.):

1. Nő a bruttó nemzeti jövedelem
2. Csökken a szegénység
3. Nő a külföldi közvetlen befektetés nagysága
4. Némileg nő a szabadság mértéke
5. Nő a nemzeti parlamentben a női tagok száma
6. Nő a magasan képzett munkavállalók aránya
7. Jelentősen nő a középiskolai beiratkozások százaléka
8. Nő az olvasni tudók aránya
9. Nő a megújuló elektromos energia aránya
10. Nő az energiahatékonyság
11. Nő a jobb vízforrások aránya
12. Nő az 1000 főre jutó orvosok száma
13. Nőnek az egy főre jutó egészségügyi kiadások
14. Csökken az alultápláltság előfordulási aránya
15. Csökken a halálozási arány
16. Nő a születéskori elvárt élettartam
17. Populációnövekedés
18. Nő az internetfelhasználók száma

Bár több olyan terület van, ahol javulás várható, de ahol negatív irányba haladunk, azok valóban fontos területek. A várható negatív változások a következők (Glenn et al., 2017, p. 15.):

1. Nő a szén-dioxid-koncentráció a levegőben
2. Csökkennek a megújuló belső édesvízi erőforrások
3. Stagnál az erdőterület
4. Csökken az egy főre jutó biokapacitás
5. Csak kismértékben nő a K&F kiadások
6. Valamelyest nő a társadalmi elégedetlenség mutatója

7. Nő a munkanélküliség
8. Nő a jövedelem-egyenlőtlenség
9. Jelentősen nő a terrorcselekmények száma
10. Jelentősen nő a háborúk és a fegyveres konfliktusok száma
11. Nő a korrupció a közigazgatásban

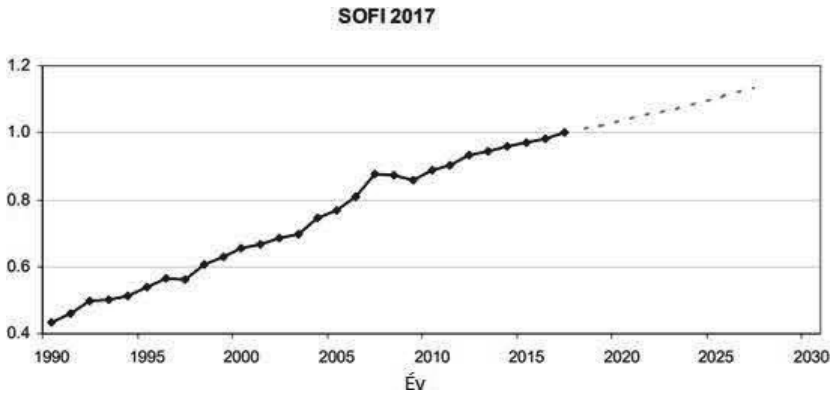

8. ábra: The State of The Future Index (SOFI) 2017
(Forrás: Glenn et al., 2017, p. 4.)

Az ún. JKB index adott ország külső, belső és jövőjét meghatározó fejlődési mutatója, amely három részből tevődik össze: J mint jövőbeli potenciál, K mint külső potenciál, B mint belső potenciál. E mutatók közül a jövőképesség-kutatás során a legrelevánsabb a jövőbeli potenciál index (J index) A J index az általános gazdasági jólét hosszú távon való fenntarthatóságának összetevőit tartalmazza. A K index azokkal a tényezőkkel foglalkozik, amelyek egy ország világpiaci pozícióit és nemzetközi versenyképességét befolyásolják. A B index pedig azokat a tényezőket vizsgálja, amelyek a hazai szereplők életminőségét pillanatnyilag meghatározzák (Bartha–Gubik–Szita, 2013).

A JKB index 28 mutatójából 11 mutató tartozik a J indexhez. A J index elemei olyan tényezők, amelyek a hosszú távú fenntarthatóság és versenyképesség szempontjából meghatározók, mint a vállalatok társadalmi felelősségvállalása, a munkakultúra, az energiahatékonyság, az oktatási kiadások mértéke, a lakosság öregedése, a megújuló erőforrások fejlesztése, a lakosság egészségügyi állapota, a környezeti fenntarthatóság, a K&F kiadások, a K&F potenciál (kutatók, szabadalmak száma), az

oktatási rendszer hatékonysága (Bartha–Gubik–Szita, 2013). Ezek azok a mutatók, amelyek hosszú távon pozitív változásokat eredményeznek és amelyek vizsgálata ajánlott a társadalmi jövőképesség kutatás során is.

ÖSSZEGZÉS: A JÖVŐKUTATÁS ÉS A JÖVŐKÉPESSÉG KAPCSOLÓDÁSI PONTJAI

A jövőképesség fogalma a jövőkutatás kontextusában azt a kutatási irányt jelenti, amellyel a jövőre való felkészülés feltárható. A futuring szó egyre inkább a jövőkutatás újfajta elnevezéseként is értelmezhető; a jövőkutatás egyik legismertebb világszervezete, a World Future Society a „futuring" fogalmat alkalmazza a jövőkutatásra vonatkozóan. 2004-ben kiadott könyvének címe „Futuring: The Exploration of the Future".

A társadalmi jövőképesség és az előretekintés szorosan kapcsolódó fogalmak, de nem ugyanaz a jelentésük. Az előretekintés egyének, szervezetek és a társadalmak azon képessége, amellyel a jövőről gondolkoznak, a jövőbeni változásokat számításba veszik, azokhoz viszonyulnak és a döntéseket meghozzák. A társadalmi jövőképesség nem foglalkozik az egyén jövőképességével, mert célja több emberből álló társadalmi entitások jövőképességének vizsgálata. A társadalmi jövőképesség másik ismérve, hogy megjelöl szükséges és elégséges feltételeket és ezeket sok társadalmi entitásra nézve alkalmazhatónak tekinti, míg a jövőkutatásban ismert jövőképességet vizsgáló tanulmányok általában megkülönböztetik a szervezeti és a társadalmi jövőképességet, és eszerint alkotnak ahhoz fogalmat és vizsgálandó elemeket. Másik fontos különbség a hangsúly és a cél, vagyis hogy a társadalmi jövőképesség kutatás során a cél a társadalmi entitások jövőképességének feltárása, amelyhez az előretekintés módszertana megfelelő eszközkészletet nyújt.

A jövőkutatás és a jövőképesség összekapcsolása vonatkozásában a társadalmi jövőorientáltság indexek kvantifikálhatósága önmagában nem elégséges, mert meg kell nézni, hogy az egyes tényezők között milyen paradox esetek fordulnak elő (mint például a gazdasági tényezők javulása és a termelékenységi ráta csökkenésének együttes

fennállása) (Aczél, 2018). Továbbá érdemes megvizsgálni az egyéni, a szervezeti és az országos jövőorientáltság kapcsolatát, valamint azt, hogy mekkora a közöttük lévő kohéziós erő és a közöttük lévő együttműködési készség, hogy az mitől függ az egyes társadalmi entitások között lévő együttműködés szintje és ez hogyan befolyásolja az entitások jövőképességét.

A társadalmi jövőképesség vizsgálata során mindenképpen szükséges annak mérése. Ezt egy globális index létrehozásával kívánjuk megtenni. Az indexértékek meghatározásához a trendelemzés és a modellezési módszerek alkalmazása ajánlott. A további lépések ugyancsak ajánlottak a társadalmi jövőképesség mélyebb és sokrétűbb megértéséhez. Az index várható értékei mellett az alternatív utak elemzése egy sokszínű jövőkép leírását teszi lehetővé, amelyben „ha...akkor” lépések során többféle forgatókönyv jelenik meg.

	1	2	3	4	5
Generáció	Technológiai előrejelzés 1950-'65	Technológiai előretekintés 1965-'85	Társadalmi előretekintés 1985-2000	Politikai előretekintés 2000-2010	Érintettek bevonása előre-tekintésbe 2010
Kihívás	Gazd.-i növekedés, energiaválság	Népességnöv.-és Környezet-szennyezés	Globalizáció	Terrorizmus, fenntarthatóság	Digitalizáció, turbulens környezet
Felerősödő jellemző	Multi-diszciplinaritás, Komplexitás	Inter-diszciplinaritás Alternativitás	Participativitás Normativitás	Transz-diszciplinaritás	Interaktivitás
Módszerek	Kvantitatív módszerek	Kvalitatív technikák	Kollaboratív technikák, workshop módszerek	Felülről jövő komplex megoldások	Alulról jövő résztvevői megoldások
Jövő típusa	Valószínű	Lehetséges	Vágyott	Formálható	Formálható
Folyamati logika	Előrejelzés	Értelmezés	Jövőbe látás	Tervezés	Cselekvés
Társadalmi JK kutatás	Trendelemzés, modellezés	Hatáselemzés, szimuláció, szakértői workshopok	Vízió kialakítása workshopokkal, konferenciákkal	Politikai döntések hatáselemzése	Vállalati, lakossági programok kialakítása
Társadalmi JK index	Index várható értékének meghatározása	Index várható és lehetséges alternatíváinak vizsgálata	Index lehetséges legnagyobb értékének elérése	Index alakítása a döntéshozók által	Index alakítása vállalatok, közösségek szintjén

9. ábra: A jövőkutatás fejlődése és a társadalmi jövőképesség (JK) kutatás kapcsolatának értelmezése
(Forrás: saját szerkesztés)

Ehhez ajánlott módszerek a forgatókönyvírás, a szimulációs módszerek, a szakértői workshopok. Ezt követően az érintett csoportok körének meghatározásával és azok aktív részvételével valósulhat meg egy olyan vízió megalkotása, amely megpróbálja egyesíteni a lehetséges közös pontokat, érdekeket, és lehetőség szerint tartalmaz konszenzusos megoldást. A vízió akkor igazán hatékony, ha az már az index értékeiben is mérhetővé válik.

A társadalmi jövőképességhez ajánlott a döntéshozatalban részt vevők ösztönzése és annak elérése, hogy aktív jövőképességet érintő kommunikáció alakuljon ki. Ebben a folyamatban a döntéshozóknak érdemes az index lehetséges értékeinek áttekintését követően arra a kérdésre választ adniuk, hogy ők hogyan, milyen mértékben vállalnak szerepet a társadalmi jövőképesség alakításában. A társadalmi jövőképesség iránt a döntéshozók elkötelezettségét nagymértékben növelheti, ha látják azt, hogy az index konkrét értékét milyen mértékben módosítja egy-egy politikai döntés és ez milyen jövőbeni hatással jár.

A társadalmi jövőképesség növeléséhez fontosak az alulról jövő programok és kezdeményezések támogatása, amelyek segítik a szervezetek és egyéb társadalmi entitások jövőképességének alakítását, és e programok megfelelő terepet jelentenek a jövőképesség gyakorlati szintű alkalmazásának felmérésében.

A társadalmi jövőképesség alapformái: proaktív, aktív és reaktív (Szántó, 2018). Ki kell emelni, hogy a társadalmi entitás abban az esetben lehet aktív, ha a várható jövőre és azok alternatíváira felkészül. Amennyiben a társadalmi entitás proaktív akar lenni, akkor az új változások bevezetéséhez víziót kell alkotnia, képes a jövőbeli változások befolyásolására. A nagy változásokat előidéző társadalmi entitások képesek a jelentől markánsan eltérő alternatíva kialakítására, amely már nem a meglévő rendszerre épül. Ilyen esetben általában nem előrejelzési módszereket alkalmaznak, mert a régi adatokra nem építhetnek fel egy új rendszert. Az újfajta gondolkodási mód ebben az esetben az ún. backcasting módszere a forecasting helyett, amely a jövő elképzelését, megálmodását jelenti, majd annak visszafejtését a jelenbe. Ez a fajta módszer is tervezést igényel, de nem olyan mértékben épít a már meglévő ismeretekre, mint az előrejelzés. A proaktív társadalmi entitások akkor lehetnek

egyre jövőképesebbek, ha különböző típusúalternatívát, innovációt és a jelentől eltérő jövőváltozatot is átgondolnak, megvalósítanak.

A társadalmi jövőképesség kutatása szerteágazó terület, minden módszer szerinti és minden szempontra kiterjedő kutatása igazi kihívást jelent. Emiatt a fent említett módszerek átgondolt alkalmazására lesz lehetőség az elkövetkező években, amely a további kutatási irányok körvonalazásával és alakulásával fog szűkülni.

IRODALOMJEGYZÉK

Aczél P. (2018): A társadalmi jövőképesség diszkurzív koncepciója. In: jelen kötet. pp. 111–146.

Bakacsi Gy. (2017): A hálózatoké a jövő. In: jelen kötet. pp. 269–300.

Bartha Z.–Gubik A.–Szita K. (2013): Intézményi megoldások, fejlődési modellek. (Lektorálta: Fleischer T.) OTKA K76870/2009-2013 Globalizáció és intézményi változások, Magyarország világgazdasági illeszkedési stratégiái. GNR Szolgáltató és Kereskedelmi Bt. Kiadó

Berkhout, F.–Hertin, J. (2002): Foresight Futures Scenarios: Developing and Applying a Participative Strategic Planning Tool. Greener Management International, Vol. 37. pp. 37–52.

Besenyei L.–Gidai E.–Nováky E. (1982): Előrejelzés, megbízhatóság, valóság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Bishop, P. C.–Hines, A. (2012): Teaching about the future. Palgrave Macmillan

Bradfield, R.–Wright, G.–Burt, G.–Cairns, G.–Van Der Heijden, K. (2005): The Origins and Evolution of Scenario Techniques in Long Range Business Planning. Futures Vol. 37. pp. 795–812.

Chermack, J. T. (2011): Scenario Planning in Organizations. How to Create, Use and Access Scenarios. Berrett—Koehler Publishers Inc., San Francisco

Conway, M. (2013): An Overview of Foresight Methods. Presentation. Thinking Futures/ Centre for Australian Foresight. August 2013. Letölthető: https://www.slideshare.net/mkconway/an-overview-of-foresight-methods

Csermely P. (2005): A rejtett hálózatok ereje. Vince Kiadó, Budapest

Dror, Y. (1974): War, Violence and Futures Studies. Futures. February. 6(1) pp. 2–3.

Durst, C.–Durst, M.–Kolonko, T.–Neef, A.–Greif, F. (2015): A Holistic Approach to Strategic Foresight: A Foresight Support System for the German Federal Armed Forces, Technological Forecasting & Social Change. Vol. 97 pp. 91–104.

Gavigan, J. P.–Scapolo, F.–Keenan, M.–Miles, I.–Farhi, F.–Lecoq, D.–Capriati, M.–Di Bartolomeo, T. (2001): A Practical Guide for Regional Foresight. European Commisssion Research Directorate General. STRATA Programme. December 2001. p. 132. Elérhető: http://foresight.jrc.ec.europa.eu/documents/eur20128en.pdf

Geels, F. W.–Smit, W. A. (2000): Failed Technology Futures: Pitfalls and Lessons from a Historical Survey. Futures Vol. 32. pp. 867–885.

GFIS (2017): GFIS weboldal, elérhető: http://107.22.164.43/millennium/GFIS.html

Glenn, J. C.–Florescu, E. and the Millennium Project Team (2015): 2015-16 State Of The Future. The Millennium Project. Washington

Glenn, J. C.–Florescu, E. and the Millennium Project Team (2017): State Of The Future V.19.0. The Millennium Project. 4421 Garrison Street, NW Washington, D.C. 20016-4055 U.S.A.

Grim, T. (2017): Foresight Maturity Model. Achieving Best Practices in Foresight. Presentation by Foresight Alliance. Available: www.ForesightAlliance.com

Hideg É. (2003): A Jövőkutatás Paradigmáihoz Kapcsolódó Új Módszertani Megközelítések – a tanulmány a Paradigmák a jövőkutatásban c., 35070. sz. OTKA program (témavezető: dr. Hideg Éva) keretében készült. Jövőelméletek. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Jövőkutatás Tanszék

Hideg É. (2007): Forescastingtól a foresightig. In: A jövőről a jelenben. Magyar Tudomány, 168(9) pp. 1167–1170.

Hideg É.–Korompai A.–Kovács G.–Nováky E. (1997): Jövőkutatás. Nováky E. (szerk.), Aula Kiadó Kft., Budapest

Hideg É.–Nováky E. (1998): Szakképzés és jövő. Aula Kiadó, Budapest

Hideg É.–Nováky E. (2008): Jövőorientáltság a hazai lakosság gondolkodásában. Budapesti Corvinus Egyetem, Jövőkutatás Tanszék, Budapest

Hideg É.–Nováky E. (2008): A jövőhöz való viszony és változása Magyarországon. Magyar Tudomány, 2008/09 pp. 1125–1135.

Horton, A. (1999): A Simple Guide to Successful Foresight, Foresight. 1(1) pp. 5–9.

Hughes, B. B. (2016): International Futures (IFs) and Integrated, Long-Term Forecasting of Global Transformations. Futures, Vol. 81, pp. 98–118.

Inayatullah, S. (2013): Futures Studies. Theories and Methods. In Fernando Gutierrez Junquera, (Ed.), There's a Future. Visions for a Better World, BBVA, pp. 36–66. Madrid

Kindler J. (1973): A komplexitás törvényszerűségei és néhány gyakorlati következményük. Rendszerelméleti Konferencia 1973, Sopron. Neumann János Számítógéptudományi Társaság, Budapest

Kindler J.–Papp O. (1977): Komplex rendszerek vizsgálata. Műszaki Könyvkiadó, Budapest

Kosugi, T. A.–Hayashi, K.–Tokimatsu, K. (2004): Forecasting Development of Elemental Technologies and Effect of R&D Investments for Polymer Electrolyte Fuel Cells in Japan. International Journal of Hydrogen Energy 29, pp. 337–346.

Kreibich, R.–Oertel, B.–Wölk, M. (2011): Futures Studies and Future-oriented Technology Analysis: Principles, Methodology and Research Questions. IZT – Institute for Futures Studies and Technology Assessment. Berlin. Germany. Paper prepared for the 1st Berlin Symposium on Internet and Society, Oct. 25–27, 2011

Kristóf, T. (2006): Is it Possible to Make Scientific Forecastsing So- cial Sciences? Original Research Article, Futures 38(5). pp. 561–574.

Lüdeke, M. B. (2013): Bridging Qualitative and Quantitative Methods in Foresight. Recent Developments in Foresight Methodologies, No. 1 in Complex Networks and Dynamic Systems. Springer, US, Boston, MA, pp. 53–65.

Makridakis, S. G. (1990): Forecasting, Planning, and Strategy for the 21st Century. The Free Press, New York

Masini, E. B. (1993): Why Futures Studies?, Grey Seal, London

McDowall, W.–Eames, M. (2006): Forecasts, Scenarios, Visions, Backcasts and Roadmaps to the Hydrogen Economy: A Review of

the Hydrogen Futures Literature. Energy Policy. Published by Elsevier. 34(11), July 2006, pp. 1236–1250.

Miles, I.–Harper, J. C.–Georghiou, L.–Keenan, M.–Popper, R. (2008): The Many Faces of Foresight. In: L. Georghiou, J. Harper, M. Keenan, I. Miles, & R. Popper (Eds.): The Handbook Of Technology Foresight: Concepts and Practice, Edward Elgar Publishing Limited, Massachusetts, USA, pp. 3–43.

Nováky E. (2003): A jövőkutatás módszertana stabilitás és instabilitás mellett. Jövőelméletek 10. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Jövőkutatási Kutatóközpont, Budapest

Nováky E. (2005): A participatív jövőkutatás a gyakorlatban. A XXI. századi technika társadalmi hatásai. (Szerk. Besenyei L., Tóth A., Tóth L., Bana K.). MTA IX. Osztály Jövőkutatási Bizottsága, 2004, pp. 125–131.

Nováky E. (2006): Jövőkutatás és felelősség. Magyar Tudomány, 2006/9. pp. 1090–1098.

Nováky E. (2011): A participatív módszerek az interaktív jövőkutatásban, Jövőelméletek 18. Hideg É. (szerk.) Budapesti Corvinus Egyetem, Jövőkutatás Tanszék, Budapest

Nováky E.–Kappéter I. (2002): Elmeegészségért felelősök és jövőkutatók az agresszió humánus kezeléséért. Psychiatria Hungarica, 17. évf. 4. sz., pp. 358–366.

Riggs, E. W. (1983): The Delphi Technique An Experimental Evaluation. Technological Forecasting & Social Change. Vol. 23. pp. 89–94.

Smil, V. (2000): Perils of Long-Range Energy Forecasting: Reflections on Looking far Ahead. Technological Forecasting and Social Change. Vol. 65. pp. 251–264.

Sutherland, W. J.–Woodroof, H. J. (2009): The Need for Environmental Horizon Scanning, Trends in Ecology Evoluation. 24(10). pp. 523–527.

Szántó Z. O. (2018): A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója. In: jelen kötet. pp. 13–34.

Toffler, A. (1980): The Third Wave. Pan, London

Vergragt, P.–Quist, J. (2011): Backcasting for Sustainability: Introduction to the Special Issue. Technological Forecasting and Social Change. 78(5). pp. 747–755.

Voros, J. (2003): A Generic Foresight Process Framework, Foresight. 5(3). pp. 10–21.

KOCSIS TAMÁS
VÉGES FÖLD, VÉGTELEN AMBÍCIÓ: JÖVŐKÉPESSÉG ÉS FENNTARTHATÓSÁG TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ALAPON

BEVEZETÉS[1]

A jövő mint lehetőség vagy a jövő mint fenyegetés? Meglehet mindkettő. Jövőképesség (futuring) esetén inkább az előbbit, míg jövőállóság (future-proofness) esetén az utóbbit vizionáljuk. A természeti környezetet illetően napjainkban inkább a fenyegetés az uralkodó érzés. Mi lesz, ha a természeti erőforrások kifogynak vagy a mainál kisebb mértékben állnak rendelkezésre; mi lesz, ha megváltozik az éghajlat; miképp tartható fenn a mára kibontakozott emberi civilizáció? Kiindulási premisszánk szigorú: egy anyagi értelemben véges környezet adja azt a keretet, amelyben meg kell találjuk a boldogulásunkat. A Földet a világűrből szemlélve roppant egyszerűen és szemléletesen juthatunk e következtetés helytálló mivoltára.

A mélyebb elemzés megkívánja, hogy (1) röviden felvázoljuk a mai helyzethez vezető humán ambíciót; (2) ennek fényében megvizsgáljuk a környezeti fenntarthatóság bejáratott és a társadalmi jövőképesség újonnan felmerülő fogalma közötti kapcsolatot; (3) és bemutassuk az emberi mivoltban rejlő azon potenciált, mely nézetünk szerint – jelen ismereteink alapján – jövőképes struktúra kialakulásához vezethet. Minderre a társadalomtudós szempontjából teszünk kísérletet, miközben a probléma, a természeti környezet végessége, természettudományos alapon nyugszik. Bár a fenntarthatóság témája első közelítésben szükségszerűen globális fókuszú, e tanulmány az alulról jövő, az emberi személy mivoltában gyökerező kiútlehetőséget hangsúlyozza. Minthogy az ember az individuumnál magasabb szintű társadalmi entitásoknak is az alapja, ezért

[1] A tanulmány végső formájának elkészítéséhez hasznos tanácsokkal járult hozzá Aczél Petra, Ambrus Loránd, Csák János, Gossler Judit, Kerekes Sándor, Marjainé Szerényi Zsuzsanna, Monda Eszter, Szántó Zoltán Oszkár és Szepesi Balázs. Ugyanakkor a tanulmány mondanivalójáért és az esetleges hibákért kizárólag a szerzőt terheli a felelősség.

a fenntarthatóságból származó megfontolások e magasabb szinteken is ebben a szellemben értelmezendők. A felülről jövő lehetséges kormányzati-politikai lépések szerepére csak utalunk a megfelelő pontokon, illetve javasoljuk a jövőképesség keretében fogant, politikai fókuszú elemzések tanulmányozását (például Ambrus, 2017).

1. A HUMÁN AMBÍCIÓ

„Legyetek termékenyek, szaporodjatok, töltsétek be a földet és vonjátok uralmatok alá. Uralkodjatok a tenger halai, az ég madarai és minden állat fölött, amely a földön mozog”
(Ter 1, 27)

Az emberiség Földön való dominanciájára első közelítésben és legegyszerűbben az emberiség létszámának alakulásával következtethetünk. Ennek alapján az őskortól napjainkig egy rendkívül látványos fejlődési trendet azonosíthatunk, amelyet azonban sokan, különösen környezetvédő körökben, inkább fenyegetésként értelmeznek. És valóban, fenyegetésként is tekinthetünk erre, illetve fenyegetővé válhat – bár emberi túlnépesedés következtében bekövetkező ökológiai összeomlásra (az emberi populáció összeomlására) eddig szerencsére csak helyi léptékű eseteket tudunk [lásd például a Húsvét-szigeti civilizáció összeomlását (Diamond, 2007)].

Mindenesetre ha „csak” milliárd főnyi embertömegeket – mint abszolút népességnövekményeket – tekintünk, akkor 1804-re érte el az emberiség létszáma az első egymilliárdot. Az újabb milliárd fő megjelenésére bő száz évet, 1927-ig kellett „várnunk”, majd egyre gyorsuló ütemben mára, 2017 őszére bő 7,5 milliárdnyian vagyunk, a népességnövekedésnek pedig még nincs vége.[2] A növekedés üteme ugyanakkor lassul, az ENSZ legfrissebb előrejelzése szerint 2050-re 9,4–10,2 milliárdnyian, 2100-ra pedig 9,6–13,2 milliárdnyian lehetünk (a megadott tartomány 95%-os valószínűségű). A becslések természetesen a várakozásokban beálló kis változásokra is rendkívül

[2] Bővebben lásd http://www.worldometers.info/world-population (2017. 09. 05-i állapot szerint)

érzékenyen reagálnak, és erre maga az ENSZ-elemzés is utal. Így például, ha a becslések középértékéhez képest csak 0,5 gyermekkel kevesebb gyermek jut majd egy-egy szülőképes korú nőre, akkor 2050-re várhatóan 8,8 milliárd, 2100-ra pedig már „csak" 7,3 milliárd lesz az emberiség létszáma (UN, 2017). Így vagy úgy, de idővel a népességszám telítődése-tetőzése várható – kivéve, ha valamilyen *külső kontrollon* alapuló technológiai változás (lásd később) az ember számára alkalmas ökológiai tér további jelentős bővülését nem eredményezi. Ennek azonban csekély a valószínűsége, hiszen az ökológiai tér már ma is részben fenntarthatatlan nagyságú.

Bár a népességszám igen látványos mutatója az emberi faj földi dominanciájának, azt is érdemes figyelembe venni, hogy nem pusztán mennyiségi, hanem minőségi növekedésről is szó van: a mai átlagos anyagi életszínvonal – az átlagember által élvezett anyagi komfort – össze sem hasonlítható a korábban élvezettel. Ha helyenként bizonytalan módszertani alapokon is, de megpróbálkozhatunk e jelenség történelmi léptékű számszerű becslésével is (Tóth–Szigeti, 2016): a nagyságrendet illetően nehéz volna vitába szállni az ez irányú kutatásokkal.

A Föld emberekkel való „betöltése" és a Föld emberi „uralom alá hajtása" – mint történelmi léptékű humán projekt – mennyiségi és minőségi szempontból tehát aligha hagy további kívánnivalót maga után. Természettudósok egy jelentékeny csoportja már egyenesen új földtörténeti korszak beköszöntéről beszél, az *antropocén*ről, amelynek kezdetéről ugyan még nincs megegyezés (Smith–Zeder, 2013), de az ipari forradalom kezdete (1750–1800 körül) célszerű választásnak tűnik. Ekkor „tanulta meg" az emberiség a fosszilis energiahordozók nagy léptékű felhasználását, az abban rejlő energia döntően békés célú felhasználását, annak minden előnyével és hátrányával együtt. Mindenesetre a témának 2013 óta már saját folyóirata is van, az *Anthropocene*. Ha a humán projekt első szakasza ilyen sikerrel zárult, vagy legalábbis kiteljesedett, akkor vajon mit kíván a jövő? A környezeti fenntarthatóság okán szükség volna-e egy teljesen más jellegű történelmi korszak kibontakozására, teljesen más ambíciókkal? Válaszunk igen, és a tanulmányunk súlypontját képező 3. fejezetben, egy elméleti kitérő után, a témát alaposabban is körbejárjuk.

1.1. KÖRNYEZETI FENNTARTHATÓSÁG VS. TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG

A környezeti fenntarthatóság ma is érvényes különféle koncepcióit Kerekes és Szlávik (2003) bővebben is tárgyalja. A Brundtland-féle, mára már klasszikusnak mondható definíció szerint a *fenntartható fejlődés* olyan fejlődés, amely úgy biztosítja a jelen generációk szükségleteinek a kielégítését, hogy eközben nem lehetetlenítjük el a jövő generációk hasonló szükségleteinek a kielégítését (Brundtland et al., 1987).[3] Ezt a dinamikus megközelítést az ökológiai gazdaságtan azzal a statikus korláttal egészíti ki, hogy a teljes társadalmi-gazdasági szféra nagysága (az emberiség létszáma szorozva az egy főre jutó átlagfogyasztással; scale) nem lehet nagyobb a Föld eltartóképességénél (Georgescu-Roegen, 1971; Daly, 1996; erős fenntarthatóság). E tanulmány is ezen az alapon érvel a környezeti fenntarthatóság kapcsán. Az eltartóképesség (a későbbiekben a véleményünk szerint szemléletesebb *ökológiai tér* fogalmát használjuk) ugyan növelhető technológiai fejlődés révén (ez az ökológiai teret növelő technológiai fejlődés), ám e növekmény egy része hosszú távon (vég nélkül) nem fenntartható, ha kimerülő természeti erőforrásokat is igénybe veszünk a bővítés érdekében. Az ökológiailábnyom-számítások – és álláspontunk – szerint a jelen világhelyzetre globálisan ez az állapot a jellemző.

A Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpontja szerint a *társadalmi jövőképesség* egyfajta keretfogalom, amely keret többféleképpen is kitölthető. Lényege a tartós fennmaradás, a funkcionális működés, a jövőképalkotás és a stratégiai cselekvés. Továbbá felkészülés a változások befolyásolására vagy a lehetőségek kiaknázására vagy a kockázatok kezelésére (Szántó, 2018). Ez alapján a társadalmi jövőképesség a jelenben létező entitásokra értelmezhető, de erőteljesen a jövőre irányuló fogalom.

[3] A szükséglet (needs) és az igény (wants) közötti különbségtétel stratégiai jelentőségű e definíció pontos értelmezésekor. A szükséglet természettudományos alapon, objektíven kiszámítható (például hogy egy embernek naponta mekkora energiabevitelre van szüksége), míg az igény nagymértékben kulturális meghatározottságú és közmegegyezés tárgya lehet. Éppen ezért ez utóbbi térben, időben és társadalmi entitásonként más és más lehet, ami egyben stratégiai mozgásteret is biztosít a döntéshozó számára, melyre e tanulmány is alapoz.

Környezeti fenntarthatóság és társadalmi jövőképesség első ránézésre egymástól nehezen megkülönböztethető fogalmak, jövőorientáltságukat tekintve pedig egyértelműen közösek. Történelmileg érdemes figyelembe venni, hogy a fenntartható fejlődés fogalma a környezeti problémákra adott egyfajta válasz, és ebbe a problémakörbe ágyazódik; míg a társadalmi jövőképesség ennél tágabb perspektívájú. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy a környezeti fenntarthatósággal való, a humán és társadalmi vonatkozásokra érzékeny felelős foglalkozás magában is jövőképes cselekedet, a környezetileg fenntartható entitás pedig társadalmilag jövőképes is egyben. Az új fogalom tehát a réginek csupán egyfajta átcsomagolása. Ám a helyzet ennél összetettebb, érdemes alaposabb elemzésnek is alávetni a fogalmak kapcsolatát, első körben a logikailag lehetséges alapeseteket sorra véve.

Kérdés tehát, hogy a két fogalom tartalmilag egyenrangú-e, és ekképpen viszonyuk mintegy mellérendelő, vagy inkább az egymásba ágyazottság írja-e jobban le a kapcsolatukat?

Egymásba ágyazottság esetén két eset képzelhető el. Az első esetben a társadalmi jövőképesség fogalma definíció szerint tartalmazza, hogy a megcélzott folyamat, struktúra időben vég nélkül – környezeti értelemben is – fenntartható kell legyen. Más szóval: társadalmi jövőképesség nem képzelhető el környezeti fenntarthatóság nélkül. Ekkor a természeti erőforrások felélése, az eltartóképesség meghaladása fenyegetés, mely nyilvánvalóan elhárítandó probléma. Épp olyan fenyegetés ez, mint a karóra számára az ütés és a víz (proofness). Ami társadalmilag jövőképes, az definíció szerint környezetileg fenntartható is. (Ha valami nem fenntartható, akkor eleve nem lehet jövőképes sem.) E megközelítés alapján a társadalmi jövőképességet a környezeti fenntarthatóság részeként kell kidolgozni (1. ábra).

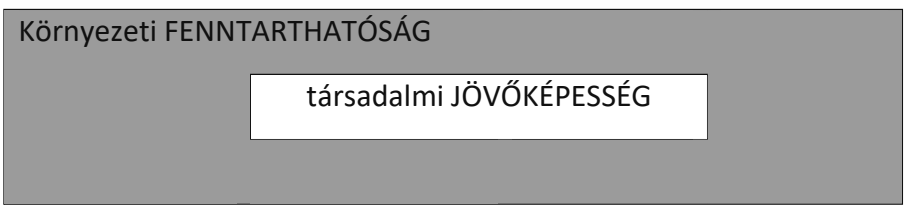

1. ábra: Társadalmi jövőképesség a környezeti fenntarthatóság részeként

Az egymásba ágyazottság másik esete fordított viszonyt feltételez: ekkor elképzelhetőnek tartunk társadalmilag jövőképes, ám hosszú távon nem fenntartható folyamatokat, struktúrákat (2. ábra). Ez esetben a környezetileg hosszú távon fenntartható struktúrák, folyamatok nem szükséges, de lehetséges részei a társadalmi jövőképességnek. Ebben a megközelítésben, ami környezetileg fenntartható, az definíció szerint társadalmilag jövőképes is. (Ha valami nem jövőképes, akkor eleve nem lehet fenntartható.) Ez esetben a környezeti fenntarthatóság témakörét a társadalmi jövőképesség részeként kell kidolgozni. *(Nézetünk szerint ez a fogalmak viszonyának egy kevéssé szerencsés felfogása volna, nem ezt javasoljuk. Leginkább akkor képzelhető el, ha információk hiányában, vágyálmainkat követve bizonyos társadalmilag kedvező struktúrákról azt feltételezzük, hogy ezek környezetileg is fenntarthatók. Később azonban kiderülhet, hogy ez a feltételezés nem volt helytálló.)*

2. ábra: Környezeti fenntarthatóság a társadalmi jövőképesség részeként

Az elméleti lehetőségek közül végül a két fogalom egymásba *nem* ágyazottságát is feltételezhetjük. Ekkor elképzelhetők olyan folyamatok, struktúrák, amelyek környezetileg fenntarthatók, de társadalmilag nem jövőképesek (lásd például a Fekete-Afrikában található életviszonyokat), illetve fordítva (lásd például azt az esetet, amikor háború van, és a társadalmi entitás rövid távú fennmaradása átmenetileg csak jelentős környezeti pusztítás árán érhető el) (3. ábra). Ez esetben az elemzés tárgya lehet a jelen, a kiinduló helyzet meghatározása egyrészt fenntarthatósági, másrészt jövőképességi szempontból (az ábra mely cellájába tartozik a vizsgált entitás), majd a kívánatos cél meghatározása (mely cellába szeretnénk eljutni), s még inkább: miként. Természetesen ez esetben is azt tartjuk kívánatosnak, amikor egy entitás egyszerre fenntartható környezetileg *és* jövőképes társadalmilag (3. ábra, jobb alsó cella).

		Társadalmi JÖVŐKÉPESSÉG	
		NEM	IGEN
Környezeti FENNTARTHATÓSÁG	NEM		
	IGEN		

3. ábra: A társadalmi jövőképesség és a környezeti fenntarthatóság mellérendelt viszony esetén (a piros színárnyalatok a nem vagy kevéssé kívánatos, a zöld szín a kívánatos kombinációt jelöli)

E tanulmányban mellérendelt viszonyt feltételezünk. Bár a társadalmi jövőképesség fogalma definíciószerűen tartalmazza az entitás tartós fennmaradására vonatkozó követelményt, a későbbiekben több olyan példát is bemutatunk, amelyek ugyan környezetileg fenntarthatók, de társadalmilag nem jövőképesek és nemkívánatosak (3. ábra, bal alsó cella). (A 3. ábra felső sorának környezetileg fenntarthatatlan esetei e tanulmányban kevésbé hangsúlyosak. Fontos azonban, hogy *hosszú távú* társadalmi jövőképesség környezeti fenntarthatóság nélkül nem képzelhető el.)

1.2. SZENNYEZÉSELHÁRÍTÁS VS. TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG

A környezetterhelést mint *problémát* elhárítani hivatott (vállalati) módszerek csoportosítása és a társadalmi jövőképesség ideáját megvalósítani hivatott főbb lehetőségek között párhuzam vonható. Az elhárítandó környezetszennyezéssel vonandó párhuzam érdekében célszerű *probléma*orientáltan közelíteni a társadalmi jövőképesség kérdéséhez: melyek a *jövőképtelenség* azon okai, amelyek elhárítandók? Környezetileg kedvezőtlen a változás: ha a szennyező anyag kibocsátása átlépte a környezet asszimiláló képességét, és szennyezéssé[4] lett.

[4] Értelmezésünkben a szennyezés anyagok, energiák gyorsabb ütemű beáramlása a környezetbe, mint ahogy azt a környezet feldolgozni, asszimilálni volna képes (Kerekes, 1998, p. 32.; Kerekes et al., 2018, p. 36.).

Ha a szakirodalomból jól ismert (például Kerekes–Szlávik, 2003) szennyezőanyag-kibocsátást befolyásoló vállalati módszereket csoportosítani kívánjuk, akkor a 4. ábra szerinti struktúrához jutunk. A vállalatnak azonban bármilyen döntéshozatali entitást megfeleltethetünk; a vállalat hatókörét a környezettől elhatároló szaggatott vonal pedig nyilván más entitás [szervezetek, intézmények, települések, régiók, országok, országcsoportok, társadalmak, nemzetek (Szántó, 2018)] esetében is létezik: a döntéshozatal során nyilvánvalóan figyelembe kell venni a döntés hatókörén kívül álló, nem befolyásolható külső adottságokat is.

A termelés valamilyen átalakítási folyamat, amelynek révén az emberek számára valamilyen hasznos output áll elő (ezért végezzük a tevékenységet).[5] Az ábra azonban nem erre a hasznos vonatkozásra helyezi a hangsúlyt, hanem az esetleges káros mellékhatásra, szennyezésre (negatív externáliára[6]), amely a folyamat végén emisszióként (adott idő alatt kibocsátott szennyezőanyag-mennyiség) megjelenik a környezetben.

Alapesetben a vállalat folytatja hasznos terméket/szolgáltatást előállító fő tevékenységét, az előállítás során létrejövő melléktermékekkel, hatásokkal – például a szennyezésekkel – pedig nem törődik. Amíg az ilyen típusú tevékenységek összeadódva a teljes földi rendszerhez képest arányaiban csekélyek, addig nincs probléma, a természet öntisztuló képessége az újabb szennyező anyagok asszimilálására is képes, s nem alakul ki *szennyezés*. Ám ez az öntisztuló képesség, amely maga is egy megújuló jellegű természeti erőforrás, túlterhelhető, s a tevékenység bővülésével megjelenik a szennyezés. Akár jogszabályokban megjelenő új kényszer (tiltás, büntetés, adó stb.; Kocsis, 2002a), akár piacról érkező fogyasztói jelzés, akár a puszta túlélés (mert annyira mérgező az anyag) formájában jelenjen is meg ez a kényszer, ez az a változás, amelyhez a vállalatnak – illetve bármely más entitásnak – sikeresen kell igazodnia. Ha nem teszi, társadalmilag aligha jövőképes.

[5] Tegyük félre most azt a fogyasztói társadalommal kapcsolatos kritikát, hogy számos termék és szolgáltatás előállítása eleve felesleges. Ha valóban felesleges ezek egy része, akkor értelme lehet lemondani róluk. Erre a későbbiekben építeni fogunk (lemondás = belső kontroll fokozása).

[6] Az externália harmadik személy (nem termelő és nem vevő) jólétét befolyásoló, nem szándékolt és nem kompenzált hatás. (Kerekes, 1998, p. 74.; Kerekes et al., 2018, p. 134.)

,

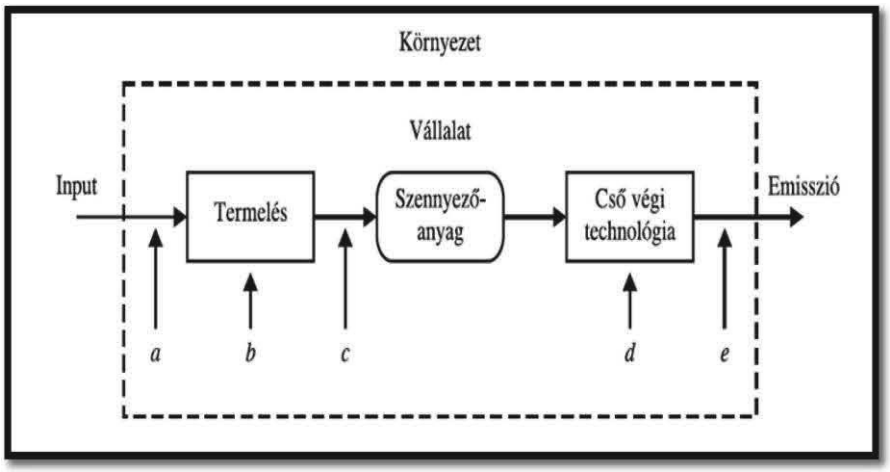

a: tisztább input felhasználása, amely alacsonyabb szennyező-anyag/termékegység arányt eredményez (intenzív környezetvédelem)
b: a termelés visszafogása
c: új technológia alkalmazása, amely alacsonyabb szennyező-anyag/termékegység arányt eredményez (intenzív környezetvédelem)
d: a létrejött szennyező anyag utólagos visszafogása (extenzív környe-zetvédelem)
e: kibocsátás előtt a szennyező anyag koncentrációjának hígítása (pas--szív környezetvédelem)

4. ábra: A szennyezőanyag-kibocsátást befolyásoló vállalati módszerek (Kocsis, 1998)

A vállalat – illetve bármely társadalmilag jövőképes entitás – számára a következő főbb beavatkozási lehetőségek állnak rendelkezésre (vö. Szántó, 2018). Lehetséges az aktív beavatkozás, ami a létrejövő potenciális problémaforrás (szennyező anyag) nagyságát ténylegesen csökkenti. Történhet ez akár a probléma keletkezésének a megelőzésével (intenzív aleset), akár a már létrejött probléma utólagos, ám még döntési hatókörön belüli elhárításával (extenzív aleset).

A 4. ábrán „a”-val (tisztább input, például alacsonyabb kéntartalmú szén eltüzelése, amennyiben a meglévő technológia ezt a szenet fogadni képes) és „c”-vel (új termelő technológia, például szenes hőerőművi berendezés helyett földgázalapú felszerelése) jelölt beavatkozási lehetőségek hatásukban hasonlók: megelőzik magának a problémának, azaz a szennyező anyagnak (például a kén-dioxidnak)

a létrejöttét (aktív, intenzív változat). Ugyanakkor a szennyező anyag létrejötte még nem feltétlenül jelent egyben szennyezést (emissziót) is, hiszen az a vállalat, illetve az entitás hatókörén belül van: dönthetünk úgy, hogy a káros anyagot nem engedjük ki a környezetbe. Például egy kéményre felszerelt szűrő vagy a gépjárművek katalizátora ilyen szerepet tölt be („d" beavatkozási lehetőség) (aktív, extenzív változat). Sorrendben az utolsó, „e" beavatkozási lehetőség ugyan önmagában nem csökkenti az emissziót, ám a potenciális károsultak számára elviselhetőbbé teszi azt, például magasabb kémény építésével (passzív változat). Ennek következtében, a természeti környezet öntisztuló képességét jobban kihasználva mintegy hígítjuk a kibocsátott szennyező anyagot, így pedig az kisebb egészségi károsodást fog okozni a lakosságnak. A módszerre a klaszszikus példa tehát a magasabb gyárkémény, de háztartási léptékben a füstös konyháról a füstöt kivezető kéményre való átállás is hasonló.

Mindegyik megoldás technikai-műszaki jellegű, és így végső soron mindegyik az emberi környezet valamiféle külső kontrollját valósítja meg egy számunkra, emberek számára kedvezőbb végkifejlet érdekében.

Ezek után nem nehéz felfedezni a párhuzamot a társadalmilag jövőképes entitások számára definíció szerint rendelkezésre álló főbb lehetőségekkel. A *jövőképtelenség* elhárítása, illetve a kedvezőtlen változásokra való reakció mint cél tágabb fogalomkörébe jól beilleszthető a szennyezés elhárításának szűkebb igénye. A kezdetben jelentéktelen mértékű és arányú szennyezőanyag-kibocsátás idővel kezd elviselhetetlenné, illetve fenyegetővé válni, ami kétségkívül *kedvezőtlen változás*.

Ennek megfelelően az első körben próbáljunk – *proaktív* módon – olyan helyzetet előállítani, a struktúra nagyobb léptékű változását elérni, amely egyben meg is oldhatja a problémát. Ez egy tisztább, zöldebb termelési technológia kifejlesztésével és alkalmazásával könnyen párhuzamba állítható, illetve amint azt később bővebben is tárgyaljuk: a technológiai fejlődés általában is, ha az nem az ökológiai tér további, fenntarthatatlan tágítását eredményezi, megfeleltethető ennek a megoldásnak (4. ábra, „a" és „c" beavatkozási pontok – ökológiai téren belüli átrendeződést okozó technológiai változás).

Ha ez az út nem járható, vagy már kimerítettük a lehetőségeket, akkor az adott struktúrán belül *aktív* módon, az entitás hatáskörében csökkentsük a már létrejött probléma, vagyis a tágan értelmezett jövőképtelenségi okok hátrányos hatásait. A távozni „kívánó" szennyező anyag lehetőség is lehet, összegyűjtve nem feltétlenül a környezetet terheljük vele, hanem akár más, hasznos tevékenységek (termékek) hasznos inputja is lehet (4. ábra, „d" beavatkozási pont). (Természetesen nem feledkezve meg az újrahasznosítást korlátozó természeti törvényről, a termodinamikáról. Nem lehetséges a 100%-os recycling!)

Végül, ha a fenti proaktív és aktív lehetőségeink kimerültek, mintegy passzív lehetőségként célszerűen alkalmazkodhatunk is a változásokhoz. Például a felszaporodó kártevőket nem pusztán erőteljes vegyszerezéssel lehet visszaszorítani (hogy a kiirtásukról ne is beszéljünk), hanem a természet *eleve létező* mechanizmusainak célszerű kiaknázásával. Számos jó példát szolgáltat erre a biogazdálkodás (4. ábra, „e" beavatkozási pont).

Az összes előbb tárgyalt módszerben (akár környezetvédelmi, akár jövőképességi módszerként tekintünk is rájuk) közös tehát, hogy a környezet aktív befolyásolásán alapulnak, még ha a mechanizmusaikban és az alkalmazásukkal elérhető célokban különböznek is. Nem esett ugyanakkor szó az egyik legalapvetőbb lehetőségről, a termelés/tevékenység visszafogásáról (4. ábra, „b" beavatkozási lehetőség). Ez nem veszi adottnak az emberi tevékenység léptékét, hanem azt az alapvető kérdést is fölteszi, hogy egyáltalán *érdemes-e azt a tevékenységet a korábbi mértékben végezni*. Ha a válasz nemleges, akkor a *status quó*hoz képest valamiféle lemondásról beszélhetünk, ami a később bevezetésre kerülő belső kontroll[7] fogalmának klasszikus példája. Beérjük-e tehát kevesebbel is?! Fontos, hogy ez a lehetőség beruházási költség és technológiai fejlődés nélkül, bármikor alkalmazható. E folyamat ellentéte, a termelés (környezetátalakítás) szakadatlanul bővülő menete az eddigi emberi történelem legáltalánosabb jelensége, s az ember egyik legfőbb törekvése, a humán ambíció lényege. E törekvés megváltoztatása, sőt

[7] Fontos, hogy a kontroll tekintetében a belső-külső megkülönböztetés nem vállalaton/entitáson belüli, illetve vállalaton/entitáson kívüli értelmű, hanem itt az a kérdés, hogy az emberi személy (döntéshozó) a külvilág manipulálásával vagy saját vágyai felülvizsgálatával, mintegy belső kontrolljával próbál-e célt érni.

megfordítása, egyáltalán nem kicsi és magától értetődő feladat, lett légyen szó egy vállalatról, egy társadalmi entitásról vagy az egész emberiségről. Ez tehát a környezeti fenntarthatóság iránti igényből fakadó feladat, amely nélkül azonban semmilyen társadalmi entitás nem maradhat tartósan fent (3. ábra, jobb alsó cella), tehát a stratégiaalkotás kulcseleme.

2. *HOMO SAPIENS*: A HUMÁN POTENCIÁL

Julian Simon, a mai klímaszkepticizmus egyik ősalakja, a zöld mozgalmak mumusa *The Ultimate Resource* (A végső erőforrás) című műve 1981-es megjelenése óta is rendíthetetlen következetességgel hirdeti, hogy nincs ok semmilyen természeti erőforrás kimerülésétől tartani, hiszen azok – hozzáférhető – mennyisége idővel egyre több és több lesz; ennek megfelelően azok piaci ára pedig egyre alacsonyabb. A neomalthusiánusnak[8] kikiáltott egyik legnevesebb „környezeti aggódóval", Paul Ehrlich-kel tízéves időtávra kötött fogadást, ötféle, Ehrlich által tetszőlegesen választott nyersanyag árára vonatkozóan. A fogadást egyértelműen Simon nyerte, és azóta is a leginkább azt látjuk, hogy a kimerülni készülő erőforrások ára alapvetően csökkenő tendenciát mutat. Mintha valóban egyre több és több lenne belőlük.

Minthogy véges dologból nem lehet végtelen mennyiséget kiaknázni, ezért Simon ezen tézisével itt mélyebben nem is foglalkozunk (alaposabb kritikáért lásd például Herman Daly 1982-es könyvkritikáját Simon említett könyvéről). Miként lehetséges ugyanakkor az, hogy a tények, legalábbis ami a nyersanyagárakat illeti, mintha Simont igazolnák? A végső erőforrás, amelyre hivatkozik, az maga az ember: annak találékonysága, kreativitása, mely a történelemben látható elképesztő mértékű technológiai fejlődést is

[8] Malthus 1798-as művében arra a megállapításra jutott, hogy az idő múlásával az emberi népesség mértani haladvány szerint, míg az élelmiszer-termelés számtani haladvány szerint tud csak növekedni, a kettő közötti növekvő rés miatt pedig egyre nagyobb lesz a nyomor. A technológiai fejlődés – egyelőre (?) – nem igazolta ezt az előrejelzést. Ennek alapján a technológiai fejlődés töretlenségében kétkedőket, és a környezeti korlátok technológiai megkerülhetetlenségét hangsúlyozókat ma gyakran neomalthusiánusoknak nevezik.

lehetővé tette. Az ember mint erőforrás, és itt nem a kizsákmányolásra gondolunk, ilyen értelemben valóban akár végtelennek is tekinthető. Ha más előjellel is, de e tanulmány keretében mi is a lehetőségek páratlan tárházaként tekintünk az emberre, és erre építjük az alábbiakban felvázolt környezetileg fenntartható *és* társadalmilag jövőképes stratégiát.

2.1. A TANULMÁNY TÉZISEI, FOGALOMHASZNÁLATA ÉS FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az 5. ábrán a tanulmányban előforduló főbb fogalmakat rendszereztük. Az ábra jobb oldalán, az emberiség Földre gyakorolt hatását (impact) tüntettük fel, amelynek számszerűsítését illetően a természettudományos háttér egyértelműen dominál. Az ábrán balra haladva ugyanakkor egyre jelentősebbé válnak az emberi vonatkozások, és ennek megfelelően egyre jelentősebb a társadalomtudomány szerepe. A bal szélen a szubjektív jóllét mérése már teljes egészében az emberhez kötött (mely jóllét nagysága persze nem teljesen független a természeti-környezeti vonatkozásoktól). Ezt a kettősséget ötvözi a későbbiekben bevezetendő *égi lábnyom* koncepciója, amely a szubjektív jóllét (boldogság) és az ökológiai lábnyom (globális hektár: gHa) hányadosaként értelmezhető. Az ábráról az egyes jelenségek mérésére vonatkozó javaslatunk (mértékegységek) és a megfelelő összefüggések is leolvashatók. (Matematikailag az 5. ábrán mind a jobb oldali, mind a bal oldali háromszögre igaz, hogy az alsó csúcsain lévő mennyiségek szorzata a felső csúcs értékét adja ki.)

Mindezek alapján főbb tézéseink a következők.

Első tétel: a külső kontroll révén az ember által elfoglalt ökológiai tér a 21. század elején már *túl* nagy [túllövés (overshoot) van] *(mert: a térnövelő technológiai változások kimerülő energiaforrásokat is igénybe vesznek)* (az 5. ábra jobb oldalán a sötétebb ellipszis jelképezi a túllövést).

Második tétel: a külső kontroll és a belső kontroll szorzata a népesség (amelynek nagysága befolyásolható: létszámkontroll). Alapvetően a belső kontroll növelésére van szükség, illetve a leginkább erre van lehetőség, ezáltal ökológiai tér szabadítható fel (ha a hatását nem oltja

ki népességnövekedés) *(mert:* ökológiai téren belüli átrendeződést okozó technológiai változás *is csak a struktúrán változtat, önmagában nem csökkenti az ember által elfoglalt ökológiai teret, tehát ebben az összefüggésben nem érdemes a technológiai fejlődésben bízni)* (az 5. ábra jobb oldali háromszögének az összefüggései).

Harmadik tétel: a stratégiaalkotás során a szubjektív jóllétet (boldogságot) is tekintetbe kell venni.[9] A boldogság és a belső kontroll szorzata az égi lábnyom, amelynek kiaknázásában jelentős emberi potenciál rejlik (csak az ember esetében értelmezhető az égi lábnyom, más fajra nem) *[mert: ha kényszerű és boldogtalanságra vezet a belső kontroll növekedése, akkor az társadalmilag nem jövőképes környezeti stratégia, nem vezet olyan életre, amelyet érdemes volna élni (Csák, 2018)]* (az 5. ábra bal oldali háromszögének az összefüggései).

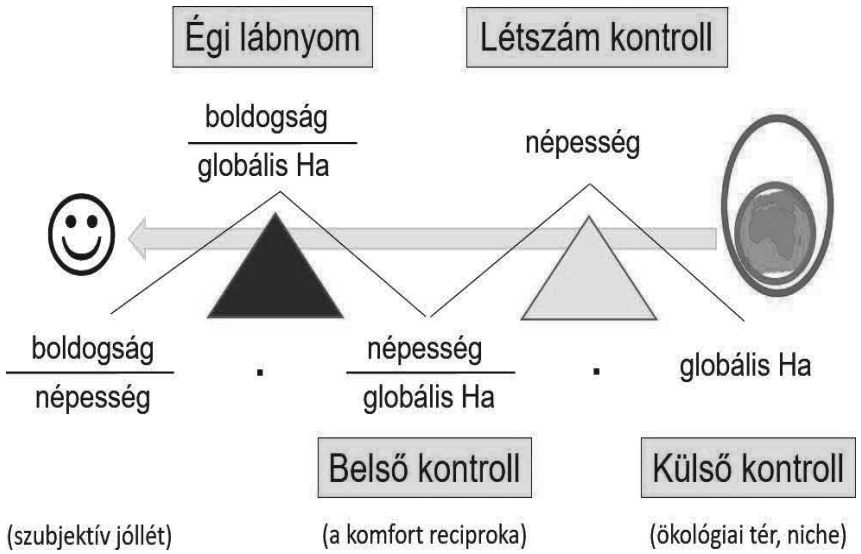

5. ábra: A tanulmány főbb fogalmai és azok összefüggései (az ábrán jobbról balra növekszik a társadalomtudomány szerepe a természettudománnyal szemben)

[9] E tanulmányban a jóllétet (well-being) és a boldogságot (happiness) szinonimaként használjuk, miközben a szakirodalom gyakran különbséget tesz közöttük. A boldogság rövidebb távú, inkább pillanatnyi, míg a jóllét hosszabb távú, nagyobb léptékű, így időben stabilabb jelenség.

2.2. AZ ÖKOLÓGIAI TÉR KITÖLTÉSE ÉS A BELSŐ KONTROLL

Az embert az állatvilágtól megkülönböztetni képes, illetve az állatvilágból kiemelő tulajdonságok sora hosszú. Szempontunkból a népesség kontrolljára való képesség, vagyis a *létszámkontroll* az, amelyre a társadalmi jövőképesség szempontjából feltétlen felhívjuk a figyelmet. Ebből következően az ökológiai teret (niche), vagyis az életre alkalmas, fel nem élt, el nem használt erőforrások tekintetében[10] az ember nem pusztán a létszámát képes növelni az eltartóképesség határáig, hanem – népességét létszámkontrollal korlátozva – az egy főre jutó fogyasztását, komfortját is képes megnövelni. E képesség puszta ténye az, ami az anyagi erőforrásokat tekintve véges világban reményre jogosíthat föl: igenis lehetséges a jó élet ökológiai határokon belül, az emberi fajban megvan az erre vonatkozó képesség! Egy adott nagyságú ökológiai tér maradéktalan kitöltése az ember esetében nem feltétlen determinizmus, ellentétben az egyéb fajokkal.

A kihívás abban a tényben rejlik, hogy mindeddig, globálisan, nem láttunk példát arra, hogy ezen önkéntes létszámkontroll által magát a környezetterhelést sikerült volna csökkenteni; pont úgy, ahogy technológiai fejlődés által sem láttuk még az ökológiai tér globális zsugorodását.[11] Talán mondhatjuk azt, hogy erre eddig nem is volt szükség: a Kenneth Boulding (1966) által leírt cowboy-gazdaság történelmileg képes volt a folyamatos terjeszkedésre, és amíg kiterjedt, ember által nem vagy kevéssé használt vidékek sorjáztak a Földön, mindez működőképes modellt szolgáltatott. Mi több, tökéletesen megfelelt a humán ambíciónak. Mára azonban, amikor pél-

[10] Precíz megfogalmazásban: „A niche (ökológiai fülke) egy adott faj egyedeinek társuláson belül betöltött szerepe, a környezeti tényezők olyan összessége, amelyet igényelnek, illetve képesek elviselni. Hutchinson (1957) nevéhez fűződik az ökológiai niche modern meghatározása. A niche egy »n« dimenziós absztrakt tér, amelynek tengelyein a vizsgált fajok életfeltételei szempontjából limitáló források és élőhelyi jellemzők értékei helyezkednek el. Minden élőlénynek megvan a helye a társulásban, egy adott niche-t tölt be." (Bihari et al., 2008)

[11] A fenntarthatóság, természeténél fogva, alapvetően globálisan értelmezhető és értelmezendő fogalom. Ugyanakkor rendkívül fontos, hogy a glóbusznál kisebb léptékű társadalmi entitásokra is képesek legyünk értelmezni, ahol centrumok vannak és perifériák. Ilyen típusú elemzésre mutat példát Kocsis (2014) az országok szintjén, ökológiailábnyom-adatok alapján.

dául az ökológiailábnyom-számítások szerint már messze nem volna elegendő egy Föld a környezeti fenntarthatósághoz (a jelenlegi népesség és az élvezett anyagi komfort megújuló energiaforrásokkal való fenntartásához), új stratégiára volna szükség. A társadalmi jövőképesség, globálisan és lokálisan is, e kétségkívül létező kontroll oly módon történő alkalmazását kívánná meg a népesség és/vagy a fogyasztás terén is, amelynek révén mégsem töltünk ki egy *átmenetileg* rendelkezésünkre álló ökológiai teret (niche-t) népességgel és/vagy fogyasztással, amely tér a kimerülő természeti erőforrásoknak, elsősorban a fosszilis energiahordozók kiaknázásának köszönhető. Ekkor végre a környezetterhelés tényleges csökkenésére is láthatnánk példát. Az e tanulmányban leginkább használt ökológiai tér fogalmával rokon még az eltartóképesség, illetve a méret (scale) fogalma is.

A környezeti fenntarthatóság problémájának illusztrálására érdemes kiindulni a jól ismert *IPAT* formulából, amely a környezetterhelést *(I)* három tényező eredőjeként, a képletben szorzataként fogja fel: népesség (*P*, Population), anyagi jólét (*A*, Affluence), technológiai színvonal (*T*, Technology).

$$I = P * A * T$$

Vegyük észre, a technológiát jelölő *T* paraméter csupán egy olyan tényező, amely az anyagi jólét és a környezetterhelés között teremt kapcsolatot. Ha az anyagi jólétet *(A)* például valamilyen pénzegységben fejezzük ki, akkor ezt át kell konvertálnunk a környezetterhelés *(I)* valamiféle mértékegységére, ami lehet például az ökológiai lábnyom globális hektárja (gHa).[12] Ezt a lépést – és az összefüggés bonyolódását – azonban elkerülhetjük, ha eleve csak a lényeggel, azaz a környezetterheléssel foglalkozunk, és az anyagi jólétet nem pénzben, hanem egy főre jutó környezetterhelésben fejezzük ki. Ekkor a képlet az

$$I = P * A$$

[12] Minthogy a földön eltérő termékenységűek a területek, ezért az összehasonlíthatóság érdekében az ökológiai lábnyom világátlag termékenységű területekkel számol. Ez a globális hektár (gHa).

formulára egyszerűsödik, és kezdetben valójában ebből indultak ki a gondolkodók (lásd Ehrlich–Holdren, 1971). A képlet így nagyon egyszerűen utal arra a lehetőségre, hogy az ökológiai tér népességgel és/vagy fogyasztással tölthető ki, és ebben szabadon dönthetünk, ha az emberről beszélünk. Állatok esetén pedig a fogyasztás gének által determinált, a népesség az ökológiai tér által determinált.[13] A technológia fejlettsége e képletben – implicit módon – az ökológiai tér *(I)* nagyságában ragadható meg.

Gondolatmenetünk megértése érdekében először az emberre is vonatkoztassuk azt az állatvilágra jellemző összefüggést, miszerint az egy adott pillanatban a Földön egyidejűleg élő egyedek (emberek) száma mintegy függvénye az ökológiai térnek (az eltartóképességnek), mely utóbbi nagysága az ember esetében a technológiai színvonaltól is függ. Ha az ökológiai teret képzeletben egy tortával azonosítjuk, akkor alapesetben annyi ember jut rá a létezéshez szükséges minimális anyagi (komfort) színvonalon, amely esetében egy-egy tortaszelet még éppen biztosítja egy-egy ember fizikai fennmaradását. Ez az állapot, kényszerű vagy sem, vonzó vagy sem, a fogyasztásra vonatkozó belső kontroll (lásd később) elvi maximumaként fogható föl (fizikai létminimum). Az ember azonban a létszámkontroll révén képes az egy főre jutó tortaszeletek növelésére, jóval az egy főre vetített fizikai létminimum fölé, amely a fogyasztásra vonatkozó belső kontroll csökkenéseként értelmezhető.[14] Hosszabb távon pedig az ökológiai tér nagysága a rendelkezésre álló technológiai színvonal függvénye. A képletet tehát, az ok-okozati összefüggések más megvilágításba helyezésével, tehát célszerűbb így felírni (5. ábra, jobb oldali háromszög):

$$P = I * (1/A)$$

[13] Daniel Quinn *Izmael* című, közérthető – s ennyiben egyszerűsítő – fenntarthatósági regényében egy nagyobb ketrecnyi patkánypopuláció szolgál – a lineáris kapcsolattól eltekintve – nehezen vitatható példaként. Ha kétszer annyi élelmet bocsátunk a patkányok rendelkezésére, idővel kétszer annyian lesznek (és fordítva). A patkányok számára biztosított élelem mennyisége – egyszerűsítéssel – megfelel a számukra rendelkezésre álló ökológiai térnek (niche-nek).

[14] E helyen fontos leszögezni, hogy nem kárhoztatjuk a belső kontroll csökkenését, s nem a létminimumon élést hirdetjük. Jelen helyzetben azonban a belső kontroll olyan fokú csökkenésének (az anyagi komfort olyan fokú növekedésének) lehetünk szemtanúi és részesei, hogy a belső kontroll növelése akár stratégiai célként is kijelölhető. (Mi épp ezt tesszük e tanulmányban, később.)

A technológia, és annak fejlődése, természetesen továbbra is rendkívül fontos tényező, ám ez nyíltan nem jelenik meg ebben az összefüggésben. Burkoltan azonban benne van, mert értelmezésünk szerint a hatás, amelyet környezetünkre egy adott időszakban gyakorlunk, illetve amelynek gyakorlására egyáltalán képesek vagyunk (impact, I-tényező), épp a technológia függvénye. Legyen szó akár csak a föld ásóbottal való szurkálásáról vagy a műholdról vezérelt, precíziós műtrágyázásról.

Történelmi léptékben, a környezeti fenntarthatóság összefüggésében, a technológiai fejlődést tehát inkább úgy érdemes felfogni, mint amelynek révén képesek voltunk emberi igényekre szabott ökológiai tér kialakítására és annak megnövelésére. Ezt, mintegy törvényszerűen (a természeti törvényeknek megfelelő szigorúsággal, amint arra a Jevons-paradoxon alapján is következtethetünk, York, 2006) e tér kitöltése követ: népességgel *(P)* és/vagy fogyasztással *(A)*. A teljes terhelés *(I)* ez esetben növekszik, ám a terhelés ezen új, magasabb szintje nem feltétlenül fenntarthatatlan. Fenntarthatósági probléma áll azonban elő akkor, amikor az ökológiai tér növekedése csak átmeneti lehet (még ha ez az átmenetiség több évszázadot is felölel), és így látszólagos is, ahogy az ökológiai túllövés (overshoot) fogalma is utal erre. A probléma abból adódik, hogy e virtuálisnak mondható teret nagyon is valóságos népességgel és/vagy fogyasztással töltjük ki. Látszólagos az ökológiai tér növekedése ugyanis akkor, ha a tér növelése érdekében – a technológiai fejlődés során – kimerülő erőforrásokhoz nyúlunk. Az ennek révén létrejövő ökológiai tér átmeneti, fenntarthatatlan.

Egyfelől tehát azt mondhatjuk, hogy a 7,5 milliárdos világnépesség (az évszázad közepére 9–10 milliárdos) *(P)* a mai átlagos komfortszinten *(A)* fenntarthatatlan, ám pillanatnyilag ennyien élünk a bolygón, éspedig az ismert anyagi-kényelmi színvonalon, vagyis az ehhez szükséges ökológiai tér itt és most rendelkezésre áll. A környezeti probléma tehát abban áll, hogy mindez hosszú távon nem feltétlenül elérhető, azaz figyelembe kell venni a rendszer fenntarthatóságát. (Alapvetően ebben áll az antropocén korszak újdonsága a korábbi korszakokhoz képest.)

A társadalmi jövőképesség kérdése az, hogy a jövőben előbb-utóbb óhatatlanul bekövetkező ökológiaitér-csökkenéssel, -korrekcióval

miként néz szembe az emberiség, illetve annak bármilyen szűkebb részhalmaza, entitása. Ha ez a jelenség, akár csak logikai alapon is, ennyire nyilvánvalóan előre látható, akkor hatással lehetünk-e rá, például lassíthatjuk-e valamiféle bölcs előrelátással (proaktív beavatkozásként), hasznot húzhatunk-e a folyamatból (aktív beavatkozásként), vagy valamilyen hirtelen – vagy lassú – korrekcióhoz/katasztrófához való kényszerű alkalmazkodás lesz a sorsunk, amely esetben a kockázatok kezelése, a veszteségek minimalizálása válik szükségessé (passzív alkalmazkodás). Bizonyos, hogy a fenti ökológiai zsugorodásra komolyabban készülő társadalmi entitás előnybe kerül, különösen, ha mindhárom stratégiai vonalon rendelkezik megfelelő forgatókönyvvel.

Általánosan bevethető, fontos eszközként a *belső* kontroll képességére szeretnénk felhívni a figyelmet, amely az értelmes ember, a *Homo sapiens* sajátja. (A népességet illetően következetesen a létszámkontroll kifejezést használjuk, ami más, mint az itt bevezetett belső kontroll.) Sokan és sokféleképpen írták már le a belső kontroll képességét, így például a mértékletesség erényeként (Nash, 2000), és számos vallási és etikai irányzat becsben tartott tanításai közé tartozik.

E humán képesség viszonylag semleges, technikai jellegű felcímkézése (belső kontroll) azért tűnik célszerűnek, mert így e lehetőség kiválóan párba állítható a környezetünk *külső* kontrolljával. E külső kontroll eredményeképpen földi rendszerünkben az ember számára rendelkezésre álló ökológiai tér tágítható, és pontosan ez történt történelmünk elmúlt évezredeiben. (Már az ásóbot is egyfajta természeti környezet feletti külső kontroll, de gondoljunk egy óriási, monokultúrás szántóra, mekkora energiafelhasználásra, milyen fejlett technológiára, azaz kontrollra van szükség annak fenntartásához!) A környezeti fenntarthatatlanság okán szükséges az ökológiai tér valamelyes zsugorodása, és ennek egyfajta proaktív befolyásolása elsősorban technikai, természettudományos feladat lehet (a „bolygómérnökség” veszélyeit természetesen szem előtt tartva). A társadalmi jövőképesség megvalósításának aktív és passzív területein azonban már sokkal nagyobb szerepe lehet a társadalomtudománynak is, és így az emberi mivolt sajátjaként értelmezett belső kontroll lehetőségének is.

A kétféle kontroll értelmezésében és párba állításában rejlő tudományos – és szemléletformáló – potenciál bemutatása érdekében a világnépességet e két erő eredőjeként értelmezzük és mutatjuk be (ahogy azt korábban elméletileg is levezettük, lásd a 3-as képletet). A mérhetőség, a számszerűsítés természetesen a társadalomtudományban is stratégiai jelentőségű (még ha nem is szerencsés egyeduralkodóvá tenni), és ennek a mérésnek a mértékegységek célszerű megválasztása után nincs is akadálya.

A külső kontroll, a létrehozott humán ökológiai tér számszerűsítésére kínálja magát az ökológiai lábnyom számítás (Wackernagel–Rees, 2001)[15], de más környezetterhelési mutatóból, így például a teljes szén-dioxid-kibocsátásból is kiindulhatnánk. Az ökológiai lábnyom számítások módszertanát kifejlesztő és menedzselő Global Footprint Network legfrissebb, 2017-ben kiadott adata szerint az emberiség ökológiai lábnyoma 2013-ban 20,6 milliárd globális hektár (gHa) volt. Ezzel szemben, fenntartható erőforrás alapon, a rendelkezésre álló biokapacitás 12,2 milliárd gHa volt 2013-ban, ami összességében 69%-os túllövésre utal. Úgy is fogalmazhatunk, hogy jelenleg ennek megfelelő nagyságú az emberiség virtuális ökológiai tere, amelyet ugyan teljes egészében kitölt valós népességgel és fogyasztással, de ez környezetileg nem fenntartható. Ez tehát az, ami a külső kontrollról a mai ökológiai lábnyom adatok alapján elmondható, ezt pedig a 6. ábrán a vízszintes tengelyen értelmezzük.

Ugyanakkor a belső kontroll számszerűsítése a külső kontrollénál is nagyobb kihívás, hiszen az emberiség átlagos önmérsékletére kellene számszerűen következtetnünk. Ha azonban abból indulunk ki, hogy egy globális hektárnyi ökológiai tér hány ember számára elegendő (fő/gHa), akkor a belső kontroll célszerű közelítéséhez jutunk. Egyfelől nyilvánvaló ugyanis, hogy minél több ember képes ugyanakkora ökológiai térben tartósan fennmaradni, annál komolyabb önmérsékletre következtethetünk az anyagiak és a komfort tekintetében. Másrészt pedig a belső kontroll ilyetén mérésével kiváló kapcsolat teremthető a külső kontrollal, hiszen a kétféle kontroll szorzata ekkor a (világ)népességet adja ki:

[15] Az ökológiai lábnyom, számos hiányossága, hibája ellenére (lásd például van den Bergh–Verbruggen, 1999), jelenleg a legátfogóbb környezetterhelési mutatónak tekinthető.

fő = gHa * (fő / gHa)

Ezen összefüggést kihasználva a 6. ábrán a függőleges tengelyre a belső kontrollt vettük föl, és a kétféle kontrollt jelző tengelyek által kifeszített síkban leolvashatók a megfelelő népességszámok. Az 1, 3, 6, és 9 milliárdos népességet jelző izo-népességgörbéket be is jelöltük. Társadalmi jövőképességet firtató helyes kérdés lehet például a következő: Miként lehet jól kijönni az előbb-utóbb óhatatlanul bekövetkező ökológiai zsugorodásból?

- Önként visszatérünk, legalább a vastag fehér, függőleges vonallal jelölt, valós ökológiai teret jelző külső kontroll szintjéig (6. ábra) (amely még mindig 100%-os, emberiség általi hasznosítást jelöl, egyéb, az ember számára „haszontalannak" gondolt fajoknak semmit sem juttatva, de már ez a szint is sikernek volna tekinthető).
- A kimerült, kimerülő erőforrások (beleértve a szennyezésnyelőket mint megújuló, ám túlterhelt erőforrásokat, amelyek kimerülése megelőzheti az erőforrás tényleges kimerülését, gondoljunk csak az éghajlatváltozásra) rákényszerítenek a visszatérésre, s válságvezérelt, kényszerű visszatérés következik be a környezetileg fenntartható szintre.[16]

Felmerülhet a kérdés, hogy technikai fejlődés révén van-e mód az ökológiai tér olyan szintű növelésére, amely környezetileg fenntartható, azaz *nem* kimerülő erőforrások kiaknázásával történik. E lehetőséget kár volna tagadnunk (ez lehetne az alapvetően technikai-természettudományos jellegű *proaktív* törekvése bármely társadalmilag jövőképes entitásnak). A termodinamika első és második törvénye, a perpetuum mobile megépítésének a lehetetlensége azonban itt kísért. Valamelyes mozgástér, fejlődési lehetőség bizonyosan van e téren, az áttérés a kétnyomásos, majd a háromnyomásos gazdálkodásra például nagyrészt ilyen fejlődésnek tekinthető. Az antropocén korszakot megelőző holocén tehát nem volt technikai fejlődéstől mentes, és e technikák döntően nem a kimerülő, fosszilisenergia-készleten alapultak. A mai kihívást jól példázza, hogy az egyik leginkább energiaigényes ipari folyamatot, a műtrá-

[16] Ez még a katasztrófa ellenére is optimista forgatókönyv, hiszen nem feltételezi az élő rendszer összeomlását.

gyagyártást kellene megújuló alapon kiváltani. Kétségeinket a mai fosszilisenergia-felhasználás *teljes* kiváltását illetően fogalmazzuk meg. Ezen alapul az a tézisünk, hogy összességében, előbb vagy utóbb, *az ökológiai tér csökkenésére kell számítanunk*: *egy társadalmilag jövőképes entitásnak ezzel számolnia kell*.

A külső és a belső kontroll fogalmainak a bevezetésével egy jól értelmezhető elemzési kerethez jutunk, amelyet Kocsis (2010) alapján az éhezés példájával illusztrálunk. Nem mindegy ugyanis, hogy a Földön az éhezés tartós jelenségét milyen módszerrel kívánjuk kezelni (2015-ben közel 800 millió fő éhezett; FAO, 2015). A megoldást, megfelelő elosztást feltételezve, segítheti például, ha a fejlett országok lakossága átlagosan heti egy-két, állati eredetű összetevőket tartalmazó étkezéséről lemond, és ez alkalommal növényi eredetű tápanyagokat fogyaszt[17] (közösségi szinten ez a belső kontroll fokozása volna). Másfelől – egy ideig – próbálkozhatunk az iparszerű agrárium teljesítményének további növelésével is, például génmódosítás révén (vö. Borlaug, 2002 – ez a külső kontroll fokozása). Természetesen más természetű példák sokasága is hozható. Így az emberek mobilitásigénye kielégíthető úgy is, hogy autó helyett gyakrabban használunk tömegközlekedési eszközöket vagy többet kerékpározunk, sétálunk (ez a belső kontroll növelése, hiszen végső soron az anyagi kényelem alacsonyabb szintű). De próbálkozhatunk az olajkitermelés fokozásával, illetve az iparszerű, génmódosítást alkalmazó bioüzemanyag-gyártással is, még inkább az ember szolgálatába állítva ezzel a bioszférát, ezzel tovább növelve az élővilágra nehezedő humán nyomást (ez a külső kontroll növelése).

A 6. ábráról jól leolvasható, hogy az 1961–2013-as időszakban elsősorban a külső kontroll jelentős növekedését tapasztalhatjuk (hát még ha évezredes léptékben gondolkodnánk), miközben nagy átlagban az emberiség komfortja is növekedett, a belső kontroll csökkent. E két erő eredőjeként a világnépesség is jelentősen növekedett, amint arra korábban is utaltunk. A külső kontroll révén létrehozott, az ember számára jól hasznosítható ökológiai teret kitöl-

[17] Energetikailag egy nagyságrenddel hatékonyabb közvetlenül elfogyasztani a növényeket, mint kerülőúton: azaz állatokkal feletetni az élelmiszereket (takarmányozás), és állati eredetű élelmiszerekkel jutni a szükséges energiamennyiséghez, hiszen az állatok a bejutó energia nagy részét életfunkcióik (légzés, mozgás stb.) fenntartására használják.

töttük népességgel (lásd a trendvonalat, amint az átmetszi az izonépesség vonalakat) *és* fogyasztással/komforttal, amit a belső kontroll csökkenése jelez. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a jelentős népességnövekedés ellenére is mindvégig képes volt az emberiség az anyagi komfortját növelni (belső kontrollját csökkenteni), és ez nem pusztán az elmúlt bő ötven évre, hanem évezredes, történelmi léptékben is igaz. (Európa, az Egyesült Államok és Afrika átlagos komfortszintjét egy-egy vízszintes vonallal be is jelöltük.)

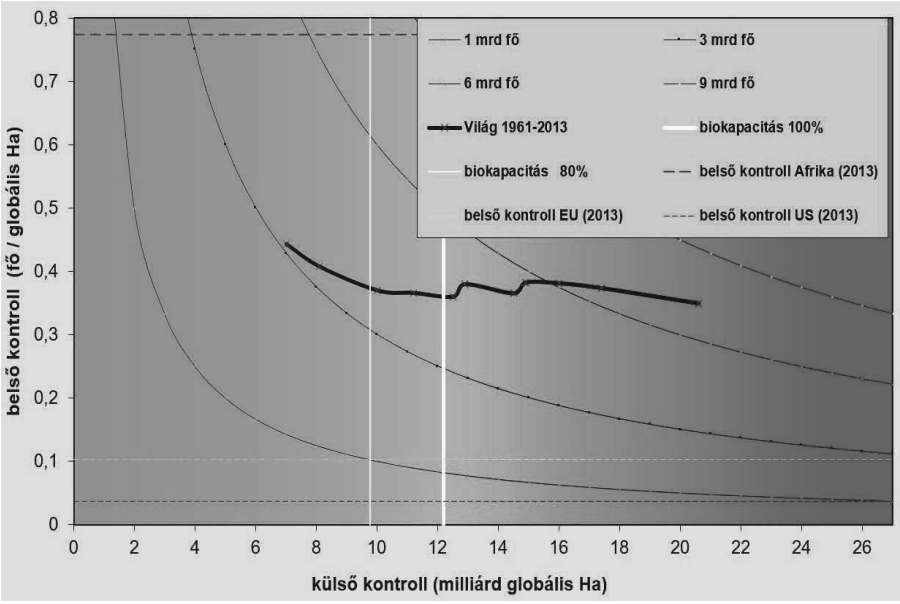

6. ábra**:** Az emberi népesség alakulása a belső és a külső kontroll eredőjeként meghatározva (1961: bal oldali végpont, 2013: jobb oldali végpont; adatok a Global Footprint Network 2017-es adatbázisa alapján)

Tekintve az ökológiai tér fenntarthatatlan, virtuális részét, a környezetileg fenntartható szintre való visszalépést is érdemes a külső és a belső kontroll valamilyen kombinációjaként, eredőjeként értelmeznünk. Minthogy az ember számára alkalmas ökológiai tér nagyságát éppen a külső kontroll nagyságával azonosítottuk, ezért az ábráról leolvashatók az elmozdulás különböző stratégiai lehetőségei is. Csökkenő ökológiai tér esetén népességcsökkentésre és/vagy belső kontroll növekedésre lesz szüksége az emberiségnek: mindkettő olyasmi, amelyre globálisan és történelmi léptékben nem volt korábban példa.

2.3. TÁRSADALMILAG JÖVŐKÉPES ÉS KÖRNYEZETILEG FENNTARTHATÓ STRATÉGIÁK

Azon főbb lehetőségeket csoportosítva, amelyek ténylegesen is csökkentik a virtuális ökológiai teret, enyhítenek a túlzott mértékű külső kontrollon, egyfelől megkülönböztethetjük a „szép új zöld világ", másfelől pedig a „harmónia" felé vezető utat (7. ábra). (A külső kontroll további fokozása alighanem katasztrófával fenyeget, így ennek túlnépesedési, illetve túlkényelmi változataival itt nem foglalkozunk. Minthogy környezetileg egyik sem fenntartható, társadalmilag jövőképes entitás sem építheti ezekre a stratégiáját.)

A két fenntartható alapforgatókönyvet Kocsis (2010) alapján tárgyaljuk. Eszerint – a világ jelenlegi helyzetéhez képest – a 7. ábra bal alsó síknegyedébe való elmozdulást egy szép új zöld világ kialakítására történő igyekezetként értelmezhetjük. E stratégia a természet fölötti külső kontroll mérséklésével (az ökológiai tér virtuális részének csökkentésével) egyértelműen hozzájárul egy környezetileg fenntarthatóbb világ kialakításához, miközben támogatja az emberek belső kontrolljának további csökkenését (vagyis az anyagi komfort további növelését). E két cél együttesen is megvalósítható, mégpedig a népességszám radikális csökkentése árán (erőteljes népességkontroll). Ez a környezetvédelem kényelmes, nyugatinak nevezhető fajtája, amely a fogyasztás/komfort terén alig kíván önkorlátozást, és leginkább mások, jellemzően a harmadik világ korlátozását kívánja a szaporodás terén (vö. Connelly, 2008). Veszélyekkel teli út ez, amelyre a helyenként erőltetett születésszabályozás megjelenése is utal.[18] Tipikus esete ez annak, amikor ugyan környezetileg fenntartható egy stratégia, de társadalmilag nem jövőképes, saját normatív sztenderdjeink alapján (Csák, 2018), amely

[18] Érzékletes leírását adja egy ilyen világnak Aldous Huxley 1932-es Szép új világ című műve, ami alapján ezt a forgatókönyvet elneveztük. E rendszert a népesség totális kontrollja jellemzi, nemcsak mennyiségi, de minőségi értelemben is. Itt különféle technológiák és kábítószerek-vegyszerek rendszerszinten biztosítják az emberek maximális komfortját, akiknek jóformán semmilyen kényelmetlen belső kontroll gyakorlására nincs szükségük. Ha a humánum történelmi fejlődésének fokmérőjeként a szakadatlanul csökkenő belső kontrollt tekintjük, akkor e világgal szemben semmi kifogásunk nem lehet. S mégis, amennyiben létezik olyan személy, aki mesterséges, manipulatív befolyásoktól mentesen képes még e világra tekinteni, az üvöltve menekül egy emberibb és szabadabb – a regényben vademberek által lakott – rezervátumba.

a szabadság ilyetén csorbítását nem fogadja el. Éppen ezért mi a leginkább bizonyos harmóniaként jellemezhető stratégia mellett érvelünk (7. ábra, bal felső síknegyed).

Ez – a mai átlaghoz képest – nagyobb belső kontrollt követelne meg az emberek többségétől (anyagi értelemben átlagosan kevésbé komfortos életet), amit szabadabbnak és emberhez méltóbbnak tartunk [vö: élet, amelyet élni érdemes (Csák, 2018)], ellentétben azzal, ami a fejlettnek nevezett világ fogyasztói társadalmaiban, és mára szerte a Földön kibontakozni látszik (főleg anyagi javak által meghatározott törekvések és lét). Mindeközben a természeti környezet külső kontrollján, az élővilág erőteljes emberi szolgálatba állításán is enyhítenünk kell, ami környezetileg valóban fenntarthatóbbá teszi a rendszert. E szisztémában a külső kontroll csökkenésének, illetve a belső kontroll növekedésének az egyenlege alapján dől el, hogy a globális népesség végül is növekszik, csökken vagy stagnál (lásd a 7. ábrát). E felfogásban tehát nem a népesség abszolút nagysága az elsődleges, és így nincs szükség annak felvilágosult, az emberi méltósággal gyakran összeütközésbe kerülő kontrolljára (Greenhalgh, 2003)[19], még a természeti fenntarthatóság, a jövő nemzedékek iránti aggodalom jegyében sem. (Épp a jövő nemzedékek miatt fontosak a társadalmilag jövőképes struktúrák, entitások.)

Fontos tehát, hogy felismerjük az emberiség által a természeti környezet felett gyakorolt külső kontroll, illetve a belső kontroll (az élvezett anyagi komfort) mértékének és eredőjének fontos szerepét. Nem azt állítjuk tehát, hogy a népességszám nagysága lényegtelen, hanem azt, hogy ez a szám alapvetően a különféle kontrolltípusok eredőjeként határozódik meg (azaz inkább okozat, semmint ok egy összetett ok-okozati láncolatban, technikailag pedig a létszámkont-

[19] Természetesen a nemkívánt gyermek mint probléma összefüggésében (létszámkontroll) is léteznek a külső, illetve belső kontroll jegyeihez hasonló megoldások, hiszen itt is egy kedvező kimenet biztosítása (ebben az esetben a nem megszülető gyermek), vagyis a gyermekszületést valószínűsítő elemek kontrollja a tét. A különféle vegyszeres-mechanikus-műtéti születésszabályozási eszközöket külső kontrollhoz hasonlónak, míg a „természetes" női ciklus, illetve a „természetes" férfi testi működés jegyeinek a felismerésén és a cél érdekében történő alkalmazásán alapulókat belső kontrollhoz hasonlóknak tekintjük. Utóbbiak is tanulandók és tanulhatók, s ismeretük a tudományos haladásnak köszönhető (tehát nem „őskori", elavult módszerek).

roll révén valósítható meg), különösen ha a rendelkezésre álló ökológiai tér (niche) kitöltéséről szóló korábbi tézist is figyelembe vesszük. Ha tehát a környezeti fenntarthatóság és a humánum ügyét egyszerre viseljük szívünkön, vagyis ha nem elégszünk meg csak fenntartható alternatívákkal, hanem azokat egyben kívánatossá, így társadalmilag jövőképessé is szeretnénk tenni, akkor a környezeti fenntarthatóság iránti igyekezetünkben figyelmünket inkább az általunk gyakorolt kontroll típusaira és mértékére, semmint az igencsak szembeötlő abszolút népességszámra kell fordítanunk.

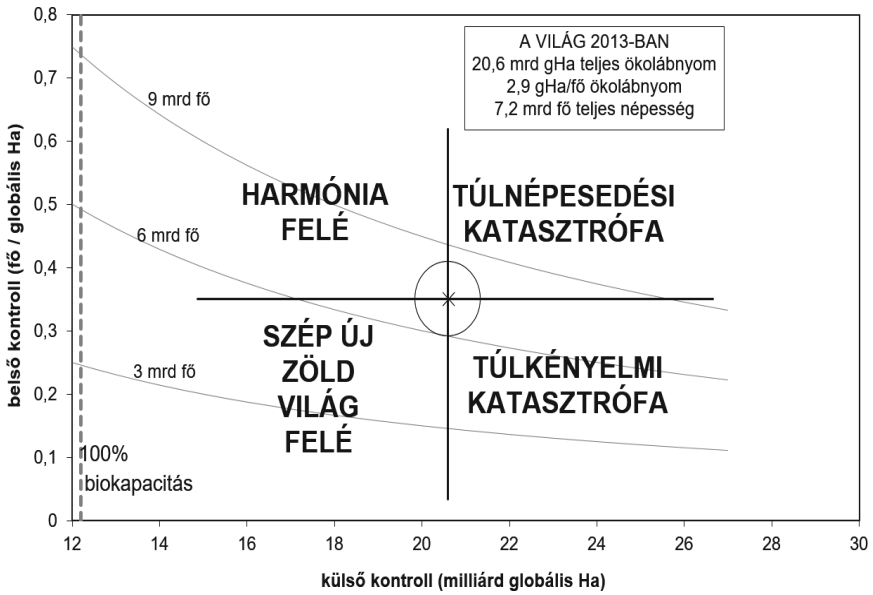

7. ábra: Katasztrófa-forgatókönyvek és környezetileg fenntartható stratégiák a belső és a külső kontroll által kifeszített térben (Kocsis, 2010 alapján)

2.4. BOLDOGSÁG (SZUBJEKTÍV JÓLLÉT) VS. BELSŐ KONTROLL (FŐ/ÖKOLÓGIAI LÁBNYOM)

A fenti, harmóniára törekvés kapcsán két fontos dolgot célszerű felismerni. Egyrészt, hogy a Homo sapiens, az emberiség, a történelme során volt már a belső kontroll olyan, magasabb szintjén, amilyet ez a stratégia megkövetel, azaz nem állítható, hogy a belső

kontroll fokozása nem lehetséges. Azt azonban mindenképp látni kell, hogy e magasabb belső kontroll aligha volt *önkéntes* (hiszen a mai komfort annak idején elképzelhetetlen volt, így lemondani sem kellett róla), hanem az adott kor technológiai színvonala határozta meg (amiképpen ma is).

Továbbá fölvethető e „harmónia felé" törekvő stratégiával kapcsolatban, hogy ez a történelem kerekének a visszaforgatása – amely vád gyakran el is hangzik radikálisabb környezetvédelmi stratégiák felvázolásakor. Valóban, történelmi léptékben folyamatosan nőtt a külső kontroll a sikeres technológiai innovációknak köszönhetően, nőtt a népességszám és csökkent a belső kontroll, azaz köznapibban fogalmazva egyre több ember élt egyre jobb átlagos anyagi életszínvonalon. Ez a humán projekt első szakaszának sikeres teljesítése. Társadalmilag jövőképes és környezetileg fenntartható stratégiánk pedig pont ennek a fordítottját kívánná: alacsonyabb külső kontroll magasabb belső kontroll mellett (mely erők eredőjeként mintegy kialakul a népességszám). (Lásd a 7. ábrát.)

Miért nem tekinthető tehát a történelem kerekének visszaforgatási kísérleteként jövőképesnek jelzett környezetstratégiánk? Egy esetleges globális környezeti katasztrófa egy kényszerekkel átszőtt, válságvezérelt pályára lökné az emberiséget, amint azt sokan és sokféleképp felvázolták már (sajnos olykor konkrét időpontokat is közölve ezek bekövetkeztére, melyek rendre elmaradtak). Felelős gondolkodónak, amint az a társadalmi jövőképesség lényege is, épp ezen katasztrofális kényszerpálya elkerülése volna a célja. A kihívás tehát – a történelemben először – az, hogy ne töltsük ki a technológiáink révén elért, rendelkezésre álló ökológiai teret népességgel és/vagy komforttal, illetve ne bővítsük tovább ezt a teret, még ha képesek volnánk is rá. Így a történelemben először jelenne meg a „megtehetnénk, de nem tesszük" motívuma, azaz a rendelkezésre álló, hatalmas külső kontroll gyakorlására alkalmas technológiáink józan, előre megfontolt *nem* használata. A szinte a teljes földi élet kipusztítására alkalmas nukleáris arzenálunk – egyelőre (?) – sikeres nem használata e képességünk meglétére utal, bár a párhuzam nem tökéletes. Hiszen itt nem pusztító, hanem – első látásra – építő technológiák nem használatáról, illetve a lehetőségekhez képest kevésbé intenzív használatáról van szó. Ki gondolna például az éhezők millióit megmentő,

intenzív műtrágyázáson alapuló indiai „zöld forradalomra" pusztító lehetőségként?! (A zöld forradalom sikeresen növelte meg az ottani ökológiai teret, kevesebb lett az éhező, ám időközben ott tovább nőtt a népesség.) Ez azonban, ebben a léptékben, környezetileg fenntarthatatlan, társadalmilag jövőképtelen.

A kihívás nagyságát jól szemlélteti az az összefüggés, amely az egy főre jutó ökológiai lábnyom (ez az 5. ábra szerinti belső kontroll reciproka) és a szubjektív jóllét (boldogság)[20] aktuális értékeit egy ábrában összegezi (8. ábra).[21] Az ábrán a magasabb pozícióban lévő pontok mint országok alacsonyabb belső kontrollal (nagyobb anyagi komforttal) rendelkeznek, míg az ábra jobb oldalán a magasabb szintű elégedettséget, boldogságot mutató országok találhatók. Az ábra alapján feltűnő az a trend, miszerint a nagyobb komfort egyben nagyobb boldogságra is vezet, és fordítva. Nem meglepő. Ideális azonban az ábra jobb alsó sarka volna, ahol a – jelen átlaghoz képest – magas belső kontroll egyben magas boldogsággal is párosul. Ezen ideának a legjobban jelenleg néhány latin-amerikai ország felel meg (Costa Rica, Brazília stb.). (A 8. ábrán Magyarország az ábra közepén található, Kína közelében, mind a boldogságot, mind a belső kontrollt tekintve a világ átlagához közeli értékekkel.)

Minderre egy másik elemzési eszköz, a Boldog Bolygó Index (Happy Planet Index) is kiválóan felhívja a figyelmet. Ez a boldogságot az egy főre jutó ökológiai lábnyommal (belső kontrollal) korrigálja, a kettő hányadosát képezve, és figyelembe veszi még a születéskor várható élettartamot (illetve újabban már

[20] A szubjektív jóllétet többnyire a következő kérdésre adott válasszal mérik a kérdőívekben: „Mindent egybevetve mennyire elégedett Ön a jelenlegi életével? A nulla jelenti, hogy »nagyon elégedetlen«, a 10-es pedig, hogy »nagyon elégedett«. Hová helyezné el önmagá tezen a skálán?" (vö. http://www.gallup.com/poll/122453/understanding-gallup-uses-cantril-scale.aspx (2017. 09. 06-i állapot szerint.)

[21] Ha a szubjektív jóllét helyett valamilyen „objektív" jóléti mutatót emelünk az elemzésbe, például az ENSZ által kifejlesztett emberi fejlődés indexét (HDI, Human Development Index), akkor is az látszik, hogy az emberiség egyelőre elkerüli a magas jól(l)ét és a környezeti fenntarthatóság ötvözetét, bár entitásonként, jelen esetben országonként, jelentős eltérések vannak. (Ilyen ábrát e tanulmányban nem közlünk. Lásd például http://www.footprintnetwork.org/our-work/sustainable-development (2017. 09. 06-i állapot szerint.)

a jövedelemegyenlőtlenséget is). Ezen mutató alapján az országok rangsorolhatók (Jeffrey et al., 2016), s e listákat szintén a latin-amerikai országok vezetik. Ezen országokban viszonylag magas belső kontroll érvényesül, miközben a boldogságszint is meglehetősen magas. A lista végén pedig főként fekete-afrikai országok találhatók, amelyek környezeti értelemben ugyan fenntarthatók volnának, ám itt kevéssé találunk példákat olyan életre, amelyet érdemes volna élni (Csák, 2018), tehát nem jövőképesek. Ezt az ottani lakosság is érzi: a világ legboldogtalanabb régiójáról van szó. A 8. ábrán ezek az országok a bal alsó sarokban találhatók.

Bár a Boldog Bolygó Index a várható élettartam és a jövedelemegyenlőtlenség mutatóba emelésével fontos szempontokat hoz az elemzésbe, mégis látnánk értelmét egy kevésbé komplikált, faék egyszerűségű mutató kialakításának. Ez az egy főre jutó ökológiai lábnyom és a szubjektív jóllét hányadosa, illetve, mivel a belső kontroll az egy főre jutó ökológiai lábnyom reciproka, a képlet átrendezésével a belső kontroll és a szubjektív jóllét szorzataként is megkapjuk (5. ábra, bal oldali háromszög összefüggései). Ezt az értéket száraz, technikai értelemben boldogsághatékonyságnak, szárnyalóbb, kommunikációs szempontból szerencsésebben pedig égi lábnyomnak nevezhetjük. Az égi lábnyom tehát a földi, materiális lábnyom, vagyis az ökológiai lábnyom mintegy kiegészítője az emberi jóllét (teljesség) szempontjából, és a természettudományos vonatkozásokat ötvözi az emberi boldogság társadalomtudományi területével.

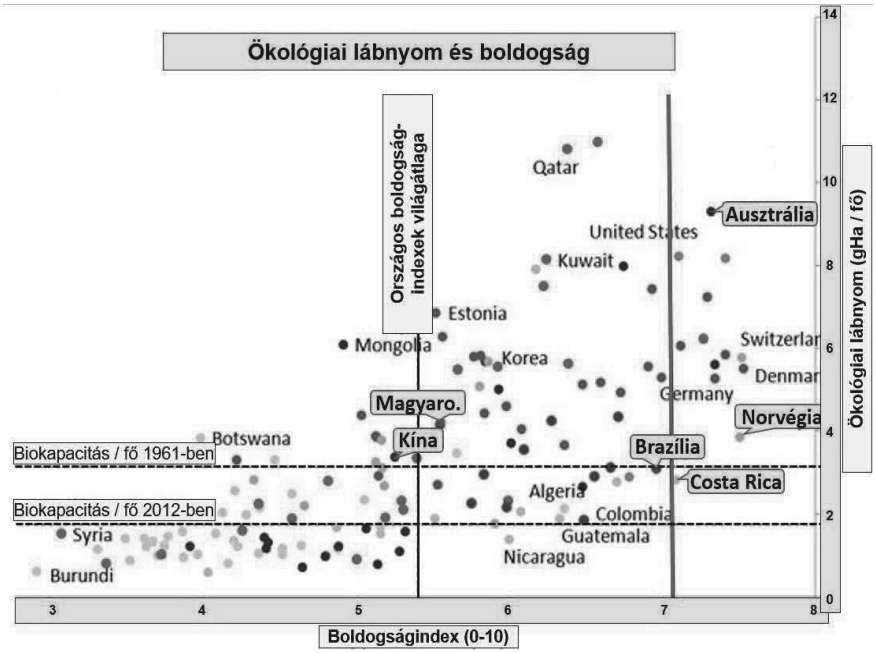

8. ábra: A belső kontroll (egy főre jutó ökológiai lábnyom) és a boldogság (szubjektív jóllét) kapcsolata 2012-ben
(Forrás: http://www.footprintnetwork.org/2016/03/25/imagine-happiness-treading-lightly-earth/ 2017. 08. 31-i állapot alapján)

Fontos kutatási irány lehet a társadalmi jövőképesség szempontjából, hogy különféle társadalmi entitások égi lábnyomot (boldogsághatékonyságot) illető eltérő teljesítménye a külső és a belső kontroll tekintetében mire vezethető vissza, az esetleges jó példa miként volna átvehető a kevésbé jól teljesítők számára. Így például miért van az, hogy – az adatok szerint – Ausztrália és Norvégia teljesen eltérő belső kontroll mellett ugyanakkora boldogságra képes, illetve hogy Kína (Magyarország), illetve Brazília ugyanakkora belső kontroll mellett teljesen eltérő boldogság elérésére képes (vagyis az égi lábnyomuk nagysága és összetétele meglehetősen eltérő). Mindezek kutatása országoknál, nemzeteknél kisebb társadalmi entitásokra is vonatkoztatva, fontos későbbi feladat volna.

2.5. EGY JÓ GYAKORLAT: AZ ÖNKÉNTES EGYSZERŰSÉG

A létszámkontroll *önkéntes* alkalmazása, amely által a belső kontroll csökkenthető, egyedülálló humán sajátosság, nemigen találunk az állatvilágban példát arra, hogy egy faj – saját komfortja, jóllétérzete tudatos növelése érdekében – ne töltené ki *egyedszámmal* az amúgy rendelkezésére álló ökológiai teret. Az ember azonban képes erre, és ezért nem pusztán az emberiség létszáma, hanem a világnépesség és az egy főre jutó átlagos anyagi komfort (fogyasztás) szorzata alapján következtethetünk a rendelkezésre álló ökológiai tér nagyságára *(I = P * A)*. A komfortot tekintve persze nem egyenlő minden ember, ezek átlagértékek, a népesség és a komfort között pedig sajátos átváltás (trade-off) értelmezhető, amelyet ki-ki egyénként, közösségként, országként – tehát valamilyen társadalmi entitásként – a saját értékrendje alapján határozhat meg. (Természetesen e választás részben az oly sokat kárhoztatott anyagi, jövedelmi stb. egyenlőtlenségeknek is az *egyik* forrása; érdemes volna az egyenlőség-igazságosság eszméjét és problémáját ebben a perspektívában is gyakrabban vizsgálni.)

Tehát ha nem országos szinten vizsgálódunk, mely szint gazdasági-fenntarthatósági adatokkal kétségkívül a legjobban lefedett, akkor helyi szinten számos jó gyakorlatot találhatunk. Nem feltétlenül kell Latin-Amerikáig mennünk. És természetesen az Egyesült Államokig sem (vö. Takács-Sánta, 2017), ám az *önkéntes egyszerűség* (voluntary simplicity) mozgalmának ottani felbukkanása és valamelyes terjedése igencsak figyelemre méltó jelenség, hiszen a világ egyik legfejlettebb, leggazdagabb, sok szempontból példaként szolgáló országáról van szó (persze nem a környezeti fenntarthatóság szempontjából tekintik példának). A mozgalom filozófiája és gyakorlata jól rávilágít a fogyasztás belső kontrolljában rejlő humán potenciál kiaknázásának a lehetőségére, mely nem lemondás, hanem megnyílás egy tágabb, szabadabb emberi teljesség felé, amely a társadalmi jövőképességnek is az alapja (Csák, 2018).

Érdemes tehát néhány szempontból megvizsgálni azt az életvitelt, amelyet a szubjektív jóllét (boldogság) magas szintje és az anyagi növekedéssel és konzumerizmussal szembeni ellenállás egyaránt jellemez. Mind elméleti, mind pedig gyakorlati szinten erősnek tekinthető az önkéntes egyszerűség mozgalma (Gregg, 1936, El-

gin–Mitchell, 1977, Elgin, 1993). A mozgalom iránti érdeklődés továbbra is széles körű (Schreurs, 2010; Gambrel–Cafaro, 2010; Jackson, 2008, Gandolfi–Cherrier, 2008; Shi, 2007; de Graaf–Wann–Naylor, 2005; Etzioni, 2004; De Geus, 2003). A szerteágazó koncepció minden részletét nem áll módunkban e helyütt kibontani, elsősorban a tipikus önkéntes egyszerűsítőt jellemző tényezőket mutatjuk be.

Az önkéntes egyszerűség elmélete és gyakorlata a fogyasztói társadalommal szembeni intézményesült ellenállásnak is tekinthető. Az önkéntes egyszerűség lényege az olyan életvitel, amely kifelé egyszerű arcot mutat, ám befelé gazdag (Elgin, 1993). Gyökerei többek között felfedezhetők a puritánok legendás mértékletességében és önállóságában, Thoreau (1854) természetközeli víziójában a Walden tó partján, Emerson gyakorlati és spirituális elhivatottságában az egyszerű élet és az emelkedettség mellett, valamint az olyan spirituális vezetők – persze eltérő súlyú – tanításaiban és társadalomfilozófiájában, mint Jézus és Gandhi. Az önkéntes egyszerűség szószólói szerint a jelenben tapasztalható társadalmi és környezeti válság további érv ezen elképzelések mellett, arra sarkallva az embereket, hogy társadalmilag és környezetileg felelős módon éljék az életüket. (Az önkéntes egyszerűségről, illetve annak kritikájáról bővebben lásd Kocsis, 2002b, 3. és 4. fejezetek.) Elgin és Mitchell (1977) klasszikussá lett írása alapján az önkéntes egyszerűség öt alapértékét különböztethetjük meg: anyagi egyszerűség, emberi lépték, önállóság, ökológiai tudatosság és személyes növekedés.

De kik is az önkéntes egyszerűsítők? E tekintetben fontos információkra lelhetünk, ha a kérdésre a mozgalmat kutatók kérdőíveiben keressük a választ. Shama és Wisenblit (1984) önkéntes egyszerűsítőket azonosítani hivatott tételmondatait az újabb empirikus kutatások is gyakran alkalmazzák. (1) Hiszek az anyagi egyszerűségben, azaz csak a szükségleteim mértékében vásárlok és fogyasztok. (2) Hiszek a kicsi szép-elvben (vö. Schumacher, 1980), például a kisebb autót előnyben részesítem egy nagyobbal szemben. (3) Egy termék funkciója fontosabb, mint a kinézete. (4) Előnyben részesítem a személyes növekedést a gazdasági növekedéssel szemben. (5) Az életem fölött nagyobb kontrollra törekszem, például tartózkodom a részletre vásárlástól. (6) Ökológiailag tudatosnak tartom

magam (Shama–Wisenblit, 1984, 233. o.). Természetesen az állításokkal való egyetértés alapján mért értékek és meggyőződések szoros kapcsolatban állnak egy alacsonyabb anyagigényű életvitel megvalósításával, a belső kontroll nagyobb mértékű alkalmazásával.

Az önkéntes egyszerűség gyakorlatát vizsgáló kérdőívek gyakran a válaszadók mindennapos tevékenységét firtatják. A jó harminc éve Kaliforniában elképzelhető tevékenységek, amely régió akkor és azóta is a világ anyagi értelemben legfejlettebbjei közé tartozik, mára szerte a világon jellemzővé váltak. Így Dorothy Leonard-Bartonnak az egykori 1981-es Kaliforniában lekérdezett kérdőíve ma már általánosabb érvényű és továbbra is számos olyan kutatásban használják, mely az életstílust és a környezeti fenntarthatóságot az önkéntes egyszerűség keretében vizsgálja (Alexander–Ussher, 2012; Schreurs–Martens–Kok, 2012; Merrick, 2012; Chhetri–Stimson–Western, 2009; Hamilton–Denniss, 2005; Huneke, 2005; Grigsby, 2004; Craig–Hill, 2002; Pierce, 2000).

Az előzőeknek megfelelően tehát a tipikus önkéntes egyszerűsítő vásárlás helyett maga készíti az ajándékait; kerékpározik sportolási, rekreációs vagy közlekedési céllal; az újságpapírokat, üvegpalackokat újrahasznosítja vagy szelektív gyűjtőbe viszi; az önállóság érdekében képzi magát (például szobafestés); tudatosan mellőzi a húst a főétkezések során; turkálóban vásárol ruhákat; nagyobb bútorokat is használtan vásárol (kb. 5000 forint érték felett); családi használatra bútorokat vagy ruházatot készít; készpénz nélküli barterügyletekben vesz részt; zöldségeket termel nyáron, otthoni fogyasztásra (Leonard-Barton, 1981; pp. 250–251.; a listát rövidítettük). Tekintettel az előbbiek *önkéntes* jellegére (ha kényszerűen jelennek meg a fentiek, akkor inkább anyagi szegénységről beszélhetünk), jó okkal feltételezhetjük, hogy az önkéntes egyszerűsítők képesek fékezni a gazdaság anyagfelhasználását, így a környezetterhelését is.

Fontos megjegyeznünk, hogy nagy jelentősége lehet az előzőekhez hasonló cselekedetek kialakulásában a megfelelő *struktúrák* kialakításának is: például vannak-e megfelelő, biztonságos kerékpárutak, elérhetőek-e a közelben a szelektív hulladékgyűjtők, illetve a közvetlen cserekereskedelmet vagy a helyi pénzek kialakulását

támogatja-e az állam vagy pusztán adóelkerülést lát benne (s ennek megfelelően üldözi). Mindezek felvetik a felülről jövő, józan politikai irányvonal alapján elősegített, mintegy formalizált belső kontroll kialakításának a lehetőségét és fontosságát is.

Maslow (1954) emberi alapszükségletekről szóló tézisébe jól illeszkedik az a feltételezés, hogy az önkéntes egyszerűség akkor válhat vonzóvá, amikor az emberek a *fizikai-fiziológiai* alapszükségleteiket már teljesen és *biztonsággal* kielégítették. „*Az önkéntes egyszerűség így nem a hajléktalan, hanem inkább a sikeres vállalati jogász előtt nyitva álló út. Szingapúrban realitás, s nem Ruandában. Így aztán a szegényeket, illetve a szegénység küszöbén állókat arra ösztökélni, hogy kevésbé keressék a fogyasztásból származó örömöket, egyenlő annak a teljes figyelmen kívül hagyásával, hogy az emberi alapszükségletek hierarchiája és a fogyasztás között alapvető a kapcsolat. Az állandó aggodalom csak akkor foszlatható szerte, ha az emberi lény alapvető komfort iránti szükségletei kellően és biztonsággal kielégültek.*" (Etzioni, 2004, p. 415.). Így a konzumerizmus, nem pedig maga a fogyasztás az, amelyet az önkéntes egyszerűség korlátozni kíván (Etzioni, 2004, p. 416.).

Mindez rámutat arra a problémára is, hogy nem minden társadalmi entitás lehet abban az állapotban, hogy számára járható útként mutatkozzon az önkéntes egyszerűség, és így nem is tekinthető univerzálisan követhető stratégiának. Valójában az alapszükséglet (necessity), az anyagi kényelem (convenience) és a túlzás (excess) sarokpontjai által jellemezhető kontinuum mentén kell a fenntartható pozíciót megtalálnunk. Ennek művészeteként értelmezhető az önkéntes egyszerűség, amely társadalmilag jövőképes, hiszen az élni érdemes élet lehetőségét is felkínálja.

3. KÖVETKEZTETÉSEK

A humán projekt első szakasza bizonyosan lezárult: a Föld benépesült, a teljes rendszert a képünkre alakítottuk. Nincs olyan szeglete a Földnek, ahol emberi (antropogén) hatás ne volna kimutatható, és igen nagy mértékben úgy működik a rendszer, az élővilág, a bio-

szféra, hogy az az ember számára a lehető legnagyobb gazdasági-társadalmi hasznot hajtsa. Az antropocén földtörténeti korszakát éljük. Mindezt az ember által hajtott technológiai fejlődés révén értük el. A siker lenyűgöző, az ember dicséretet érdemel, iskolai osztályzattal élve: csillagos ötös.

A humán projekt második, a 21. században mielőbb induló/indítandó szakasza azonban legalább akkora kihívásokat hordoz, mint az első. A létrejött rendszer ugyanis túlszaladt: túlteljesítettük a tervet, korrekcióra van szükség. A technológiai fejlődés, amellyel sikeresen kitágítottuk az ember számára rendelkezésre álló ökológiai teret, az ipari forradalom idején indult – illetve abban gyökerező – *antropocén* korszakban nagymértékben támaszkodott és támaszkodik kimerülő természeti és energiaforrásokra, elsősorban a fosszilisenergia-hordozókra. Technológiáink révén ma már elképesztő mértékű külső kontrollra vagyunk képesek természeti környezetünk felett, ám ez hosszabb távon semmiképp sem fenntartható. Vajon kellően sapiens lesz-e a Homo, hogy ezt felismerje, és a második történelmi szakaszban erőforrásait, valamint kreativitását e probléma megoldásának szentelje?

A környezeti fenntarthatóság elérése – amelyet semmi esetre sem egy statikus, változatlan állapotként kell felfognunk – feladattá lett a számunkra, nekünk, embereknek, aktív cselekvőként kell megvalósítanunk, beleértve az emberi *személy*eket megfelelő irányba terelő struktúrák kialakítását is. Ez utóbbi a téma fontos, politikai vonatkozása, amelyet e tanulmányban nem volt módunk tárgyalni. Ekkor azonban joggal bízhatunk benne, hogy megvalósul a társadalmi jövőképesség a különféle entitások szintjén, azaz végső soron mi magunk leszünk azok, akik fönnmaradunk.

A túlzott nagyságúra tágított ökológiai tér általunk történő, aktív zsugorítása aligha lesz egyszerű, hiszen e teret maradéktalanul belaktuk és belakjuk: népességgel és anyagi komforttal, pontosan úgy, ahogy – a természettudomány törvényeinek megfelelően – idővel minden faj kitölti a rendelkezésére álló ökológiai teret (niche-t), népességgel. A technológiai fejlődés sosem szólt ökológiai terünk zsugorításáról. Épp ellenkezőleg, e tér megnövelését tette lehetővé, illetve e téren belül a problémák átrendezését, átstrukturálását biztosítja (például fosszilis erőmű helyett nukleáris erőművet ajánl

a maga más környezeti problémáival; katalizátort, amely a légszennyezést veszélyes hulladékká alakítja vagy magasabb kéményt, melyen ugyanannyi szennyező anyag távozik, ám a környezet öntisztító szolgáltatását hatékonyabban igénybe veszi). Az ökológiai téren belüli átrendeződést okozó technológiai változás révén idő nyerhető, de a túllövés problémája továbbra is fennmarad. Ugyanakkor a nem technológiai megoldásért az embernek nem kell messzire nyúlnia, épp csak saját emberi mivoltáig. A kreativitás, a humán potenciál – amellyel a mára látható elképesztő mértékű fejlődést és környezetátalakítást megvalósítottuk – talán nem teszi légből kapottá azon optimista tételünket, miszerint képesek vagyunk és leszünk önmagunk önkéntes belső kontrolljára is.

A belső kontroll, amellyel a technológiai, külső kontroll által létrehozott, ám hosszú távon környezetileg fenntarthatatlan anyagi komfort *egy részéről* kellene lemondanunk, kétségkívül létezik és működik. Történelmi léptékben éltünk már – a maihoz képest – magasabb belső kontrollra kényszerítő korszakokban; még a ma élők közül is sokan emlékezhetünk például a klimatizálás nélküli nyári létezés „megpróbáltatásaira". Könnyű hozzászokni a kényelmeshez – a lemondás azonban sokkal nehezebb róla! Ugyanakkor mindez nem a történelem kerekének a visszaforgatása, egy, a másszunk vissza a fára címkével könnyen ellátható, mélyökológiával rokonítható stratégia. Ha csak olyan kényszerekről tudunk beszélni, amelyek szükségszerűen a *boldogtalanság* forrásai, akkor akár nyugodtan ki is élvezhetjük az utolsó időszak materiális áldásait. A majdan bekövetkező korrekció, a kényszerű visszatérés egy környezetileg valóban fenntartható szintre magától is törvényszerűen bekövetkezik – persze súlyosabb emberi és ökológiai áldozatok árán.

Felelős gondolkodóként épp e katasztrófa elkerülésén kell dolgoznunk, társadalmilag jövőképes *és* környezetileg fenntartható stratégiák kidolgozásával. A belső kontroll működését számos mai egyéni példa és közösségi mozgalom példázza, mi e tanulmányban az Egyesült Államokból származó önkéntes egyszerűséget mutattuk be. Ez alapján a belső kontroll növekedése (az anyagi komfort egy részéről való lemondás) párosulhat a boldogság (szubjektív jóllét) növekedésével – sőt, sok esetben ez tűnik az egyetlen járható útnak, ha a boldogságot mint célt magában tekintjük (és eltekintünk a környezeti fenntarthatóságtól). Így vállalható, sőt egyenesen üdvözítő,

az emberi mivoltban szervesen gyökerező stratégiához jutunk. A kevesebb több! A jelenség az általunk *égi lábnyom*nak nevezett fogalom bevezetésével könnyen értelmezhető, kommunikálható és vonzóvá tehető: az ember olyan erőforrás birtokában van, amelyet az anyagi korlátok nem érintenek, a benne rejlő potenciál pedig a technológiai fejlődést lehetővé tevő emberi kreativitáshoz fogható. Az égi lábnyom növelése (a nagyobb elégedettséggel párosuló belső kontroll) az egyénnél magasabb entitások szintjén azonban valóságos művészet, és az ennek megfelelő politikai stratégia kialakítása és megvalósítása ugyanúgy tanulandó, ahogy a természeti környezetünk feletti külső kontroll gyakorlása is. Ez a humán projekt reménybeli második, új szakaszának legfontosabb feladata, amely az egyetlen olyan stratégiának látszik, mely társadalmilag jövőképes *és* környezetileg fenntartható.

IRODALOMJEGYZÉK

Alexander, S.–Ussher, S. (2012): The Voluntary Simplicity Movement: A multi-national survey analysis in theoretical context, Journal of Consumer Culture 12, pp. 66–86.

Ambrus L. (2017): Jövőképesség és politikai társadalom. (Kézirat) Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont, Budapest

Bihari Z.–Antal Zs.–Gyüre P. (2008): Természetvédelmi ökológia. Digitális tankönyv, Debreceni Egyetem, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0032_okologia/index.html (2017.08.31-i állapot szerint.)

Brundtland, G. H. et al. (1987): Our Common Future – The World Commission on Environment and Development; Oxford University Press, magyarul: Közös jövőnk; Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1988

Borlaug, N. E. (2002): Feeding a World of 10 Billion People – The Miracle Ahead; In Vitro Cellular & Developmental Biology – Plant 38, pp. 221–228.

Boulding, K. E. (1966): The economics of the coming spaceship Earth. In: Jarrett, H. (szerk.): Environmental Quality in a Growing Economy. Johns Hopkins Press, Baltimore, pp. 3–14., magyarul: Az eljövendő "Föld űrhajó" gazdaságtana. In: Pataki Gy.–Takács-Sánta A. (szerk.): Természet és gazdaság – Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény. Typotex Kiadó, Budapest, 2004

Chhetri, P.–Stimson, R.–Western, J. (2009): Understanding the Downshifting Phenomenon: A Case of South East Queensland, Australia, Australian Journal of Social Issues 44(4)

Connelly, M. (2008): Fatal Misconception – The Struggle to Control World Population; Harvard University Press, Cambridge, MA

Craig, Lees M.–Hill, C. (2002): Understanding Voluntary Simplifiers. Psychology and Marketing, 19(2), pp. 187–210.

Csák J. (2018): A társadalmi jövőképesség normatív koncepciója.In: jelen kötet. pp. 35–68.

Daly, H. E. (1982): The Ultimate Resource by Julian Simon. Review, Bulletin of the Atomic Scientists, January

Daly, H. E. (1996): Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development. Beacon Press, Boston

De Geus, M. (2003): The End of Over-Consumption: Towards a Lifestyle of Moderation and Self-Restraint, International Books, Utrecht

de Graaf, J.–Wann, D.–Naylor, T. (2005): Affluenza: The All-Consuming Epidemic. második kiadás, Berret–Koehler, San Francisco

Diamond, J. (2007): Összeomlás: Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez. Typotex, Budapest

Ehrlich, P. R. Holdren, J. P. (1971): Impact of Population Growth – Complacency concerning this component of man's predicament is unjustified an counterproductive. Science 171(3977), március 26. pp. 1212–1217.

Elgin, D. (1993): Voluntary Simplicity: Toward a Way of Life That Is Outwardly Simple, Inwardly Rich, Revised Edition, Morrow (first published in 1981), New York

Elgin, D.–Mitchell, A. (1977): Voluntary Simplicity (3), The Co-Evolution Quarterly, Summer, pp. 4–19.

Emerson, R. W. (2012): Természet, ember, társadalom. Fapadoskönyv.hu Kiadó, Budapest

Etzioni, A. (2004): The Post Affluent Society, Review of Social Economy 62(3), pp. 407–420.

FAO (2015): The State of Food Insecurity in the World 2015. http://www.fao.org/3/a-i4646e.pdf (2017. 09. 05-i állapot szerint.)

Gambrel, J. C.–Cafaro, P. (2010): The Virtue of Simplicity, Journal of Agricultural and Environmental Ethics 23, pp. 85–108.

Gandolfi, F.–Cherrier, H. (szerk.) (2008): Downshifting. A theoretical and practical approach to living a simple life. Icfai University Press, Hyderabad

Georgescu-Roegen, N. (1971): The Entropy Law and the Economic Process; University of Alabama Distinguished Lecture Series, No. 1, (magyarul: Az entrópia törvénye és a gazdasági probléma; in. Pataki Gy.–Takács-Sánta A. (szerk.): Természet és gazdaság – Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény; Typotex, Budapest, 2004, pp. 41– 54.)

Greenhalgh, S. (2003): Science, Modernity, and the Making of China's One-Child Policy; Population and Development Review 29 (2), 2003. június, pp. 163−196., magyarul Tudomány, modernitás és a kínai egykepolitika megalkotása, Kovász 14(1–4), pp. 53–97.

Gregg, R. (1936): Voluntary Simplicity. Visva-Bharati Quarterly, August, reprinted in The CoEvolution Quarterly, 1977, Summer, 20–7.

Grigsby, M. (2004): Buying Time and Getting By: The Voluntary Simplicity Movement. State University of New York Press, Albany

Hamilton, C.–Denniss, R. (2005): Affluenza: When Too Much is Never Enough, Allen & Unwin, Crows Nest, NSW

Huneke, M. E. (2005): The Face of the Un-Consumer: An Empirical Examination of the Practice of Voluntary Simplicity in the Unites States, Psychology & Marketing 22(7), pp. 527–550.

Hutchinson, G. E. (1957): Concluding remarks. Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology 22(2), pp. 415–427. http://artifex.org/~ecoreaders/lit/Hutchinson1957.pdf (2017.08.31-i állapot szerint.)

Jackson, T. (2008): The Challenge of Sustainable Lifestyles. In: State of the World 2008, The Worldwatch Institute, pp. 45–60.

Jeffrey, K.–Wheatley, H.–Abdallah, S. (2016): The Happy Planet Index 2016 – A global index of sustainable wellbeing. New Economics Foundation (NEF), UK

Kerekes S. (1998): A környezetgazdaságtan alapjai. Egyetemi jegyzet, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Budapest

Kerekes S.–Szlávik J. (2003): A környezeti menedzsment közgazdasági eszközei − Környezetvédelmi kiskönyvtár 2., KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest

Kocsis T. (1998): Szennyezéselhárítás és technológiai fejlődés a környezetgazdaságtanban – mikroökonómiai elemzés, Közgazdasági Szemle, október, pp. 954–970.

Kerekes S.–Marjainé Szerényi Zs.−Kocsis T. (2018): Sustainability, environmental economics, welfare. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/3658 (2018. 11. 08-i állapot szerint.)

Kocsis T. (2002a): Állam vagy piac a környezetvédelemben? – A környezetszennyezés-szabályozási mátrix. Közgazdasági Szemle 49, pp. 889–892.

Kocsis, T. (2002b): Gyökereink – Örömről és gazdagságról egy világméretű fogyasztói társadalomban. Kairosz Kiadó, Budapest

Kocsis T. (2010): Létkérdések: Önkényuralom és népesedés a bioszférában. Kovász 14(1–4), pp. 3–52.

Kocsis T. (2014): Is the Netherlands sustainable as a global-scale inner-city? Intenscoping spatial sustainability. Ecological Economics 101, pp. 103–114.

Leonard-Barton, D. (1981): Voluntary simplicity lifestyles and energy conservation, Journal of Consumer Research, vol. 8, pp. 243–252.

Malthus, T. R. (1798): An Essay on the Principle of Population. magyarul: Tanulmány a népesedés törvényéről. Politzer Zsigmond és fia, Budapest, 1902

Maslow, A. (1954): Motivation and Personality, Harper and Row, London, New York

Merrick, H. (2012): Promoting sustainability and simple living online and off–line: An Australian case study, First Monday 17(12)

Nash, J. A. (2000): Toward the Revival and Reform of the Subversive Virtue: Frugality. In: Chapman, A. R.–Petersen, R. L.–Smith-Moran, B. (szerk.): Consumption, Population, and Sustainability: Perspectives from Science and Religion. Island Press, Washington, DC, Covelo, California, 2000, pp. 167–190.Magyarul: A mértékletesség felforgató erényének felelevenítése és megújítása felé. Kovász 4(1–4), pp. 25–52.

Pierce, L. (2000): Choosing simplicity, real people finding peace and fulfillment in a complex world. Gallagher Press, Carmel, CA

Quinn, D. (1992): Ishmael; Bantam Books, New York. Magyarul:Izmael; Föld Napja Alapítvány, Budapest, 1993

Schreurs, J. (2010): Living with less: Prospects for sustainability. Schrijen-Lippertz, Maastricht

Schreurs, J.–Martens, P.–Kok, G. (2012): Meet the Dutch downshifters: How people adjust consumption expenditures, experience downsizing and contribute to sustainability, International Journal of Home Economics 5(2), pp. 290–306.

Schumacher, E. F. (1980): Small is Beautiful, London: Century Hutchinson Publishing Group. Magyarul: A kicsi szép – Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról. Katalizátor Könyvkiadó, Budapest, 2014

Shama, A.–Wisenblit, J. (1984): Values of voluntary simplicity: Lifestyle and motivation, Psychological Reports, vol. 55, pp. 231–240.

Shi, D. (2007): The Simple Life: Plain Living and High Thinking in American Culture, Revised Edition, University of Georgia Press, Athens

Simon, J. L. (1981): The Ultimate Resource; Princeton University Press, Princeton

Smith, B. D.–Zeder, M. A. (2013): The onset of the Anthropocene. Anthropocene 4, pp. 8–13.

Szántó Z. O. (2018): A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója. In: jelen kötet. pp. 13–34.

Takács-Sánta A. (2017): Építőkockák egy új világhoz – Ökológia, közösség, boldogulás – helyben! Andron Könyv Kft., Budapest

Thoreau, H. D. (1854/1989): Walden, Princeton University Press (first published in 1854). Magyarul: Walden – A polgári engedetlenség iránti kötelezettségről. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2015

Tóth G.–Szigeti C. (2016): The historical ecological footprint: From over-population to over-consumption. Ecological Indicators 60, pp. 283–291.

UN (2017): World Population Prospects – The 2017 Revision. United Nations, New York https://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf (2017.09.05-i állapot szerint.)

van den Bergh, J. C. J. M.–Verbruggen, H. (1999): Spatial sustainability, trade and indicators: an evaluation of 'ecological footprint'. Ecological Economics 29, pp. 61–72.

Wackernagel, M.–Rees, W. E. (2001): Ökológiai lábnyomunk – Hogyan mérsékeljük az ember hatását a Földön? Föld Napja Alapítvány, Budapest

York, R. (2006): Ecological Paradoxes: William Stanley Jevons and the Paperless Office. Human Ecology Review 13(2), pp. 143–147. Magyarul: Ökológiai paradoxonok – William Stanley Jevons és a papírmentes iroda. Kovász 12(1–2), pp. 5–15. 2008

AMBRUS LORÁND
A JÖVŐKÉPESSÉG POLITIKAI FOGALMÁRÓL [1]

I

Otfried Höffe *Ist die Demokratie zukunftsfähig?* című könyvét méltán tarthatjuk úttörőnek a jövőképességről való gondolkodás történetében. A szerző maga is így látja: a könyv bevezetésében meg is jegyzi, hogy mivel a fogalom maga, „meghökkentő módon", nem számít klasszikus témának a politikaelméletben, neki magának kellett megtalálnia azokat az inspirációs forrásokat, amelyek segítségével mondanivalóját kifejtheti. Még az a feladat is rá várt, hogy a jövőképesség jelentését meghatározza.[2]

A definíciót az alapfogalmaknak szentelt fejezetben találjuk meg: „Jövőképességnek egy politikai közösség azon képességét nevezzük, hogy mind a már soron lévő mind később felbukkanó problémáira, a cselekvés számára rendelkezésre álló mozgásteret figyelembe véve, tartós megoldást tud adni."[3] A meghatározás egyik alapeleme tehát a problémamegoldás képessége. Elsősorban problémák gyakorlati megoldásáról, vagy inkább az azt megelőző és előkészítő intellektuális tevékenységről van itt szó?

Na most, egyfelől, aligha tudjuk megmondani, mi tartozik azok közé a problémák közé, amelyek megoldása jövőképessé tehet egy politikai közösséget, anélkül, hogy az adott politikai helyzetet vagy konstellációt, a cselekvés közvetlen kontextusát figyelembe vennénk. A kontextus elemei közé tartozik a definícióban is kiemelt mozgástér, ami csakis a kifejezetten gyakorlati cselekvés korlátaira utalhat. A jövőképesség biztosítása semmi esetre sem jelentheti utópisztikus jövőképek kergetését, megkívánja a reális

---

[1] Köszönettel tartozom Balázs Zoltánnak, Csák Jánosnak, Szepesi Balázsnak, Monda Eszternek, Szántó Zoltán Oszkárnak, Kocsis Tamásnak, Bakacsi Gyulának, Körösényi Andrásnak, Metz Rudolfnak és Illés Gábornak esszém korábbi változataihoz fűzött értékes észrevételeikért.

[2] Höffe Jürgen Kocka egy tanulmányára hivatkozik, mint saját munkájának közvetlen előzményére. De, mint írja, sokat köszönhet azoknak a beszélgetéseknek is, amelyeket egy ókortörténész kollégájával folytatott. Lásd Höffe (2009), *Ist die Demokratie zukunftsfähig?*, 10, 17.

[3] Höffe, *Zukunftsfähig?*, 29.

helyzetfelmérésen alapuló politikai kalkulációt. Másfelől, a meghatározás nem ad támpontot a megoldandó problémák természetét illetően, és kizárólag tartós megoldásokról beszél. És azzal, hogy egy szintre hozza a soron lévő és az összes később felmerülő nehézségeket, mintha zárójelbe tenné a cselekvés idődimenzióját, vagy azt kellene talán inkább mondanunk, hogy a mindenkori jelenbe sűríti be. A gyakorlati cselekvésre összpontosító gondolkodás azonban aligha vállalkozhat minden olyan jelenlegi és majdani probléma teljes megoldására, amellyel szembesülni kénytelen. A gyakorlati cselekvés megkerülhetetlenül választást jelent különböző problémák, alternatívák, érdekek és értékek között.

Van azonban egy másik nehézség is a definíció értelmezésével kapcsolatban. „Szubjektuma", a politikai közösség, az eredeti szövegben szereplő '*Gemeinwesen'* egy lehetséges és hozzávetőleges fordítása csupán: hiszen jobban kiemeli a kérdéses entitás politikai mivoltát, mint a német kifejezés maga.[4] Sajnos ez a fogalom nem szerepel azok között, amelyek jelentésének magyarázatára Höffe az alapvetésekről szóló fejezetben kitér. Magyarázat hiányában és provizórikusan annyit lehet talán mondani, hogy egy politikai közösségnek mindig van egyfajta állami aspektusa, állammal és így államformával rendelkezik, de semmiképpen sem azonos az állammal, sem annak jellegzetes intézményeivel. Amikor a politikai közösség államformája valóban demokratikus, állampolgárai igazi polgárokká válnak, a politikai közösség maga valódi polgári társadalommá válik.[5] Az igazi polgári társadalom lényegi jellemzője, hogy tagjai részt vesznek a politikában, saját mozgásterük keretei között alakítják is azt, de a politikai cselekvés karakterisztikus alanyai mégiscsak a politikusok, no meg a specifikusan politikai intézményrendszer különféle további szereplői.[6] Ennek megfelelően Höffe rendszeresen meg is toldja a

[4] Érdemes lehet megjegyezni, hogy a fogalom fontos szerepet tölt be Ferdinand Tönnies *Közösség és társadalom* (1983) című híres művének gondolatmenetében is. Fordítása a magyar kiadásban „község". Ugyanakkor a 'köztársaság', a 'respublika' vagy a 'közös ügyek' is mind valamelyest félrevezető fordítások lennének. A legismertebb angol nyelvű kiadás glosszáriuma szerint a „public affairs", „commonwealth" és a „political community" számítanak a *Gemeinwesen* megfelelőinek, vö. Tönnies (2001), *Community and Civil Society*, xliii. Érvelhetnénk amellett, hogy a 'body politic' vagy a 'polity' a legjobb angol fordítás, ezek magyar megfelelői azonban vagy nagyon nehézkések vagy nem közkeletűek.

[5] *Bürgergesellschaft* és nem feltétlenül *Zivilgesellschaft*, *civic society* és nem *civil society*, ahogyan Höffe visszatérően hangsúlyozza.

[6] Ezzel a problémakörrel kapcsolatban lásd Ernest Barker (1951), *Principles of Social and Political Theory* első két fejezetét. Barker könyve messzemenően figyelembe veszi a német eszmetörténeti vonatkozásokat.

Gemeinwesen-re vonatkozó állításait a szűkebb értelemben vett politikára vonatkozó pontosításokkal. De mit jelenthet az vajon, hogy egy így felfogott politikai közösség képes saját problémáinak megoldására? Vagy másképpen, hogyan gondolhatjuk el azt, ahogyan egy höffe-i értelemben vett politikai közösség egésze saját jövőképessége érdekében cselekszik vagy gondolkodik?

Ezekre a kérdésekre talán könnyebb választ adni annak a höffe-i koncepciónak az ismeretében, amelybe a jövőképesség definíciója illeszkedik. Tehát, először is, a jövőképességhez három nézőpont tartozik: a szakértelem és szaktudás, az érvényesítéshez szükséges hatalom, és végül a feljogosítottság szempontjai. A szigorú értelemben vett politika esetében ezeknek egyszerre kell jelenteniük alakításra és jelentésadásra (vagy értelmezésre) való képességet is. A mindösszesen hat képesség ugyanakkor különböző szerepeknek[7] is megfelel, jegyzi meg Höffe: vannak tehát az alakításért illetve az értelmezésért felelős szakemberek és szakértők, az alakítási illetve értelmezési hatalommal rendelkezők, és az alakításra illetve értelmezésre feljogosítottak. Ám az is igaz, hogy mindent összevetve négy tényező van befolyással a jövőképességre: az érzelmi beállítódás (vagy diszpozíció), a viszonylag érzelemmentes helyzetértékelés készsége (amivel rendelkezni igazi művészet), a társadalmi és politikai intézmények és a tudományos racionalitás. Höffe a társadalmi és politikai intézményekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy ezeket a második tényező szociális kiteljesítéseként kell felfognunk, valamint azt, hogy az elsődleges feladatokat az állam intézményeinek kell elvégezniük, és csak a kiegészítő feladatok hárulnak a polgári társadalomra.[8]

Mindezek alapján világosnak tűnik, hogy mivel „a politikának" képesnek kell lennie a dolgok alakítására is, a jövőképesség nem pusztán intellektuális cselekvést jelent, nem csak annak végiggondolását kívánja meg például, hogy mit jelent a politikai igazságosság. De az elméleti, sőt tudományos tevékenység is elengedhetetlenül hozzá tartozik. A jövőképességhez meglehetősen sokfajta szerep artikulálására van szükség, és a höffe-i politikai közösség megfelelően tagoltnak, strukturáltnak is mutatkozik, így az sem lehetetlen például, hogy a szélesebb értelemben vett polgári társadalomban magában találhatjuk meg a megfelelő

[7] Szepesi Balázs (2018), „Kik lehetnek a jövőképesség kulcsszereplői?".
[8] Höffe, *Zukunftsfähig?*, 30-34.

szakembereket és szakértőket. De ha a polgári társadalomra csak kiegészítő feladatokat lehet bízni, hogyan gondolhatjuk el mégis, hogy a *Gemeinwesen* egésze tudatosan, jövőorientáltan cselekszik? Esetleg a jövőképesség érdekében való cselekvésre feljogosítottak a politikai közösség olyan, sajátos regiszterét képezik, amelyre a tudatos, jövőorientált cselekvést egyáltalán bízni érdemes?

A továbblépés reményében egészítsük ki Höffe definícióját azzal a kézenfekvő feltételezéssel, hogy a jövőképességet mégis leginkább a legfontosabb, sőt életbevágó problémák együttes, de prioritások szerint rendezett, fokozatos megoldása biztosíthatja. Ahhoz, hogy ezeket azonosíthassuk, mércékre, értékelésekre, és a problémák közötti összefüggések felmérése van szükség. Sőt célkitűzéseket is érdemes lehet meghatározni, valamint meg kell tudni mondani, vagy legalábbis fel kell tudni vázolni, miképpen, milyen eszközökkel és erőforrásokkal lehet a prioritásokat érvényesíteni, a célokat elérni. Általában ezt szokták stratégiai tervezés és stratégiai cselekvés alatt érteni.[9] A stratégiai gondolkodás és cselekvés az általában vett gyakorlati ésszerűség komoly jelentőséggel bíró megnyilvánulásai, amelyek jellemzően többé-kevésbé pontosan jellemezhető szereposztást, vagy inkább munkamegosztást írnak elő.

Höffe gondolkodása is mintha ebbe az irányba hajlana, hiszen könyvének második része kifejezetten a jövőképesség stratégiáival foglalkozik. Eredetileg, írja, stratégián a hadviselés elméletét és gyakorlatát értették, azt, hogy a stratéga, a hadvezér hogyan tervezheti meg a győzelmet, annak katonai értelmében. De ez ma már nem így van, ma már nem ezt értjük stratégia alatt, hanem azt „a képességet, hogy a saját hatalmi és okosság-potenciálunkat, legyen az politikai, gazdasági, vagy bármilyen más potenciál, úgy használjuk fel, hogy azzal érdekeinket ellenfelekkel szemben és akadályok ellenében is érvényesíteni tudjuk".[10] A szigorúbb értelemben vett politika esetében semmi esetre sem a jövő térdre kényszerítéséről van szó, figyelmeztet Höffe, hanem annak stabil

[9] Lásd például Gordon A. Craig (1986), „The Political Leader as Strategist", 481.

[10] Höffe, *Zukunftsfähig?*, 124. A könyv témájában írt rövidebb cikkében Höffe a stratégia fogalmát egy kicsit másképpen definiálja: „'Stratégiának' hívjuk azokat a mikénteket és módokat, ahogyan valaki a hatalom különböző aspektusait saját céljainak érdekében felhasználja", „Ist die Demokratie in Zeiten sinkenden Wohlstands noch zukunftsfähig*?* (2009), 692. Sőt könyve bevezetőjében is ezt a meghatározást említi, *Zukunftsfähig?*, 16. Úgy tűnik, nem tartja szükségesnek, hogy a meghatározás szövege nagyon pontossá tegye.

kontrollálásáról, egy „lehetőleg jó jövő" érdekében folytatott tervszerű és módszeres tevékenykedésről. A jövőképesség azokat a nagyfokú tervezési és alakítási képességeket követeli meg, amelyek minden a jövőt alakítani igyekvő stratégia sajátjai: végső soron „a jövőre irányuló politikai észhasználat alapformáit értjük ez alatt … Egy demokrácia jövőképességének kérdése egy ilyen stratégiára való képességen múlik."[11] Ha ez így van, felmerül annak a lehetősége is, hogy a jövőképesség kérdése a stratégiai gondolkodás és cselekvés kérdésére redukálódik.

De csak egy pillanatra. Miután a fenti tételt kimondta, Höffe érvelése némileg váratlan fordulatot vesz. Azok a stratégiák, mondja, amelyeket könyvében magában részletesen tárgyal, nem csak a jövő alakítására irányuló viselkedésmódok, hanem a jövőhöz való alapvető viszonyulások is egyben. Nem gyakorlati alternatívák közötti választásról van szó, hanem olyan gondolkodási és cselekvési mintázatokról, amelyek már a mítoszokban és a legkorábbi megmaradt vallási szövegekben is fellelhetők. Hiszen „azok a dolgok, amelyek a modern kor jövőképessége számára lényegesek, lényegében nem modern dolgok".[12] A kérdéses stratégiák alapjában véve archetipikus-analitikus karakterűek. A Noé-stratégia esetében például két fontos tényezőt bont ki az elemzés. Az egyik a veszélyhelyzet súlyossága, a másik a kivételesség, Noé jámborságával érdemelte ki, hogy a mentőakció vezetője legyen. Egy másik stratégia, a próféta-stratégia esetében egy fenyegető katasztrófára való figyelmeztetés áll a tematikai középpontban, és az a belátás, hogy a küszöbön álló szerencsétlenséggel nem lehet erkölcsi értelemben vett tiszta alapállás elfoglalása nélkül megbirkózni. Ez kell ahhoz, hogy érdemben szembe lehessen nézni azzal, ami kényszerűségnek mutatkozik.

Höffe szokatlan stratégia-koncepciójának átfogó értékelése során érdemes lehet figyelembe vennünk a könyv nyitómondatát, amely így szól: „Az a politika, amely a fenyegető bajt csak akkor ismeri fel, amikor az már egyértelműen megmutatkozik, elmulasztja alapfeladatainak ellátását".[13] Valamint azokat a passzusokat is, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a jövőképes politikának mindig a jövő szempontjából kell értelmeznie a jelent; hogy az értelmezésnek ráadásul helyesnek is kell lennie, ezért a jövőképesség jelenképesség is egyben; és hogy a helyes értelmezés olyan

[11] Höffe, *Zukunftsfähig?*, 124.
[12] Höffe, *Zukunftsfähig?*, 125.
[13] Höffe, *Zukunftsfähig?*, 9.

beállítottságot feltételez, amely a politikai feladatokat állandóan örökérvényű mércével méri.

Akárhogyan is legyen ez, alighanem Höffe sajátos stratégia-felfogásának teljes megértése sem vinne közelebb annak a kérdésnek a megválaszolásához, miképpen gondolhatunk el egyáltalán egy politikai közösséget arra képesnek, hogy a legfontosabb problémáit, köztük hosszútávra szóló problémáit, intellektuális és gyakorlati értelemben is rendre megoldja.

De miért is vinne? Höffe könyve elsősorban kortárs politikai problémákról szól. Köztük a környezetvédelemről, a migrációról, arról, hogy mi következik a jólét állandó növekedésének lehetetlenségéből. Szó esik arról is, miképpen erősítheti a műveltség és a tanulás, valamint a család és a vallás a polgári társadalom kohézióját. Hogyan gondolkozzunk Európáról? A tárgyalt kérdéskörök egy része a 2008-s válság után jelent vagy jelenhetett meg újra erősebb hangsúlyokkal a politikai vitákban. Olyan megoldásokra lenne szükség, amelyek megelőzik hasonló válságok újbóli kitörését, pedzegeti Höffe. Aki, mint tekintélyes tudós, és egyben öntudatos, felelősségteljes, intelligens és tájékozott polgár, körüljárja és rendszerezi azokat a politikai témákat, amelyeket kulcsfontosságúnak tart. A rendszerezés során és a kifejtés egyes helyein, a választott műfaj által megengedett mértékben, felhasználja szakmája, a politikai filozófia eszköztárát is. Így lehetőséget teremt magának arra is, hogy felvázolja, mi mindenre terjedhet ki a jövőre irányuló politikai gondolkodás. Ezzel kísérletet tesz a hosszabb távra szóló politikai gondolkodás intellektuális eszközökkel való orientálására. Az elképzelések megvalósítása, realizálásuk mikéntjének és hasonlóknak a meghatározása mások dolga, teljesen más lapra tartozik. Hiszen, mint írja egy helyen, „[a] politika jövővel kapcsolatos feladatait nem szabad túl pragmatikusan érteni”.[14] Ez mintha azt jelentené, hogy a jövőképesség általa helyesnek tartott koncepciójában a gyakorlati cselekvés fogalomköre csak másodrendű szerepet játszik. Ha valóban ez az álláspontja, nem muszáj azt feltétlenül el is fogadnunk.

[14] Höffe, *Zukunftsfähig?*, 194.

II

Ami nem jelenti azt, hogy ne lenne érdemes elfogadnunk Höffe koncepciójának egyes alkotóelemeit. A jövőképesség magától értetődően képesség, részben cselevésre való képesség. Az, aminek a jövőképességéről szó van, egy tagolt, sokrétű, alapértelmezésben modern, demokratikus politikai közösség. Ennek a politikai közösségnek a jövőképessége intellektuális és gyakorlati problémák megoldásán múlik. A problémák megoldásának módozatait akár stratégiáknak is felfoghatjuk.

Ha azonban meg vagyunk róla győződve arról, hogy a politikai közösségek jövőképessége szempontjából elsőrendű jelentősége van annak, hogy maguk is teljesíteni tudják az ésszerű gyakorlati cselekvés alapkritériumait, az előző szakaszban vázolt koncepció újragondolásra szorul. Ahhoz, hogy egyáltalán meg tudjuk ítélni, teljesülnek-e ezek a kritériumok, egyrészt megfelelő módon kell értelmeznünk a politikai közösség, a höffe-i *Gemeinwesen* fogalmát. Másrészt ezzel összehangoltan, és egyben összefogottan, kell tudnunk jellemezni a jövőképességet alkotó készségeket és képességeket, mint az ésszerű gyakorlati cselekvés képességeit. Az újragondolás során természetesen számos irányvonalat követhetünk. Ezek közül csupán hármat szeretnék itt említeni; ezeknek nem kell feltétlenül rivalizálniuk egymással. Az első opció az, hogy Höffe könyvének egészét, valamint további, a kérdéskörhöz szorosan kapcsolódó munkáit alaposabb elemzés alá vetjük, az után kutatva, hogy nem bontakozik-e ki valahol mégis a politikai közösségek ésszerű gyakorlati cselekvésére vonatkozóan az előzőekben fel nem tárt, teljesebb höffe-i állásfoglalás. Ez egy másik dolgozat feladata lesz majd.

A második megközelítést, amely jól illeszkedik Höffe nem kifejezetten vagy inkább nem szigorúan politikai szemléletmódjához, és egyébként is majdhogynem kézenfekvő, a következőképpen lehetne jellemezni. A modern politikai közösségek számtalan társadalmi entitásból tevődnek össze, köztük többé-kevésbé, vagy kifejezetten politikainak tekinthető entitásokból is. Ezek áttekintéséhez és provizórikus kategóriákba sorolásához nincs szükség merev, komprehenzív osztályozásra, elegendő, ha intuícióinkra, általános belátásainkra, vagy éppen a társadalomtudományok jól ismert fogalmaira, módszereire és eredményeire támaszkodunk. Aztán, minden politikai közösség kapcsolatban áll megannyi más politikai közösséggel, sőt bizonyos

értelemben egy globális egészet alkotnak, így egyes társadalmi entitásokat nem is lehet csupán egyetlen politikai közösséghez kötni. Az egyes társadalmi entitások jövőképessége azonban külön-külön is vizsgálható, és a politikai közösségek, vagy a politikai közösségek egyes csoportjainak jövőképességét inkább a különböző azokat alkotó társadalmi entitások jövőképességének eredőjeként érdemes felfognunk. Ezeknek egy megfelelően konstruált index segítségével adhatunk egzaktabb értéket. Mindehhez egy olyan normatív szemléletmódra is szükség van, amelynek kritériumai minden jelentősebb társadalmi entitásra és azok összességére is érvényesek, és amely az ésszerű és helyes gyakorlati cselekvés kritériumait is magában foglalja.[15]

De van egy harmadik lehetőség is. Ez a höffe-i *Gemeinwesen* fogalmának egy alternatív, és szintén legitim olvasatából indul ki, abból, hogy a politikai közösségek alapvetően mégiscsak politikai entitások. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden társadalmi entitást voltaképpen politikainak kellene tartanunk, vagy azt, hogy ezeket a politikai közösségek másodlagos, vagy derivált alkotóelemeinek kellene tekintenünk. Csupán azt, hogy a politikai közösség egészéhez való viszonyukban tudjuk őket teljes mértékben megérteni. Viszont ha a jövőképességre vonatkozó kérdésfelvetés fókuszában egy politikai entitás kerül, azt is artikulálnunk kell, miképpen képes maga, mint politikai egység mindazokra a dolgokra, amelyek jövőképessé tehetik. Tehát olyan entitást kell tudnunk leírni, amely a jövőképességével kapcsolatos kihívásokkal szembesülve is képes cselekedni. Mivel a jövőképesség biztosítása, ahogyan Höffe többször hangsúlyozza, minden politikai közösség örökös feladata, törekedni kell arra is, hogy megmutassuk, miért tartozik a jövőképességre való törekvés úgyszólván azok lényegéhez.

Az alábbiakban ezt a harmadik megközelítést fogom követni. Egy olyan jövőképesség-felfogást vázolok fel, amely a politikai közösség, a höffe-i *Gemeinwesen*, egy kifejezetten politikai koncepcióját erősíti meg, és amely a jövőképességet a gyakorlati cselekvés jól ismert kategóriáival köti össze. Ez lehetővé teszi, hogy olyan további kérdéseket is körüljárjak, amelyek Höffe gondolatainak értelmezése során fentebb már felmerültek. Tehát: Hozzájárulhat-e a stratégiákban való gondolkodás a jövőképesség problematikájának kifejtéséhez? Milyen kapcsolat áll fenn a politikai

[15] Szántó Zoltán Oszkár (2018), „A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója”, Csák, „A társadalmi jövőképesség normatív koncepciója”.

közösségek jövőképessége és a hosszabb távra szóló politikai stratégiák között? Meg kell-e elégednünk azzal, hogy a hosszabb távú politikai stratégiákat csak bizonyos fajta archetípusok, vagy metaforák segítségével közelíthetjük meg?

III

Amennyiben a jövőképesség fogalmát határozottan a gyakorlat elméletének kontextusában igyekszünk elhelyezni, érdemesnek tűnik az egyéni jövőképesség témakörének körüljárásával kezdeni mondanivalónk kifejtését.

Vessünk először egy pillantást a következő definícióra: Akkor mondjuk valakiről, hogy jövőképes, ha kész és képes arra, hogy a jövőben, akár a távolabbi jövőben, várható feladatait is rendre figyelembe vegye, és fontosságot tulajdonítson nekik, amikor teendőit sorra veszi és elrendezi. Hívjuk ezt a jövőképesség diszpozicionális definíciójának. A jövőképesség e szerint csupán egy sémának való megfelelést követel meg. Nem kell tudnunk megmondani, pontosan milyen feladatokról van szó, és hogy mit jelent megfelelő elrendezésük ahhoz, hogy valakit jövőképesnek ítéljünk meg. A jövőképességnek itt nincs artikulálható tartalma. A lényeg az, hogy cselekvő, az ágens rendelkezzen a jövő-orientáltság általános diszpozíciójával; amelyről, esetleg a mentalitás, beállítódás, motivációs bázis stb. terminusok felhasználásával, szabatos, sőt akár az általános szóhasználatnak is megfelelő leírást adhatunk.[16]

A jövőképesség ebben az értelemben egy nagyon fontos prudenciális erény. A prudenciális jelző itt nem pusztán okosságot, vagy körültekintést jelent, hanem olyan gyakorlati feladatokra utal, amelyeknek nincsenek, vagy nincsenek hangsúlyosan, vagy nincsenek feltétlenül erkölcsi vonatkozásai.[17] Akármilyen komoly veszteséget jelentsen is gondolatmenetem komprehenzivitása szempontjából, az áttekinthetőség kedvéért mindvégig el fogok vonatkoztatni a jövőképesség erkölcsi

[16] Arról, hogy a kizárólagosan diszpozíciókra építő megközelítéseknek milyen további nehézségekkel kell szembesülniük, lásd Mark Johnston (1989), „Dispositional Theories of Value", 149-156.

[17] Ebben az értelemben használja sokkal együtt David Wiggins is, lásd például „Claims of Need" ([1970] 1979), 35, 37.

aspektusaitól, akkor is, amikor a jövőképesség és az erények összefüggéseiről lesz szó. Az erény így jelentsen itt most csupán kiválóságot.[18] A diszpozicionális jövőképesség tehát egy speciális erénynek, a koherens, átgondolt cselekvés előfeltételének mutatkozik. Egy nagyon fontos erényről van szó, mert aki nem képes jól átgondolt cselekvésre, aligha képes kiválóságra a gyakorlati cselekvés során általában, bármilyen kiváló is legyen esetleg egyes más specifikus gyakorlati vonatkozásokban. Persze abból, hogy ez az előfeltétel valaki esetében teljesül, nem következik, hogy feladatait akár csak jól is el tudja végezni.

Nem muszáj megelégednünk ezzel a sematikus meghatározással. Íme, egy ambiciózusabb definíció: Akkor mondjuk valakiről, hogy jövőképes, ha (a) kész és képes arra, hogy rendre felkészüljön a jövőben, akár a távolabbi jövőben ésszerűen várható, őt érintő kihívásoknak való megfelelésre, és ha (b) rendre kellő bizonyossággal azt mondhatjuk róla, hogy képes is lesz majd ezeknek a kihívásoknak megfelelő mértékben megfelelni. Észrevehetjük, hogy (a) már önmagában is felülírja az előző definíciót: egyrészt magában foglalja, másrészt jelentős mértékben többet állít. Ebből azonban nem következik, hogy a pusztán diszpozicionális definíciót érdemes lenne úgy, ahogy van sutba dobnunk. Merthogy annak explicitté tétele, hogy a jövőképesség egy diszpozíciót kíván meg, amellett, hogy aligha vitatható, fontos a teljesebb fogalom megértése szempontjából is. Mivel önmagában aligha vitatható, a jövőképesség fogalmával kapcsolatos esetleges kontroverziák esetén mindig visszatérhetünk rá, egy reménybeli konszenzus egyik sarokkövének bizonyulhat. Másrészt a jövőorientáltságra, mint diszpozícióra, nem csak mondjuk egy napirend meghatározásakor, nem csak a „tervezés fázisában", hanem a hosszabb távú cselekvés alatt mindvégig szükség van.[19] De ezzel a kérdéssel itt részletesebben nem foglalkozom.

[18] Arról, hogy miképpen alakította át a klasszikus erény-fogalmat a középkori keresztény gondolkodás, lásd Henry Sidgwick ([1886] 1988), *Outlines of the History of Ethics*, 109-148, és különösen 118-126. Az , hogy az erény mindig kiválóságot is jelent, soha nem kérdőjeleződött meg az etikai irodalomban, vö. Rawls, *Theory of Justice*, 442-446.

[19] A dinamikus diszpozíciók közé tartozik például a reziliencia is. A reziliencia fogalmáról ld. Aczél Petra (2018), „A társadalmi jövőképesség fogalmi-diszkurzív koncepciója".

Ez a teljesebb definíció már lehetővé teszi, hogy a jövőképesség tartalmi vonatkozásai is előtérbe kerüljenek. A „rendre" időhatározó arra utal, hogy *ex ante* megítélések sorozatáról van szó, ezek pedig kifejezetten tényeken, azok értelmezésén, a korábban történtek elemzésén alapulnak. Így olvasva a definíció majdhogynem felhívást ad annak pontosítására, milyen kihívásokról van szó egy adott ágens esetében. A pontosítás szólhat például úgy, hogy 'X akkor jövőképes, ha munkája mellett meg tud tanulni legalább egy, de inkább két idegen nyelvet'. Ennek a tartalomnak a „kihívás" terminus koordinátái közé kell illeszkednie, amely terminusnak ugyanakkor nincs saját belső logikája és nem is teljesen transzparens, mikor mit jelent. Annyit bátran mondhatunk, hogy nehézségek felmerülésével kapcsolatos, azzal, hogy ezek leküzdéséhez erőfeszítéseket kell tenni, olykor pedig olyan belső vagy akár külső konfliktusokra, sőt mi több, antagonizmusokra is utal, amelyekben az ágens helyt kénytelen állni. Annak, hogy mi számít a cselekvőt érintő kihívásoknak csak karakterének, helyzetének stb. jellemzése adhat teljesebb értelmet. Van, akinek egy idegen nyelv elsajátítása jelentős kihívást jelent, van, akinek nem. Az iménti példánkban X-nek össze kell tudnia hangolni két olyan, talán igen különböző tevékenységet, amelyek egyenként is komoly erőfeszítést igényelhetnek. Nyilvánvaló, hogy vannak olyanok, akik esetében sem az összehangolás, sem maguk a tevékenységek nem számítanak kihívásnak. Vannak mégis generikusnak mondható kihívások, amelyekkel gyakorlatilag mindenkinek meg kell küzdenie, és vannak olyan kihívások is, amelyek egy adott élethelyzetben, egy szakmában mondjuk, vagy egy bizonyos életkorban, érintenek mindenkit.

A jövőképesség a teljesebb definíció szerint is erény, és nem csak azért, mert magában foglalja a diszpozicionális jövőképességet, mint speciális erényt. Hanem azért is, mert aki az őt érő kihívásoknak rendre mind meg tud felelni, azt kiválónak kell tekintenünk. Azonban kétségtelenül komplex erényről van szó. Csak egy megfontolást említek meg ezzel kapcsolatban. Vessünk ismét egy pillantást a „rendre" időhatározó szerepére a definícióban. Ez a jövőképességre vonatkozó megítélést nem egyetlen adott időponthoz köti, ami azt is jelentheti, hogy különböző időpontokban különböző kihívásokra kell felkészülnie annak, akiről beszélünk. Mindaz, amit ezek a különböző felkészülések megkövetelnek, valamint azoknak a napirendeknek, terveknek, projekteknek a végrehajtása, amelyek az egyes

kihívásoknak való megfelelést biztosítják, bonyolult viszonyban állhatnak egymással.[20]

Aztán, a jövőképesség e szerint a definíció szerint kifejezetten emberi erény, mert azok a készségek és képességek, amelyeket megkövetel, előfeltételezik a döntés-előkészítés, a döntés, az ezeken alapuló cselekvés, sőt, amikor hosszabb távon jelentkező kihívásokról van szó, az időben koordinált, esetleg kifejezetten tervszerű cselekvés képességeit. Ezek pedig alapvetően emberi képességek. A gepárd közismert erényei közé tartozik, hogy roppant gyorsan fut rövidebb távon. Azt a gepárdot, amelyik éppen ott hasal és feszülten figyel a bozót alján, és akiről tudjuk, hogy az előző tíz kísérletéből kilencszer beérte az üldözőbe vett antilopot, a definíció szövegének felületes olvasása alapján akár jövőképesnek is tarthatnánk. De ez helytelen lenne: a gepárd felkészülése jövőbeli feladataira nem feltételez értelmet, és így ésszerű cselekvésre való képességet sem.[21] Ebből azonban nem következik, hogy az egyéni jövőképesség konstitutív erény lenne. (Konstitutív az az erény, amely nélkül az, ami, vagy aki, az erénnyel rendelkezik, nem lehetne, az, ami vagy aki. Például egy bajnokság nem bajnokság mindvégig komolyan rivalizáló klubok nélkül.) Kétség nem férhet hozzá, hogy az egyéni identitást vagy akár létet is érhetik kihívások. De ha egy emberi lény rendre nem tud megbirkózni a számára alapvető kihívásokkal, akkor is emberi lény maradhat.

Az is igaz azonban, hogy értelmességet és ésszerűséget aligha feltételezhetünk bárkiről is anélkül, hogy egyben azt is gondolnánk, azonosíthatjuk, mit tart értékesnek vagy fogad el mércének, anélkül, hogy esélyünk lenne megmondani, mik azok a megfontolt érdekek vagy célok, amelyeket követ. Ha mindezeket tudnánk, jóval precízebben beszélhetnénk azokról a kihívásokról, amelyekkel az illetőnek szembe kell néznie. Ezzel pontosabban határozhatnánk meg azt, amit a jövőképesség tartalmának neveztünk. Vegyük elő ismét a fenti példát. Lehet, hogy X azt gondolja magáról, hogy nincs nyelvérzéke, és hogy csak nagyon nehezen tud egyszerre egynél több számára nehéz feladattal foglalkozni, de abban is biztos, hogy a szakmai továbblépéshez, amelyet nagyon áhít és az előmenetele is megkívánja, nyelvvizsgákra van szüksége. Így már többet

[20] A különböző projektek időbeli összehangolásának problémájáról („scheduling problem"), lásd Rawls, *Theory of Justice*, 410-416.

[21] A vonatkozó irodalom persze rendkívül terjedelmes. Arról, hogy mik a kérdésről való gondolkodás kiindulópontjai, lásd például Brad Inwood (1985), *Ethics and Human Action in Early Stoicism*, 9-17.

tudunk arról, milyen kihívással szembesül X, és ezért jövőképességéről is. A „kihívás" terminus opacitása azonban éppen azt jelenti, hogy esetleges, felmérhetőek-e a számunkra, melyek pontosan az ágens céljai, alapértékei, érdektételezései. Indokolja-e ez azt, hogy egy olyan definíció felé lépjünk tovább, amelyben a kihívások helyett meggyőződések, mércék, szándékok, célkitűzések, és így tovább, szerepelnek? Tegyük fel, hogy alaposabb értékelés után azt találjuk, hogy valaki olyan meggyőződésekhez ragaszkodik, amelyek veszélyeztetik a jövőképességét; példánkban X, mondjuk, meg van arról győződve arról, hogy a nyelvtudás igazából nyelvérzék kérdése. Ami persze nem igaz, bár X meggyőződése nem irracionális. Ez a példa azt sugallja, hogy egy ambíciózusabb konceptuális opció elfogadása esetén *a jövőképesség megítélése* számtalan olyan szempont és kritérium használatát követelné meg, amelyek összességével csak egy igen átfogó és nagyon komplikált teória láthatna el bennünket. (És amelynek érvényességi körébe tartoznak olyan kérdések is, mint az, hogy miben áll pontosan a gyakorlati értelemben vett kiválóság általában.) Az emberi kihívások ellenben jóval egyszerűbben jellemezhetőek, és többé-kevésbé elmélet nélkül is tudjuk, melyek azok a generikus kihívások, amelyeknek gyakorlatilag mindenkinek felelnie; és ez nem mond ellent annak, hogy mind a kihívásokra való felkészülés mind az azoknak való megfelelés értelmességet és ésszerűséget előfeltételez. A jelen definíció alapján azonnal el tudjuk gondolni, mit jelent valaki jövőképesként való megítélése.

Ha a jövőképesség emberi erény, dolgokat, tárgyakat stb. csak akkor predikálhatunk jövőképesnek, ha azok emberi tevékenységgel függenek össze, annak eredményei, esetleg az konstituálja őket. Így például, nincs olyan, hogy jövőképes völgy, de van vagy lehet majd ott, abban a völgyben, egy jövőképes üdülőövezet. Bátran mondhatjuk egy házra vagy egy szervezeti rendszerre, hogy jövőképes. A jövőképes ház kigondolói, tervezői, készítői messzemenőkig figyelembe vették, milyennek kell lennie egy olyan háznak, amelynek hosszú távon való hatékony fenntartása megköveteli, hogy folyamatosan ésszerűen gazdálkodjunk a szűkös közösségi erőforrásokkal, hogy végiggondolták, miben állnak a házak és környezeteik közötti kapcsolatrendszerek. Azaz, egy ház jövőképesként való megítélése, közvetetten, egy adott közösség jövőképességére, esetleg jövőképességét konstituáló tevékenységeire vonatkozik.

Sőt, érdekes módon, egyes dolgokat még hajlamosabbak is lehetünk jövőképesnek tartani, mint egyes személyeket. Maradjunk a jelen

definíciónál. Ennek alapján valakit jövőképesnek nevezni ugyanis bár messze nem értelmetlen, de valamelyest mégiscsak mesterkéltnek tűnik (ahogyan azt a munka melletti nyelvtanulással küszködő X példája is érzékelteti). Mi lehet ennek az oka? A jövőképességre vonatkozó intuícióink, vagy inkább megérzéseink, mintha azt súgnák, hogy ez a meghatározás túl sokat kíván meg; hiszen jövőképesnek mondhatunk valakit a nélkül is, hogy állandóan a jövőbeli kihívásaira készülne fel, a nélkül is, hogy azt gondolnánk, azoknak rendre meg is fog tudni felelni. Például azért, mert nem tartjuk valószínűnek, hogy az illetőt igazán komoly kihívások fogják érni, de szinte biztosak vagyunk benne, hogy jól fog menni a sora. Vagy azért, mert általában sem tűnik mindig okos dolognak, mintha nem állna mindig érdekünkben arra törekedni, hogy minden minket érő kihívásnak rendre megfeleljünk.

Hogyan szólna egy olyan meghatározás, amely választ adhat ezekre a felvetésekre is? Ezt a kérdést most félreteszem, hiszen az egyéni jövőképesség tárgyalásával gondolatmenetem soron következő mozzanatát igyekeztem előkészíteni, amelyben már a közösségek jövőképessége áll a tematikai középpontban.

IV

Az egyéni jövőképesség definíciójának *mutatis mutandis* átalakításával a közösségek jövőképességének következő meghatározását kapjuk: Legyen egy (emberi) közösség jövőképes akkor, ha (a) kész és képes arra, hogy rendre felkészüljön a jövőben, akár a távolabbi jövőben ésszerűen várható, őt érintő kihívásoknak való megfelelésre, és ha (b) rendre kellő bizonyossággal azt mondhatjuk róla, hogy képes is lesz majd ezeknek a kihívásoknak megfelelni. A kihívások az azoknak való megfelelésre hívnak fel, tehát ez a definíció is normatív. Azonban ebben a megváltozott kontextusban a cselekvőképesség konceptuális nem lehet ugyanaz, mint az egyéni jövőképesség esetében. De talán megelégedhetünk azzal, ha azt mondjuk, minden közösség rendelkezik valamilyen szintű cselekvőképességgel, azaz képes deliberálni, dönteni és a döntéseiknek megfelelően cselekedni, de vannak olyan közösségek, amelyek esetében ez a képesség csak látens vagy éppen minimális, és vannak olyanok, amelyek

teljesebb vagy akár az elgondolható legteljesebb mértékben cselekvőképesek.

Az, hogy egy közösség döntéseket készít elő, döntéseket hoz, és azokat végrehajtja, nem jelenti persze azt, hogy a közösség minden egyes tagja mindig ugyanolyan módon és mértékben vesz részt ezekben. Legyen a közösség egy tollaslabda klub. Ennek közgyűlése megválasztja az elnökséget, az elnökség megválasztja az elnököt. Amikor az elnökség vagy az elnök dönt arról, hogy mikor legyenek az edzések, vagy esetleg hogy rendezzen-e év végi záró bulit, a tollaslabda klub maga hozza meg ezeket a döntéseket. Vannak olyan versenyek, amelyeken mindenki részt vehet, másokon csak azok, akik megfelelnek bizonyos kritériumoknak (mondjuk egy ranglistán megfelelő helyet foglalnak el). A versenyeken akkor is a klub vesz részt, ha csak három játékos képviseli.

Minden emberi közösséget jellemez az, hogy tagjai milyen közös tevékenységet végeznek, bizonyos esetekben ezek a tevékenységek akár a közösséget magát is konstituálhatják.[22] Egy adott közösség tagjainak közös tevékenysége, vagy munkája, és az ezekkel összefüggő beállítódások, vélekedések, tudások, elköteleződések, és így tovább, nagyon sokfélék lehetnek. Ennek megfelelően azok a kihívások, amelyekkel a különböző közösségeknek szembe kell nézniük, szintén sokfélék lehetnek, sőt, bátran mondhatjuk, hogy az őket jellemző tevékenységek és az őket érő alapvető kihívások között fogalmi összefüggés van. Ezért jellemző tevékenységeiket, más kulcsfontosságú sajátosságaik mellett, biztosan figyelembe kell vennünk, amikor a jövőképességüket megítéljük. Az egyes közösségek jövőképességének is van tartalma, amelyet többé vagy kevésbé artikulálni is tudunk. A kihívás terminus opacitása miatt azonban esetleges, hogy a jövőképesség megítélésénél milyen mértékben tudjuk figyelembe venni a közösség által elfogadott értékeket, a közösség alapvető érdekeit, vagy akár az általa követett célok rendszerét. Akárhogyan is legyen ez, határozottan nem ugyanarról beszélünk, amikor egy sportklubot vagy egy iskolát írunk le jövőképesként.

Bizonyos esetekben nagyon mesterkéltnek tűnik azt állítani egy közösségről, hogy jövőképes. Ha elfogadjuk, amit fentebb a közösségek és

[22] Kérdés, hogy vannak-e olyan esetek, amikor a karakterisztikus közös tevékenységek *maguk* szolgáltathatják a közösség egységelvét (principle of unity). Az ilyen értelemben vett egységelvekről általában lásd Mark Johnston (2005), „Constitution", 636-677.

a tagjaik által folytatott közös tevékenységek közötti kapcsolatról mondtunk, közösségnek számít egy olyan repülőtéri váróteremben összeverődött társaság is, amely magát néhány órán keresztül társas játékokkal szórakoztatja. De ebben az esetben majdhogynem abszurd jövőképességről beszélni, mert ez az *ad hoc* közösség aligha rendelkezik a jövőorientáltság diszpozíciójával, és nem is kell azzal rendelkeznie. Egy gimnáziumi osztály az érettségi után is közösség marad, érettségi találkozók összehívására is képes, de csak kivételes esetekben kell valódi kihívásokkal szembesülnie. Amit az első magyar curling- vagy lacrosse-játékosoknak el kellett sajátítaniuk, meg kellett szervezniük, minden bizonnyal komoly kihívást jelentett, és amit csináltak, nyilván a jövőben is folytatni akarták, de kétségünk lehet afelől, hogy egyből törődtek volna tartós közösségi cselekvőképességük biztosításával. Számtalan példát tudunk hozni azonban olyan közösségekre, amelyeket tevékenységeik során és azokhoz kapcsolódóan elkerülhetetlenül kihívások érnek, és semmikor nem feledkezhetnek meg arról, hogy miképpen biztosítsák cselekvőképességüket, és amelyeknek majdhogynem jövőorientáltaknak kell lenniük. Ez utóbbiak esetében jövőképességükről beszélni egyáltalán nem mesterkélt, hanem nagyon is pertinens, sőt magától értetődő dolog.

Mindannyian egyetértünk abban, hogy a közösségeknek különböző erényeik lehetnek, például az, hogy magas színvonalú tevékenységet folytatnak, vagy az, hogy tagjaik erősen kötődnek egymáshoz. Már abból azonban, hogy a kihívásoknak való rendre megfelelés önmagában is kiválóságot jelent, mintegy *ex hypothesi* következik, hogy a közösségek jövőképessége is erény. De az, hogy mikor indokolt igazán egy közösség jövőképességét erénynek vagy akár kardinális erénynek tartani, attól függ, hogy jellemző tevékenységeikkel összefüggésben milyen alapvető kihívások érhetik őket, és hogy ezek miképpen kapcsolódnak cselekvőképességük és konstitúciójuk megőrzésének nehézségeihez, és így a jövőorientáltságukhoz, azaz attól, hogy mennyire pertinens, vagy esetleg kifejezetten elengedhetetlen, a jövőképességükről beszélni.

V

Mit mondhatunk mindezek alapján a politikai közösségek jövőképességéről? Mint láttuk, a Höffe könyvében használt *Gemeinwesen* terminust többféle értelmezhetjük. Vegyük például a következő tentatív meghatározást.[23] Nevezzük politikai társadalomnak azokat a közösségeket, amelyek rendelkeznek az összes alábbi karakterjeggyel: (i) (a) Tagjaikat egységbe rendezi annak elfogadása, hogy egy mindannyiuk számára közös kormányzatnak engedelmeskednek, (b) ez a kormányzat egy bizonyos terület fölött ellenőrzést gyakorol, (c) méghozzá huzamos ideig, sőt az időtartam kérdése csak nagyon kritikus helyzetekben tematizálódik egyáltalán. (ii) A fejlettebb politikai társadalmak állammal rendelkeznek, annak sajátos intézményeivel együtt. (iii) Amennyiben a politikai társadalom tagjai tudatában megkerülhetetlenül jelen van az a meggyőződés, hogy egymáshoz tartoznak, azon felül is, hogy egy kormányzatnak engedelmeskednek, nemzetet alkotnak. (iv) Minden politikai társadalom saját, jellegzetes belső struktúrával rendelkezik. Ezek leírásához jól megválasztott általános terminusok állnak a rendelkezésünkre, amelyek kapcsolódnak a közösen elfogadott kormányzat fogalmához. (v) Minden politikai társadalom többé-kevésbé intenzív kapcsolatban áll más politikai társadalmakkal. Mivel itt nincs lehetőség arra, hogy egy teljesebb koncepcióban helyezzem el ezt a definíciót, csak néhány megjegyzést szeretnék hozzáfűzni.

A meghatározás szövege egyszerűen kimondja, hogy minden politikai társadalom közösség; így nyitva hagyja a kérdést, hogy mit értsünk itt közösség alatt. Mivel a közösen elfogadott kormányzat tényéből indul ki, kifejezetten politikai fogalomról van szó. Ha ahelyett, hogy a fejlettebb politikai társadalmak állammal rendelkeznek, azt mondanánk, hogy a fejlettebb politikai társadalmak államot alkotnak, még egyértelműbbé válna, hogy ebben a megközelítésben a politikai intézmények fejlődésének ágas-bogas kérdése is része a politikai közösségek problémakörének. Annak tételezése, hogy a politikai társadalmaknak belső szerkezete van, tagoltságra, és ezzel legalábbis érdek- más ellentétekre utal, ami az

[23] Amelynek megfogalmazása során Henry Sidgwick koncepció-vázlatából indultam ki, lásd *The Development of European Polity* (1903), 25-28. Ld. még A. Sidgwick és E. Sidgwick (1907), *Henry Sidgwick: A Memoir*, 436-437. Sidgwick posztumusz könyvének egyenes ági leszármazottja Michael Oakeshott (2007), *Lectures in the History of Political Thought* címmel megjelent előadássorozata.

egységességük tételezésével együtt szükségszerűvé teszi annak kifejtését, miképpen tudnak az ellentétek feloldása érdekében cselekedni. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy nincs olyan politikai társadalom, amelyet a politikai társadalmak viszonyrendszerén kívül állóként gondolhatnánk el; ez afelé mutat, hogy elkerülhetetlenül legalábbis rivalizálnak is egymással.

A meghatározás értelmezésével kapcsolatos következő két, nagyon vázlatosan ismertetett tézis nagyon erős meggyőződéseknek mondhat ellent. Először is, a fejlettebb politikai társadalmak belső szerkezetének kétségkívül komplexnek kell lennie egyfelől, és minden bizonnyal politikai társadalomról politikai társadalomra változik, másfelől. Ezt a komplexitást és ezt a variabilitást az általános terminusokban való jellemzésnek is respektálnia kell: ennek a követelmények, szól az első tézis, a megfelelően artikulált, egy komoly elméleti hagyomány által ihletett háromosztatú képletek jó eséllyel meg tudnak-e felelni,[24] és alkalmasabbak lehetnek erre a feladatra, mint egyes markáns, jól ismert, modern kétosztatú (tőkések-munkások, elit-tömeg, vezér-nép stb.) vagy éppen monista elképzelések.

Aztán, ebben a felfogásban, és ez a második tézis, a politikai társadalom konceptuális értelemben elsődleges a társadalommal szemben. A politikai társadalomnak mindenki tagja, aki a társadalomnak is tagja lehet, de a politikai társadalmak konkrét dolgok, már csak a közös kormányzat elfogadásának ténye miatt is, míg a társadalom maga inkább absztrakt entitás. Ez nem egy revizionista álláspont: ha elfogadjuk, nem kell feltétlenül, de különösen nem kell alapvetően módosítanunk a társadalmi dolgokkal kapcsolatos sztenderd meggyőződéseink java részét. Például aligha van olyan modern állam, amely ne szabályozná azt a kérdést, hogy mi számít iskolának, és mi nem. De olyan sincs, amely teljes mértékben előírná, teszem azt, hogy ki melyik iskolába járjon, tehát ne hagyna teret olyan választásoknak, amelyek mozgatórúgóit rendre és jó okkal társadalminak tartjuk. Minden olyan közösséget, amelyet általában és magabiztosan társadalminak tartunk, ebben a felfogásban is társadalminak fogjuk tartani, de a különböző társadalmi entitásokat a politikai társadalom keretei között tudjuk, amennyire lehet, teljesen megérteni. Azt az egyébként kulcsfontosságú kérdést, hogy a meghatározás miért határozottan politikai társadalomról (*political society, polity, politeia*)

[24] Tanulságosak ebből a szempontból Henry Sidgwick érvei, a *The Elements of Politics* ([1891] 1908) XXX. és XXXI. fejezeteiben.

beszél, ahelyett, hogy maradna a politikai közösség terminusnál, itt most nem tárgyalom.

Ezt a prioritási tézist sokan éppen politikai természetű okokból nem fogadják el. A politikai dolgokról való gondolkodást, tartják igen sokan, a társadalom tételezésével kell kezdeni. A társadalom az, amelynek megfelelő működése politikainak nevezhető problémákat vet fel, amelyeken politikai eszközökkel, köztük politikai intézmények segítségével kell úrrá lenni. A „politikának" az így felfogott feladatok ellátásán kívül nem szabad beleszólnia a társadalom alapjában véve nem politikai ügyeibe. Ennek a rivális álláspontnak a tárgyalására sem térhetek ki itt. Mindenesetre a jelen prioritási tézissel teljes mértékben összefér az, hogy például egy politikai társadalmat modern demokratikus berendezkedéssel rendelkezőnek írjunk le. Az a tétel is összefér vele, miszerint a modern állam és az ebben, illetve ezzel együtt kialakult modern nemzet és nemzeti tudat nagyon értékes, nagyon sikeres és egyáltalán nem meghaladott politikai alkotások.

A fenti meghatározás kétségtelenül megengedi olyan politikai társadalmak létezését, amelyek nem alkotnak nemzetet, vagy nem egy nemzetet alkotnak, és még azt is, hogy nemzetnek tartsunk olyan politikai társadalmakat is, amelyek nem rendelkeznek állammal. Aztán, bár a definíció értelmében aligha létezhet globális politikai társadalom, nem lehet nem tudomásul venni, hogy ma egyes politikai jellegű intézmények és társadalmi entitások nagyon jelentős szerepet játszanak a nemzetközi színtéren. És, alkothat-e egy modern politikai társadalom birodalmat? Ezeket a problémafelvetéseket az itt javasolt megközelítés koncepcionális kihívásként fogja fel.

VI

Az előző definíciók újbóli *mutatis mutandis* módosításával a politikai társadalmak jövőképességét is meghatározhatjuk. Legyen tehát egy politikai társadalom jövőképes akkor, ha (a) kész és képes arra, hogy rendre felkészüljön a jövőben, akár a távolabbi jövőben ésszerűen várható, őt érintő kihívásoknak való megfelelésre, és ha (b) rendre kellő bizonyossággal azt mondhatjuk róla, hogy képes is lesz majd ezeknek a

kihívásoknak megfelelni. Immáron a harmadik szubjektumra (entitás-típusra) vonatkozóan határoztuk meg változatlan szöveggel annak jövőképességét. Ez lehetővé teszi, hogy mindhárom esetben hasonló szempontok szerint értékeljük a jövőképességük fogalmát.

A politikai társadalom jellemzőinek ismeretében megkísérelhetjük felvázolni, milyen generikus kihívásokkal rendre szembenézniük, és így azt is, mi a jövőképességük tartalma. Ha egy politikai társadalmat az rendez egységbe, hogy egy mindenki számára közös kormányzatot fogad el, biztosítani kell ennek az egységnek a feltételeit. Annak az államnak, amely a változó körülmények között meg akarja állni a helyét, fokozatosan egyre fejlettebb intézményekkel kell rendelkeznie. Tennie kell azért, hogy a politikai társadalom tagjai meg legyenek győződve egymáshoz tartozásukról. Az, hogy egy politikai társadalom mindig tagolt, belső szerkezete van, érdekek tagolódásával is jár, és ez megköveteli, hogy az érdekek összehangolásának megfelelő intézményi és más formái alakuljanak ki. Ahhoz, hogy egy politikai társadalom együtt tudjon működni és (különböző módokon) eredményesen tudjon rivalizálni más politikai társadalmakkal, jelentős tudást kell felhalmoznia és bizonyos, az együttműködéshez és versenyhez szükséges szemléletmódokkal is rendelkeznie kell. Ebből a felsorolásból is látható, hogy a kihívások között vannak, vagy rendre lehetnek olyanok is, amelyek a politikai társadalom identitását is érintik, sőt esetleg létét is veszélyeztethetik.

Egy politikai társadalomnak, mint minden közösségnek, különböző erényei lehetnek. Ezek közé tartoznak természetesen azok, amelyek a generikus kihívásokkal való megbirkózással kapcsolatosak; például az egymáshoz tartozás tudata erény, már csak azért is, mert kohézív erőt jelent, amelyre minden politikai társadalomnak szüksége van. Mivel a kihívásoknak való megfelelés általában is erény, ebben a kontextusban is kimondhatjuk, hogy a politikai társadalmak jövőképessége maga is az erényeik közé tartozik.

Bár a politikai társadalom itt tárgyalt meghatározása azt közösségnek deklarálja, érdemes feltenni a kérdést, hogyan van-e olyan közös tevékenység, amely azt a közösséget jellemzi. Erre a kérdésre akár a következőképpen is válaszolhatunk. Minden politikai társadalom tagolt, ez elengedhetetlenül érdekellentéteket is generál, amelyek kiegyenlítésére, a lehető legnagyobb mértékű és a lehető legtartósabb feloldására a politikai társadalom maga különböző elképzelésekkel, megoldási javaslatokkal

rendelkezik. Az elképzeléseket és javaslatokat értékelni kell, és dönteni arról, melyikük realizálásába fogjon a politikai társadalom. Ezek a deliberációk és ezek a döntések a rá specifikusan jellemző intézményekben, köztük az államhoz tartozó intézményeiben, és fórumokon stb. zajlanak. Az állami intézmények (amelyek egyes fontos sajátosságai szintén a politikai társadalmak általános jellemzőiből következnek) egyik karakterisztikus feladata pontosan az, hogy az így születő döntések végrehajtását lehetővé tegye. A deliberálás, a politikai döntések meghozatala, a politikai napirend meghatározása és végrehajtása, a kormányzati működés feltételeinek kialakítása, és így tovább, maguk is a politikai társadalom azon közös tevékenységekhez tartoznak, amelyek mint közösséget megalkotják. Akár amellett is lehetne érvelni, hogy a politikai viták, az érdekellentétek menedzselése, a politikai opciókkal és a döntések végrehajtásával való foglalatoskodás valójában a politikai társadalom, mint közösség által folytatott, legáltalánosabb közös tevékenység maga. Sőt, amellett is, mindez a politikai társadalmak konstitutív jellemzőjének tekinthető.

Ha bizonyos esetekben nagyon mesterkéltnek tűnik azt állítani egy közösségről, hogy jövőképes, más közösségek esetében jövőképességükről beszélni nagyon is pertinens, sőt még magától értetődő dolog lehet. Ez utóbbi esetekben a közösség már megszervezte saját cselekvőképességét, rendelkezik a jövőorientáltság diszpozíciójával, és azonosítani lehet azokat az alapvető kihívásokat, amelyekkel rendre szembesülnie kell. Arról a politikai társadalomról, amely megfelel a most szőnyegen lévő normatív meghatározásnak, meg tudjuk mondani, hogy olyan közösség, amely képes a döntés-előkészítésre, a döntéshozatalra és az így hozott döntések alapján vagy keretei között végzett közös tevékenységre, szükségszerűen jövőorientált, azok a generikus kihívások pedig, amelyek rendre érik, megfelelően körülírhatóak. Nemhogy nem mesterkélt dolog a politikai társadalmak jövőképességéről beszélni, hanem szinte megkerülhetetlen. A politikai társadalmak jövőképessége kardinális fontosságú erény.

Ha elfogadjuk, hogy a politikai társadalmak jövőképessége kardinális erény, ha pontosabbá tudjuk tenni, mit jelent az, hogy a politikai társadalmakat érő kihívások között vannak olyanok, amelyek az identitását is érintik, sőt a létét is veszélyeztetik, valamint meg tudjuk indokolni, hogy a politikai társadalom prioritásának tézisből következően a politikai társadalmak a közösségekben való létezés alapfeltételeit jelentik, akár még

amellett is sikeresen érvelhetünk, hogy a jövőképesség a politikai társadalmak konstitutív erénye.

Otfried Höffe úttörő koncepciójának nyomán a politikai közösségek jövőképességének egy olyan határozottan politikai fogalmát vázoltam fel, amely cselekvőképességük kérdésére is megfelelő hangsúlyt fektet. Abból, hogy valaki vagy valami cselekvőképes, majdhogynem következik, hogy képes stratégia formálására és végrehajtására is. Mint láttuk, gondolatmenetének egy fontos pontján Höffe azt állítja, hogy a jövőképesség valójában stratégiai képességeket jelent. Hogyan vélekedjünk erről a kijelentésről az ebben és az előző szakaszokban bemutatott megközelítés alapján?

VII

Höffének természetesen igaza van abban, hogy a stratégia fogalmát ma már, sőt valójában jó régóta, nem csak a hadviselés kontextusában használjuk. Akkor is igaza van, amikor azt mondja, ma általában stratégia alatt csupán valamilyen, többnyire adott cél vagy célrendszer elérésének, vagy érdekek érvényesítenének mikéntjét értjük. Nagyon helyesen mutat rá arra is, hogy amikor politikai stratégiáról beszélünk, rendszerint és jó okkal kerüljük a katonai győzelem metaforáját. Végül, kétségtelen, hogy a mai szóhasználat hajlamos stratégiának tartani olyan dolgokat is, amelyek nem többek azoknál a technikáknál, amelyek használatával kisebb konfliktusok, csatározások során eredményesnek bizonyulhatunk.[25]

De az a höffe-i kijelentés például biztosan nem állja meg a helyét, amely szerint a stratégia, egykori, hagyományos értelmében, csakis a katonai győzelem megtervezésének képességét jelenthette. Általánosabban, nem lehet egyetérteni azzal az e mögött a kijelentés mögött felsejlő állásponttal, miszerint a hagyományos stratégia-felfogások mára mind tökéletesen érdektelenné váltak, vagy legalábbis a jelenleg mérvadó doktrínákba bekerült belőlük minden olyasmi, ami nem avult el teljesen. (Azaz érdemes lehet komolyan venni a lehetőséget, hogy át nem gondolt felülírásról és nem „meghaladásról" van szó.) És érdemes felfigyelni arra is, hogy Höffe a generikus cél-eszköz típusú logikára redukált stratégia-definíciót nem veti

[25] Höffe, *Zukunftsfähig?*, 124.

semmilyen kritika alá; amiből persze nem következik, hogy meg lenne győződve annak helyességéről, vagy inkább hasznosságáról. És mintha nem is igazán számítana számára, hogy meghatározásának szövege célokról vagy érdekekről, eszközökről vagy kapacitások felhasználásáról beszél-e. Így nem csoda, hogy nem tud felhozni érvet amellett, miért rosszallja, hogy a köznyelv stratégiának nevez olyasmit is, amit régen talán taktikának neveztek volna, illetve hogy a két kifejezés közötti különbségtétel mára majdhogynem elvesztette az értelmét. Az általa kimondott stratégia meghatározás megengedi, hogy az minden fontos gyakorlati területre egyaránt és ugyanolyan mértékben érvényesnek legyen, és ezt Höffe szintén kommentár nélkül hagyja: ezért is hangzik falsnak, sőt komolytalannak az a mondat, hogy a politikai stratégiának a szép jövőt kell szolgálnia. Továbbmegyek. A megjegyzés, miszerint stratégia alatt „a politikai észhasználat alapformáit" kell értenünk, azt sugallja, Höffe a kérdést nem is tartja igazán érdekesnek a politikai filozófia számára.[26]

Igen ám, de mint korábban láttuk, gondolatmenetének következő és igen fontos pontján mégiscsak kijelenti, hogy egy politikai közösség jövőképessége azon múlik, képes-e megfelelő stratégia kialakítására és végrehajtására. Vajon a két képesség egymásra való redukálhatóságát, sőt redukálását jelenti-e ez? A válaszadáshoz szükségünk van annak a körüljárására, hogy mit értsünk politikai stratégián. Ehhez viszont először tisztáznunk kellene, mit jelent az, hogy stratégia.

Abban a kurrens nyelvhasználat meglehetősen magabiztos, hogy a politikai stratégia a politikai területén alkalmazott stratégia. De a magát pusztán a köznyelvre bízó beszélő könnyen elbizonytalanodhat, ha a terminus pontosabb jellemzését kérik számon rajta. Sokféle politikai stratégiát ismer (választási stratégia, parlamenti stratégia, külpolitikai stratégia, stb.), de nem egykönnyen tudja rendszerezni azokat a tipikus helyzeteket, konfliktusokat, vagy kontextusokat, amelyekre ezek egyenként érvényesek lehetnek. Szívesen beszél politikai célokról és eszközökről, de azokat csak nehezen tudja megkülönböztetni más gyakorlati céloktól és azoknak megfelelő eszközöktől.

[26] Vö. a következő szöveghellyel: „Perhaps you will be surprised to find Clausewitz ranked among the great political philosophers", Raymond Aron (1972), „Reason, Passion and Power in the Thought of Clausewitz", 599. Az implicit vita a gyakorlat elméletének filozófiai státuszáról szól.

Indokoltnak tűnik ezért felvilágosításért szakemberekhez fordulnunk, ezek alatt most a stratégia-formálás és stratégiai cselekvés legismertebb kortárs teoretikusait értve. Itt most csak néhány kiemelkedő jelentőségű szerzőről és megközelítésről ejthetünk szót, nagyon vázlatosan.

Bátran mondhatjuk, a menedzsment-problémákkal foglalkozó kutatók voltak a legaktívabbak és legbefolyásosabbak ezen a területen a legutóbbi évtizedekben. Az egyik legismertebb doktrína megalkotója, Michael Porter egy általa kompetitív piacnak nevezett gyakorlati terepet vizsgál, és ennek alapjellemzőit maximálisan figyelembe véve igyekszik megmondani, milyen stratégiát kell követniük a sikerre, azaz hosszú távon fenntartott magas profitra törő vállalatoknak.[27] A megoldást a tartósan jól védhető piaci pozíció elfoglalása jelenti, és az, hogy a vállalat tevékenységeinek minden egyes részletét és mozzanatát szigorúan ennek a célnak rendeli alá. De Porter zárójelbe teszi azt a kérdést, amely minket itt igazán érdekel: mi az, hogy stratégia? Így nem könnyű megmondani, mit tanulhatunk munkájából a politikai stratégia mibenlétére vonatkozóan. Egy másik neves kutató, Henry Mintzberg, olyan stratégia-formálási koncepciót proponál, amelyet az összes fontos gyakorlati szféra nagy szervezeteire érvényesnek tart.[28] Mintzberg szerint a stratégiáknak empirikusan is azonosíthatóaknak kell lenniük, a stratégia a fontos döntések egymásutánjának koherenciáját jelenti. A koherencia a porter-i értelemben vett tudatos stratégiai gondolkodás és cselekvés nélkül is érvényesülhet, másrészt maga a porter-i stratégia nem mindig ragadható meg a valóságban. Ez a megközelítés számos kérdést vet fel, mindenesetre a Mintzberg elemzései pontosan a politikai stratégiák esetében mutatkoznak meglehetősen erőtlennek. Vajon hogyan dönthetjük el, például, mi számított fontos döntésnek a vietnami háború menedzselésének egésze során? Végül, a játékelmélet stratégiának a precízen körülhatárolt interaktív helyzetekben, adott motivációk mellett rendelkezésre álló döntési opciók

[27] Michael Porter (1996), „What is Strategy?". Továbbá: Michael Porter (1979): „How Competitive Forces Shape Strategy?", Michael Porter (1991): „Towards a Dynamic Theory of Strategy", és Michael Porter (2008): „The Five Competitive Forces that Shape Strategy".

[28] Henry Mintzberg (1978) „Patterns in Strategy Formation" (1978). Ezt továbbgondolja: Henry Mintzberg (1987), Crafting Strategy", Henry Mintzberg (1985): „Of Strategies, Deliberate and Emergent", Henry Mintzberg (1990): „The Design Scool: Reconsideration of the Basic Premises of Strategic Management", és a legfontosabb állításokat esettanulmányokkal illusztrálja: Henry Mintzberg és James Waters (1982): „Tracking Strategies in an Entrepreneurial Firm", Henry Mintzberg és Alexandra McHugh (1985): „Strategy Formation in an Adhocracy".

közötti választás eredményét tekinti.[29] Ez az elmélet matematikai ihletettsége miatt nagyfokú precizitásra törekszik, amely persze így absztraktsággal és általánossággal is együtt jár. Ezért van az, hogy a játékelmélet szerint a társadalmi és politikai élet majdnem mindenhol és mindenkor képes Fogoly Dilemma-szituációkat produkálni, a hétvégi mosogatás megszervezésének feladatától kezdve egészen a nukleáris leszerelés kontextusáig.

Érdemesnek tűnik tehát más területeken is tájékozódnunk. Raymond Aron egy híres tanulmányában kerek-perec kijelenti, hogy a hadviselés területén Clausewitz-é a klasszikus és felülmúlhatatlan stratégia-definíció.[30] E szerint a stratégia az ütközetek eredményeinek felhasználása a háború átfogó céljainak elérése érdekében. Aron később egy rendkívül alapos Clausewitz-értelmezés keretében vizsgálta tovább a stratégia fogalmát, és igyekezett rámutatni a klasszikus elmélet manapság elfeledett erényeire.[31] Amelyek közül az egyik az, hogy benne a taktika nem csupán a stratégiai alapvetés szerinti és annak keretei között folytatott operatív tevékenységnek mutatkozik, hanem jól meghatározható saját, autonóm célja is van, nevezetesen az egyes ütközetek megnyerése. Ezért a taktika nem egyszerűen a stratégia része, vagy kivitelezésének miléntje, vagy puszta eszköze.[32] Másfelől a stratégiának nem csak a közvetlen háborús célokat, hanem a háború külső, politikai céljait is szolgálnia kell[33]; nem mondhatjuk ezért, hogy célja feltétlenül és csakis a katonai győzelem lenne; hiszen politikai cél lehet a megfelelő feltételekkel megkötött béke is. Ez nem jelenti azt, hogy a háborúzás, mint tevékenységi terület, ne különbözne alapvetően a politikától, mint tevékenységi területtől. A katonai stratégiáknak saját természetük van tehát, amelyet nem érthetünk

[29] A játékelmélet stratégia-fogalmával kapcsolatos kérdésekről ld. Ariel Rubinstein (1991): „Comments on the Interpretation of Game Theory", 910-915.

[30] Raymond Aron (1968): „Remarques sur l'évolution de la pensée stratégique (1945-1968)". Ez a tanulmány bekerült az *Études politiques* (1972) című gyűjteményes kötetbe is.

[31] Aron azt írja a *Penser la guerre*. *Clausewitz* (1976) előszavában (11.o.), hogy csak 1955-ben kezdte el alaposan és módszeresen olvasni Clausewitz könyvét, és hogy a *Paix et guerre entre les nations* ([1962] 1984) híres, Clausewitz-cel nyitó fejezetében foglaltakkal akkor már nem volt elégedett. Ugyanezen a helyen Clausewitz könyvét a politikai filozófia egyik legnagyobb művének nevezi. A *Penser la guerre* megírása környékén publikált Clausewitz-tanulmányokat összegyűjtő, posztumusz *Sur Clausewitz* (1987) című kötet előszavát Pierre Hassner azzal nyitja, hogy a Clausewitz-újraolvasás Aron egyik fő műve, sőt talán főműve volt (7.o).

[32] Vö. Kolnai Aurél (1965-66), „Games and Aims", 119-121.

[33] Gordon A. Craig (1986), „Delbrück: The Military Historian".

meg anélkül, hogy ennek a területnek a sajátosságait messzemenőkig figyelembe ne vennénk. Mivel egy sajátos gyakorlatról van szó, a katonai stratégiák teoretikus vonatkozásait nem lehet a gyakorlati ésszerűségre vonatkozó általános megfontolások szimpla alkalmazásának tekinteni, többek között erre a területre is.

Mai, modern értelmében a stratégia fogalma kiszabadult tehát korábbi, szűken vett „értelmezési tartományából", és így minden fontosabb gyakorlati tevékenységre alkalmazható lett. A „célracionalitás" egyik átfogalmazása lett belőle: milyen eszközrendszerrel lehet célokat elérni, érdekeket érvényesíteni, akár egy igen komplex terepen is? Aron, azzal, hogy restituálta a klasszikus elméletet, rámutatott arra, hogy a modern felfogás nem megkerülhetetlen.

Kérdés marad azonban, hogy a klasszikus elmélet elég modern-e, hiszen jogos kételyeink támadhatnak a felől, hogy a 21. század körülményei között is teljesen megállhatja-e a helyét.[34] Sőt, mivel megkülönbözteti egymástól a háború és a politika gyakorlatait vagy szféráit vagy tevékenységi területeit, és, mint láttuk, a szigorúan vett háborús célokat egyértelműen a politikai céloknak rendeli alá, egyben mintha ki is zárná, hogy a politikai stratégia fogalmáról ellentmondásokba keveredés, vagy, jobb esetben, metaforák kerülőútjai nélkül beszélhessünk. Azt a konklúziót azonban, hogy egyáltalán nincs is olyan, hogy politikai stratégia, paradoxnak kell megítélnünk, amennyiben megengedhetetlennek tartjuk annak teljes felülírását, amit erről a kérdésről a kurrens nyelvhasználat és a szakirodalom általában tart.

Mit mondhatunk mindezek után arról, hogy mit jelent a politikai stratégia? Itt most elegendő néhány olyan követelményt, kritériumot felsorolni, amelyeket a fogalommal szemben indokolt lehet támasztanunk. Nos, Porter erőteljes doktrínája a klasszikus mintát követi abban az értelemben, hogy szigorúan egy adott tevékenységi terület keretein belül, annak sajátosságait figyelembe véve tárgyal stratégiai kérdéseket: a politikai stratégiát is kifejezetten a politika tevékenységi területének specifikumaiból kiindulva kellene értelmezni. Ahogyan a klasszikus elmélet, Mintzberg-é is a fogalmi építkezés és az empirikus vizsgálódás összjátékára épül. Aztán, mindenképpen fel kell tudnunk használni a játékelmélet stratégia-

[34] Raymond Aron ([1987] 2005): „Sur l'expression de stratégie politique".

felfogásában rejlő jelentős erőforrásokat.[35] A klasszikus megközelítést a taktika és a stratégia közötti megfelelő megkülönböztetés artikulálásának tekintetében is indokolt követnünk. Például úgy, hogy körülírjuk, melyek azok, vagy, pontosabban milyen természetűek azok a kihívások, amelyekre vonatkozóan kijelenthetjük, hogy egy adott kampányban a politikai stratégia a velük való megbirkózás eredményeinek felhasználása, a kitűzött célok érdekében. Ehhez viszont megfelelő precizitással kell tudnunk beszélni arról, hogy mik lehetnek ezek a célok, és másrészt arról is, hogy ezek milyen viszonyban lehetnek azokkal a nehezebben jellemezhető, általános politikai célokkal, amelyeket minden politikai kampánynak figyelembe kell vennie.[36] Végül, a célok mindkét kategóriájának, de a belső céloknak mindenképpen, megfelelő konceptuális kapcsolatban kellene lennie a politikai gyakorlat, mint sajátos tevékenységi terület alapjellemzőivel; ahogyan például a klasszikus elméletben az az állítás, hogy a karakterisztikus taktikai cél az ütközetekben elérendő győzelem, a kiindulópontot jelentő párharc-modellből következik.

VIII

Térjünk vissza arra a kérdésre, hogy redukálható-e egymásra a jövőképesség és a stratégiai képességek együttese? Nézzük először ezek höffe-i definíciói közötti hasonlóságokat és különbségeket. Ha a jövőképesség problémák megoldásából áll, másképpen feltételezhet céltételezést, mint például a stratégia-formálás maga. De, mint láttuk, mindkettő összetett képesség, és az, hogy valaki rendelkezik velük, mindkét esetben azt is jelenti, hogy alakítani és tervezni is tud. Azt, hogy a két dolgot Höffe egy már idézett szöveghelyen tulajdonképpen azonosnak írja le, minden valószínűség szerint annak a kézenfekvő belátásnak tudható be, hogy a jövőképességgel kapcsolatos problémák megoldásának kell hogy legyenek gyakorlati aspektusai is. És annak, hogy tulajdonképpen elfogadja, a gyakorlati racionalitás mindenekelőtt megfelelő eszközök adott célokhoz való rendelését követeli meg: bármilyen nehéz, összetett és olykor nehezen átlátható is a szituáció, amelyben ezt a feladatot el kell végezni.

[35] Raymond Aron ([1962] 1984), „Stratégie rationelle et politique raisonnable", 756.
[36] Raymond Aron ([1983] 2016-17), „La rationalité politique".

A jövőképesség mibenlétével kapcsolatos intuíciónk mindenesetre mintha berzenkedne a két dolog azonosítása ellen. A jövőképesség (*Zukunftsfähigkeit*) egyetlen főnévvel kifejezhető fogalmát a német nyelv erőforrásai generálták. Nem sztenderd, de még csak nem is széles körben ismert fogalomról van szó, mégis hajlamosak vagyunk úgy vélni, hogy körülbelül értjük, mit jelent. De azt talán nem gondoljuk, hogy akár teljesen precízen is jellemezhetnénk ezt a terminust. (Ha túlontúl precízek akarunk lenni, könnyen a mesterkéltség vagy a keresettség hibájába eshetünk.) Így a stratégiai képességeknek való megfeleltetése is bizonyos jelentésárnyalatok túlhangsúlyozásának hathat, noha kétségtelennek tűnik, hogy a jövőképesség artikulálása során a gyakorlatiasság szempontjait valamiképpen azért figyelembe kell venni.

A höffe-i jövőképesség egy politikai közösség jövőképessége, ezért amennyiben stratégiai képességként értelmezzük, a politikai stratégiák tágabb kontextusában kell elhelyeznünk. Ha intuícióink helyett az előző szakaszokban tárgyaltakra támaszkodunk, akkor is arra kell jutnunk, hogy a két képesség egymással való megfeleltetése konceptuális kihívás elé állít bennünket. Ezek közül csak az egyik az, hogy az előző VII-es szakaszban ismertetett megközelítés szerint a politikai stratégia szubjektuma nem feltétlenül az egész politikai közösség. De tegyük fel, hogy egy megfelelő mértékben egységes politikai társadalom stratégiájáról beszélhetünk. Az, hogy cselekvőképességet tulajdonítunk neki, fogalmi értelemben lehetővé teszi, hogy saját stratégiákban gondolkodhasson, és azokat végre is tudja hajtani. Ugyanakkor jövőképessége kihívásokra való felkészülést és azoknak való megfelelést jelent. A politikai stratégiákat úgy jellemeztük, hogy azok egyrészt „belső", egy adott kampány keretében lefektetett célokat, másrészt, átfogóbb és általánosabb célokat követnek. A stratégia az adott esetekben pontosabban, sőt pontosan meghatározandó kihívások eredményeinek felhasználása ezeknek a céloknak az elérése érdekében. A jövőképesség általunk adott definíciójában szereplő kihívásokról ugyanakkor azt mondtuk, hogy egy bizonyos opacitással rendelkeznek, amely nem teszi lehetővé, hogy a jövőképes entitás céljaiból vezessük le azokat.

Ám azt azért nagyon furcsa lenne állítani, hogy egy közösség vagy egy politikai entitás nem is dolgozhat ki stratégiákat jövőképességének biztosítása érdekében. Következetesek maradhatunk, ha azt mondjuk, hogy a stratégia-alkotás *célok specifikálását* jelenti, ez pedig az egyes kihívások *ennek megfelelő értelmezését* vonja maga után. Azaz, a jövőképesség

gyakorlati értelemben való biztosítása egyfajta értelmezést igényel, amely azonban soha *nem merítheti ki a jövőképességi problémakört magát*. A stratégiai gondolkodás tehát egyszerűsít, és egyben lehetővé teszi a szigorúbb értelemben vett gyakorlati gondolkodást, és így a gyakorlati cselekvést is. A jövőképesség és a stratégiai képességek nem redukálhatóak egymásra, de szoros kapcsolatban állnak egymással.

IX

Eddig nem adtunk hangsúlyt annak, hogy a höffe-i jövőképesség-meghatározás nem tesz különbséget a közvetlen jövőben és a hosszabb távon jelentkező problémák között. Egyfajta rekurzív struktúrába rendezi azokat a feladatokat, amelyekkel egy stabilan jövőorientált közösségnek foglalkoznia kell. A III-VI szakaszokban felvázolt jövőképesség-felfogás ellenben saját „rubrikát" nyit a hosszabb távon jelentkező kihívásoknak. Ennek egyik oka az, hogy a politikai társadalmaknak olykor olyan kifejezetten hosszú távú kihívásokkal kell szembenézniük, amelyekre nem lehet felkészülni és nekik megfelelni sajátos követelmények teljesítése nélkül. A hosszabb távra szóló feladatok, kihívások problematikája ezért külön tematikai fókuszt érdemel a politikai társadalmak jövőképességének kérdéskörén belül.

Korábban már szóba került, hogy az igazán hosszú távra való odafigyelés általános prudenciális követelmény. Másrészt vannak olyan szituációk, amikor a távolabbi jövőre vonatkozó politikai megfontolások megkerülhetetlen politikai témává válnak egy politikai társadalom számára. Ezek közé tartozik az a helyzet, amikor egy politikai problémát bizonyos esetleges okokból nem lehet rövidtávon rendezni, így meg kell találni és ki kell várni azt a típusú politikai konstellációt, amelyben a probléma hatékonyan kezelhető. (Példa erre, amikor egy ésszerű adóreform megvalósítását egy ellenérdekelt és tartósan befolyásos politikai erőcsoport sokáig hathatósan akadályozni tudja.) De a jelen szempontból igazán fontosnak olyan szituációk számítanak, mint az, amikor egy politikai társadalomnak mély belső transzformációra van szüksége, amelynek beteljesítéséhez hosszú idő kell, és a transzformációs folyamatot

politikai keretek közé kell szorítani.[37] Vagy az, amikor egy mély, makacs, szinte enyhíthetetlen (külső és/vagy belső) antagonizmus esetén hosszú távú küzdelemre kell felkészülni, illetve az antagonizmus feloldásának feltételeit csak hosszabb távon lehet biztosítani. [38] Ez a lista korántsem teljes. De nem is csupán ötletelés eredménye: az igazán jelentős hosszabb távú politikai kihívások alaptípusait a politikai társadalmak meghatározó jellegzetességei generálják.

A politikai társadalmakat érő hosszabb távon jelentkező kihívások sajátosságai közé tartozik, hogy olyan folyamatokkal, fejleményekkel, konstellációkkal kapcsolatosak, amelyekre vonatkozóan biztos, hogy nem állnak rendelkezésre pontos előrejelzések.[39] Kikerülhetetlenül változásokat involválnak.[40] Az, hogy kik a potenciális ellenérdekű felek, ellenfelek, netalántán ellenségek, nem rajzolódik ki egyértelműen. A politikai társadalmak belső tagoltságának ismérvei is bizonytalanná válhatnak. Sőt, egy adott politikai társadalom által elfogadott politikai berendezkedés is módosulhat.

Már ez a néhány szempont is mutatja, hogy nem könnyű a hosszabb távra politikai stratégiákról szóló gondolkodást olyan keretben tartani, amely megfelel a VII-es szakasz végén felsorolt követelményeknek.[41] Hiszen vegyük figyelembe, hogy a hosszú távú stratégiákhoz hosszabb távra szóló céloknak kell hozzá tartoznia, amelyekről csak feltételezni tudjuk, hogy

[37] Lásd a Széchenyi Istvánról szóló részt Ablonczy Bálint (2018), „Gondolatból tett: három történelmi személyiség a magyar jövőképességről" című műhely-tanulmányában; és a szerteágazó Széchenyi-irodalomból Oplatka András könyvét, *Széchenyi István* (2010).

[38] Lásd például Leszek Kolakowski (1978), „Le socialisme bureaucratique peut-il être réformé?", in: *L'Esprit révolutionnaire* (eredetileg lengyelül jelent meg a *Kultura* (Paris) című folyóiratban, 1971-ben), és Leszek Kolakowski (1970), „The Fate of Marxism in Eastern Europe".

[39] Höffe, *Zukunftsfähig?*, 21-27, 34-37.

[40] Vö. Szántó, „A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója".

[41] Akár hosszabb távú politikai stratégiának is nevezhetnénk, egy bizonyos sematikus értelemben, azt, ami rövidebb távra szóló stratégiákat képes összefogni. A szakirodalomban előszeretettel nevezik ezeket „nagy stratégiának" (grand strategy). Kérdés azonban, hogy ezek megfelelnek-e azoknak a szempontoknak, amelyeket a hosszabb távra szóló stratégiákkal kapcsolatban itt felvetünk. Szintén nagy stratégiákról beszél B.H. Liddell Hart, Strategy ([1967] 1991), 353-360, de ő ez alatt valójában a geopolitikai gondolkodás alapelveit érti. Liddell Hart egyébként a klasszikus elmélet kritikusa, egyben egyfajta követője is: ld. Strategy, 319-333. Raymond Aron szerint azonban igazából félreérti Clausewitz-et, ld. Penser la guerre. Clausewitz II, 7-14.

állandóak maradnak végrehajtásuk során, a teljesítésükre vonatkozó szándékkal együtt. Aztán, a hosszabb távú stratégia csak a legritkább esetben vonatkozhat egy jól körülírható szituációra, vagy éppen kampányra. Egy választási kampány esetében sem ragadhatóak meg, például, utólag teljesen a felek által követett stratégiák, de a hosszabb távra szólóak esetében ezek sokszor talán még elvben sem tehetőek igazán explicitté.

Sőt, nyilvánvaló, hogy a távolabbi jövőre szóló stratégiák kialakítását olyan intellektuális munkának, vagy inkább intellektuális deliberációnak, kell megelőznie, amelynek a stratégiai cselekvéssel magával való kapcsolata csakis esetleges lehet. Másrészt, egészen biztosak lehetünk benne, hogy a hosszú távú stratégiáknak számtalan olyan tényezőt kell figyelembe vennie, amelyeket kénytelenek vagyunk alapvetően nem-politikainak tekinteni: példa erre a technológiai fejlődés kérdésköre. Ugyanakkor egy ilyen stratégia végrehajtása mégsem képzelhető el a politikai társadalom egészének részvétele nélkül, amely azonban, ebben a hosszabb távra szóló politikai gondolkodás kontextusában, a fenti érvek miatt, már csak egy többé-kevésbé absztrakt entitásként fogható fel. Amiből következik, hogy a hosszabb távra szóló politikai stratégiákat meglehetősen nehezen körvonalazható „objektumoknak" kell tekintenünk.

Mindezek együtt talán megmagyarázhatják, miért hagyja el Höffe, rögtön azután, hogy a jövőképességet stratégiai képességekkel azonosította, a gyakorlati ésszerűség kontextusát, és miért helyezi el a fő stratégiai opciókat (azaz nem stratégia-fogalmakat vagy gyakorlati stratégia-típusokat) egy intellektuálisan izgalmas archetípus-rendszerben. Ugyanez a gondolatmenet indokolhatja azt is, miért mondtuk korábban azt, hogy Höffe könyve maga is egy hosszabb távú politikai stratégia megalkotását megelőző intellektuális deliberációként mutatkozik.

Akárhogyan legyen is ez, a nehézségekből, amelyeket az imént felsorakoztattunk, egyáltalán nem következik, hogy a hosszabb távú politikai stratégiák alapos tanulmányozásának feladatát lehetetlennek kellene tartanunk. Az azonban talán igen, hogy az ezek „tisztán" konceptuális úton való meghatározására való törekvést indokolt lehet későbbre halasztanunk. A továbblépéshez elengedhetetlennek tűnik az, hogy valódi hosszabb távra szóló politikai stratégiákat tanulmányozzunk. A legígéretesebb empirikus esetek kiválogatásánál természetesen felhasználhatjuk ennek az írásnak az érveit és fogalom-alkotási kísérleteit.

Ha elfogadjuk, hogy a jövőképesség stratégiák által biztosítható, és hogy a politikai társadalmaknak is lehetnek stratégiái, a politikai stratégiák, de főleg a hosszabb távra szóló politikai stratégiák tanulmányozásának eredményeit felhasználhatjuk a politikai társadalmak jövőképességének jellemzéséhez és értékeléséhez. És, fordítva, a jövőképességről való gondolkodás megfelelő alapokat szolgáltat a hosszú távú politikai stratégiák némiképp nehezen megragadható jelenségének vizsgálatához.

***

Tanulmányomban egy kutatási elképzelés körvonalazása kapcsán a jövőképesség, a politikai társadalom és a politikai stratégia fogalmaival foglalkoztam. Egyben igyekeztem hozzájárulni Otfried Höffe jövőképességről szóló fontos könyvének értelmezéséhez is. Ez az értelmezés segíthet annak megértésében is, hogy Höffe hogyan látja a demokráciák, vagy még általánosabban a civilizációnk jövőjének kérdését. Az itt bemutatott megközelítés szorosan kapcsolódik ahhoz a koncepcióhoz is, amely a társadalmi jövőképességet különböző társadalmi entitások jövőképességének eredőjeként fogja fel, és mind a társadalmi entitások jövőképességét mind a társadalmi jövőképességet magát egy jól meghatározott norma-rendszer keretében vizsgálja.[42]

[42] Szántó, „A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója”, Csák, „A társadalmi jövőképesség normatív koncepciója”.

IRODALOMJEGYZÉK

Ablonczy B. (2018): Gondolatból tett: három magyar történelmi személyiség a jövőképességről. In: jelen kötet. pp. 371–392.

Aczél P. (2018): A társadalmi jövőképesség fogalmi-diszkurzív koncepciója. In: jelen kötet. pp. 111–146.

Aron, R. ([1962] 1984): Paix et guerre entre les nations, Calmann-Lévy

Aron, R. ([1962] 1984): Stratégie rationelle et politique raisonnable, Paix et guerre entre les nations, pp. 751−770.

Aron, R. (1968): Remarques sur l'évolution de la pensée stratégique (1945−1968), Archives européennes de sociologie 9, pp. 151−179. és Études politiques, pp. 530−559.

Aron, R. (1972): Études politiques, Gallimard

Aron, R. (1972): Reason, Passion and Power in the Thought of Clausewitz, Social Research 39 (4) pp. 599−621 és Sur Clausewitz, pp. 53−78.

Aron, R. (1976): Penser la guerre. Clausewitz, Gallimard

Aron, R. ([1983] 2016-17): La rationalité politique, Commentaire 152, pp. 726−742.

Aron, R. ([1987] 2005): Sur l'expression de stratégie politique, Sur Clausewitz, pp. 151−170.

Aron, R. ([1987] 2005): Sur Clausewitz, Ed. Complexe, Bruxelles

Barker, E. (1951): Principles of Social and Political Theory, Oxford University Press

Craig, G. A. (1986): Delbrück: The Military Historian, P. Paret (szerk.): Makers of Modern Strategy, pp. 326−353.

Craig, G. A. (1986): The Political Leader as Strategist, P. Paret (szerk.): Makers of Modern Strategy, pp. 481−509.

Csák J. (2018): A társadalmi jövőképesség normatív koncepciója. In: jelen kötet. pp. 35-68.

Hassner, P. ([1987] 2005): Préface, Sur Clausewitz, pp. 7−10.

Höffe, O. (2009): Ist die Demokratie zukunftsfähig?, C. H. Beck

Höffe, O. (2009): Ist die Demokratie in Zeiten sinkenden Wohlstands noch zukunftsfähig?, Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften (ZSE)/Journal for Comparative Government and European Policy 7 (3-4) pp. 687−705.

Inwood, B. (1985): Ethics and Human Action in Early Stoicism, Clarendon Press

Jackson, F. és Michael S. (szerk.) (2005): The Oxford Handbook of Contemporary Philosophy, Oxford University Press

Johnston, M. (1989): Dispositional Theories of Value, Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary 63, pp. 139−174.

Johnston, M. (2005): Constitution, F. J.−M. Smith (szerk.): The Oxford Handbook of Contemporary Philosophy, pp. 636−677.

Kolakowski, L. (1970): The Fate of Marxism in Eastern Europe, Slavic Review 29 (2) pp. 175−181.

Kolakowski, L. (1978): Le socialisme bureaucratique peut-il être réformé?, L'Esprit révolutionnaire, pp. 225−252.

Kolakowski, L. (1978): L'Esprit révolutionnaire, Bruxelles: Ed. Complexe

Kolnai, A. (1965−66): Games and Aims, Proceedings of the Aristotelian Society 66, pp. 103−128.

Liddell H. B. H. ([1967] 1991): Strategy, Meridian

Mintzberg, H. (1978): Patterns in Strategy Formation, Management Science 24 (9) pp. 934−948.

Mintzberg, H. és Waters, J. (1982): Tracking Strategies in an Entrepreneurial Firm, Academy of Management Journal 25 (3) pp. 465−499.

Mintzberg, H. és McHugh A. (1985): Strategy Formation in an Adhocracy, Administrative Science Quarterly 30 (2) pp. 160−197.

Mintzberg, H. (1985): Of Strategies, Deliberate and Emergent, Strategic Management Journal 6, pp. 257−272.

Mintzberg, H. (1987): Crafting Strategy, Harvard Business Review

July-August, pp. 66−74.

Mintzberg, H. (1990): The Design School: Reconsideration of the Basic Premises of Strategic Management, Strategic Management Journal 11, pp. 171−195.

Oplatka A. ([2005] 2010): Széchenyi István, Osiris Kiadó

Oakeshott, M. (2007): Lectures in the History of Political Thought, Imprint Academic

Paret, P. (szerk.) (1986): Makers of Modern Strategy, Princeton University Press

Porter, M. (1979): How Competitive Forces Shape Strategy?, Harvard Business Review March-April, pp. 137−145.

Porter, M. (1991): Towards a Dynamic Theory of Strategy, Strategic Management Journal 12, pp. 95−117.

Porter, M. (1996): What is Strategy?, Harvard Business Review November-December, pp. 61−78.

Porter, M. (2008): The Five Competitive Forces that Shape Strategy, Harvard Business Review January, pp. 2−17.

Rawls, J. (1971): A Theory of Justice, Harvard University Press

Rubinstein, A. (1991): Comments on the Interpretation of Game Theory (1991), Econometrica 59 (4) pp. 909−924.

Sidgwick, H. ([1886] 1988): Outlines of the History of Ethics, Hackett

Sidgwick, H. ([1891] 1908): The Elements of Politics, Macmillan

Sidgwick, H. (1903): The Development of European Polity (1903), Macmillan

Sidgwick, A. és Sidgwick, E. (szerk.) (1907): Henry Sidgwick: A Memoir, Macmillan

Szántó Z. O. (2018): A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója. In: jelen kötet. pp. 13−33.

Szepesi B. (2018): Kik lehetnek a jövőképesség kulcsszereplői. In: jelen kötet. pp. 393−433.

Tönnies, F. (1983): Közösség és társadalom, Gondolat Kiadó

Tönnies, F. (2001): Community and Civil Society, Cambridge University Press

Wiggins, D. (1985): Claims of Need, Needs, Values, Truth, pp. 1−57.

Wiggins, D. ([1987] 1998): Needs, Values, Truth, Clarendon

BAKACSI GYULA
A HÁLÓZATOKÉ A JÖVŐ

BEVEZETŐ

Civilizations die from suicide, not by murder.
Arnold Joseph Toynbee

Tanulmányom[1] központi gondolata az, hogy a jövőképességről való gondolkodásnak termékeny értelmezési-gondolkodási kerete a Barabási Albert-László által kimunkált hálózatelmélet. Jelen tanulmányom kitűzött célja alátámasztani azt, hogy ez az elmélet termékeny gondolkodási keret a jövőképességkutatás szempontjából.

Toynbee mottóban olvasható erőteljes üzenete azt sejteti, hogy nagy, átfogó társadalmi rendszerek (civilizációk) bukásának, összeomlásának okai nem feltétlenül külsők: a külső erők támadása – ha van ilyen – azért tud eredményes lenni, mert a védekezőképességet „titkos féreg foga rágta", és ez a féreg alapvetően belső. Toynbee gondolata az is, hogy a civilizációknak van felfelé ívelő szakaszuk, (amelynek során az uralkodó kisebbségre az értékteremtés, a fejlesztő energia jellemző és a társadalom többsége ezt adaptív módon utánozza). Ez megroppant civilizációs szakaszba fordul akkor, amikor ez az elit uralkodó kisebbséggé válik (értékteremtését a hatalmi pozíciónak védelme váltja föl és a követők utánzása – memezise – mechanikussá válik). Témánk szempontjából újra fogalmazva: a hálózat (belső) természetének megértése hozzásegíthet ahhoz, hogy a felismerjük a nagy globális társadalmi gazdasági hálózatok növekedésének illetve hanyatlásának mozgatórugóit!

A növekedés–hanyatlás dinamika megértésének tétjét növeli az a sejtés, hogy a hálózatos természetű világ paradigmaváltás küszöbén áll; egyre

[1] Köszönettel tartozom a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseiért Ambrus Lorándnak, Csák Jánosnak, Gál Róbert Ivánnak, Monda Eszternek, Szántó Zoltán Oszkárnak. A leírtakért mindazonáltal teljes mértékben a szerző vállalja a felelősséget.

egyértelműbb jelei vannak annak, hogy a világot működtető, jelenleg érvényesnek elfogadott paradigma inog.[2]

A felsejlő paradigmaváltás Magyarország szempontjából egyszerre tekinthető esélynek és kockázatnak:

- kockázat az, hogy – nem lévén a globális hálózat kulcsszereplői (hálózati csomópontjai) – nem vagyunk „player"-ek, így egy paradigmaváltási folyamat maga alá temethet bennünket;
- esély az, hogy a paradigmaváltások jellemzője az, hogy a perifériáról a centrumba kerülés „alap-technikája" nem a gap-menedzsment (a lemaradások behozása), hanem az új paradigma alapvetően más természetének a megértése.

A paradigmaváltás során felértékelődnek az erőforrás alapú stratégiák – annak felismerése és proaktív alkalmazása, hogy melyek azok az alapképességek (core competenciák), amelyek az új paradigma keretei között felértékelődnek.

Gondolatmenetem két alappilléren nyugszik:

1. A hálózatos társadalmi–gazdasági-hatalmi világrend Barabási értelmezése szerinti skálafüggetlen természetű;
2. A felemelkedés és a bukás az intézményeken múlik (Acemoglu-Robinson, Ferguson, Aron), egy civilizáció akkor roppan meg, ha alkotó kisebbsége uralkodó kisebbséggé válik (de facto intézményi struktúrája elkezdi lebontani a de jure intézményrendszert – Acemoglu-Johnson-Robinson).

1. A SKÁLAFÜGGETLEN HÁLÓZATOS VILÁG

Hadd kezdjem egy szubjektív állítással: megítélésem szerint Barabási skálafüggetlen hálózatokról megalkotott teóriája a 21. század kulcselmélete!

[2] A kulturális különbségek a régi paradigma felbomlásának és az új paradigma lényeges változói lesznek (Huntington, GLOBE) – erre részletesebben jelen tanulmányomban nem térek ki.

Az a gondolat talán nem szorul bizonyításra, hogy a világ nagy rendszerei (társadalmi-gazdasági, hatalmi-egyensúlyi rendszerek) hálózat természetűek. A gazdasági rendszerek bizonyosan komplex hálózatok, amely hálózatok természetéről és topológiájáról fokozatosan fejlődő elméleti megközelítésekre támaszkodva gondolkodhatunk. Az Erdős-Rényi féle véletlen gráfok elméletet (1960), amelynek „zárt világában" a fellelhető kapcsolatok gyakoriságát normális eloszlás írta le Granovetter „gyenge kapcsolatok" értelmezése (1973) nyitotta ki és kapcsolta össze más szereplőkkel.

Granovetter felismerése két szempontból is jelentős:

a. egyfelől az erős kapcsolatokkal összekötött kis, zárt világok számára a gyenge kapcsolatokon – mint hidakon – keresztül kevés „kézfogással" elérhetők más zártabb közösségek tagjai („kis világ");
b. másfelől ezek a hidak a maguk gyenge kötésű – ugyanakkor nagyszámú – kapcsolataival már nem feltétlenül férnek be a normális gyakoriság-görbe harangja alá.

A globális társadalmi-gazdasági rendszerek megértéséhez Barabási skálafüggetlen hálózat felfogása kínál termékeny elméleti kapaszkodót. Barabási elmélete arra mutat rá, hogy hálózatokban az Erdős–Rényi, illetve Granovetter elméletek által feltételezett normális eloszlás helyett a hálózatok topológiáját valójában a hatványfüggvény-eloszlás írja le (ezt nevezi Barabási skálafüggetlennek).

Barabási skálafüggetlen elmélete a maga hálózat-modelljével és fogalomrendszerével teljesen új nézőpontot kínál a globális társadalmi-gazdasági (függési-hatalmi) viszonyainak értelmezéséhez. Röviden kiemelve összefoglalom az elmélet kulcsfogalmait (Barabási, 2003) alapján:

- **Skálafüggetlenség**: kevés csomópontnak kiemelkedően nagy számú, nagyon sok csomópontnak ugyanakkor kevés számú kapcsolata van (ennek folyományként a globális hálózat kevés központból kontrollált/vezérelt). A skálafüggetlen hálózat kapcsolatainak eloszlása hatványfüggvényt követ.

- **Növekedés**: a középpontok kiemelkedése inkább a hálózatba újonnan belépőknek köszönhető (nem feltétlenül annak, hogy meglévő kapcsolódásukat megváltoztatják). Az új pontok hálózatba kapcsolására a régebbi pontoknak nagyobb az esélyük. A „gazdag gazdagodik": a későn érkezők kárára a régebbi – több kapcsolattal rendelkező – pontoknak nagyobb az esélye új linkek megszerzésére.
- **Népszerűségi kapcsolódás**: „a kapcsolódást keresők a több kapcsolattal rendelkező csatlakozási pontokat keresik; … a csatlakozásokban gazdag pontok több összeköttetést szereznek, mint a csak néhány összeköttetéssel rendelkező pontok" (ibid pp. 203–204.)
- **Alkalmassági vonzerő**: „két azonos számú linkkel rendelkező pont közül a nagyobb alkalmassággal rendelkező gyűjt be gyorsabban kapcsolatot. Ha … két pontnak azonos az alkalmassága, akkor … a régebbinek van előnye. Függetlenül attól, hogy egy pont mikor csatlakozik a hálózathoz, egy magas alkalmassággal rendelkező pont hamarosan lehagyja az összes, kevésbé alkalmas pontot". (ibid pp. 135−136.)
- **Hibatűrő képesség és korrekció**: „a hálózatból *véletlenszerűen* eltávolítható a pontok jelentős része anélkül, hogy a hálózat széttöredezne". (ibid p. 156.)
- **Sebezhetőség**: a skálafüggetlen hálózatban… működésképtelenné teszünk a középpontok közül néhányat, akkor a skálafüggetlen hálózat azonnal darabokra esik szét." (p. 161.) „Bármilyen hálózatot szét tudunk rombolni úgy, ha kiiktatjuk a legtöbb kapcsolattal rendelkező csomópontokat …". (ibid pp. 166−167.)
- **(Hálózati) kapcsolat (kötés) erőssége**: a kapcsolatot az együtt töltött idő, az erős érzelmi kötődés, a meghitt kölcsönös bizalom és viszonos szívességek együttesen jellemzik. (Granovetter, 1973, p. 1361.)
- **Erős kapcsolat/kölcsönhatás**: minél erősebb a kapcsolat két hálózati elem (diád) tagjai között, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a velük kapcsolatban lévők egymással is kapcsolatban vannak (baráti köreik átfednek, egyikük kapcsolatával a másik is közvetlen kapcsolatban van, triádot alkotnak). Az erős kölcsönhatásban lévők önma-

gukba forduló csoportokat, szigeteket alkotnak. (Granovetter, 1973: 1362; Csermely, 2005, p. 21.)

- **Gyenge kapcsolat/kölcsönhatás:** annál gyengébb egy kapcsolat, minél kisebb a valószínűsége annak, hogy egy diák tagjaival kapcsolatban lévők egymással is kapcsolatban vannak (baráti köreik csak részlegesen fednek át, egyikük kapcsolatával csak kis valószínűséggel alkotnak triádot).
- **Gyengekapcsoltság:** A gyenge kapcsolatok *hídként* kapcsolják össze egyfelől az egymással kapcsolatban nem álló elemeket, másfelől a zárt, önmagukba forduló csoportokat, szigeteket; a gyenge kapcsolatok alkotják a fő-hálózat vázát, stabilizálják azt, és erősítik a nagyobb, összetettebb hálózat (pl. egy társadalom) összetartozását (Granovetter, 1973: 1362; Csermely, 2005, p. 21.). A hálózatokban jellemzően több gyenge kapcsolatot találunk, mint erőset.
- **Kisvilágság:** Egy hálózatot akkor hívunk kisvilágnak, ha tetszés szerint kiválasztott két eleme közötti átlagos úthossza rövid[3] (jellemzően 4-6 lépés), ugyanakkor a hálózatra ezzel együtt erős csoportképződés jellemző (Csermely, 2005). A kisvilág jellegű hálózatok topológiája jellemzően szigetszerű, zárt csoportokként jellemezhető, amelyeket gyenge kapcsolatok kötnek össze (mikro-) hálózatok hálózatává.
- **Egymásbaágyazottság:** a hálózati elemek közötti kapcsolatai sem nem tisztán racionálisak (alul-szocializáltak), sem nem egyszerűen társas normáknak alárendeltek (túlszocializáltság). Az egymásbaágyazottság olyan hálózati kapcsolódási logika, amely a bizalomteli kapcsolatok megőrzésével törekszik a visszaélések elkerülésére (Granovetter, 1985). Az egymásbaágyazottság másfelől jellegzetes hálózati topológia formájában jelentkezik: a (fő) hálózat elemei maguk is komplex (mikro/al-)hálózatok. Az alhálózatok tehát egy magasabb szintű (fő)hálózatba ágyazottak, az alhálózatok felől a működési mechanizmust, a főhálózat felől a működés célját, értelmét érthetjük meg (Csermely, 2005, p. 51.). A fő- és az alhálózatok bizalmi képlete más (erre később térek ki).

[3] Az Erdős–Rényi-féle random gráfok meglehetősen kis átlagos úthosszához közel esik.

- **Öregedés**: a folyamatosan generálódó véletlen hibák a hálózat robosztussága (hibatűrő képessége) ellenére azt eredményezik, hogy a hálózat veszít jeltovábbító képességéből, azaz öregszik. Az öregedés elsődlegesen a gyenge kapcsolatok megszűnését eredményezi, a hálózat ilyenkor az erős kapcsolatok fenntartására koncentrálja energiáit (Csermely−Sőti, 2006, p. 1311.).

Barabási teljesen egyértelműen fogalmaz atekintetben, hogy a nagy hálózatok skálafüggetlen topológiát mutatnak: „Valahányszor a természet kész egy új háló megszövésére – mivel nem tudja elkerülni saját törvényeit – olyan hálózatot alkot, melynek alapvető szerkezeti sajátosságai megegyeznek a már korábban megszőtt hálók tucatjainak sajátosságaival. Az összetett hálózatok keletkezését uraló törvények ereje a magyarázat a skálafüggetlen topológia mindenhol megfigyelhető jelenlétére …. (ibid p. 286.)"

Itt ugyanakkor fontos leszögezni azt, hogy nem minden hálózat rendeződik feltétlenül hatványfüggvény-eloszlás mintázatba – Barabási ezt a repülőgép útvonalak és a közutak hálózatának összehasonlításával szemlélteti (utóbbi nem skálafüggetlen). Legyen a hálózat természeti vagy társadalmi: ha a hálózat pontjait összekötő élek nem teljes szabadságfokkal húzhatók meg – azaz a pontok összekapcsol(ód)ásnak van természetes vagy mesterséges korlátja –, akkor az egyes pontok kapcsolatainak gyakoriságát a normális eloszlás kielégítően jól írja le!

Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy Barabási a rendszerek skálafüggetlenségét alapvetően természeti és nem társadalmi hálózatokra bizonyítja. Illusztratív példái természetesen vannak ugyan társadalmi rendszerekre (pl. ilyen a web is), elméletének társadalomtudományokra való alkalmazhatósága ugyanakkor legfőljebb erős hipotézisnek tekinthető, általános érvényű bizonyítása komoly elméleti-kutatási feladat.

Egy korábbi írásomban (Bakacsi, 2015) a szekunder kutatás módszerével megkíséreltem néhány primér kutatási eredményt értelmezni a skálafüggetlen hálózat fogalmi-értelmezési keretei között. Ezek konklúziója, hogy ezek a kutatási eredmények – ha azt nem is mondhatjuk, hogy bizonyítják azt, de – legalábbis nem mondanak ellent a Barabási elmélet következtetéseinek.

A társadalmi rendszerekre való általánosíthatóság bizonyításától függetlenül feltehető ugyanakkor egy másik izgalmas kérdés is: a skálafüggetlen hálózati topológia vajon emberi akarattól függetlenül jön-e létre? Másként fogalmazva: emberi szándék, akarat létrehozhat-e ettől eltérő hálózati struktúrát? Barabási válasza erre egyértelmű: csak akkor jöhet létre ettől eltérő hálózati szerkezet, ha a hálózat szereplőinek csatlakozását meghatározó választásokat tartósan korlátozni lehet[4]. Ha a hálózati szereplők maguk választhatják meg, hogy kihez csatlakoznak, akkor ez a skálafüggetlen hálózati topológia törvényszerűen feláll! Miután a legtöbb társadalmi hálózatban az emberi választások tartósan nem korlátozhatóak, a hálózatok immanens tulajdonságai – a növekedés, az alkalmassági vonzerő és az ezen alapuló népszerűségi kapcsolódás, az alkalmasság alapú verseny, a „gazdag gazdagodik" elv – törvényszerűen eredményezik a skálafüggetlenséget. Ebben az értelemben ez a társadalmi-gazdasági hálózatoki hatványfüggvény eloszlás mentén történő elrendeződés lényegében kvázi természeti törvénynek tekinthető. Ezen hálózatok emberi akarattól függetlenül skálafüggetlenek (kevés csomópontból kontrolláltak). Ami emberi választás kérdése, az csupán az, hogy melyik csomóponthoz csatlakozik.

Ha Barabási elmélete társadalmi-gazdasági rendszerekre is kiterjeszthető (és szerintem általánosítható), akkor az eddig ismert gazdasági/történeti jelenségeket olyan törvény(szerűség)ek logikáján keresztül szemlélhetjük és értelmezhetjük, amelyek sok elméleti következtetést helyezhetnek más megvilágításba!

Barabási a skálafüggetlen topológia még egy jellemzőjére mutat rá kérlelhetetlen egyértelműséggel: a hálózataink nem demokratikusak. Barabási éppen a demokratikus vélemény-szabadság letéteményesének tekintett internet kapcsán jelenti ki: „A vélemények kinyilvánításának ez a kivételes szabadsága és a megjelenési költségek zuhanásszerű csökkenése együtt a web-et a demokrácia tökéletes fórumává teszi, ahol bárkinek a hangja azonos eséllyel jut el hozzánk. Legalábbis ezt állítják az alkotmányjogászok és a csillogó üzleti magazinok. Ha a web véletlen hálózat lenne, igazuk is volna. De nem az. A webet feltérképező munkánk legérdekesebb eredménye az, hogy a demokrácia, a tisztességesség és az egyenlősdi teljesen hiányoznak a hálón." (Barabási, 2003, p. 81.)

[4] Szóbeli közlés a „Behálózva" című előadáson (Szeged, 2016. október 4.)

Ami a jövőképesség szempontjából kritikus kérdés, az az, hogy mi az az alkalmassági vonzerő, amely vonzerejének elavulása a hálózat öregedéséhez, majd összeomlásához vezet, illetve mi az az új alkalmassági vonzerő, amely mentén skálafüggetlen mintázatba újra-szerveződik a hálózat (egyfelől meghatározza a hálózati szereplők kapcsolódását és másfelől csomóponttá emel szereplőket).

Az minden esetre erős hipotézisként megfogalmazható sejtés, hogy ha egy hálózat válságba kerül – öregszik, vagy Toynbee értelmezése szerint megroppant szakaszba fordul – az elsődlegesen a gyenge kapcsolatok válságán (elszakadásán) alapszik.

A jövő hálózati mintázatáról kialakított jó sejtés esélyt kínál arra, hogy egy hálózati szereplő (Magyarország) a maga erőforrásainak, adottságainak, képességeinek, kompetenciáinak megfelelő pozíciót foglaljon el a hálózatban. Kései kapcsolódás a jövő vonzó centrumaihoz, vagy rosszul értelmezett alkalmassági vonzerő mentén való meghaladott (téves vonzerejű) kapcsolódás ugyanakkor a lehetségesnél rosszabb, alul értékelt pozíciót eredményezhet.

Tegyük hozzá: a nagy globális társadalmi-gazdasági rendszerek eddig is hálózatos természetűek voltak, csak nem akként tekintettünk rájuk (vagy csak a hálózat elmélet fejlődésének korai szakaszára jellemző értelmezési keretek között).

Anélkül, hogy ennek a gondolatnak a kifejtésébe és bizonyításába alaposabban elmélyednénk, itt most csak propozícióként fogalmazom meg azt, hogy

- minél kisebb egy társadalmi rendszer, annál valószínűbb, hogy Granovetter (1973) értelmezése – a közösségeken belüli erős kapcsolatok mellett kiemelt jelentőségűek a közösséget más közösségekhez kapcsoló, kifelé irányuló ún. gyenge kapcsolatok – kielégítően jó leírása a kisebb közösségek hálózati szerkezetének,
- a nagy (globális) társadalmi-gazdasági rendszerek topológiáját (azaz a hálózaton belüli változások dinamikájától független, invariáns alapszerkezetét) azonban már csak a skálafüggetlen modell képes leírni.

A két elmélet (tudniillik Barabásié és Granovetteré) ugyanakkor nem mond ellent egymásnak, mi több – meggyőződésem szerint – kiegészítik egymást: az egymásbaágyazottság elmélete teremti meg a kapcsolatot a kettő között. Értelmezésem szerint a kiemelkedően nagyszámú kapcsolattal rendelkező csomópontok szerepe kettős:

1. Egyfelől ezek a csomópontok kapcsolják össze a mikrohálózatokat a külvilággal.
2. Másfelől a külvilággal való kapcsolódások természetüknél fogva a mikro-hálózatok *közötti* – azaz más mikro- hálózattok*kal* való – kapcsolódások, a csomópontok ezeket a mikrohálózat-közi kapcsolódásokat teremtik meg.

A csomópontoknak ez a kettős szerep-értelmezése a hálózatok értelmezése és elemzése kapcsán egy differenciált szemléletmódot igényel. A csomópontok ebben az értelmezési logikában *interface*-ek a mikrohálózat (zárt közösség) és globális hálózat között.

Első látásra a csomópont felé mutató kapcsolatok tekinthetőek ugyan *homogénnek*, valójában két eltérő természetű kapcsolatot érdemes megkülönböztetni:

- az egyik típusú kapcsolatok egy erős kötésekkel „szigetszerűen" összekapcsolódó, zárt mikrohálózat pontjai felé irányulnak, amelyek jellemzően egymással állnak kapcsolatban, és „szigetszerű" belső kapcsolatrendszerük jól leírható a normális eloszlással. Ebben a szerepben a csomópont valószínűleg a mikroháló legtöbb kapcsolattal rendelkező kulcs-szereplője, aki továbbá a mikro-közösségét összeköti a külvilággal. A csomópont kifelé irányuló gyenge kapcsolataira a mikro-hálózat szereplői egyben alkalmassági vonzerőként is tekinthetnek.
- a másik típusú gyenge kapcsolatok más „szigetek" felé mutatnak, és jellemzően a másik „sziget" *interface* csomópontjával összekapcsolódva illesztik be a saját „szigetet" a nagy hálózatba. Ebben a szerepben a csomópontok összekapcsoltságukkal a *mikrohálózatok hálózatát* hozzák létre. Ebben a vonatkozásban a mikrohálózatban betöltött csomóponti szerep erősítheti az alkalmassági vonzerőt.

A kettős szerep tehát két eltérő logikájú kapcsolati hálót köt össze: a mikrohálózatok belső kapcsolatrendszerét szövik a hálózatok hálójává.

A skálafüggetlen hálózatok belső szerkezeti logikájának mélyebb kibontására két részkérdés tárgyalásával teszek kísérletet:

- a hálózatokat szinergia-rendszereknek és a szinergia-potenciált értékké formáló kooperatív rendszereknek tekintem;
- a hálózatok fenntarthatósága kulcs-tényezőjének tekintem a teremtett érték hálózaton belüli szétosztásának módját (méltányosságát).

1.1. SZINERGIA, KOOPERATÍV RENDSZEREK

A skálafüggetlen hálózatos logika társadalmi-gazdasági rendszerekre való általánosítása kapcsán termékeny gondolatnak tűnik az, hogy ezeket kooperatív (többlet-érték teremtésre törekvő) rendszereknek tekintsük. A hálózatok kooperatív rendszerek, a társadalmi-gazdasági hálózatok a pontok közötti kooperatív együttműködés konkrét megjelenési formái. A hálózat szereplői közötti kapcsolatok mozgatórugója az érintettek által kiaknázható szinergia lehetőségek felismerése és lemenedzselése. A hálózatos összekapcsolódás célja pedig éppen az, hogy az eltérő erőforrás-szerkezetű szereplők az erőforrás-vektoraikban rejlő szinergia-potenciált érték teremtésre fordítsák. Ez az érték több, mint ha a szereplők csupán saját erőforrásaikat hasznosítanák saját előnyükre. A csomópontok ugyanakkor szinergia központok, a hálózati pontok együttműködése pedig nem más, mint az *önérdeküket követő*, *kölcsönösen független* hálózati szereplők erőforrás-vektorai közötti szinergiák kiaknázása. Ahogy arra Axelrod rámutatott: „A *kooperáció elmélet* … azokat az önérdeküket követő egyéneket tanulmányozza, akiknek egymással való együttműködését semmilyen központi autoritás sem kényszeríti ki. Az önérdek feltételezésének indoka az, hogy ez teszi lehetővé azon bonyolult eset vizsgálatát, amikor a kooperációnak magának az alapja sem nem a másokkal való törődés, sem nem egy csoport, mint egész jóléte. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy ez az előfeltevés korántsem annyira korlátozó, mint amilyennek tűnik" (Axelrod, 1984,

p. 6)[5]. Hogy az önérdekkövető (versengő) alapbeállítódás miért nem feltétlenül korlát, arra Nalebuff és Brandenburger világítanak rá korszakos jelentőségű *Co-opetition* című munkájukban: „Példák sorát tapasztaltuk arra, hogy az egymást egyébként elsődlegesen versenytársnak tekintő vállalatok egyszersmind egymás kiegészítői (*complementors*) is voltak. És amennyiben ezek a vállalatok ebben az egymást kiegészítő szerepben sikeresek voltak, ez kölcsönösen előnyükre szolgált. Következésképpen, érdemes a versenytársakkal is együttműködni kölcsönös komplementaritások kifejlesztése érdekében" (Brandenburger–Nalebuff, 1996, p. 38.)[6].

A csomópont hozzáadott érték teremtő képessége a hálózatban kettős:

- „Match-making": *összekapcsolódások létrehozása* szinergikus komplementaritások felismerésével és összekötésével,
- az összekapcsolt szinergia-potenciál tényleges értékteremtésre fordítása, azaz a *szinergia menedzsment*.

Tanulmányomban propozícióként fogalmazom meg azt, hogy a hálózati csomópontok kiemelkedésének és fennmaradásának lényeges alkalmassági tényezője a szinergia-teremtés és -menedzsment képessége.

A kutatás jelenlegi szakaszában csak felvetem, de részletekbe menően nem tárgyalom azt a valós dilemmát, hogy a hálózatosan összekapcsolódott, komplementer erőforrás-vektorú pontok közötti szinergia menedzsmentnek van-e hierarchikus-autoritási dimenziója, másként fogalmazva a szinergia menedzsment top-down vagy mellérendelt hálózatos logikát követ-e! A gondolkodásnak ebben a szakaszában elégségesnek tartom azt rögzíteni, hogy:

- mindkettő létezik (lásd pl.: vertikálisan, illetve horizontálisan integrált szervezeti kapcsolati hálók);
- szinergia-menedzsment szempontjából logikailag egyikről sem mondható ki, hogy felsőbbrendű a másikhoz képest;

[5] Vegyük észre: ez az Axelrod-i gondolat erősen emlékeztet Granovetter alulszocializált értelmezéséhez.

[6] A Brandenburger-Nalebuff-i értelmezés viszont az egymásbaágyazottság gondolatra emlékeztet: sem nem alul-szocializált, sem nem túlszocializált (integrált) kapcsolódást tükröznek!

- mindkettőt lehet jól (hatékonyan és eredményesen) és rosszul (hatékonytalanul és kevésbé eredményesen) működtetni;
- a közöttük való választás inkább preferenciális-értékrendi és nem racionális-logikai.

Ezen a ponton ugyanakkor érdemes visszautalni a csomópontok kettős szerepéről fentebb írottakra. A két szerep két eltérő szinergia menedzsment logikát kapcsol össze:

- egyfelől a mikrohálózat *belső* komplementaritásainak szinergia-menedzsmentjét végzi. Ezeknek a belső komplementaritásoknak a szinergia-potenciálja kisebb, mivel egyrészt hálózati pontok számossága kisebb, másfelől kombinált erőforrás-vektorok varianciája is kisebb (a mikrohálózatokba összerendeződött pontok hasonlósága relatíve nagy). Ezen szinergia-potenciál megvalósítása ugyanakkor relatíve kisebb költségekkel illetve mérsékeltebb kockázattal kivitelezhető. A *szinergia-menedzser* megnevezéssel illethető, belső komplementaritásokat kezelő szerep felelőssége a belső erőforrások *hatékony* kombinálása. Jellemzően – ha nem is kizárólagosan – hierarchikus, top-down módon gyakorolt szerep. A szinergia menedzser elsődlegesen a költségek minimalizálásával teremt értéket;
- másfelől a mikrohálózatok hálózatát létrehozó csomóponti szerepben a külső komplementaritásokat, a mikrohálózatok *közötti* szinergiákat aknázza ki. A külső komplementaritások szinergia-potenciálja nagyobb, mivel egyrészt a hálózati pontok számossága nagyobb, másfelől a kombinált erőforrás-vektorok varianciája is nagy (a különböző mikrohálózatokba összerendeződött pontok hasonlósága relatíve kicsi). Ezen szinergia-potenciál megvalósítása ugyanakkor relatíve nagyobb költségekkel, illetve magasabb kockázattal kivitelezhető. A *szinergia-bróker* megnevezéssel illethető, külső komplementaritásokat kezelő szerep felelőssége a külső erőforrások *eredményes* kombinálása. A hálózatközi kapcsolatok mellérendelt természetéből fakadóan jellemzően – ha nem is kizárólagosan – mellérendelt módon gyakorolt szerep. A szinergia bróker elsődlegesen a hasznosság (utilitás) növelésével teremt értéket.

1.2. AZ ELOSZTÁS MÉLTÁNYOSSÁGA (BIZALOM)

A hálózat bizonyos pontjait azonban nem csak a többlet érték teremtés képessége emelheti csomóponti pozícióba, hanem az a mód is, ahogy a teremtett többletéréket szétosztja az értékteremtéshez hozzájáruló hálózati pontok között.

További propozícióként fogalmazható meg tehát az, hogy a hálózati csomópontok kiemelkedésének és fennmaradásának lényeges alkalmassági tényezője a teremtett többlet érték méltányos elosztása a többletértéket létrehozó hálózati szereplők között.

A szereplők kooperatív „szinergia-játék"-ba való belépésének előfeltétele az, hogy bízzanak az elosztás méltányosságában. Ez a bizalom jellemzően megelőlegzett – ha ez a bizalom hiányzik, akkor bele sem érdemes kezdeni az együttműködésbe. Ha az elosztás nem méltányos (nem jóhiszemű) jellegére már csak a többletérték létrehozását követően derül fény, akkor a következményeket már nem lehet „visszacsinálni" – az erőforrás felhasználás megtörtént és a méltánytalan részesedésbe csak beletörődni lehet. A kooperatív együttműködés ezért két pilléren nyugszik: a szinergián és a bizalmon – előbbi racionális-logikai, utóbbi magatartási jellegű (Bakacsi, 2011).

A hálózati pontoknak a nyer-nyer (kooperatív) játék kialakítása érdekében kettős értelemben is szükségük van a bizalomra:

1.2.1. egyfelől bizalom szükséges ahhoz is, hogy a céljaikat és a szinergia létrehozásához szükséges erőforrásaikat felfedjék mások előtt,
1.2.2. másfelől jóhiszemű várakozással kell tekinteni a teremtett érték fölötti osztozkodásra.

John Child ezt így fogalmazza meg: „a bizalom egyének vagy csoportoknak arra való hajlandósága, hogy másokhoz azzal a meggyőződéssel viszonyuljanak, mely szerint mások cselekedetei rájuk nézve inkább előnyösek, semmint hátrányosak lesznek, jóllehet ennek kézzelfogható garanciája nincs. Az üzleti életben ez például azt jelenti, hogy – jóllehet értékes erőforrásokat (pénz, know-how)

bízok partneremre – megbízom benne, hogy ezt nem használja ki a maga egyoldalú előnyére." (Child, 2001, p. 275.)

Fentebb utaltunk az egymásba ágyazott fő-, illetve alhálózatok eltérő bizalmi képletére. Child kétféle bizalmi alapot különböztet meg:

„A bizalomnak nagyjából két alapja van. Az első természeténél fogva *tradicionális*. Azonos társas közeg tagjaként olyan közös jellemzőkben osztozunk, amelyet közös tagságunk múltbeli tapasztalatai még meg is erősítenek. A tradicionális bizalom legerősebb alapja a családi kötelék, emellett helyi közösség tagjaiként, közös oktatási intézménybeli élményekben való osztozás, vagy hosszú idő – néha több generáció – közös kapcsolata vagy munkája, egyszóval közös története. …A hagyományos bizalom alapja tulajdonképpen szinonim az azonos vonatkoztatási csoporthoz vagy kultúrához tartozással.

A bizalom másik alapját az *intézmény*ek kínálják. Jogilag kikényszeríthető szerződések, a kompetencia garanciák, ismert minőségi tanúsítványok a legjobb példák erre. … Hatékony jogrendszerrel megtámogatott szerződések, szigorú tesztek alapján kiállított és azután következetesen monitorozott tanúsítványok mérsékelhetik az olyan emberekkel kialakított új üzleti vagy munkaügyi kapcsolatok kockázatát, akikkel kapcsolatban korlátozott ismeretünk vagy tapasztalatunk van.

Ha múltbéli tapasztalatainkat kivetítjük vagy természetesnek vesszük az intézmények kínálta védelmet, aggály nélkül fordulhatunk bizalommal a másik felé. A probléma az, hogy a globalizálódó üzleti világban mindkét említett feltétel meglehetősen gyengén érvényesül. Különösen igaz ez az új, fejlődő piacokra való belépés során!" (Child, 2001, p. 276.)

A hálózati csomópontok kiválasztódásának és csomópontként való fennmaradásának tehát kritikus feltétele az, hogy képesek-e arra irányuló bizalmat teremteni és fenntartani a hálózat pontjai között, hogy a szinergikusan teremtett értékek elosztásában érvényesül a jóhiszemű megközelítés.

Vegyük észre, hogy mindkét típusú bizalmi alapban rejlenek lehetőségek és kockázatok egyaránt.

Általánosan fogalmazva: a *lehetőségek* alapvetően a lehetséges kooperáció terjedelmében (scope) rejlenek. A tradicionális bizalom esetén az együttműködésnek (az erőforrás-vektorok szinergikus kombinálásának) a korlátozó határvonala a hálózati pontok (személyes) kapcsolatrendszerének (interakcióinak) kiterjedtsége – az erős kapcsolatok miatt ez jellemzően meglehetősen zárt kör, egy interaktív közösség kiterjedtségére korlátozódik. Ezzel szemben az intézményes bizalmi alap az együttműködés lehetőségét kiterjeszti az intézmények elfogadottságának határáig – azaz a személyes ismeretségtől függetlenül bárkivel lehetséges a kooperáció (az erőforrás vektorok szinergikus kombinálására való nyitottság), aki az *adott intézményi rendet* elfogadja és tiszteletben tartja.

Ezért tehát a kooperatív tér értelemszerűen nagyobb akkor, ha a bizalmi alap az intézményi. A tradicionális bizalom határait a humán ökológia kutatási eredményei jelölik ki: körülbelül 150 fő az a személyes interaktív tér (nexus), amelyen belül a személyes kapcsolatok kialakíthatóak és fenntarthatóak (Morris, 2016; Dunbar, 1996).

Ami a kockázatokat illeti, azok két forrásra vezethetőek vissza:

1.2.3. annak lehetőségére, hogy a szinergikusan teremtett többletérték elosztása nem méltányos (1. típusú kockázat),
1.2.4. annak a lehetőségére, hogy bizalomteli viszonyulás hiányában elszalasztják a többletérték-teremtés lehetőségét (2. típusú kockázat).

A tradicionális bizalomra alapozott kooperatív térben az 1. típusú (nem méltányos elosztás) kockázata relatíve kisebb, ha nem is teljesen kiküszöbölhető. Ez az interaktív társas közeg (mikrohálózat) kölcsönös kikényszerítő és szankcionáló erejére vezethető vissza. Érdemes ugyanakkor itt felhívni a figyelmet egy sajátos csapda helyzetre: ha a tradícionális bizalom azon alapszik, hogy a másik fél már bizonyította, hogy megbízhatom benne, akkor az érintettek közül kinek kell kezdeni ezt a bizonyítást? Ha ezt a másik félnek kell bizonyítani és az egyik fél addig passzív, várakozó álláspontra helyezkedik, akkor az együttműködés létrejötte alapvetően a másik félen múlik, ha egyáltalán ezzel a feltétellel belép a kooperációba – hiszen joggal vethető fel az, hogy a felek helyzete szimmetrikus! Ezért ennek a bizalmi

alapnak a kibontakozása igencsak óvatos és lassú lehet, vagy kis tétekkel kezdődik, ami a bizalomerősítő jó tapasztalatokat követően növekedhet.

Ugyanakkor a tradicionális bizalmi alap elszalasztja a szélesebb kooperatív terjedelmet: az együttműködés lehetőségét a közvetlen kapcsolatrendszer határáig korlátozza, kizárva az azon túl mutató együttműködés lehetőségét – azaz a gyenge kapcsolatokban kevésbé bízik. Ezzel nem csak az együttműködő felek számosságának szab korlátot, de külső térben található erőforrás vektorok nagyobb varianciájában rejlő komparatív előnyök lehetősége is elvész. Ez elmaradó haszon (*opportunity cost)* az erős kötésekkel jellemezhető személyes kapcsolati hálón túlmutató együttműködésekben rejlő lehetőségekhez képest.

Az intézményes bizalmon alapuló kooperatív térben relatíve nagyobb a nem-méltányos elosztás kockázata. Ez az intézményben rejlő kényszerítő erő ellenére a nagyszámú, ismeretlen ugyanakkor önérdekét követő (opportunista) potenciális együttműködő partner következménye. A kooperáló felek ugyanis időről időre hajlamosak megsérteni az intézményes kereteket, még akkor is, ha az ennek következtében meggyengülő (nem kikényszeríthető) intézmények következtében veszítenek is. Az intézményeknek is megvannak a maguk kockázatai!

Komoly dilemma tehát a tradicionális illetve intézményes bizalmi alap közötti választás: a potenciálisan kisebb, de kevesebb kockázattal is járó tortát, vagy a várhatóan nagyobb, de egyszersmind kockázatosabb tortát választjuk?

Elmaradó haszon vagy kockázat? Melyiket preferáljuk? A válasz sem nem egyszerű (fekete-fehér), sem – a konkrét szituációtól független – általános válasz nem adható: mind a várható teremtett értéket, mind a kooperáció (tranzakciós) költségeit, mind a kockázatokat mérlegelni kell. Olykor éppen az intézményekbe vetett feltétlen bizalommal kockáztatunk nagyobbat! A nagyobb haszon reményében azonban azt is érdemes végig gondolnunk, hogy *mit kockáztatunk, ha nem kockáztatunk*? Ezt az elmaradó haszon (opportunity cost) gondolatát elkölcsönözve nevezhetjük akár *elmaradó kockázati hozamnak* (opportunity risk-nek).

Összefoglalva:

- Minél inkább a tradicionális bizalom az együttműködés alapja, annál kevesebb az együttműködés várható többlet-értéke, ugyanakkor kisebb a méltánytalan részesedés kockázata is. Jellemzően ez a mikro-hálózatok bizalmi mintázata.
- Minél inkább az intézményes bizalom az együttműködés alapja, az együttműködő felek annál több szinergikus lehetőséget ragadhatnak meg, igaz, nagyobb méltányossági kockázat vállalása árán. Jellemzően ez a főhálózatok bizalmi mintázata.

Az elosztás kérdéskörébe tartozik még egy fontos kérdésfelvetés: mi a szinergia-menedzser, illetve szinergia-bróker csomópont jogos részesedése a szinergikus értékteremtésből?

Ez az alapkérdés számos további kérdést generál:

- A hálózati csomópontok szinergia menedzsmentjének pontosan mi a hozzáadott értéke?
- Ez a hozzáadott érték mivel (hogyan) mérhető?
- Hogyan árazható be?
- A csomópont létből fakadó kulcspozíció nem csábít-e a hozzáadott értéket meghaladó érték-elsajátításra?
- Ha igen, az meddig fenntartható?
- Tekinthető-e egy csomópont hálózati központ státusza stratégiai erőforrásnak?

Jelen tanulmányban inkább csak felvetem ezeket a (kutatási) kérdéseket, semmint megnyugtatóan megválaszolnám azokat.

A kérdésfelvetések jogossága szakirodalmi forrásokkal alátámasztható. Amit és Schoemaker az alábbi jellemzőkhöz köti a stratégiai erőforrások megítélését:

1) szűkösek, 2) komplementerek, 3) nehezen imitálhatóak, 4) korlátozottan helyettesíthetőek, 5) a piacon nehezen adhatók-vehetők, 6) tartósak, 7) illeszkednek a többi erőforráshoz és a szervezethez (Amit-Schoemaker, 1993).

Ennek tükrében megfogalmazható az, hogy a hálózati csomópontok a maguk szinergiateremtő és -menedzselő képességével magukon hordozzák a stratégiai szervezeti erőforrás ismérveit. Ez ugyanakkor azonnal felveti azt a kérdést, hogy a csomóponti hálózati szerep mint stratégiai szervezeti erőforrás megalapozza-e ezen szerep tartós járadék forrásra való jogosultságát?

Kapás (1999) szerint a piaci tranzakció tárgyát nem képezhető, nehezen imitálható és nehezen helyettesíthető erőforrások piaca tartósan tökéletlen (az ilyen erőforrásokat stratégiai erőforrásoknak nevezzük) és ezen erőforrásokról feltételezhető, hogy ***tartós járadék forrása***i lesznek.

Nyitva hagyva ezen járadék jogosultság minden további definíciós, mérési és értékelési problémáját ez az állítás megalapozza azt a propozíciót, hogy a stratégiai erőforrásnak tekinthető hálózati csomóponti szerep tartós járadék forrása.

Itt ugyanakkor hangsúlyozom, hogy a jogosan járó járadék fentebb említett mérési és értékelési problémák megoldatlansága az absztrakt síkon esetleg igazolható hipotézist hasznavehetetlenné teszi, hiszen ha az alkalmasság megalapozója a járadék igény jogossága, és megkérdőjelezője az azon való túlterjeszkedés, úgy az operacionalizálás kérdése megkerülhetetlenné válik.

2. HÁLÓZATOK, CSOMÓPONTOK ÉS INTÉZMÉNYEK

Ebben a fejezetben az alkalmassági vonzerő középpontba állításával vizsgálom azt, hogy mi tehet alkalmassá hálózati pontokat arra, hogy csomóponttá váljanak illetve hogy mi vezethet el ahhoz, hogy a csomóponti szerepet elveszítsék.

Amit Barabási elmélete erről állít, az az, hogy a csomóponttá válás az alkalmassági vonzerő és az ezen alapuló népszerűségi kapcsolódásra vezethető vissza, ez határozza meg az alkalmasság alapú versenyt (amelynek következménye a „gazdag gazdagodik" elv), mindez törvényszerűen elvezet a skálafüggetlen topológiához. Barabási ugyanakkor rámutat arra is, hogy ebben a dinamikában jelentős szerepe van a

hálózatok immanens tulajdonságának: a növekedésnek – az új csomópontok kiemelkedése illetve a régebbiek eljelentéktelenedése jellemzően nem úgy történik, hogy az újak elveszik a régiek kapcsolódásait, hanem az felemelkedő csomópontok eredményesebben vonzzák magukhoz a hálózatba újonnan belépőket. Ezt egészíti ki a korábbi kapcsolódásukat megváltoztató pontok elpártolása, amely azonban ugyancsak nem „elvétel", hanem az elpártoló szabad választása.

Fentebb utaltam arra is, hogy a csomópontok alkalmassági vonzerejét két tényező nagy valószínűséggel meghatározza:

- képesek legyenek a hálózat pontjait szinergikusan összekapcsolni és ezt a szinergia-potenciált kivitelezni: akár szinergia-menedzser, akár szinergia-bróker szerepben értékteremtésre fordítani;
- minthogy a teremtett többletértéket ugyan ezek a közpon- tok osztják el a hálózati szereplők között, az elosztás legyen méltányos!

Ezek figyelembevételével kimondható, hogy a szinergiateremtés és -megvalósítás, illetve az elosztás méltányossága egyfelől *alkalmassági vonzerő*, másfelől a hálózat *fenntarthatóságának kritériuma*!

A csomópontok alkalmassági vonzereje magyarázatának középpontjába egy olyan fogalmat hívok segítségül, amely a társadalomtudományok területén elfogadott és széleskörűen alkalmazott: az *intézmény*t!

A társadalomtudományban intézménynek tekintjük a viselkedésnek azokat a stabil mintázatait, amelyek meghatározzák (terelik és korlátozzák) az emberi magatartást. Az intézmény öltheti szervezet vagy más formális társadalmi struktúra formáját.

Az intézmények emberek közötti *megállapodás*ok eredményei, követésük (magatartást terelő-korlátozó meghatározó erejük) elfogadottságukra vezethetőek vissza.

North (1990) meghatározását követve: „Az intézmények egy társadalom játékszabályai, formálisabban fogalmazva emberek által kidolgozott korlátok, amelyek az emberek közötti viselkedési kölcsönhatásokat alakítják. … Következményként strukturálják az em-

beri cserekapcsolatok ösztönzőit, legyenek azok politikaiak, társadalmiak vagy gazdaságiak." (North, 1990, p. 3.)

North és Thomas (1973) tézisére[7] alapozva Acemoglu–Johnson–Robinson (2005) a növekedésbeli különbségek magyarázataként az *intézményekben* megmutatkozó különbségeket nevezik meg. Az intézmények nagy társadalmi-gazdasági rendszerekben való jelentőségét hangsúlyozva két intézmény jelentőségét húzzák alá hangsúlyosan: „a gazdasági teljesítményt elsődleges fontossággal a tulajdonjogok és a piac tökéletessége, mint gazdasági intézmények határozzák meg. A tulajdonjogok nélkül az egyének nem fognak befektetni sem a fizikai, sem a humán tőkébe, és nem vezetnek be új technológiákat sem. A gazdasági intézmények továbbá azért is fontosak, mert az erőforrásokat azok leghatékonyabb felhasználása szerint osztják szét, meghatározva egyben azt is, hogy ki juthat profithoz, bevételhez, illetve kontroll-joghoz. Ha nincs piac (vagy figyelmen kívül hagyják) …a kereskedésből származó hasznok nem kiaknázhatóak, ami tökéletlen erőforráselosztással jár együtt. Másfelől, a felhalmozást, innovációt és az erőforrások hatékony elosztását, mint intézményeket elősegítő társadalmak gazdaságilag virágzanak." (Acemoglu–Johnson–Robinson, 2005, p. 389.)

A szerzők egyik legfontosabb üzenete az, hogy a megnevezett intézmények – amelyek (nomen est omen) emberi megállapodások eredményei – a gazdasági sikeresség endogén (azaz az érintettek által befolyásolható, függő) változói.

Acemoglu–Johnson–Robinson (2005) a gazdasági intézményeket összekapcsolják a politikai intézményekkel és rámutatnak arra, hogy azok kölcsönösen „szabályozzák" egymást.

Termékeny asszociációnak tűnik az *intézmény* fogalmát összekapcsolni az *alkalmassági vonzerő* fogalmával. Közösnek tűnő karakterisztikáik a következők:

[7] „Az általunk felsorolt tényezők (innováció, méretgazdaságosság, oktatás, tőkeakkumuláció) nem a növekedés okai; ezek maguk a növekedés." (North–Thomas, 1973, p. 2.)

- mindkettő az érintettek választásán alapul;
- mindkettőre igaz, hogy lényeges meghatározói a társas-társadalmi struktúrának (topológiának);
- mindkettőre igaz, hogy ha jók (az érintettek vonzónak találják), akkor fenntartható struktúrát eredményeznek, ha azonban „megromlanak", akkor magán a rendszeren belül elindul egy olyan dinamika, amely új intézményekhez/alkalmassági vonzerőkhöz, és ennek következtében egy megváltozott társadalmi struktúrákhoz/topológiához vezetnek,
- nincs egyetlen jó intézményi rend, illetve alkalmassági vonzerő; igen eltérő intézményi rend, illetve alkalmassági vonzerők lehetnek önmagukban vonzóak és eredményesek.

Vannak ugyanakkor különbségek is:

- Acemogluék szerint az intézmények az érintettek kollektív választásának eredményei, Barabási értelmezésében az alkalmassági vonzerő a csomópont sajátja, és a pontok – ha azt vonzónak találják – egyéni döntést hoznak a csatlakozásról;
- Acemogluék értelmezésében az intézményeket az érintettek *azért hozzák létre*, hogy vonzó (és számukra kedvező következményű) legyen, Barabási modell logikája szerint a csomópontok alkalmassági vonzereje az érintettek számára adott, akkor és azt választják, amelyik számukra a legvonzóbb.

További adaptációs dilemmát vethet fel az, hogy Acemogluék keretmodellje jól asszociálható a mikro-hálózatok belső struktúrájára, a csomópontok *közötti* szerkezet leírására azonban szükséges ennek az elméletnek egy olyan kiterjesztése, amely a csomópontok megállapodásának eredményeként létrejövő intézmények születését és dinamikáját írja le – ez nem feltétlenül pontosan ugyanaz, mint a mikro-hálózatban.

A hálózat elmélet absztrakt logikája szerinti alkalmassági vonzerő fogalom a társadalmi rendszerek konkrét értelmezésekor tehát az intézmények formájában jelenik meg.

Niall Ferguson *Civilizáció* című nagy ívű történeti munkájában ugyancsak a „jó intézmények" szerepét hangsúlyozva mutat rá arra, hogy a XVI. századot megelőzően mind gazdasági, mind hatalmi-katonai szempontból a Kelet birodalmai fejlődtek és uralták a(z akkor ismert) világot; a XVI. századtól ugyanakkor Európa veszi át ezt a szerepet a maga tagolt, egymással is versengő államaival.

Vegyük észre, hogy a gazdasági-hatalmi centrum eltolódása egyben szinergia menedzselési szempontból is markáns mintázatváltást jelent:

- a keleti birodalmak egyértelműen felülről vezérelt szinergiamenedzsmentet valósítottak meg, amelynek társadalomfilozófiai alapjait, hatalmi struktúráját és legitimációját legjobban talán a Leviathan írja le (Hobbes, 1999);
- az Európában kiemelkedő szinergia mintázat már kibontakozóan mellérendelt – még ha az egymással versengő hatalmak a maguk érdekkörén belül továbbra is a top-down szinergiamenedzsmentet követték is.

Ferguson hat olyan – általa „killing application"-öknek nevezett – tényezőre mutat rá, amelyek Európát hozzásegítették a „hatalomátvételhez": Verseny, Tudomány, Tulajdonjogok, Orvostudomány (vagyis az egészségügy), Fogyasztás és Munka(erkölcs) (Ferguson, 2011).

Párhuzamosan a Ferguson-i felismeréssel (Európa válik centrummá Ázsia helyett) egy másik meghatározó hangsúlyeltolódás is megfigyelhető, nevezetesen hogy Európában pedig a protestáns etika nyer teret a katolikus tradícióval szemben! Max Weber elemzi sokoldalúan a protestáns hivatásetikának a kapitalista gazdasági rendszer kialakulásában játszott fontos szerepét (Weber, 1982). Itt azonban nem egyszerűen a kapitalizmus kibontakozásáról van szó: a legyőzhetetlen nagy Spanyol Armada 1588-ban bekövetkezett pusztulásával elkezdődik a latin-mediterrán dominancia erodálódása, a kor szuperhatalmának, Spanyolországnak a fokozatos hanyatlása, és ezzel szemben a protestáns angol illetve holland térnyerés. Ennek világgazdasági szempontból talán legmarkánsabban megragadható következménye az, hogy a XV. században elkezdődő spanyol-portugál gyarmatosítás (Dél- és Közép-Amerika) a XVI. századra kifullad, és a XVII. századtól kibontakozó második nagy kolonializációs hullám (Észak-Amerika, Ázsia, Afrika, Óceánia) nyertesei Nagy-Britannia és Hollandia.

Toynbee világállam felé konvergáló civilizáció gondolata köszön vissza Fukuyama (2014) egységesülő társadalmi-gazdasági-politikai rendet jövendölő „történelem vége" elméletében is. Ennek éles antitézise Huntington (2001) többpólusú divergens civilizációs világrendje. Ez a vita már eldőlni látszik …

Ami viszont nem kérdés – legalábbis ha Barabásinak igaza van –, az az, hogy bármilyen civilizáció is határozza meg a társadalmak viszonyrendszerét, annak hálózati topológiája skálafüggetlen (kevés központból kontrollált) lesz. Ezt látszik alátámasztani a történelmi tapasztalat, Sparks (1931) Histomapje érzékletesen mutatja be azt a tényt, hogy négyezer év történelme során a mindenkori világ felemelkedő és eltűnő hatalmai újra és újra ebbe a kevés központú topológiába rendeződtek (lásd: Bakacsi, 2015).

3. HÁLÓZATOK, ALKALMASSÁGI VONZERŐ – PARADIGMAVÁLTÁS

A paradigmaváltás tekintetében kulcskérdésnek a méltányos elosztást tekintem. Gondolatmenetem lényege az, hogy a hálózati csomóponttá válásnak nem elégséges feltétele a többlet értéket teremtő szinergia menedzsment; fenntartható hálózati csomópontként csak az tud fennmaradni, akinek az elosztás során követett méltányosságában a többi hálózati szereplő megbízik.

Az elosztás méltányosságáról való gondolkodás nemcsak elméleti szempontból érdekes, hanem gyakorlati jelentősége is kiemelkedő. A jelenkor globális társadalmi-gazdasági civilizációjának mintázata meginogni látszik – egyre több jel mutat arra, hogy a világ paradigmatikus változás előtt áll, amely akár a civilizációs mintázat megváltoztatását előre vetíti.

Tegyük fel most már azt a kérdést: mi az az elavuló alkalmassági vonzerő, amely korunk globális hálózati struktúráját megingatni látszik, illetve mi lehet az az új alkalmassági vonzerő, amely mentén skálafüggetlen mintázatba újraszerveződik a hálózat (egyfelől meghatározza a hálózati szereplők kapcsolódását és másfelől csomóponttá emel szereplőket)?

Válaszomat erős hipotézisként fogalmazom meg, abban a reményben, hogy – Toynbee civilizációit megidézve – a felemelkedő új civilizáció harmadik generációja lesz a görög civilizációra épülő keresztény tradíciónak.

A válaszom lényege pedig az, hogy a nyugati civilizáció a gazdasági fejlődést (amelynek hatékonyságát minden eddiginél magasabb szintre emelte) elszakította a gazdaság által létrehozott javak méltányos elosztásától. Ennek helyreállítása adhat esélyt a civilizációnak, hogy organikus dinamikájú növekedésbe forduljon!

Mueller (2015) nagyhatású könyvében mutat rá arra, hogy a társadalmi-gazdasági haladás elméletei hogyan „felejtkeztek el" az elosztás problematikájáról. Bemutatja, hogy a görög-keresztény civilizáció gondolkodásmódjában eredendően benne volt a közjó, az emberi boldogságra való törekvés.

Arisztotelész társadalomképlete az etika–gazdaság–politika szoros egységére épül:

- az (erény)etika az alapja a jóra való törekvésnek (Arisztotelész, 1991; 1995)
- a gazdaság eszköz a jó elérésére, a szükségletek kielégítésére és
- a politika pedig megszabja mindennek a társas kereteit, preferencia-rendszerét, irányát (Arisztotelész, 1984).

A gazdaságra vonatkozó elméletében Arisztotelész tárgyalja a javak előállítását (termelés), és a mások által előállított javak megszerzésére irányuló cserét. A pénzről is kifejlett elméletet alkot, ám a pusztán pénzszerzésre (azaz: nem a szükségletek kielégítését szolgáló javak megszerzésére) irányuló kereskedelmet élesen elítéli.

Az Aquinói Szent Tamás által integrált – Arisztotelész és Szent Ágoston (2005, 2012) elméletein nyugvó – skolasztikus gazdaságtan négy pilléren nyugszik: „Minden gazdasági cselekvés négy kategóriába sorolható: az ember (emberi és nem-emberi) javakat *termel, cserél, eloszt és fogyaszt*. … A *termelés* elmélete arra ad magyarázatot, hogy mely javakat (és milyen mennyiségben) termeljünk, az *igazságos csere* elmélete, … azzal foglalkozik, hogy milyen

ellentételezést kapunk a termékek előállításában kifejtett erőfeszítésünkért az értékesítésük során, a *végső elosztás* elmélete …azt határozza meg, hogy ki a javak végső fogyasztója; végül a *fogyasztás* (vagy *hasznosság*) elmélete … azt mutatja ki, hogy az emberek milyen javakat kívánnak fogyasztani." (Mueller, 2015, p. 11. – kiemelések az eredetiből).

A közkeletűen a közgazdaságtan megalapítójaként tisztelt Adam Smith a skolasztikus gazdaságtan két pillérére egyszerűsíti a maga gazdaságtanát – a termelésre és a cserére. A fogyasztás elmélete – Marx és a neoklasszikus közgazdászok révén a határhaszon elmélettel − idővel visszakerül a közgazdasági elméletbe (Mueller, 2015, pp. 84−85.). A *végső elosztás* elméletbe történő újra integrálása azonban a kibontakozó neo-skolasztikus közgazdaságtan feladata lesz.

Érdekes módon Genovesi (2016) – aki Adam Smith kortársa – elmélete még versenyképes alternatívája a *Nemzetek gazdagságának*, emberközpontú polgári (civil) közgazdaságtani elméletének kulcsfogalmai a köz-jóllét, a reciprocitás, az erényetika.

Ettől távolodik el a klasszikus közgazdaságtan és ennek folyományaként a modern gazdaságok:

- a megtermelt javak végső elosztása kikerül a gondolkodásból;
- a gazdaság célfüggvényének középpontjában már nem a közjóllét, hanem az összhasznosság maximalizálása kerül, amelynek a gazdasági aktorok közötti szétosztása azonban szélsőségesen egyenlőtlen;
- az Arisztotelész és skolasztikusok által tételezett cél-eszköz reláció megfordul. A javak előállításának és a hasznosságnak személyekre kell irányulni, és a pénz csak közvetít az *áru-pénz-áru* cserefolyamatban; a modern gazdaságban ezzel szemben a *pénz-áru-több pénz* a domináns képlet, és ebben a folyamatban az ember eszközzé válik, szükségleteinek kielégítése is inkább a haszonszerzést szolgálja;
- még egyértelműbben haszonelvű *pénz-több pénz* képlet, amely a skolasztikusokig ívelő gazdaságtani vonulatban egyenesen tiltott (mert nem szolgálja emberi szükséglet kielégítését). Niall Ferguson (2010) a pénz felemelkedését bemutató nagyívű történeti munkájában bemutatja annak tör-

ténelmi stációit, ahogy a pénzvilág átveszi a reálgazdaság fölötti kontrollt. Ennek az államadósságokat finanszírozó államkötvények estében még talán kimutatható a kapcsolata valamiféle emberi szükséglettel, ám a spekulatív határidős ügyletek és derivatívák esetében ez a kapcsolat teljességgel megszűnik, mi több a buborékok kipukkadása a reál-jövedelmeket és -vagyonokat is magával rántja. Ennek az „erényetikától" teljesen eltávolodott gazdasági logikának tökéletes illusztrációja az a Foster−Young (2008) szerzőpárostól átvett 8 lépéses fedezeti alap spekuláció, amelynek egyetlen reál-gazdasági eleme sincs! (lásd: Ferguson, 2010, p. 331.). Aligha tévedünk akkor, ha ebben a civilizáció Toynbee-értelmezés szerinti megroppant szakasz jegyeit véljük felfedezni, és nem a felívelő szakasz jellemzőit;

- az erényetikát felváltotta a haszonelvűség, az értékracionalitást a célracionalitás (Weber, 1982), az Arisztotelésznél még a politikának alárendelt gazdaság, mint eszköz helyébe a haszonelvű gazdasági érdekeket kiszolgáló politika kerül, a céllá váló gazdaságból ugyanakkor eltűnik a végső elosztás gondolata (és szándéka);
- a vagyoni egyenlőtlenségek minden szinten szélsőségessé váltak: Piketty (2015) gazdag tényanyaggal alátámasztva mutatja be a 21. századra a világban kialakult jövedelem- és vagyoni különbségeket, amelyek méltányossági szempontból egyre kevésbé érthetőek, és még kevésbé értelmezhetőek; a világ összjövedelmének ¾-ét birtokló $^{1}/_{7}$-nyi össznépesség mára több, mint 8000 km-nyi fizikai fallal védi magát a harmadannyi jövedelemmel rendelkező $^{6}/_{7}$-del szemben szerte a világban (Rice-Oxley et al., 2013).

Az elméleti válasz erre a kihívásra már formálódik: az anyagi javak helyett a szabadságot a fejlődés középpontjába állító megközelítés (Sen, 2003), a neo-skolasztikus elméletek (Mueller, 2015), a közjó erényetikai alapú középpontba állítása (Alford−Naughton, 2004), a háromdimenziós gazdaság (Baritz, 2016) ígéretes teoretikus alapot kínálnak ahhoz, hogy a végső elosztásról megfeledkező, szélsőségesen haszonelvű, az etikát és a politikát is maga alá gyűrő gazdaságot a „feje tetejéről ismét a talpára állítsuk".

De mit tehetünk ezért a gyakorlatban? És mi lehet a hálózatelmélet hozzájárulása mindehhez?

Barabási elmélete szerint az új csomópontok kiemelkedése megértésének nyitja a népszerűségi kapcsolódás, az alkalmassági vonzerő és az alkalmasság alapú verseny.

Két propozíciót fogalmazok meg: 1) mi a népszerűségi kapcsolódásra egyre inkább alkalmatlanná váló vonzerő? illetve 2) mi lehet az az alkalmassági vonzerő, amihez való csatlakozás újrarendezheti a globális gazdasági hálózatot?

Kutatási eredmények támasztják alá azt, hogy a jelenlegi gazdasági hálózati mintázat csomópontjai – amelyek nemzetközi befolyása középhatalmakkal összevethető – olyan oligopol iparági szereplők, amelyek üzleti modellje lényegében azon alapul, hogy egy kiterjedt értékláncban erős alkupozíciót kiépítve saját hozzáadott értéküket meghaladó érték elsajátításra képesek.

Az erős tárgyalási pozícióra épített, saját hozzáadott értéken jelentősen túlterjeszkedő csomóponti pozíció egyre kevésbé vonzó alkalmassági vonzerő. Ennek magyarázata a gazdasági szereplőknek a szinergikusan teremtett összértékből való részesedésének a hozzájárulásuktól történő aránytalan és méltánytalan eltérítése.

Milyen jelek utalnak egy új alkalmassági vonzerő felemelkedésére? A gazdasági szereplőket az értéklánc mentén integráló mintázat átrendeződését a tranzakciós költségek lényeges megváltozása vetíti előre. Tapscott és Williams (2007) mutat rá arra, hogy a Coase által eredetileg megfogalmazott törvény „ … egy cég addig bővíti tevékenységi körét, amíg egy újabb tranzakció cégen belül történő megszervezésének költsége egyenlővé nem válik a ugyanazon tranzakció szabad piacra történő kivitelének költségeivel …" mára megfordult: „Az internetnek köszönhetően a tranzakciós költségek olyan mértékben lecsökkentek, hogy érdemesebb Coase törvényét visszafelé értelmezni: napjainkban a cégek addig csökkentik tevékenységeik körét, amíg egy tranzakció cégen belül történő megvalósításának költsége többé nem haladja meg a cégen kívüli megvalósítás költségét." (Tapscott−Williams, 2007, pp. 65−67.)

Ez azt sejteti, hogy a jelenleg uralkodó gazdasági integrációkkal – amelyek egy része vertikálisan integrált – szemben teret nyerhet a hálózati összekapcsoltság egy más mintázata. Ebben a hálózati mintázatban pedig az erős tárgyalási pozícióból fakadó nyer-veszít képlettel szemben esély mutatkozik a nyer-nyer típusú kooperációra, annál is inkább, mert a nagy – tudás természetű – hozzáadott értéket teremteni képes szervezeteknek jóval nagyobb az esélye a nem méltányos osztozkodási kapcsolatrendszerből való kilépésre. „A hierarchikus gondolkodásmód ellentmond a hálózatos felépítésnek. A hagyományos szervezetekben van lehetőség a vállalaton belüli gyors átrendezésekre olyan módon, hogy a felmerülő veszteségeket a hierarchia más részein keletkező profit meghaladja. Egy hálózatos gazdaságban minden egyes egységnek nyereségesnek kell lenni." (Barabási, 2003, p. 277.)

A globális gazdasági hálózat új alkalmassági vonzerejévé válhat a jelentős tudás természetű gazdasági szereplőket nyer-nyer együttműködési mintázatba szervezésének készsége és képessége.

Két megjegyzéssel zárom ezt a gondolatmenetemet:

1) Ne becsüljük alá a jelen hálózat önvédelmi képességét!

2) Az új mintázatnak – azon túl, hogy el kell érnie egy kritikus tömeget – az adhat esélyt, hogy a gazdasági szereplők szabad választása előbb-utóbb preferálni fogja a nyer-nyer mintázatban rejlő nagyobb gazdasági lehetőséget, amely egyben motivációs szempontból (önmegvalósítás, flow élmény megélése) is vonzóbb. Utóbbi pedig szorosan összekapcsolható az emberi értékeket előtérbe állító, erényetikai alapú gazdasági filozófiával és szerveződéssel.

IRODALOMJEGYZÉK

Acemoglu, D.–Johnson, S.–Robinson, J. A. (2005): Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth in: Aghion, Ph.–Durlauf, S. N. (eds.) (2005): Handbook of Economic Growth. Vol. 1, Part A, Elsevier BV, Chapter 6, pp. 385−472.

Alford, H. J.–Naughton, M. J. (2004): Menedzsment, ha számít a hit. Keresztény társadalmi elvek a modern korban. Kairosz Kiadó, Budapest

Amit, R.−Schoemaker P. (1993): Strategic Assets and Organizational Rent. Strategic Management Journal 14, pp. 33−46.

Aquinói Szent Tamás (2002): A teológia foglalata. Első rész (Questio 1−119.). Gede testvérek Bt., Budapest

Aquinói Szent Tamás (2008): A teológia foglalata. Második rész 1. (Questio 1−114.). Gede testvérek Bt., Budapest

Arisztotelész (1984): Politika. Gondolat Kiadó (Politikai gondolkodók), Budapest

Arisztotelész (1991): Nikomakhoszi Etika. Magyar Helikon, Budapest

Arisztotelész (1995): Eudémoszi etika. Nagy etika. Gondolat, Budapest

Axelrod, R. (1984): The Evolution of Cooperation. Basic Books.

Bakacsi Gy. (2011): Együttműködni nem kell, hanem érdemes! Harvard Business Review magyar kiadás, Vol. 15, Szeptember. pp. 33−42.

Bakacsi Gy. (2015): A Bécsi Kongresszus Európájának gazdasági-hatalmi viszonyai a hálózat elmélet tükrében. Jogtörténeti Szemle, 20(3). pp. 48−54.

Bakacsi Gy. (2015a): A szervezeti magatartás alapjai. Semmelweis Kiadó, Budapest

Bakacsi Gy. (2015b): Változó vezetési paradigma – változó megbízó-ügynök probléma? In: Bakacsi Gy.−Balaton K. (szerk.): Vezetés és szervezet társadalmi kontextusban: Tanulmányok Dobák Miklós 60. születésnapja tiszteletére. Akadémiai Kiadó

Barabási A.-L. (2003): Behálózva. Magyar Könyvklub, Budapest

Baritz S. L. OP (2016): Három dimenziós gazdaság. Kairosz Kiadó, Budapest

Brandenburger, A. M.–Nalebuff, B. J. (1996): Co-opetition. Currency Doubleday, New York

Child, J. (2001): Trust–The Fundamental Bond in Global Collaboration. Organizational Dynamics, (29)4, p. 276

Coghlan, A.–MacKenzie, D. (2011): Revealed – the capitalist network that runs the world. New Scientist, 19, October 2011 (exclusive)
https://www.newscientist.com/article/mg21228354.500-revealed-the-capitalist-network-that-runs-the-world

Csermely P. (2005): A rejtett hálózatok ereje. Vince Kiadó, Budapest

Csermely P.–Sőti Cs. (2006): Az öregedésről – a hálózatok szemszögéből. Magyar Tudomány, 67(11), pp. 1309−1312.

Dunbarr, R. (1996): Grooming, gossip and the language. Faber and Faber, London

Erdős P.–Rényi A. (1960): On the evolution of random graphs. A Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutatóintézetének Közleményei Vol. 5., pp 17−61.

Ferguson, N. (2011): Civilizáció. Scolar, Budapest

Ferguson, N. (2010): A pénz felemelkedése. Scolar, Budapest Foster, D.P.–Young, H.P. (2008): Hedge Fund Wizzards. The Economists' Voice; 2008-02-27, ISSN (Online) 1553-3832, DOI: https://doi.org/10.2202/1553-3832.1311

Fukuyama, F. (2014): A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest

Genovesi, A. (2016): Értekezések a kereskedelemről, avagy a polgári gazdaságról. Kairosz Kiadó, Budapest

Glattfelder, J. B. (2013): Decoding Complexity. Uncovering Patterns in Economic Networks. Springer Berlin Heidelberg

Granovetter, M. S. (1973): The Strenghts of Weak Ties. American Journal of Sociology Vol. 78, pp. 1360−1380.

Granovetter, M. S. (1985): Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness, American Journal of Sociology, Vol. 91, pp. 481−493.

Hobbes, Th. (1999): Leviatán - Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Kossuth Kiadó, Budapest

Huntington, S. P. (2001): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest

Kapás J. (1999): Egy új vállalatelmélet: erőforrásalapú megközelítés. Vezetéstudomány 30 (2)

Kissinger, H. (1998): Diplomácia. Panem-Grafo, Budapest Morris, Desmond (2016): A csupasz majom. Gabo Kiadó,

Mueller, J. D. (2015): A közgazdaságtan megváltása. A hiányzó elem újrafelfedezése. Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, Budapest

North, D. C. (1990): Institutions, Intsitutional Change, and Economic Performance. Cambridge University Press, NY

North, D. C.−Thomas, R. P. (1973). The Rise of the Western World: A New Economic History. Cambridge, University Press, Cambridge, UK

Piketty, Th. (2015): A tőke a 21. században. Kossuth Kiadó, Budapest

Porter, M. E. (2008) The Five Competitive Forces That Shape Strategy, Harvard Business Review 86 (1) (January), pp. 78−93.

Ricardo, D. (1991): A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Rice-Oxley, M.−Torpey, P.−Clarke, S.–Dhaliwal, R. (2013): Walled World. The Guardian, Tuesday 19. November 2013. (https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2013/nov/walls#intro)

Sen, A. (2003): A fejlődés, mint szabadság. Európa Könyvkiadó, Budapest

Smith, A. (1992): A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (A közgazdaságtan klasszikusai), Budapest

Sparks, John B. (1931): The Histomap. Rand McNally, Skokie (Chicago), Illinois

Szent Ágoston (2005): Isten városáról. Kairosz Kiadó, Budapest Szent Ágoston (2012): A keresztény tanításról. Kairosz Kiadó, Budapest

Tapscott, D.–Williams, A. D. (2007): Wikinómia. Hogyan változtat meg mindent a tömeges együttműködés. HVG Kiadó, Budapest

Toynbee, A. J. (1971): Válogatott tanulmányok. Gondolat Kiadó (Társadalomtudományi Könyvtár), Budapest

Vitali S.−Glattfelder J. B.−Battiston, S. (2011): The Network of Global Corporate Control. PLoS ONE 6 (10), e25995. (https://doi.org/10.1371/journal.pone.0025995)

Weber, M. (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat Kiadó, Budapest

Közösségek és kihívások

Gál Róbert Iván – Radó Márta
Felkészülés a társadalom idősödésére –
Esettanulmány a demográfiai jövőképesség tárgykörében

Bartus Tamás
A gyerekvállalás okai nemzetközi kitekintésben

Ablonczy Bálint
Gondolatból tett –
Három történelmi személyiség a magyar jövőképességről

Szepesi Balázs
Kik lehetnek a jövőképesség kulcsszereplői?

Perczel-Forintos Dóra
Tudatosság, mint a jövőképesség záloga

Lovászy László
Homo sapiens conrectus – Íme, a fejlesztett ember!

GÁL RÓBERT IVÁN–RADÓ MÁRTA
FELKÉSZÜLÉS A TÁRSADALOM IDŐSÖDÉSÉRE ESETTANULMÁNY A DEMOGRÁFIAI JÖVŐKÉPESSÉG TÁRGYKÖRÉBEN

1. A GONDOLATMENET RÖVIDEN[1]

Manapság a népesség korösszetételét vizsgáló írások jellemzően a népesedési folyamatok felrajzolásával kezdődnek, és gyakran arra a következtetésre jutnak, hogy mivel a szóban forgó folyamatok egy sor fenyegető következménnyel járnak, meg kell őket állítani és amennyire lehetséges, vissza kell őket fordítani. A korszerkezet változását többféleképpen szokás mérni, például valamilyen középértékkel vagy a népesség valamiféle felosztásával, többnyire gyerekekre, aktív korúakra és idősekre. Az életszakaszok felosztása általában valamilyen előre rögzített életkor alapján történik. A leggyakrabban használt statisztika a gyerekkort 20 éves korban zárja, az időskort pedig 65 évesen kezdi. Bárhogy is nézzük, a társadalom idősödik. 1980-ban a medián életkorú személy, az az ember, aki, ha a népességet életkor szerint sorba állítjuk, középen áll, épp elmúlt 34 éves. A 65 év felettiek létszáma a 20–64 éves korcsoport létszámának 23 százaléka volt (ezt az arányt hívja a szaknyelv időskori eltartási hányadnak). Ugyanezek az értékek 2016-ban már majdnem 41 év (medián életkor) illetve több mint 29 százalék (időskori eltartási hányad). A Népességtudományi Intézet előrejelzése alapján pedig 2060-ra már 50 év lesz a medián életkor, az időskori eltartási hányad pedig 67 százalék lesz.

Az idősödés egyik forrása a csökkenő termékenység, a másik a javuló halandóság. E két folyamat összefonódik, de a könnyebb kezelhetőség kedvéért külön tárgyaljuk őket. A korszerkezet először is a csökkenő termékenység miatt változik. Az 1955-ben, az első Ratkó-hullám közepén született nők 40 éves korukig átlagosan 1,92 gyermeket hoztak világra,

[1] Hálásak vagyunk Andrew Masonnek és Ronald Lee-nek, hogy rendelkezésünkre bocsátották a demográfiai osztalékok kiszámítását végző szimulációs programjukat. Ugyancsak köszönetet mondunk Alexia Fürnkranz-Prskawetznek és Joze Sambtnak segítségükért. Továbbá köszönettel tartozunk a Corvinus Egyetem Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpontja tagjainak, közülük is kiemelten (a nevek ábécé szerinti sorrendjében) Ambrus Lorándnak, Csák Jánosnak, Kocsis Tamásnak, Monda Eszternek, Szántó Zoltán Oszkárnak és Szepesi Balázsnak a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseikért. Az esetlegesen előforduló tévedésekért természetesen egyikük sem felelős.

és ez az érték 45 éves korukra már alig emelkedett (1,93-ra nőtt végül). Az 1975-ösök, a Ratkó-unokák legnépesebb évjárata, 40 éves korukig jóval kevesebb, összesen fejenként 1,62 gyermeket szültek. Ez, még ha nőni is fog valamelyest a kitolódó szülési életkor miatt, szinte bizonyosan jócskán el fog maradni az előző generáció befejezett termékenységétől. Az első Ratkó-nemzedéket még követte egy második, a Ratkó-unokáké; nincs azonban harmadik kitüremkedés a magyar korfán, nincsenek Ratkó-dédunokák.

A korszerkezet változásának másik forrása a javuló halandóság. A halandóság javulása a demográfiai átmenet e késői szakaszában főként már idős korban jelentkezik. A születéskor várható élettartam kisebb megszakításokkal az egész huszadik század során gyorsan nőtt, a múltban azonban e folyamat motorja főként a gyermekek halandóságának csökkenése volt. A mostani és még inkább a jövőben várható növekmény viszont egyre nagyobb mértékben az idősek javuló halandóságának következménye lesz. Bár mindenki elismeri, hogy ez a folyamat örvendetes, a fősodorhoz tartozó vélekedés szerint ez mégis valami olyasmi, amit nem engedhetünk meg magunknak. Túl drága és nem fenntartható.

Az alábbiakban ezzel az elterjedt és mély gyökeret vert nézettel vitázunk. Amellett érvelünk, hogy a társadalom idősödése nem olyan súlyos probléma, mint ahogy gyakran hajlamosak vagyunk gondolni, és a védekezés a következmények ellen sem csak úgy képzelhető el, hogy mint társadalom nem öregszünk meg, vagyis, hogy nem áll le a népesség növekedése. A társadalom idősödése ugyanis elkerülhetetlen, a legnagyobb igyekezettel is csak elodázható, ugyanakkor a folyamat során megjelennek olyan elemek, amelyek részben automatikusan, részben sikeres közpolitikák alkalmazása, azaz egy ésszerű felkészülés esetén ellensúlyozzák a negatív következményeket. Nevezetesen, az eltartási hányados életszakasz határai, közülük is az aktív kor és az időskor közötti válaszvonal, nincsenek kőbe vésve (nem törvényszerű, hogy az emberek csak addig maradjanak munkaképesek, mint ma); a csökkenő termékenység pedig lehetőséget teremt a megtakarítások növelésére, ami pedig fenn tudja tartani a növekedést és ki tudja segíteni a közkiadási rendszert a demográfiai átmenet során. Tanulmányunk ezt a két lehetőséget vizsgálja.

1.1. AZ AKTÍV KOR ÉS AZ IDŐSKOR HATÁRA

Első kritikánk alapja az, hogy e pesszimista előrejelzés, kimondva vagy kimondatlanul, rögzítettnek tekinti az életpálya szakaszhatárait. E határok azonban mozognak, ráadásul elsősorban ugyanazok a folyamatok mozgatják őket, mint amelyek a várható élettartamot is egyre feljebb tolják: a népesség javuló iskolázottsága és részben ezzel összefüggésben, jobb egészségi állapota. Semmi okunk nincs azt feltételezni, hogy a kitolódó élettartam kizárólag az inaktív életszakaszt fogja megnövelni. Ma nem ott kezdődik az időskor, mint ötven éve és valószínű, hogy ötven év múlva nem ott fog kezdődni, ahol ma. A diplomások nem addig foglalkoztathatók, mint az iskolázatlanok, és ma lényegesen több a diplomás a nyugdíj előtt állók körében, mint akár húsz vagy harminc éve – és lényegesen kevesebb, mint húsz vagy harminc év múlva lesz. Természetesen nem állítjuk az ellenkezőjét sem, nevezetesen, hogy a javuló halandóság teljes egészében az aktív életszakaszban fog lecsapódni. Mindössze amellett fogunk érvelni, hogy a kérdést így helyes feltenni: „Hol fog húzódni az aktív kor és az időskor határa?", nem pedig a mostanság bevett módon: „Hányan lesznek 65 év felett, és hányan 20 és 64 év között?".

Megközelítésünk nem új. Az *életkor-kontúr* kutatási program (az angol *characteristic age* kifejezést magyarítottuk így) pontosan e kérdéskörrel foglalkozik.[2] Abból kiindulva, hogy egyes jellegzetes koreloszlással rendelkező tulajdonságok, mint például az egészségi állapot, a munkaerőpiaci aktivitás, a foglalkoztatottság vagy a várható élettartam koreloszlása más és más az egyes társadalmi csoportok között vagy változhat időben, a program azt vizsgálja, hogy e tulajdonságokat miként lehet lefordítani életkorra a társadalmi csoportok vagy időpontok közötti összehasonlítás során. Egy példa Sanderson és Scherbov (2017) tanulmányából: azok a kínaiak, akiknek 1960-ban volt a még hátralévő élettartamuk 15 év, 54 évesek voltak; azok viszont, akiknek 2010-ben, már 66 évesek. A népszerű megfogalmazás szerint Kínában 66 az új 54 (miközben Oroszországban 64 maradt a régi 64).

Az életkor-kontúr szemléletmódját követve bemutatjuk, hogy miként tolódott ki a munkaerőpiac elhagyásának átlagos életkora (a tényleges nyugdíjkorhatár) Magyarországon az elmúlt két évtizedben; megmutatjuk, hogy e változás miként vezethető vissza a korhatár előtt állók iskolai

[2] Lásd többek között Sanderson és Scherbov (2013, 2017).

végzettségének radikális változására; és hogy ez miként vezethető vissza egy olyan oktatási fordulathoz, ami három-négy évtizeddel korábban zajlott. Egy mondatban összefoglalva: a várható élettartam gyors növekedésével párhuzamosan az aktív kor határa is kitolódott, és nem az időskor hosszabbodott meg. Erre építve azt is megmutatjuk, hogy az elmúlt évtizedekben végbement további oktatási expanzió további tartalékot rejt magában a következő évtizedekre nézve.

1.2. DEMOGRÁFIAI OSZTALÉKOK

Ha közelebbről megvizsgáljuk a termékenység hatását a demográfiai átmenet késői szakaszában, akkor ismét csak adódnak olyan következtetések, amelyek a közkeletű pesszimista következtetéseket átírják. Az említett átmenet kezdeti időszakában a meghatározó hatás a halandóság, különösen a csecsemőkori és gyermekkori halandóság gyors, a termékenység csökkenésénél lényegesen gyorsabb csökkenése. Ennek következtében a népesség, különösen az inaktív korban lévő népesség gyorsan gyarapszik, ami jelentősen megterheli az épp aktív korban lévőket és visszafogja a gazdasági növekedést. A következő szakasz akkor kezdődik, amikor a termékenység hozzáidomul a megjavult gyermekhalandósághoz. Ennek eredményeképp az épp aktív korban lévők aránya megnő az épp inaktív korban lévőkhöz képest. Erőforrások szabadulnak fel, mivel kevesebb időt és pénzt kell gyermeknevelésre fordítani. Megnő a munkakínálat, kiváltképp a nők munkakínálata. Részben ebből adódóan, részben közvetlenül, a csökkenő termékenység miatt visszaeső magántranszferek miatt megnő az aktív korúak elkölthető jövedelme. Ez a többlet gazdasági növekedést generál, de hogy hol és milyen időtávon, az az érintettek megtakarítási hajlandóságától, illetve a kormányzati politikától függ. Ha a többletjövedelmet elfogyasztják, az azonnali és gyors gazdasági növekedést generál – zárt gazdaságban helyben, kis nyitott gazdaságban viszont, mint amilyen a magyar gazdaság is részben más országokban. Ez a növekedés, akárhol is következik be, addig tart, amíg a relatíve népes, de már kis termékenységű évjáratok meg nem öregszenek – onnantól az, ami addig növekedéstöbblet forrása volt, épp ellenkezőleg, visszafogja a növekedést. A szakirodalom ezt, a demográfiai átmenet korszerkezetre gyakorolt hatásából adódó gazdasági folyamatot első demográfiai osztaléknak nevezi – ami először pozitív, aztán a dolgok természeténél fogva szükségszerűen negatív.

A csökkenő termékenység nem csak fogyasztásvezérelt növekedést indíthat el. Az aktív korúak megnövekedett elkölthető jövedelmüket nem feltétlenül fogyasztják el. Először is, a visszaeső gyermekszám nem feltétlenül jelenti a gyermek-ráfordítások ugyanilyen ütemű csökkenését. Jellemzően ugyanis az egy gyermekre eső ráfordítás megnő mind a háztartásokban, mind a közkiadási rendszerben. A szakirodalom ezt mennyiség-minőség átváltásnak (Becker, 1993; Gábos, 2005; Vargha, 2017) nevezi. Következésképp a felnövekvő, immár kisebb létszámú évjáratok emberi tőkéje (várható életpálya-keresetük jelenértéke) nem fog olyan mértékben visszaesni, mint létszámuk. A fogyasztás másik alternatívája a megtakarítás fizikai (tehát nem emberi) tőkében. Ezt külön motiválja a fentiekben már említett demográfiai folyamat, a halandóság gyors javulása idősebb korban. A fizikai tőke felhalmozása ugyancsak, ezúttal beruházásvezérelt növekedést generál, ami, és számunkra itt ez a legfontosabb, hosszabb távon is fenntartható, mivel a munka hatékonyságát növeli.

Összefoglalóan tehát azok a folyamatok, amelyeket a társadalom és vezetői gyakran fenyegető demográfiai kihívásként érzékelnek valójában magukban hordozzák a fenyegetés elhárításának, de legalábbis a következmények enyhítésének lehetőségét. A visszaeső termékenység olyan emberi tőke beruházásokat tesz lehetővé, ami javítja a termelékenységet és lehetőséget ad az aktív életpálya meghosszabbítására, a fizikai tőke felhalmozása pedig olyan beruházásokra ad alkalmat, amely a termelés tőkeintenzitásának növelése révén ellensúlyozza a csökkenő létszámokat. A szakirodalom ezt nevezi második demográfiai osztaléknak.

A két osztalék közötti döntő különbség, hogy az első kevésbé érzékeny a gazdasági intézmények működésének hatékonyságára. A növekedés többé-kevésbé automatikusan reagál egy demográfiai folyamatra, hacsak – a kirívóan sikertelen intézményrendszer miatt, akkor, ha a kormányzat képtelen megteremteni a minimálisan kiszámítható gazdasági környezetet – nem torkollik katasztrófába, mint ahogy az az arab világban és a Szub-Szaharai Afrika számos országában épp történik. A második osztalék realizálása azonban bizonytalanabb. Először is meg kell győzni az embereket a megtakarítás szükségességéről, még akkor is, ha tisztában vannak az időskori elszegényedés fenyegetésével. Másodszor, meg kell győzni őket arról, hogy megtakarításaik biztonságban vannak a tőkepiac szereplőinél. Végül pedig ténylegesen meg kell akadályozni a tőkepiaci szereplőket abban, hogy kifosszák ügyfeleiket. Ez a három lépés sokkal

nehezebb feladat, mint a gazdaság alapintézményeinek működtetése. Ugyancsak nem egyszerű dolog a közkiadásokat az emberi tőke felhalmozását hatékonyan támogató irányba terelni, kiváltképp nem a ma használatos gazdaságstatisztikai modellek mellett, amelyek nem számolnak az emberi tőke növekményével (és általában az emberi tőkével), hanem fogyasztásnak tekintik az emberi tőke beruházásokat.

Mielőtt tovább lépünk, és bemutatjuk az aktív kor és időskor mozgó határával kapcsolatos empirikus eredményeinket, illetve a két demográfiai osztalékra vonatkozó számításunkat, két megjegyzést teszünk. Elsőként arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a demográfiai átmenet összetettebb annál, hogysem következményeit egyszerű létszámarányok változásaként leírhatnánk. A demográfia nem kétdimenziós, nem csak életkorokkal és létszámokkal foglalkozik. A korszerkezet változása egy sor korszerkezet-érzékeny folyamatot indít be, melyek lezajlása többé vagy kevésbé a társadalom reakcióitól függ, és amelyek felerősíthetik vagy ellensúlyozhatják a létszám szerinti korszerkezet változásának közvetlen hatásait. A sikeres vagy sikertelen alkalmazkodás alapvetően befolyásolja egy nemzet helyzetét az átmenet utáni világban. Ezért is adtuk tanulmányunknak az esettanulmány a demográfiai jövőképesség tárgykörében alcímet.[3]

Másik megjegyzésünk az előző közvetlen folytatása. Az a program, amely a társadalom idősödéséből fakadó problémákat a termékenység növelésével akarja elérni abból a kimondott vagy kimondatlan feltevésből indul ki, hogy e problémák nem kezelhetők, tehát magát az idősödést kell megakadályozni. Az idősödés azonban a demográfiai átmenet záró szakaszának természetes következménye; elkerülni nem, legjobb esetben is csak lassítani és elodázni lehet. Azonban, épp a fentiekben említett komplex folyamatok miatt, nem is ebben kell keresni a megoldást. Az idősödés negatív következményei az idősödő társadalomban is elkerülhetők és bár a folyamat lassítása ésszerű törekvés és ebben pro-natalista, termékenységösztönző programok is hasznosak lehetnek, a sikeres politika nem az idősödés megakadályozásával próbálkozik, hanem az alkalmazkodást támogatja.[4]

[3] Kis egyszerűsítéssel, a jövőképesség egy társadalom vagy egy társadalmi egység képessége arra, hogy felismerje az előtte álló kihívásokat és válaszolni tudjon rájuk. A kérdéssel kapcsolatos konceptuális és normatív kérdésekről lásd Szántó (2018) és Csák (2018) tanulmányait.

[4] Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy megállapításunk nem érv a pro-natalista, vagy másként termékenységösztönző politika ellen általában. A pro-natalista intézkedések

2. AZ ÁLLÍTÁSOK EMPIRIKUS ALÁTÁMASZTÁSA

2.1. AZ AKTÍV KOR ÉS AZ IDŐSKOR HATÁRA

Elsőként az idősödési folyamat halálozási oldalát vizsgáljuk közelebbről. Amellett érvelünk, hogy a kitolódó élettartam csak akkor fenyegeti a generációk közötti transzferáramlásra épülő életpálya-finanszírozási rendszert, ha a folyamat az életszakaszok arányait is felborítja. A következő gondolatmenetet járjuk végig:

- Az elmúlt két évtizedben gyorsan nőtt a munkaerőpiac elhagyásának átlagos életkora.
- Ez alatt az idő alatt a korhatárra érő évjáratok iskolázottsági szintje jelentősen javult.
- Az iskolázottságban beállt javulás évtizedekkel korábbi emberi tőke beruházások eredménye.
- A kilépéskor mért várható élettartam nem nőtt az elmúlt két évtizedben.
- Az oktatási expanzió nem állt le.
- Ezért a kilépési életkor emelkedése várhatóan tovább folytatódhat.

újraosztják a jövedelmet a gyermeket nevelők javára és ezzel a jóléti rendszer gyermeknevelők számára súlyosan hátrányos elosztási gyakorlatát kompenzálják. Gál, Vanhuysse és Vargha (2018) tíz, az EU népességének 70 százalékát reprezentáló tagállam intergenerációs transzferáramlását elemezve kimutatja, hogy míg az időseket célzó transzferek jellemzően közösségi csatornákon (a nyugdíjrendszeren, az állami egészségügyi rendszeren és az idősgondozáson keresztül) jutnak célba, addig a gyermekek elsősorban magán transzfereket kapnak a családon belül. Az aktív korú népesség tartja el és támogatja az inaktív korúakat, de az időseknek szánt források túlnyomó többségét nem közvetlenül adják oda, hanem az államra bízzák, míg a gyermekeknek szánt összegeket maguk költik el, és a gondoskodás jó részét is maguk végzik. Vagyis a jövő adófizető kapacitását jórészt a gyermeket nevelők állítják elő, a megtérülésen viszont osztozniuk kell. Időskorban a közkiadásokhoz való hozzáférést nem befolyásolja a korábbi gyermeknevelési ráfordítás. Sem a nyugdíjkorhatár, sem a nyugdíjformula, sem az egészségügyi rendszer használatára való jogosultság nem vagy csak alig veszi figyelembe a felnevelt gyermekek adófizető képességét. A jóléti rendszer mesterséges közjószágot teremt e kapacitásból, jelentős újraelosztást teremtve ezzel azok javára, akik nem tettek kellő erőfeszítést az idős korukat finanszírozó adófizető kapacitás felépítésére. A pro-natalista politikák ezt a torz újraelosztást kompenzálják, legalább részben.

A következő alfejezetekben minden egyes megállapítást empirikusan is alátámasztunk, vagy, ha kijelentéseink a jövőre vonatkoznak, bemutatjuk, hogy mire alapozzuk őket.

2.1.1. A MUNKAERŐPIAC ELHAGYÁSÁNAK ÁTLAGOS ÉLETKORA NŐTT

A munkaerőpiac elhagyásának átlagos életkora nem esik egybe az öregségi nyugdíjkorhatárral. A korhatár alatti ellátások lehetőségeinek 2011–2012-es beszűkítése előtt, sok egyéb, korábbi intézkedés dacára, tömeges volt a munkaerőpiac elhagyása alternatív utakon. Az előrehozott nyugdíjazás lehetősége, a hullámokban megszigorított aztán fellazuló rokkantosítási szabályok és egy sor korhatár alatti nyugdíjazási forma lefelé húzta a kilépési életkort. A késleltetett nyugdíjba vonulás és a nyugdíj melletti munkavállalás pedig már rögtön a rendszerváltás után visszaszorult – ez ugyancsak lefelé vitte a tényleges korhatárt.

A tényleges korhatárra (vagy másként kilépési életkorra vagy még másként a munkaerőpiac elhagyásának átlagos életkorára) vonatkozó becslésünk Latulippe (1996) módszerére épül, aki kifejezetten az OECD által közölt, ötéves korcsoportokra bontott népességi és aktivitási adatokra dolgozta ki eljárását. A Latulippe-képlet[5] megbecsli a korcsoportos kilépésszámokat az aktivitási ráták adott évi (keresztmetszeti), korcsoportok

[5] Az átlagos kilépési életkort a következő képlet adja meg:

$$\overline{RA} = \frac{0.5 \cdot {}_5R^z_{40,44} \cdot 47{,}5 + \sum_{x=45,50\ldots}^{75} {}_5R^z_{x,x+4} \cdot (x+5)}{0.5 \cdot {}_5R^z_{40,44} + \sum_{x=45,50\ldots}^{75} {}_5R^z_{x,x+4}}.$$

Az ${}_5R^z_{x,x+4}$ érték azoknak a z naptári évben x-től (x+4) éves személyeknek a száma, akik a következő öt évben fogják elhagyni a munkaerőpiacot. ${}_5R^z_{x,x+4}$ egyenlő a $({}_5A^z_{x,x+4} - {}_5A^z_{x+5,x+9}) \bullet P^z_{x,x+4,}$ kifejezéssel, ahol $P^z_{x,x+4}$ az x-től x+4 éves korosztály z kalendáriumi évben még életben lévő tagjainak a száma, $A^z_{x,x+4}$ pedig az x-től x+4 éves korosztály aktivitási rátája z kalendáriumi évben. Azon 40–44 évesekről, akik a következő időszakban lépnek ki a munkaerőpiacról feltesszük, hogy ezt 47,5 évesen fogják megtenni.

.

közötti különbségeiből, melyeket népességgel súlyoz. Ezt, az új kilépők becsült létszámát használja ezután a korcsoport életkorának súlyaként az átlagos kilépési életkor kiszámítása során. Mivel a csoportosítás következtében a korcsoport életkora közvetlenül nem adott, a kilépések korcsoporton belüli ütemezésére vonatkozó feltevések egészítik ki a számítást (a korcsoportot alkotó évjáratok létszáma azonos és koréves aktivitási rátájuk csökkenése lineáris, azaz egy évjárat tagjai egyenletes ütemben lépnek ki a munkaerőpiacról a következő öt év folyamán). Ezen feltevések következtében a kilépési életkor eloszlása a korcsoporton belül szimmetrikus és az eggyel idősebb korcsoport alsó korhatára körül szóródik.

Az 1. ábrán bemutatjuk a tényleges korhatár alakulását 1992 és 2016 között. Az ábrán látszik, hogy az 1990-es évek elején a foglalkoztatási válság lefelé tolta a tényleges korhatárt az 1992-es 56,7 évről egészen az 1998-as mélypontig, 55,6 éves korig. Azóta azonban a korhatár alatti ellátások megszigorítása és a korhatáremelés jelentősen, több mint öt és fél évvel (1992-höz képest négy és fél évvel) megemelték a kilépési életkort, ami 2016-re elérte a 61,2 évet. Ez azt jelenti, hogy a nők számára a tényleges korhatár több mint másfél évtizeden keresztül évente átlagosan négy hónappal nőtt; férfiaknál a növekedés évente átlagosan több mint három hónap volt. Elmondhatjuk, hogy ami a munkaerőpiac elhagyásának időpontjában aktuális hátralévő élettartamot illeti, 1992-ről 2016-ra 61 lett az új 57.

Mindez nem járt együtt az idősebb munkavállalási korúak tömeges munkanélküliségével. Bár a korhatár alatti ellátások csatornáinak jelentős beszűkítése 2012-ben és a 2014-ben elindult új korhatár-emelési hullám átmenetileg a fiatalabb korosztályokban mért ráta fölé emelte a munkanélküliséget a 60–64 évesek korcsoportjában, ez sem érint tömegeket (2016-ban a munkanélküliségi ráta 5,6% volt a 60–64 éves korcsoportban, alig valamivel az általános 5,1%-os arány felett; ugyanitt a közfoglalkoztatottak aránya a gazdaságilag aktívak között 3,3%-ra tehető).[6]

[6] Köszönettel tartozunk Köllő Jánosnak a közfoglalkoztatottak korszerkezetére vonatkozó információért.

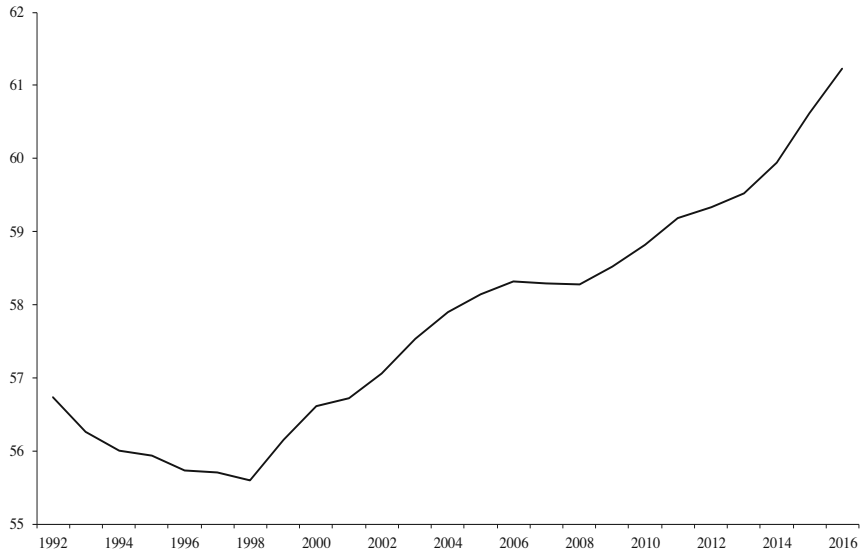

1. ábra: A munkaerőpiac elhagyásának átlagéletkora, 1992–2016
(Forrás: Szerzők becslése az OECD munkaerőpiaci statisztikái alapján.)

2.1.2. A KORHATÁRRA ÉRŐK ISKOLÁZOTTSÁGI SZINTJE JAVULT

A kilépési életkor tehát jelentősen megemelkedett. Más szóval, a korhatárra érők aktivitása jócskán megváltozott. 55 éves kor alatt gyakorlatilag megszűnt a korhatár alatti nyugdíjba vonulás és 60 év alatt is jócskán visszaszorult.

A korhatárra érők aktivitása viszont azért változhatott meg, mert maguk a korhatárra érők megváltoztak. A 2. ábrán bemutatjuk miként alakult a mindenkori 55–64 éves korcsoport iskolai végzettség szerinti összetétele 1997, az Eurostat által közölt első időpont és 2016 között, az egyszerűség kedvéért ötéves ugrásokban. Az idősor kezdetén a vizsgált korcsoport közel háromnegyede középfokúnál alacsonyabb végzettséggel rendelkezett. Az oktatás egységes nemzetközi osztályozási rendszere (az angol név rövidítésével ISCED) szerint ez a kategória (az 1997-es ISCED besorolás alapján 0-2) magyar viszonyok között azokat jelöli, akik szakmunkásképzőt végeztek, vagy csak az általános iskolát fejezték be, esetleg még azt se. 2016-ban viszont e

csoport már csak a korhatárra érők alig több mint egyötödét tette ki. Ezalatt az idő alatt a középfokú végzettségűek (ISCED 3-4) aránya a szóban forgó korcsoportban 20 százalékról 61 százalékra, a diplomásoké pedig 8-ról 17 százalékra nőtt.

Ennek alapján megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy nem egyszerűen az irányadó nyugdíjkorhatár emelkedett meg e két évtizedben (a férfiaknál 60, a nőknél 55 évről 63 évre), hanem maga a lehetőség teremtődött meg (vagy ért be: lásd a következő alpontot) a korhatáremelésre. A korhatárt azért lehetett ilyen mértékben felemelni anélkül, hogy foglalkoztatási válság keletkezzen és a támogatásra szorulók a szociális ellátó rendszer más területein, a nyugdíjrendszeren kívül jelenjenek meg, mert a magasabb korhatár nagyon más emberekre vonatkozik, olyanokra, akik lényegesen tovább foglalkoztathatók.

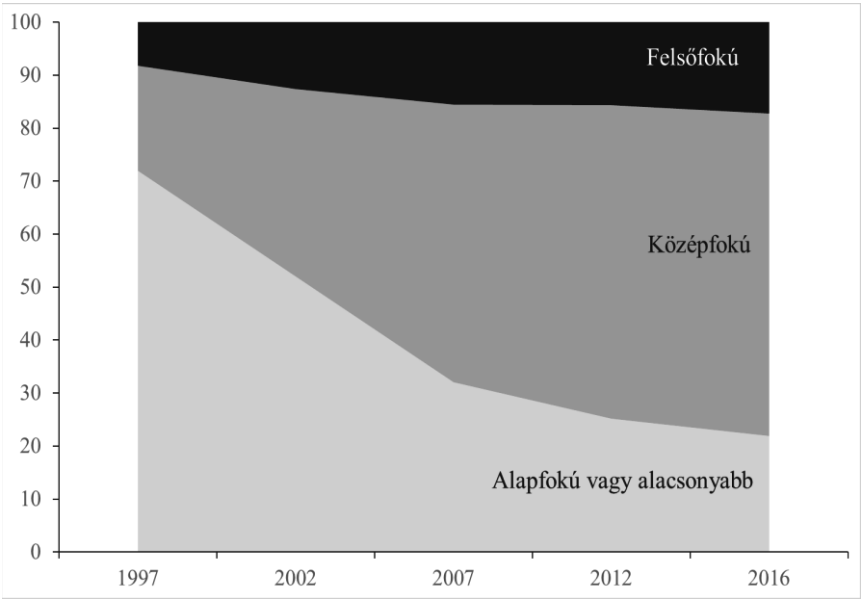

2. ábra: A mindenkori 55–64 éves korcsoport iskolai végzettség szerinti összetételének változása 1997 és 2016 között
(Forrás: Eurostat)

2.1.3. ÉVTIZEDEKKEL KORÁBBI EMBERI TŐKE BERUHÁZÁSOK

Az, hogy a 2010-es évek közepén ennyivel tovább voltak foglalkoztathatók a korhatárra érők más tényezők mellett annak a következménye, hogy iskolázottabbak voltak. Ez pedig, tekintve, hogy egy évjárat iskolázottsága fiatal korban rögzül és adott életkor felett már nem vagy csak alig változik, annak az eredménye, hogy évtizedekkel korábban fordulat történt az oktatásban. Ennek kibontakozását a 3. ábrán rajzoljuk fel.

A 3. ábrán két folyamatot mutatunk be. Az egyik a mindenkori 55–64 évesek iskolai végzettségének változását mutatja világosszürke, sötétszürke és fekete területszínezés formájában. Egyértelműen látszik, hogy a folyamat, amit a 2. ábrán mutattunk be, nem sokkal korábban indult, és meglehetősen gyorsan zajlott le. A kevéssé vagy egyáltalán nem iskolázottak aránya 1990-ben még 82 százalék volt e korcsoportban. Ez az érték a megelőző 25 év alatt mindössze 14 százalékpontnyit csökkent, az azt követő 25 évben viszont 48 százalékpontnyit. A másik folyamat, amit az ábrán piros és kék vonalakkal jelölünk, a változást megalapozó iskolázottsági fordulatot mutatja be. Az 1990-es év 55–64 évesei 1955-ben még a húszas éveikben jártak, és kevés kivételtől eltekintve legkésőbb 25 éves korukra megszerezték legmagasabb iskolai végzettségüket. Az 1955-ben 20–24 évesek 14 százaléka még egyáltalán nem járt iskolába vagy ha járt is, nem fejezte be még az általános iskolát sem. Ez az arány az 1980-as évek elejére, az akkori 20–24 évesek között már csak másfél százalék volt. Ezzel szemben az érettségizettek aránya ugyanebben az időszakban 2 százalékról 56 százalékra nőtt.

Ezek alapján ki tudjuk egészíteni korábbi hipotézisünket, mely szerint a tényleges nyugdíjkorhatár azért nőhetett olyan gyors ütemben, mint láttuk, mert a manapság az irányadó korhatárra érők egészen más iskolázottsági háttérrel rendelkeznek, mint azok, akik 20 évvel korábban érték el ezt az életkort. A hipotézis immár így hangzik: az 1990-es évek közepe és a 2010-es évek közepe között azért nőhetett olyan gyorsan a kilépési életkor, mert az 1950-as évek közepétől kezdve több lépésben fordulat zajlott le az oktatási rendszerben. Először visszaesett az általános iskolát be nem fejezők, majd radikálisan megnőtt az érettségiig eljutók aránya.

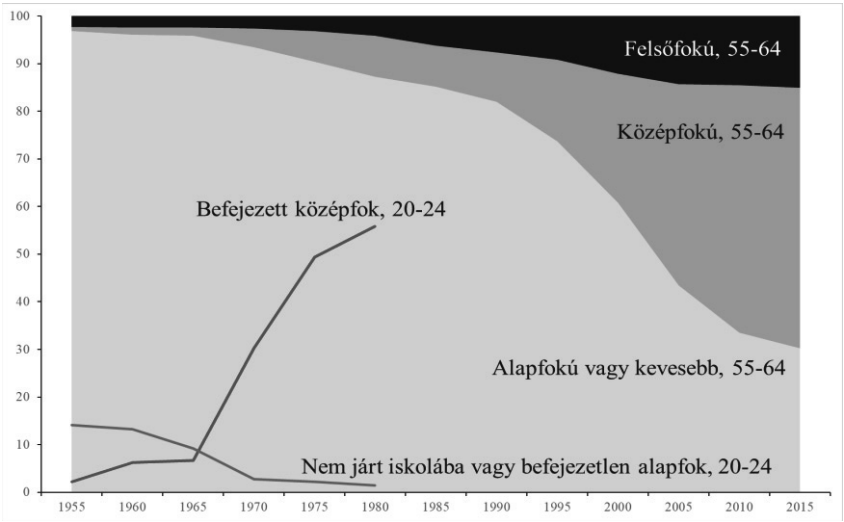

3. ábra: A mindenkori 55–64 éves korcsoport iskolai végzettség szerinti összetételének változása 1955 és 2015 között, illetve a mindenkori 20–24 évesek legmagasabb iskolai végzettsége 1955 és 1980 között egyes végzettségi kategóriákban (Forrás: Barro és Lee [2013] az 1955–1965-ös időszakra, Lutz, Butz and KC [2014] az 1970–2015-ös időszakra)

2.1.4. A TÉNYLEGES NYUGDÍJKORHATÁRON MÉRT VÁRHATÓ ÉLETTARTAM NEM NŐTT

A 2.1.1 szakaszban ismertetett Latulippe-módszer kiegészíthető úgy, hogy segítségével megbecsülhessük a nyugdíjban töltött időt. Ehhez a munkaerőpiacot elhagyók korcsoportonként becsült számát nem az egygyel idősebb korcsoport alsó korhatárán aktuális életkorral, hanem az ezen életkorban mért várható élettartammal súlyozzuk.[7]

Korábbi megfogalmazásunkat kiegészítve elmondhatjuk, hogy miközben a munkaerőpiac elhagyásának időpontjában aktuális hátralévő élettartam esetén 61 lett az új 57, az ebben az életkorban várható élettartamot tekintve 20 maradt a régi 20.

[7] Formálisan:

$$\overline{RD} = \frac{0.5 \cdot {}_5R^z_{40,44} \cdot e_{47,5} + \sum_{x=45,50\ldots}^{75} {}_5R^z_{x,x+4} \cdot e_{x+5}}{0.5 \cdot {}_5R^z_{40,44} + \sum_{x=45,50\ldots}^{75} {}_5R^z_{x,x+4}}$$

ahol e_{x+5} az x-től (x+4) éves korcsoport várható hátralévő élettartamát jelöli.

4. ábra: A munkaerőpiac elhagyásának átlagéletkora és az ebben az életkorban mért várható hátralévő élettartam, 1992–2016
(Forrás: Szerzők becslése az OECD munkaerőpiaci statisztikái alapján)

2.1.5. AZ OKTATÁSI EXPANZIÓ TOVÁBB FOLYTATÓDOTT

A 2.1.3. alpontban levont következtetésünk arra a megfigyelésre épült, hogy az 1950-es években egy korosztály 20–24 éves korára már megszerezte legmagasabb iskolai végzettségét, és az később már nem változott, vagy legalábbis nem változott jelentősen. Valóban, az iskolázottsági összetételt csak a viszonylag ritka munkavállalás melletti fokozatszerzés, az oktatásstatisztikai nómenklatúra esetleges változásai, a vándorlás egyenlegének hatása az iskolázottsági összetételre és az iskolázottságspecifikus halandósági különbségek tudják megváltoztatni. A tapasztalatok szerint nem nagy mértékben. A jövőben ez változhat, jelenleg azonban egy korosztály fiatal korban, immár, a felsőoktatási expanzió miatt nem 25, hanem inkább 30 éves korra megszerzett iskolai végzettsége jó előrejelzése annak, hogy mi lesz a nyugdíjba vonulók képzettség szerinti összetétele 35–40 évvel később. Tekintve, hogy a 2045-ig nyugdíjba vonuló évjáratok már elhagyták az iskolát, és építve arra a feltevésre, hogy legmagasabb végzettségük a jövőben már keveset fog változni, több évtizedre előre megalapozott sejtéseket fogalmazhatunk meg a korhatárra érők iskolai végzettségére vonatkozóan.

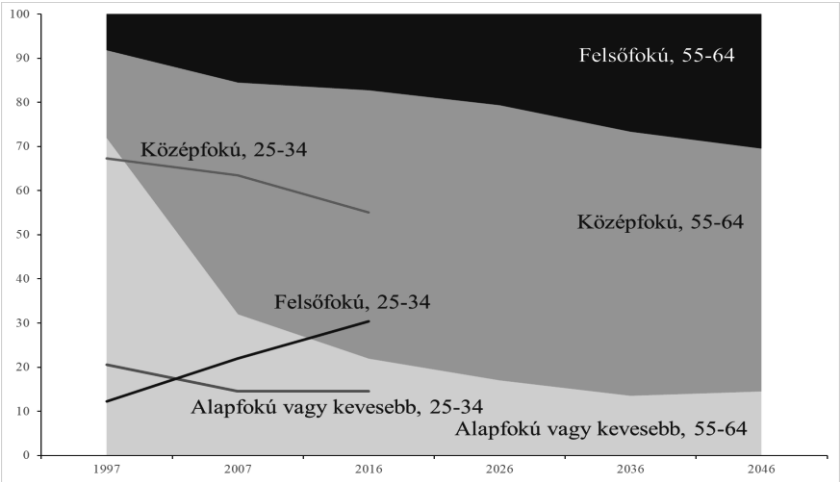

5. ábra: A mindenkori 55–64 éves korcsoport iskolai végzettség szerinti összetételének már bekövetkezett és a jövőben várható változása 1997 és 2046 között, illetve a mindenkori 25–34 évesek legmagasabb iskolai végzettsége 1997 és 2016 között
(Forrás: Eurostat; tényleges adatok 1997 és 2016 között, illetve 2016-os adatok előrevetítve.)

A 2. ábrán bemutattunk egy két évtizedet átölelő folyamatot. A 3. ábrán ezt időben visszafelé kinyújtottuk négy évtizednyi idővel. Az 5. ábrán pedig előrefelé fogjuk meghosszabbítani három évtizeddel. Megmutatjuk, hogy miként alakulna az egymás után a korhatárra érő évjáratok iskolai végzettség szerinti összetétele, ha a 2016-ra megszerzett legmagasabb végzettségek változatlanok maradnának. Módszerünk egyszerű kivetítés, az eredménye azonban jelentős egybeesést mutat a bécsi Wittgenstein Center, az emberi tőke értékének előrejelzésével foglalkozó vezető intézete, fast track forgatókönyvű predikciójával (Lutz, Butz és KC, 2014). Mindkét előrejelzés szerint a középfokú végzettség arányának növekedése, mely az elmúlt két évtized tényleges korhatár emelkedésének motorja volt, megtorpan, majd csökkenni kezd, igaz az egyszerű előrevetítés szerint már a 2020-as és 2030-as évek fordulóján, a Wittgenstein Center szerint 10-15 évvel később. Ennek oka a felsőfokú végzettségűek arányának várható megduplázódása a mindenkori 55–64 éves korcsoportban a 2010-es és a 2040-es évek között. Ez pedig, miként az ábrába berajzolt fekete vonal jelzi, a közelmúltban lezajlott felsőoktatási expanziónak köszönhető. Az elmúlt két évtizedben nem csak a korhatárra érők

iskolai végzettség szerinti összetétele alakult át radikálisan, hanem a fiataloké is.

2.1.6. A TÉNYLEGES KORHATÁR VÁRHATÓAN TOVÁBB EMELKEDIK

Az 1990-es évek közepe és a 2010-es évek közepe között a tényleges korhatár megnőtt, mert évtizedekkel korábban magasabb iskolai végzettséget szereztek az akkor fiatalok. Ha ez az összefüggés valóban létezik, akkor minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a kilépési életkor tovább nőhet a jövőben. A mechanizmus a következő. A magasabb iskolai végzettségűek nagyobb valószínűséggel képesek olyan hatékonyságú munkát végezni, ami foglalkoztatásukat kifizetődővé teszi, illetve könnyebben képezhetők át efféle munkák végzésére. További áttétel, hogy az egészségi állapot erős pozitív kapcsolatot mutat az iskolázottsággal,[8] a rossz egészségi állapot pedig a minél korábbi nyugdíjba vonulás egyik fő motivációja.

A könnyebb foglalkoztathatóság kisebb nyomást jelent a korhatárra, amely megnöveli a döntéshozók mozgásterét, illetve simábbá teszi az irányadó korhatár felemelésének folyamatát, amennyiben a megemelt korhatár nem tolja át az idősebb munkavállalókat a munkanélküli vagy egyéb szociális ellátórendszerekbe.

Annak érdekében, hogy ezt számszerűsíthessük, először készítünk egy, a foglalkoztathatóságot jelző mutatót. E mutatót aztán a változó iskolázottsági összetétel alapján időben előrevetítjük. Ezzel párhuzamosan bemutatunk egy összefüggést a foglalkoztathatóság és a kilépési életkor között múltbéli adatok alapján. Ezt az összefüggést, és a foglalkoztathatóságra

[8] Az Európai Lakossági Egészségfelvétel 2009-es magyar mintájában az alacsony iskolázottságúak mindössze 10 százaléka számolt be jó vagy nagyon jó egészségi állapotról a 65 évesnél idősebbek körében; a megfelelő arány a diplomások körében több, mint 30 százalék. Az egészségi állapot az életkorral romlik. Az alacsony iskolázottságú 35–44 évesek körében már csak 64 százalék egészsége jó vagy nagyon jó. A diplomások nagyjából 20 évvel később jutnak csak el erre a szintre: az érték 61 százalék az 55–64 évesek között. Hasonló 20 éves különbség mutatkozik a szubjektív egészségi állapot skálájának másik végén. A legfeljebb szakmunkásképzőt végzett 55–64 évesek harmada (34,5 százalék) rossz vagy nagyon rossz egészségi állapotban van. A felsőfokú végzettségűek ezt az arányt (33,5 százalék) csak 75–84 éves korukban érik el.

vonatkozó előrejelzésünket használjuk aztán a kilépési életkor lehetséges alakulásának előrejelzésére. Technikai természetű okok miatt az elemzést csak a nőkre végezzük el. Az előrejelzés alapját az adja, hogy a ma ismert befejezett iskolai végzettség alapján a mindenkori, a korhatár közelébe érő korcsoport iskolai végzettségére jó előrejelzés adható több évtizedre előre. A mostani 25–29 évesek iskolai végzettsége 59–64 évesek korukra nem vagy csak elhanyagolható mértékben fog változni. Számításainkat a magyar Munkaerő Felmérés adatain végezzük.

Eljárásunk kidolgozása során sokat merítettünk Hammer, Loichinger és Prskawetz (2016) munkájából, akik az aktivitási és a foglalkoztatási rátát jelezték előre, az itt leírtakhoz sokban hasonló módszerrel. A legfontosabb különbség a két eljárás között a fent említett foglalkoztathatósági mutató, illetve az, hogy mi bevonunk egy fontos policy változót, az irányadó nyugdíjkorhatárt is. Ennek segítségével különböző forgatókönyveket tudunk felrajzolni arról, hogy a korhatáremelés függvényében miként változhat a kilépési életkor, figyelembe véve az iskolai végzettség szerinti összetétel javulását. Megfordítva, Hammer et al. (*ibid*) modellje az irányadó korhatár híján nem alkalmas olyan előrejelzések készítésére, amelyekben a mai korhatárnál idősebb korcsoportok aktivitása és foglalkoztatása érdemben nőne.

2.1.6.1. EGY FOGLALKOZTATHATÓSÁGI MUTATÓ

Jelölje $N_{I,t}^{k,n}$ az I iskolázottságú, *k* éves, *n* nemű válaszadók elemszámát a t évben, ahol az iskolázottság három kategóriáját különböztetjük meg, $I = \{alacsony, közepes, magas\}$. Mint a fentiekben, az alacsony iskolai végzettségűek az ISCED 0-2, a középfokú végzettséggel rendelkezők az ISCED 3-4 és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők az ISCED 5+ kategóriába tartoznak. Továbbá jelölje K_t^I az I iskolázottságú 55–64 éves válaszadók elemszámát a t évben, vagyis $K_t^I = N_{It}^{55-64}$.

A E_t foglalkoztathatósági mutató az adott évben korhatárra érők, vagyis az 55–64 évesek iskolázottság szerinti összetételét súlyozza az adott végzettségű csoport foglalkoztatottságát mérő mutatóval, ρ^I -vel:

$$\mathrm{E}_t = \frac{K_t^{alacsony}}{K_t} \times \rho^{alacsony} + \frac{K_t^{közepes}}{K_t} \times \rho^{közepes} + \frac{K_t^{magas}}{K_t} \times \rho^{magas} \quad (1)$$

A ρ^I súlyokat az 55–59 éves férfiak iskolai végzettség szerinti csoportjainak 1998 és 2015 közötti átlagos foglalkoztatottsági rátája adja:

$$\rho^I = \left(\sum_{t=1998}^{t=2015} \frac{M_{It}^{foglalkoztatott}}{M_{It}} \right) / 18 , \quad (2)$$

ahol M_{It} jelöli azon 55–59 éves férfiak számát *t* évben, akik I iskolai végzettséggel rendelkeznek. Vagyis $M_{It} = N_{It}^{55-59,\,férfi}$. Azért az 55–59 éves férfiak foglalkoztatottságával súlyozunk, mert azt gondoljuk, hogy a nők és a 60–64 évesek foglalkoztatottsága is ehhez az értékhez fog konvergálni az évek során. A Munkaerő-piaci Felvétel alapján $\rho^{alacsony}$ értéke 37,7, $\rho^{közepes}$ értéke 57,8 és ρ^{magas} értéke 78,3.

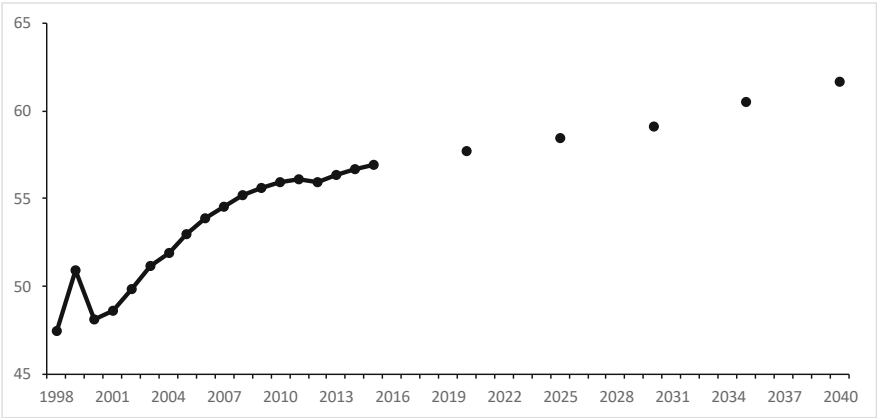

6. ábra: A foglalkoztathatósági mutató alakulása 1998 és 2040 között

Ezeket az időben változatlannak tekintett súlyokat használjuk fel, amikor, az 5. ábrán már bemutatott módon, az előrevetített iskolai végzettség szerinti összetételt átsúlyozzuk. Formálisan, azok lesznek 55–59 évesek

2015+*x* évben, akik 2015-ben *x* évvel voltak fiatalabbak 55–59 éveseknél (feltéve, hogy *x* kisebb vagy egyenlő 25 évnél):[9]

$$N_{I,2015}^{(55-59)-x} = \tilde{N}_{I,2015+x}^{55-59} \qquad x \leq 25 \tag{3}$$

Az így kapott előre jelzett $\tilde{N}_{I,2015+x}^{55-59}$ iskolai végzettség szerinti összetételt az (1)-es egyenletnek megfelelően súlyozzuk a ρ^I súlyokat, hogy megkapjuk a foglalkoztathatósági mutató előre jelzett értékeit ($\tilde{E}_{2015+x}$). A 6. ábra a foglalkoztathatósági mutató alakulását mutatja be a 1998-2040-es időszakban; 2016-tól az előrejelzések láthatóak (ezeket pontokkal jelöltük).

A foglalkoztathatóság mértéke nem jelent foglalkoztatottságot. Olyan indikátor, amelynek növekedése azt jelzi, hogy a kínálati oldal helyzetének javulása, nevezetesen a képzettség szerinti összetétel átalakulása miatt az érintettek nagyobb eséllyel tudnak a munkaerőpiacon maradni.

2.1.6.2. A KILÉPÉSI ÉLETKOR ÉS A FOGLALKOZTATHATÓSÁGI MUTATÓ KÖZÖTI ÖSSZEFÜGGÉS

Az 1998–2015-ös mért adatokon a kilépési életkort regresszáljuk a foglalkoztathatósági mutatón és az irányadó korhatáron.

$$Kilépési\ életkor_t = \alpha + \beta_1 \cdot E_t + \varepsilon \tag{4}$$

[9] A 25–30 év alatti iskolai végezettségét nem tekinthetjük befejezettnek. A többi korcsoportban viszont feltételezhetjük, hogy az iskolai végezettség már nem változik érdemben.

Mivel a modell idősoros és a változókban trend mutatkozik, az összefüggést közvetlenül nem tudjuk tesztelni.[10] Csak a trend kiszűrése és az autoregresszió megszüntetése után vizsgálhatjuk a kapcsolatot, az első differenciák módszerével. A regressziós becslés alapján β_1 becsült értéke 0,405, α becsült értéke 36,3.

A (4)-es egyenlet csupán kétváltozós kapcsolatot ragad meg, a kilépési életkort azonban jelentősen befolyásolja az irányadó nyugdíjkorhatár alakulása is. Ezért felírtunk egy olyan modellt is, amelyben erre is kontrollálunk. Ezt az egyenletet csak nőkre értelmezhetjük, mert a vizsgált időszakban a férfiakra irányadó nyugdíjkorhatár nem növekedett olyan mértékben, hogy a modell megbízható eredményt adjon. Így a nők esetében a következő modellt is megvizsgáljuk:

$$Kilépési\ életkor_t^{nők} = \alpha + \beta_1 \cdot E_t^{nők} + \beta_2 \cdot NY_t^{nők} + \varepsilon, \quad (5)$$

ahol az $NY_t^{nők}$ a nőkre érvényes irányadó nyugdíjkorhatárt jelöli *t* évben. A regressziós becslés alapján α becsült értéke 15,3, β_1 becsült értéke 0,22, β_2 becsült értéke pedig 0,51.

2.1.6.3. A KILÉPÉSI ÉLETKOR ELŐREJELZÉSE

A regressziós becslés koefficienseit felhasználva sejtést tudunk megfogalmazni a kilépési életkor jövőbeli értékeire. A foglalkoztatási mutatóról feltételezzük, hogy értéke a 2.1.6.1. szakaszban leírtak szerint fog alakulni. Így az adott évben várható kilépési életkort a következő módon számoljuk ki:

$$\widetilde{Kilépési\ életkor}_{2020-2040}^{nők} = 15{,}3 + 0{,}22 \cdot \widetilde{E_{2020-2040}^{nők}} + 0{,}51 \cdot \widetilde{NY_{2020-2040}^{nők}} + \varepsilon \quad (6)$$

[10] A 4-es egyenletben leírt modell esetében az autókorrelációt mérő Durbin-Watson teszt eredménye 1,024; emellett az érték mellett a teszt inkonkluzív. Ebben az esetben úgy szoktunk eljárni, hogy figyelembe vesszük az autókorrelációt. A parciális autókorrelációk vizsgálatából az derül ki, hogy csak az elsőrendű autókorreláció szignifikáns, így az első differenciákat kell néznünk. A korrigált modellt a Prais-Winsten módszerrel becslünk meg. Az így kapott eredményeket már nem torzítja autókorreláció (Durbin-Watson teszt eredménye 1,440).

A 7. ábrán két policy forgatókönyv hatását mutatjuk meg a női kilépési életkorra. Az első esetben az irányadó korhatár emelése a már jelenleg törvényben rögzített szinten marad, tehát 2022-ben eléri a 65 évet, azután azonban nem változik. A másik forgatókönyv szerint az irányadó korhatár a 2020-ban aktuális 64,5 évtől kiindulva évről-évre 0,2 évvel, ötévente egy évvel emelkedik, azaz körülbelül fele olyan ütemben, mint 1998 és 2020 között. Az első esetben, pusztán a korhatárra érők iskolázottságának javulása miatt tovább emelkedik a kilépési életkor, de 20 év alatt csupán másfél évet. Ha azonban az évtizedekkel korábbi oktatási beruházások az irányadó korhatár emelésével párosulnak, akkor lényegesen nagyobb növekedést lehet elérni a kilépési életkorban. Az 1998 és 2015 közötti átlagos női korhatár-emelési ütem fele 3,2 évvel emelné az átlagos kilépési életkort 2020 és 2040 között. Ez lassabb, mint a közelmúltban (1998 és 2016 között 18 év alatt 6,2 év a nők körében), de közel elegendő ahhoz, hogy a kilépéskor várható még hátralévő élettartamot szinten tartsa[11] – ezért is választottuk épp ezt a korhatár-emelési ütemezést.

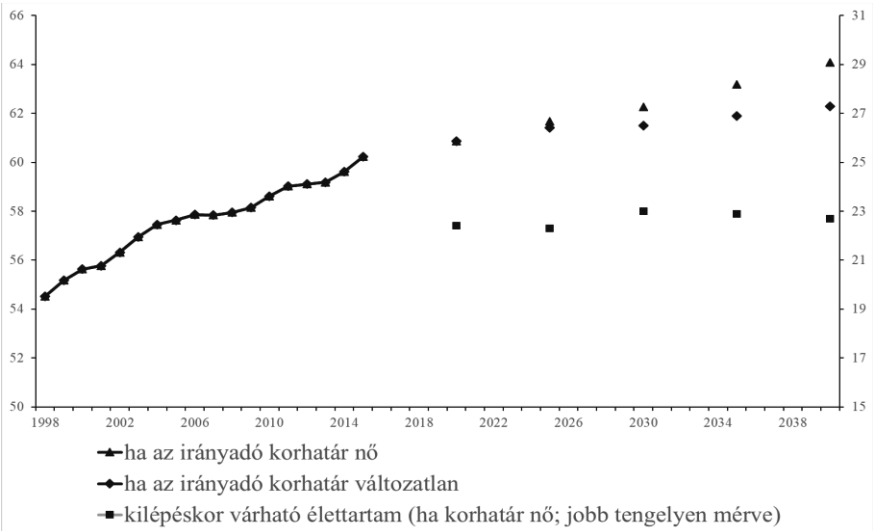

7. ábra: A női kilépési életkor és a kilépéskor várható hátralévő élettartam 2020 és 2040 között egyes policy forgatókönyvek esetén (valamint az 1998–2015 közötti tényszámok)

[11] Az Eurostat népesség előrejelzésében alkalmazott feltevések szerint 2020-ben a 61,4 éves nők várható élettartama lesz annyi, amennyi a 2016-ban a kilépési életkorban lévő nők várható élettartama (22,1 év), 2040-ben már a 64,8 éveseké.

Ami a munkaerőpiac elhagyásakor várható hátralévő élettartamot illeti, 2040-ben 65 kell hogy legyen az új 61.

2.1.7. ÖSSZEGZÉS ÉS NÉHÁNY KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉS

A 2.1. szakaszt néhány kiegészítéssel zárjuk.

Először is, a fentiekben leírt magyarországi folyamat nem rendkívüli és nem is egyedülálló. Gál és Radó (2017) nyolc kelet-közép-európai ország adatain megismétli a fenti számításokat, és arra jutnak, hogy az évtizedekkel korábbi oktatási fordulat, ebből adódóan a korhatárra mostanság érők iskolázottságának változása, és a kilépési életkor növekedése általánosan jellemző, nem valamiféle magyar sajátosság.

Visszatérve a magyar esetre, második megjegyzésünk az elemzés korlátaira vonatkozik. A fentiekben felsorolt érveink kizárólag a munkaerőpiac kínálati oldalára vonatkoztak. Nem foglalkoztunk a munkaerő iránti kereslettel, ami pedig a nyugdíjrendszerre gyakorolt nyomást jelentős mértékben magyarázhatja. Nehéz volna például megmagyarázni a kilépési életkornak az 1990-es évek első felében megfigyelhető csökkenését az időszak foglalkoztatási válsága nélkül. Célunk azonban nem egy átfogó magyarázó modell kidolgozása volt. Arra próbáltunk rámutatni, hogy bár a vonatkozó szakirodalom a nyugdíjkorhatár alakulását elsősorban politikai folyamatként írja le, és a korhatáremelés nehézségeire koncentrál, legalább ennyire fontos a korhatár közelébe érők foglalkoztathatósága. A nyugdíjkorhatár nem pusztán adminisztratív döntés kérdése, amit politikai küzdelmek alakítanak ki. Az aktív és az idős kor határa nem rögzített; hosszú távra tekintő tervezés alapján felfelé rugalmassá tehető.

Harmadik kiegészítésünk arra az állításunkra vonatkozik, mely szerint az elmúlt évtizedekben lezajlott oktatási expanzió a kilépési életkor további emelhetőségét ígéri, ami pedig jelentősen javítaná az életpálya-finanszírozási rendszer stabilitását. Ennek során az 5. ábrán az adathozzáférés miatt tízéves lépésekben mutattuk a befejezett iskolai végzettség arányainak kohorszonkénti változását. A tízéves léptetés elfedi a felsőoktatási beiskolázási ráta növekedésének elmúlt években történt megtorpanását. Egyelőre nem világos, hogy csak átmeneti jelenségről van-e szó, vagy

trendfordulóról. Ha az utóbbiról, akkor ennek hatása érződhet majd a kilépési életkor alakulásán a 21. század közepén.

Végül még egy jelenségre hívjuk fel a figyelmet. Az 5. ábra világossá teszi, hogy az átlagosan iskolában töltött idő nőtt az elmúlt két évtizedben. Ennek ellenére az iskolából már kinőtt fiatal évjáratokban még mindig van közel 15 százaléknyi ember, akik csak általános iskolát végeztek vagy legfeljebb alsó középfokú (szakiskolai vagy szakmunkásképző) végzettséget szereztek. Ez az arány háromszorosa a dánnak és kétszerese a szlováknak. Ilyen alacsony iskolai végzettséggel ezek az emberek nehezen fognak tudni munkában maradni magasabb nyugdíjkorhatár mellett. Az ő jelenlétük szükségessé teheti szelektív nyugdíjkorhatár bevezetését.

2.2. DEMOGRÁFIAI OSZTALÉKOK

A 2.1. szakaszban amellett érveltünk, hogy a várható élettartam növekedésének következményeivel kapcsolatos baljós előrejelzések túlzók, mert figyelmen kívül hagyják a már megvalósult emberi tőke beruházások jövőben várható megtérülését. A 2.2 szakaszban annak járunk utána, hogy a társadalom idősödésének másik motorja, a csökkenő termékenység miként teremti meg egyben annak lehetőségét is, hogy az életpályafinanszírozási rendszert fenyegető következményeket ellensúlyozni, de legalábbis enyhíteni lehessen.

Ezzel kapcsolatban rögtön az elején két megjegyzést teszünk. Először is, az alábbi számítás a most aktuális termelési és fogyasztási korprofilok kivetítésére épül, nem tartalmazza tehát az előző szakaszban bemutatott korprofil-változásokat, az aktív életszakasz lehetséges kitolódását. Emiatt az előrejelzés pesszimista. Másodszor viszont jelezzük, hogy a csökkenő termékenységből fakadó megtakarítás és az erre épülő második osztalék lehetősége elvi, de távolról sem automatikus. Előrejelzésünk is azt mutatja, hogy jelen feltételek mellett Magyarország csak kismértékben lenne képes tőkefelhalmozással kompenzálni a korszerkezet változásának negatív hatásait.

A demográfiai osztalékok kiszámításához a Mason és Lee (2007) által MatLabban írt szimulációt használjuk, amit a szerzők rendelkezésünkre bocsátottak. Ugyanazt a programot futtatjuk, amit Mason és Lee (*ibid*) illetve Prskawetz és Sambt (2014) is használt. E két tanulmányban a modell részletes leírása is megtalálható. Ehelyütt csak a legfontosabb jellemzők ismertetésére hagyatkozunk.

A modell a makrogazdaság fontosabb alapösszefüggéseinek leírása során a demográfiai átmenet okozta korszerkezet változások következményeire koncentrál. Részletes figyelmet fordít a munkajövedelmek, a fogyasztás, az életpálya-finanszírozó transzferek, a tőkefelhalmozás és a növekedés alakulására, más folyamatok leírását viszont leegyszerűsíti. A folyamatokat egy, a távoli jövőben előre kitűzött időpontra megvalósuló stabil állapot felé irányítva írja le. Az alapparaméterek: konstans évi 1,5 százalékos termelékenység (munkajövedelem) növekedés, 3 százalékos amortizáció, 6 százalékos reál megtérülés ráta. A jövőt évi 3 százalékos leszámítolási kamatláb értékeli le. A gazdaságot leíró egyenletrendszert és a szimulációs feltételeket 2010-es magyar korprofilokkal és a magyar népesség korszerkezetére vonatkozó múltbeli tényadatokkal illetve a jövőre vonatkozó, az Eurostattól illetve a Wittgenstein Centre-től származó feltevésekkel töltjük fel. Technikai okokból, a távoli jövőben elérendő stabil állapot modellezése érdekében a népesség-előrejelzést az Eurostat előrejelzésének végpontjától meghosszabbítjuk, konstans termékenységet, halandóságot és migrációt feltételezve. A modell szempontjából releváns egy főre eső koreloszlásokat a 8. ábra két paneljén mutatjuk be.

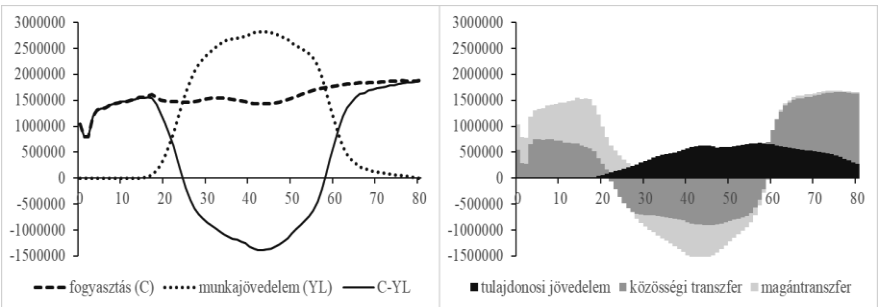

8. ábra: A demográfiai osztalék kiszámításában releváns korprofilok, 2010 (forint)
(Forrás: Szerzők számítása Istenic és szerzőtársai (2017) adataiból.)
Megjegyzés: Vízszintes tengely: életkor. A görbék egy főre eső értékeket mutatnak.

2010-ben az idősek[12] fogyasztásának 21 százalékát munkajövedelem, 49 százalékát közösségi transzferek és közszolgáltatások, 28 százalékát pedig tulajdonosi és tőkejövedelmek[13] finanszírozták. A maradék 1 százalék forrása családi transzfer volt. A másik irányba folyó transzferek közül épp fordítva a családi transzferek adják a legnagyobb tételt, az összes fogyasztás 48 százalékát. A fennmaradó részt közösségi transzferek (32 százalék), munkajövedelem (17 százalék), illetve tulajdonosi és tőkejövedelmek (4 százalék) fedezték. A koreloszlásokat felhasználjuk a szimulációban – részletekkel a későbbiekben szolgálunk.

Annak ellenére, hogy a szimulációt magyar adatokkal töltjük fel, a paraméterek felsorolása is mutatja, hogy a modell számos ponton nem a magyar valóságot írja le. Erre az eredmények értelmezése során vissza fogunk utalni.

A demográfiai átmenet lezajlását a gazdaságban a termelők és a fogyasztók arányát mérő mutatóval, az eltartási hányadosok népes indikátor-családjának speciális fajtájával mérjük. Cutler és szerzőtársai (1990) olyan mutatót javasolnak, az eltartási hányadost (*support ratio*), amely nem pusztán a termelők (praktikusan az aktív korúak) és a fogyasztók (a teljes népesség) létszámait veti össze, hanem e létszámokat súlyozza az egy főre eső termelési, illetve fogyasztási értékekkel. A tényleges termelők (*effective producers*) és a tényleges fogyasztók (*effective consumers*) arányát a következő formában lehet megadni:

$$eltartási\ hányados = {L_t}/{N_t} = {\sum_{a=0}^{a=\omega} \gamma^a \cdot N_t^a}\Big/{\sum_{a=0}^{a=\omega} \lambda^a \cdot N_t^a}, \qquad (7)$$

[12] Az AGENTA adatbázis, ahonnan adataink származnak, a Nemzeti Transzferszámlák elszámolási rendszerének definícióit használva az aktív kor és az inaktív életszakaszok határának azt az életkort tekinti, amelyben a koréves egy főre eső fogyasztás meghaladja a munkajövedelmet. Ennek alapján 2010-ben Magyarországon 24 éves korig tartott a gyermekkor és 58 éves korban kezdődött az időskor.

[13] Ezek túlnyomó részét a saját tulajdonú lakás értékéből származtatott imputált lakbér tette ki. Magyarországon a népesség több mint 90 százaléka saját tulajdonú lakásban lakik, aminek az árát korábban már kifizették, és így nem kell lakbért fizetniük. A statisztikai gyakorlat ezt implicit tőkejövedelemnek tekinti.

ahol L_t a tényleges termelői, N_t pedig a tényleges fogyasztói létszám t évben; ω jelöli a maximális életkort, N_t^a az a életkorú évjárat létszáma t évben (a fogyasztók számát és a népesség létszámát egyaránt N-nel jelöljük, mert mindenki fogyaszt), γ^a az időben változatlannak tekintett korspecifikus termelékenység, melyet a koréves egy főre eső munkajövedelmeknek a 30-49 éves kohorszok egy főre eső átlagkeresetével normált értékeként határozunk meg (más szóval termelői korprofil); λ^a pedig a hasonlóképp változatlanként kezelt és hasonló módon normált koréves egy főre eső fogyasztás vektora (más szóval fogyasztási korprofil). A normálás nélküli, közvetlenül forintértékben kifejezett γ és λ vektorokat a 8. ábra baloldali paneljén rajzoltuk fel. Az ábrán feltüntettük a két vektor különbözetét is, amit a szakirodalom életciklus-deficitnek (az angol név rövidítésével *LCD*-nek) nevez.

Az egy főre eső fogyasztás, amit az alábbiakban az egyszerűség kedvéért életszínvonalnak is fogunk nevezni, a következő elemekre bontható szét:

$$C_t/N_t = C_t/Y_t \cdot Y_t/L_t \cdot L_t/N_t, \qquad (8)$$

ahol C a fogyasztás, Y pedig a munkajövedelem. Az egy főre eső fogyasztás időbeli alakulása az egy jövedelmi egységre eső fogyasztás (C/Y), a munkatermelékenység (Y/L) és az imént definiált eltartási hányados változásaitól függ. A munkatermelékenység növekedését exogén feltevéssel kezeltük (évi 1,5 százalék). Az egyenlet jobb oldalának másik két komponense, pontosabban e két komponens változása a két demográfiai osztalék: az eltartási hányados változása az első, az egy jövedelmi egységre eső fogyasztás változása a második.

2.2.1. AZ ELSŐ DEMOGRÁFIAI OSZTALÉK

Az első demográfiai osztalék keletkezésének mechanizmusát az 1. szakaszban már leírtuk. Röviden megismételve: a termékenység visszaesése átmenetileg növeli az aktív korúak arányát a teljes népességen belül, ami először hozzátesz a gazdasági növekedéshez, utóbb azonban, amikor a relatíve népes évjáratok megöregszenek, elvesz belőle. Mint említettük, az első demográfiai osztalék az eltartási hányados növekedési rátája:

$$első\ demográfiai\ osztalék = \left({}^{L_t}/_{N_t} - {}^{L_{t-1}}/_{N_{t-1}}\right) / \left({}^{L_{t-1}}/_{N_{t-1}}\right) \quad (9)$$

A 9. ábrán bemutatjuk az első osztalék hozzájárulását az egy tényleges fogyasztóra eső fogyasztás növekedéséhez. Az ábra egy évszázadot fed le 1960-tól 2060-ig. Az időszak nagyjából egynegyedében pozitív az osztalék. Először az 1970-es években, a Ratkó-nemzedék munkába állása után. Ez a periódus viszonylag rövid, mert az 1950-es évek közepén született évjáratok, ha reprodukálni nem is tudják magukat (befejezett termékenységük 1,9 és 2 közötti), de mégis egy újabb népes generációt nevelnek fel, a Ratkó-unokák nemzedékét. Ez az 1980-as évekre már leköt annyi erőforrást, illetve elmozdítja annyira a tényleges termelők és tényleges fogyasztók arányát, hogy a korszerkezet változása már újra negatívan járul hozzá az életszínvonal növekedéséhez. A második pozitív periódus a Ratkó-unokák felnőtté válásával kezdődik az 1990-es évek elején és e generáció alacsonyabb termékenysége miatt hosszabb ideig tart. 2010 körül azonban az eredeti Ratkó-gyerekek nyugdíjba vonulásával újra negatívvá válik az osztalék. A korszerkezet kedvezőtlenné válása különösen 2020 után fogja vissza az életszínvonal növekedését. A mélyponton, a 2030-as évek közepén az eltartási hányados romlása évi 0,9 százalékponttal lassítja az emelkedést. Ez különösen annak fényében

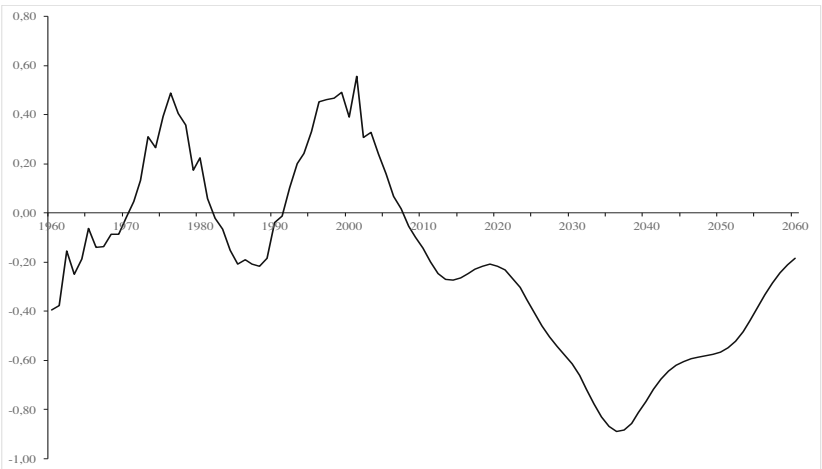

9. ábra: Az első demográfiai osztalék: a korszerkezet változásának hozzájárulása az életszínvonal éves növekedéshez, 1960–2060 (%)
(Forrás: Szerzők számítása Mason és Lee [2007] szimulációs modelljének felhasználásával.)

sok, hogy a gazdaság bővülésének motorja, a termelékenység a feltevés szerint csupán 1,5 százalékkal nő egy évben.

Ismét megemlítjük, hogy a szimuláció számára a munkajövedelem és a fogyasztás korprofiljai rögzítettek a bázisévi szinten. A modell jelen formájában nem képes szimulálni a javuló iskolázottságból fakadó korprofil változásokat, azon belül is a kilépési életkor jobbra tolódását. Emiatt a becslés pesszimista.

2.2.2. A MÁSODIK DEMOGRÁFIAI OSZTALÉK

Összefüggésben azzal, hogy az aktívkori halálozási mutatók javulásával egy születési évjárat egyre nagyobb része éri meg az időskort, erősödik az ösztönzés a megtakarítások felhalmozására, mivel egyre nagyobb a valószínűsége, hogy az életpálya végén egy inaktív életszakaszt kell finanszírozni. A másik oldalról pedig a termékenység csökkenése egyre nagyobb teret is enged a megtakarításoknak azáltal, hogy a korábban gyermeknevelésre fordított idő és anyagi erőforrások egy része felszabadul. Amennyiben az érintettek valóban megtakarítják többletforrásaikat, a gazdasági növekedés tartós maradhat. Egy második demográfiai osztalék ellensúlyozhatja az első osztalék negatív, a növekedést lassító hatását. Formálisan, a (8) egyenletre visszautalva, ha az egy jövedelmi egységre eső fogyasztás (C/Y) csökken abban az időszakban, amikor az eltartási hányados (L/N) nő, megtakarítások keletkeznek és vagyon halmozódik fel. Ha a C/Y hányados nem csökken, akkor az életszínvonal gyors javulása átmeneti lesz, mert nem gyűlik össze az a biztonsági tartalék, amiből ki lehetne pótolni az L/N hányados elkerülhetetlenül bekövetkező romlásából adódó lassulást.

Ezek alapján a második demográfiai osztalék az egy jövedelmi egységre eső fogyasztás változása:

$$második\ demográfiai\ osztalék = \frac{\frac{C_t}{Y_t}}{\frac{C_{t-1}}{Y_{t-1}}} = \left(\frac{\frac{C_t}{N_t}}{\frac{C_{t-1}}{N_{t-1}}} - \frac{\frac{Y_t}{L_t}}{\frac{Y_{t-1}}{L_{t-1}}}\right) - \frac{\frac{L_t}{N_t}}{\frac{L_{t-1}}{N_{t-1}}}. \quad (10)$$

Más szavakkal, a második osztalék az életszínvonal változásának a termelékenység növekedésétől és az eltartási hányados változásától megtisztított része.

A második demográfiai osztalék kiszámításához a modell bázisévi fogyasztási és munkajövedelem korprofilokat használ – ezeket korábban γ-val és λ-val jelöltük (lásd a 8. ábra baloldali paneljét). A termelékenység növekedésére és a leszámítolási kamatlábra vonatkozó feltevések alapján kiadja az életpálya-fogyasztás és életpálya-munkajövedelem jelenértékeit. A felhalmozódó tőke, amit a (11) egyenletben *A*-val jelölünk, a két jelenérték különbözete.

A második demográfiai osztalék mértéke nagyban függ a társadalom életpálya-finanszírozási intézményrendszerétől. Ha az adott társadalomban az életpálya utolsó szakaszát családon belüli transzferekkel vagy közösségi transzferekkel finanszírozzák, akkor az érintettek megtakarítási képessége és hajlandósága kisebb. Ebben az esetben a második demográfiai osztalék csekély. Ezt a következőképp mutatjuk meg. A W_t életciklus-vagyon a felhalmozott *A* tőke *t* időpontbeli értékéből, valamint két transzfervagyon komponenstől azaz két transzferfolyam jelenértékeiből áll:

$$W_t = A_t + T_t^k + T_t^p, \tag{11}$$

E két transzferfolyam a gyerekeknek átadott (zömmel magán) transzfer (T_t^k), és az idősként kapott (zömmel közösségi) transzfer (T_t^p), például a nyugdíj vagy az egészségügyi ellátás. E transzferek bázisévi korprofiljait mutattuk be a 8. ábra jobboldali paneljén. A modell e korprofilok alapján számolja ki a transzferfolyamok jelenértékeit.

Az életciklus-vagyon értékét tehát demográfiai és intézményi tényezők alakítják. Egyfelől az, hogy hány gyerek fogyasztását kell finanszírozni (miként alakul a termékenység) és e fogyasztás hány százaléka finanszírozódik magántranszferből és hány százaléka közösségi erőforrásokból (ami az intézményrendszertől függ). Továbbá az, hogy milyen hosszú időn át kap az egyén transzfereket (miként alakul a várható élettartam) és

milyen arányban fedezi időskori fogyasztását saját korábbi megtakarításaiból, illetve mennyit kap transzferként (ami ismét az életpálya-finanszírozási rendszer intézményi struktúráján múlik). Azokban a társadalmakban, ahol a lakosság felhalmoz az időskorra, a megtakarítások képesek pótolni az első demográfiai osztalékból származó hiányokat. Prskawetz és Sambt (2014) azt találta, hogy az Egyesült Királyságban, Németországban és Spanyolországban a második demográfiai osztalék jelentős növekedési tartalékot jelenthet. Más országokban azonban, így Svédországban vagy Magyarországon, a második osztalék nem képes kompenzálni az első osztalék negatív növekedési hozzájárulását.

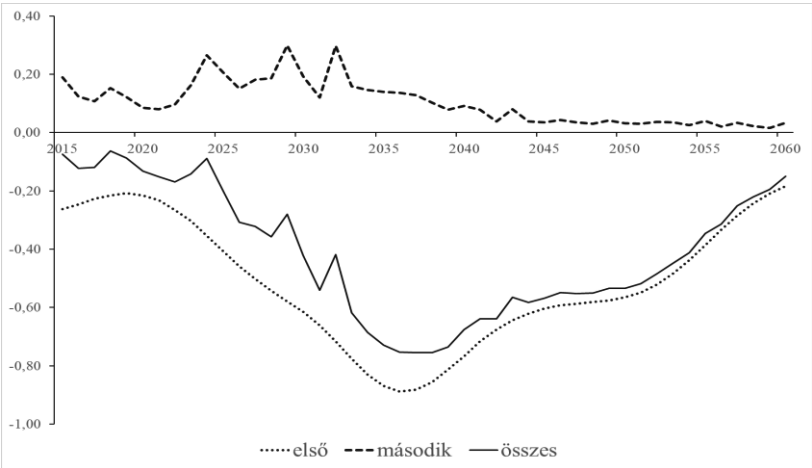

10. ábra: Az első, a második és a teljes demográfiai osztalék előre jelzett értékei az életszínvonal változásának százalékában, 2015–2060
(Forrás: Szerzők számítása Mason és Lee [2007] szimulációs modelljének felhasználásával.)

Ezt igazolja számításunk, amelynek eredményét a 10. ábrán mutatjuk meg. Pontozott vonallal feltüntetjük az első osztalék korábban már felrajzolt görbéjét. A korszerkezet változásából, a munkajövedelem és fogyasztás adott koreloszlásai mellett keletkező pótlólagos megtakarítás eredményét, a második osztalékot szaggatott vonallal jelöljük. Látható, hogy a második osztalék csak kivételes években növeli meg az életszínvonalat 0,3 százalékkal; a többi évben még ennél is kevesebbel járul hozzá a növekedéshez. Ez messze nem elegendő az első osztalékcsökkentő hatásának kompenzálására – ahogy azt a folytonos vonallal jelölt teljes osztalék, a két osztalék egyenlege mutatja is. Adott megtakarítási

szerkezet mellett a demográfiai átmenet záró szakaszában, azon belül is 2014 és 2060 között a korszerkezet változása éves átlagban több, mint 0,3 százalékponttal csökkenti az életszínvonal növekedését. Változatlan korszerkezet mellett a termelékenység növekedése ennyi idő alatt majdnem kétszeresére (98 százalékkal) emelné az életszínvonalat. Ezt a negatív első osztalék 57 százalékra csökkenti, a második osztalék pedig csak 64 százalékra tudja visszaemelni. A kumulált hatás tehát 34 százalékpont; ennyivel lenne magasabb az egy tényleges fogyasztóra eső fogyasztás 2060-ban, ha a megtakarítások által generált többletnövekedés épp ellensúlyozná az eltartási hányados romlását.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az életszínvonal alacsonyabb lesz 2060-ben, mint 2014-ben; csupán annyit jelent, hogy ennyivel lassabban fog nőni. Olyan társadalmakkal összehasonlítva, amelyek ekkor még a demográfiai átmenet valamely korábbi fázisában lesznek, az eltérő életszínvonal-dinamika igen jelentősnek fog hatni. Ma lényegesen szegényebb országok hagyják majd le Magyarországot, vagy legalábbis zárkóznak fel hozzá.

2.2.3. ÖSSZEGZÉS ÉS NÉHÁNY KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉS

A 2.2 szakasz lezárásaképp, éppúgy, mint a 2.1-es szakaszban az elemzés korlátaira hívjuk fel a figyelmet. Először is újra hangsúlyozzuk, hogy a modell nem elszegényedést vetít előre, nem az életszínvonal csökkenését jósolja. Mindössze azt mutatja, hogy a demográfiai átmenet záró szakasza számottevő mértékben le fogja lassítani az életszínvonal emelkedését, ha az alacsony termékenység következtében megtakarított erőforrásokat feléljük, ahelyett, hogy megtakarítanánk.

Vagy ha nem fordítjuk emberi tőke beruházásokra. Mint jeleztük, az itt alkalmazott szimulációs modell nem alkalmas a megtakarítási potenciál elemzéséhez használt jövedelmi és fogyasztási koreloszlás változásainak előrejelzésére. A modellben nincs emberi tőke beruházás, így a kilépési életkor növekedését, amit a 2.1 szakaszban írtunk le, nem tudja befogadni. Ez az első osztalékra vonatkozó számítást indokolatlanul pesszimistává teszi. Ugyanakkor az eredményekből az egyértelműen megállapítható, hogy ha a kilépési életkor nem nő tovább, akkor az életszínvonal

emelkedése várhatóan lelassul. A magyar társadalom életpálya-finanszírozási rendszere kiemelkedő szerepet szán a generációk közötti állami közvetítésnek. Ez különösen fontossá teszi a sikeres gazdálkodást az emberi tőkével.

További megjegyzésünk, hogy a tanulmány egyik empirikus fejezetében sem foglalkoztunk a migrációval. Magyarország 2011-ig nettó bevándorló ország volt, azóta azonban felgyorsult a kivándorlás. E folyamat egyenlegét és jövőjét nem ismerjük.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban bemutattuk, hogy a társadalom idősödése nem végzetes, minden áron elkerülendő folyamat; valójában megakadályozni nem is, legfeljebb elodázni vagy lassítani lehet. Vagy ésszerűen felkészülni rá. Az emelkedő medián életkor két népesedési folyamat eredménye, a javuló halandóságé és a csökkenő termékenységé. A halandóság javulása azonban nem feltétlenül növeli az eltartottak számát, még akkor sem, ha elsősorban az idősebb életkorokban jelentkezik. Együtt jár ugyanis az aktív kor és az időskor határának kitolódásával. Az elmúlt huszonöt évben úgy emelkedett a munkaerőpiac elhagyásának átlagos életkora (a kilépési életkor) négy és fél évnyit, hogy a mindenkori kilépési életkorban mért hátralévő élettartam gyakorlatilag nem változott. Ez a folyamat nem magyar sajátosság, számos kelet-közép európai országban is kimutatható, és összefüggésbe hozható a nyugdíjkorhatár közelébe érő korcsoportok megváltozott iskolázottságával. Ma mások a nyugdíjba vonulók, mint egy negyedszázada voltak, mert negyven éve mások, képzettebbek voltak az iskolából akkortájt kikerülők, mint huszonöt évvel azt megelőzően. Megállapításainkat kiegészítettük egy előre tekintéssel. Mivel a mai fiatal korosztályok iskolázottabbak, mint a huszonöt ével ezelőtti fiatalok, lehet tere a kilépési életkor további növekedésének. Ennek bemutatásához a nők kilépési életkorát modelleztük iskolai végzettségük alakulásának függvényében.

Ami a csökkenő termékenységet illeti, az alacsonyabb gyermekszám rontja ugyan a jövőbeni aktív kori létszámokat, de egyben lehetőséget teremt a ma aktív korúak fokozottabb munkavállalására és megtakarítá-

saik növelésére. Amennyiben a kisebb termékenységű korcsoportok a lehetőséget kihasználva többet dolgoznak és többet takarítanak meg, a korszerkezet változása nem feltétlenül fogja vissza a növekedést és nem feltétlenül rontja az életszínvonalat. A 2010-es kiinduló állapot azonban nem sok jóval kecsegtet. Amennyiben nem nőnek a megtakarítások, a 2020-as évek közepétől az életszínvonal növekedésének jelentős lassulásával kell számolni.

Legfontosabb megállapításunk azonban az, hogy a demográfiai környezet változásának, jelen esetben az idősödési folyamatnak a következménye nem adottság. A korszerkezet változása egy sor korszerkezet-érzékeny folyamatot indít be, melyek lezajlása a társadalom reakcióitól függ. Ezek felerősíthetik vagy ellensúlyozhatják a létszám szerinti korszerkezet változásának közvetlen hatásait, méghozzá, a népesedési folyamat jelentős tehetetlenségi erejénél fogva hosszú távon. A mai fejlemények régmúlt döntések következményei; mai döntéseink hatásai pedig még évtizedek múltán is közvetlenül érződni fognak. A sikeres vagy sikertelen alkalmazkodás alapvetően befolyásolja egy ország helyzetét a demográfiai átmenet utáni világban.

IRODALOMJEGZYÉK

Barro, R, Lee, J. W. (2013): A new data set of educational attainment in the World, 1950–2010. Journal of Development Economics, 104, pp. 184–198.

Becker, G. S. (1993): A treatise on family. Harvard University Press, Cambridge, MA

Csák J (2018): A társadalmi jövőképesség normatív koncepciója. In: jelen kötet. pp. 35–68.

Cutler, D. M., Poterba, J. M., Sheiner, L. M., Summers, L. H. (1990): An ageing society: Opportunity or challenge? Brooking Papers on Economic Activity 1. The Brookings Institution, Washington DC

Gábos A. (2005): A magyar családtámogatási rendszer termékenységi hatásai. Budapesti Corvinus Egyetem, publikálatlan disszertáció

Gál, R. I., Radó, M. (2017): Participation and postponed retirement in central and eastern Europe. Kézirat. Budapest

Gál, R.I., Vanhuysse, P., Vargha, L. (2018): Pro-elderly welfare states within pro-child societies. Journal of European Public Policy

Hammer, B., Loichinger, E., Prskawetz, A. (2016): Projections of the labour force by age, gender and highest level of educational attainment until 2050. AGENTA Research Reports 7.1.

Istenič, T., Hammer, B., Šeme, A., Lotrič, D. A., Sambt, J. (2017): European National Transfer Accounts. Available at: http://www.wittgensteincentre.org/ntadata

Lutz, W., Butz, W. P., Samir, K. C. (2014): World population and human capital in the twenty-first century. Oxford University Press, Oxford

Mason, A., Lee, R. D. (2007): Transfers, capital and consumption over the demographic transition. In: Clark, R., Ogawa, N., Mason, A. (ed.): Population ageing, intergenerational transfers and the macroeconomy. Edward Elgar, Cheltenham, UK. pp. 128–162.

Prskawetz, A., Sambt, J. (2014): Economic support ratios and demographic dividend in Europe. Demographic Research 30, pp. 963–1010.

Sanderson, W. C., Scherbov, S. (2013): The Characteristics Approach to the Measurement of Population Aging. Population and Development Review 39(4), pp. 673–685.

Sanderson, W. C., Scherbov, S. (2017): A unifying framework for the study of population aging. In: Bilal, B., Prskawetz, A. (ed.): Yearbook of the Vieanna Institute of Demography, 2016, pp. 7–39.

Szántó Z. O. (2018): A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója. In: jelen kötet. pp. 13–34.

Vargha, L. (2017): Incorporating the market and non-market costs of childbearing into the cross-country analysis of the quantity-quality tradeoff. Pécs: Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, publikálatlan disszertáció

BARTUS TAMÁS
A GYEREKVÁLLALÁS OKAI NEMZETKÖZI KITEKINTÉSBEN

BEVEZETŐ[1]

Jelen tanulmány a gyerekvállallással kapcsolatos nemzetközi szakirodalom fő megállapításait összegzi. A középpontban az úgynevezett második demográfia átmenettel kapcsolatos elméletek és tények állnak. A második demográfiai átmenet számos, egymással összefüggő jelenséget takar: a termékenység reprodukciós szint alá csökkenését, az alacsony termékenység fennmaradását, a házasságon kívüli párkapcsolati formák elterjedését, a válási arányok növekedését. Az 1980-as és 90-es években a teljes termékenységi ráta számos országban jóval a reprodukciós szint alá esett. A csökkenés olyan drámai volt, hogy a termékenység alacsony szintjét a rendkívül alacsony (*lowest low*) termékenység terminussal jelölték, és a 2000-es években kidolgozták a rendkívül alacsony termékenység elméleteit (Kohler et al., 2002; Goldtstein et al., 2003; Frejka et al., 2010; Lutz et al., 2003). Ezek az elméletek a rendkívül alacsony termékenységet tartós, visszafordíthatatlan jelenségként értelmezik.

A friss kutatási eredmények azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy a termékenységcsökkenés és a rendkívül alacsony termékenység nem szükségszerű és elkerülhetetlen jelenségek. A demográfusok régóta tisztában vannak azzal, hogy a termékenység mérésére használt teljes termékenységi arányszám érzékeny a szülések időzítésére: a teljes termékenységi arányszám alacsony értéke azzal is magyarázható, hogy a szüléseket későbbi életkorra halasztják. A friss kutatások szerint a termékenységcsökkenés az ezredforduló környékén megállt, sőt, a teljes termékenységi ráta szerény növekedésnek indult, különösen a fejlett országokban (Goldstein et al., 2009; Myrskyla et al., 2009). A teljes termékenységi ráta több évtizedes csökkenés után Magyarországon is növekedésnek indult (Ka-

[1] Köszönettel tartozom Ambrus Lorándnak, Csák Jánosnak, Gál Róbert Ivánnak, Kocsis Tamásnak, Monda Eszternek, Radó Mártának, Szántó Zoltán Oszkárnak és Szepesi Balázsnak a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseiért.

marás, 2017). A rendkívül alacsony termékenység tehát részben annak volt tulajdonítható, hogy az 1980-as és 90-es években a születéseket későbbi korokra halasztották.

A tanulmányban a tartósan alacsony termékenység gazdasági és társadalmi okaival kapcsolatos – reményeink szerint – legfontosabb elméleti és empirikus ismereteket tekintjük át. Azokra az okokra és elméletekre fókuszálunk, melyek fontos szerepet játszanak az alacsony termékenység magyarázatában és családpolitikáról való gondolkodásban. A tanulmány végén röviden arra is kitérünk, hogyan kapcsolódnak a gyerekvállalással kapcsolatos ismereteink a jövőképesség koncepciójához.

1. ELMÉLETEK ÉS MAGYARÁZÓ MECHANIZMUSOK

1.1. A KÖZGAZDASÁGI ELMÉLET

A gyerekvállalás közgazdasági elmélete az 1960-as években alakult ki. Az elméletnek könyvtárnyi az irodalma, amely számos kritikus írást is tartalmaz. Minden kritika és továbbfejlesztése ellenére az elmélet legegyszerűbb változatai hasznos kiindulópontul szolgálnak a társadalmi és gazdasági szerkezetben elfoglalt hely termékenységi hatásainak elemzéséhez.

1.1.1. Az alapmodell

A közgazdasági elmélet legfontosabb feltevése az, hogy a gyermek felfogható standard fogyasztási jószágként. A gyerekszám, a gyermekek iránti kereslet tehát elemezhető a fogyasztási javak keresletének elemzésére kidolgozott standard mikroökonómiai modellekkel. A döntéshozó rendszerint a nő, aki teljes mértékben kontrollálja a termékenységét. Célja a jólét maximalizálása, ami a saját fogyasztás és a gyerekszám függvénye (Becker, 1960). Az elemzéshez használhatjuk az alábbi egyszerű, Cobb-Douglas hasznosságfüggvényt:

$$U = \alpha_C \log G + \alpha_N \log N,$$

ahol G a szokásos fogyasztási javak mennyisége, N pedig a gyerekszám.
Az egyén egységnyi idejét munkára és gyereknevelésre fordítja. Legyen w az az életciklus-jövedelem, amit az egyén akkor kapna, ha a rendelkezésre álló időt kizárólag munkára fordítaná (tehát gyermektelen maradna). Ha N gyermeke van és egy gyermekre ez egységnyi idő $100t$ százalékát fordítja, akkor munkaidejének hossza $1 - Nt$, az életciklusra vetített munkajövedelme pedig csak $w(1 - Nt)$. A munkajövedelem mellett rendelzésre áll y nagyságú egyéb fix jövedelem is, ami a partner hozzájárulását és az államtól kapott juttatásokat öleli fel. Az összes jövedelme tehát $y + w(1 - Nt)$. Ezt a jövedelmet egyrészt saját fogyasztásra, másrészt a gyermekekre fordítja. A gyermekenkénti ráfordítás mértéke c.

A bevételek és kiadások azonosságát a

$$G + cN = y + w\,(1 - Nt)$$

egyenlőség írja le. Ezt átrendezve a

$$G + (c + wt)N = y + w$$

korlátozó feltételt kapjuk. A $c + wt$ összeg a gyermek árnyékára.
A Cobb-Douglas hasznosságfüggvény tulajdonságai alapján az optimális gyerekszám:

$$N^* = \alpha_N \frac{y + w}{c + wt}$$

Látható, hogy az optimális gyerekszám a fix y jövedelem növekvő függvénye, valamint a közvetlen pénzbeli kiadások és a gyermekekre fordítandó idő csökkenő függvénye. Kevésbé világos az órabér hatása, mivel ez a számlálóban és a nevezőben egyaránt szerepel: az a jövedelmet és a gyerekszám árnyékárát is befolyásolja. Emiatt szokás különbséget tenni jövedelemhatás és árhatás között.

Az optimális gyerekszám w szerinti deriváltja:

$$\frac{\partial N^*}{\partial w} = \alpha_N \frac{c - yt}{(c + wt)^2}$$

Az órabér akkor csökkenti a gyerekszámot, ha a derivált negatív, azaz $c < yt$. Az egyenlőtlenség akkor teljesül, ha egy gyermekre több időt kell fordítani, mint amennyi a gyereknevelés relatív pénzköltsége. (A relatív pénzköltség a c/y hányadost jelöli.)

Az alapmodellnek két fontos üzenete van. (1) Pontatlan az alacsony termékenység népszerű magyarázata, miszerint a gyerekvállalást az anyagi költségek hátráltatják. Ez a magyarázat azért pontatlan, mert figyelmen kívül hagyja az időköltségeket, ami a gyereknevelléshez szükséges idő és az életciklus jövedelem szorzata. (2) A férfiak társadalmi státusza növeli a termékenységet – ami részben annak köszönhető, hogy a férfiak nem vesznek részt a gyereknevelésben, így bérjövedelmük nem befolyásolja a gyeremekek árnyékárát. Ezzel szemben a nők társadalmi státusza csökkentheti vagy növelheti a termékenységet – attól függően, hogy a gyereknevelléshez inkább pénzbeli kiadásokra, vagy időre van szükség. Az alapmodellből tehát csak bizonyos feltevések mellett következik az, hogy a társadalmi státusz csökkenti a gyermekek iránti keresletet.

1.1.2. A GYEREK MINŐSÉGE ÉS AZ OPTIMÁLIS GYEREKSZÁM

Jövedelem és gyerekszám negatív kapcsolatának legegyszerűbb magyarázata tehát azon a feltevésen alapul, hogy a gyereknevelés időigényes. Az összefüggés egy másik gondolattal is magyarázható. Az alapmodellben az egy gyermekre fordított kiadás mennyisége külső adottság. Ennél valósághűbbnek tűnik az a feltevés, miszerint a családok nem csak a gyerekszámról, hanem az egy gyermekre fordítandó kiadások mennyiségéről – a gyermek minőségéről – is döntenek (Becker, 1960).

A gyerekminőséget is tartalmazó modellt Becker–Lewis (1973) dolgozta ki. A modell egyszerű tárgyalása Jones és szerzőtársai (2011) munkájában található. A gyermek minőségét is tartalmazó hasznosságfüggvény:

$$U = \alpha_C \log G + \alpha_N \log N + \alpha_Q \log Q,$$

ahol Q egy gyermek minősége. Az alapmodellt emelett még úgy kell módosítani, hogy az adott c pénzbeli kiadás nem egy gyermek felneveléséhez, hanem adott Q minőség előállításához szükséges.

A bevételek és kiadások azonosságát a

$$G + cNQ = y + w(1 - tN)$$

egyenlőség írja le. Ezt átrendezve megkapjuk a

$$G + wtN + cNQ = y + w$$

korlátozó feltételt.

Jones és szerzőtársai (2011) levezetik, hogy az optimális gyerekszám:

$$N^* = (\alpha_N - \alpha_Q)\frac{y + w}{wt}.$$

A gyerekszám tehát kizárólag az időköltségen múlik. A gyerekszám egyértelműen a női munkajövedelem csökkenő függvénye.

A mennyiség-minőség modellnek két másik fontos tulajdonsága van. Egyrészt az optimális gyerekszám zérus, sőt negatív is lehet, ha a gyermek minősége legalább olyan fontos, mint a gyerekszám (azaz: $\alpha_N \leq \alpha_Q$). Másrészt a modellből könnyen levezethető a közismert tény, hogy a magasabb státuszú családok több pénzt fordítanak gyermekeik iskoláztatására és fogyasztására. A gyerekminőség optimális szintje ugyanis

$$Q^* = \frac{\alpha_Q}{\alpha_N - \alpha_Q}\frac{wt}{c}.$$

1.1.3. A gyereknevelléssel kapcsolatos feladatok megosztása

Az előző modellek azt feltételezik, hogy a gyereknevelés alapvetően a nők dolga. A szakirodalomban azonban fontos az a kérdés, hogyan befolyásolja a gyereknevelléssel kapcsolatos feladatok megosztása a gyerekvállalást.

A gyereknevelléssel kapcsolatos feladatok megosztásának hatását könnyű modellezni. Egy gyerek felnevelésére a nők $s_1 t$, a férfiak $s_2 t$ időt fordítanak. A kiadások és bevételek azonosságát a

$$G + cNQ = w(1 - s_1 Nt) + y(1 - s_2 Nt)$$

egyenlet fogalmazza meg. A korlátozó feltétel tehát:

$$G + cNQ + [s_1 w + s_2 y)]tN = y + w\,.$$

Az endogén gyerekminőséget feltételező modellben az optimális gyerekszám:

$$N^* = \frac{\alpha_N - \alpha_Q}{t} \frac{y + w}{s_1 w + s_2 y}\,.$$

Az optimális gyermekminőség pedig

$$Q^* = \frac{\alpha_Q}{\alpha_N - \alpha_Q} \frac{s_1 w + s_2 y}{c}\,.$$

A beckeri elméletben fontos szerepet játszott az a gondolat, hogy a háztartáson belüli munkamegosztással minimalizálható a gyerekszám árnyékára (Becker 1981). Ha a férj életciklus jövedelme meghaladja a feleségét, akkor az összes gyereknevelléssel kapcsolatos tevékenységet a nőnek érdemes végeznie. Ekkor $s_1 = 1$ és $s_2 = 0$, azaz megkapjuk a fent tárgyalt modelleket. A specializáció hipotézist azonban számos kritika érte. Érdemes azt is megvizsgálni, mi

történik, ha a házaspárok egyenlő módon osztják meg a gyereknevelési feladatokat, azaz $s_1 = s_2 = 1/2$. Ekkor az optimális gyerekszám:

$$N^* = 2(\alpha_N - \alpha_N)/t\,.$$

Az optimális gyermekminőség pedig

$$Q^* = \frac{\alpha_Q}{\alpha_N - \alpha_Q}\,\frac{w+y}{2c}\,t\,.$$

Ha a férj várható életpálya-keresete meghaladja a feleségét, akkor a háztartási munkát egyenlő mértékben megosztó családok kevesebb, de jobb minőségű gyermeket vállalnak, mint a háztartási munkát egyenlőtlenül megosztó családok. A családon belüli egyenlőségnek ezzel ellentétes hatása lenne, ha a nők életpálya keresete lenne magasabb. Végül érdemes azt is megjegyezni, hogy a nemek egyenlősége nem számítana, ha a férj és feleség életpálya keresete megegyezne.

1.2. ESÉLYEGYENLŐSÉG ÉS CSALÁDPOLITIKA

A munkaerőpiaci státusz és az iskolai végzettség hatásával kapcsolatos kutatási eredmények többsége pozitív vagy negatív kapcsolatot talál státusz és gyerekvállalás között. Az utóbbi évtizedekben azonban olyan eredmények is megjelentek, miszerint a gyerekvállalás a társadalmi státusz U alakú függvénye, valamint a termékenység csökkenése megáll a magas státuszú nők körében (Esping-Andersen – Billari 2015). A termékenységcsökkenés lelassulásával illetve megfordulásával kapcsolatos kutatások szorosan kötődnek a nemek közötti korlátozott egyenlőség kérdéséhez (McDonald, 2000, 2013).

A termékenység esélyegyenlőség-elmélete szerint a magas termékenység legfontosabb feltétele a munkaerőpiaci intézmények és a

családon belüli szerepelvárások harmóniája.[2] Az alacsony termékenység abból a feszültségből fakad, hogy a nők feleségként/anyaként nem részesednek minden országban a férjekkel/apákkal azonos jogokkal – dacára annak, hogy a nők és férfiak egyforma esélyeket és jogokat érveznek az oktatási rendszerben és a munkaerőpiacon. A termékenységcsökkenés megállításának, a termékenység növekedésének tehát az a feltétele, hogy a családon belül megvalósuljon a szerepelvárások egyenlősége, azaz férjek és feleségek egyforma kötelességekkel rendelkeznek a gyereknevelés és a háztartási munka tekintetében.

A korábbi kutatások fényében a családpolitika, és általában a jóléti rendszer döntő szerepet játszik a nemek közötti esélyegyenlőség megteremtésében. Közismert, hogy a családi szerepekkel kapcsolatos esélyegyenlőség elérése leginkább a szociáldemokrata (vagy skandináv), illetve a liberális jóléti rezsimekben valósult meg, ahol – az állami kiadások, illetve a piac jóvoltából – jobban elérhetők a részmunkaidős állások és fejlettebb a gyerekgondozás intézményrendszere. Ezzel szemben a konzervatív és a déli familiarisztikus rendszerekben a jóléti állam újratermeli a szerepelvárások egyenlőtlenségét.

A szociáldemokrata és a konzervatív/familiarisztikus rendszerek között két fontos különbség van. (1) A szociáldemokrata rezsimekben lényegesen alacsonyabb a készpénzes juttatások aránya, és magasabb a gyerekgondozási intézményekre (bölcsödékre, óvodákra) fordított kiadások aránya. Esping-Andersen (1996) számításai azt mutatják, hogy az intézményekre fordított kiadások és a készpénzes kiadások hányadosa például 0,3 körül van Dániában és Svédországban, 0,16 Németországban, és csak 0,06 Olaszországban. (2) A szociáldemokrata (és egyes liberális) rendszerekben nagyobb figyelmet szentelnek a munkaidő és az iskolaidő összehangolásának, és az anyák munkavállalását támogató intézkedéseknek. Gustavsson és Stafford (1994) például amellett érvel, hogy a svéd termékenység

[2] A hagyományos családmodell fennmaradásának egyik szükséges feltétele, hogy a munkaerőpiac is elismerje, hogy férfiak feladata a család eltartása. Ausztráliában például a bérek szabályozása 1973-ig igazodott az alapjövedelem azon koncepciójához, miszerint az alapjövedemet megkereső férfi el tudja tartani a feleségét és három gyermekét.

magas szintje részben a részmunkaidős foglalkoztatás elterjedségének és a munkahelyi hiányzást toleráló munkaügyi szabályoknak köszönhető.

A szociáldemokrata rendszerek tehát jobban segítik a munka és a gyerekvállalás összeegyeztetését, ezek az intézkedések inkább a nőknek kedveznek. Ezzel szemben a konzervatív és a familiarisztikus rendszerekre jellemző készpénzes juttatások nem segítik a nők munkavállalását és/vagy gátolják a nemi szerepek egyenlővé válását. A családi adókedvezmények például inkább az eleve többet kereső férfiak munkakínálatát növelheti, ami a hagyományos nemi szerepek fennmaradását segíti.

A szerepelvárások egyenlősége késleltetve ugyan, de követheti a munkaerőpiacon kialakult esélyegyenlsőgéet. Esping-Andersen és Billari (2015) egy diffúziós modellt mutat be, ami magyarázatot adhat termékenység és társadalmi státusz U alakú összefüggésére. A modell szerint a nemek családon belüli egyenlősége sztenderd – a logisztikus görbével leírható – diffúziós folyamat kereté-ben terjed el a társadalomban. A második demográfiai átmenet azzal magyarázható, hogy az egalitárius családszerepek elterjedésének üteme nem követte a nők munkaerőpiaci részvételének növekedési ütemét. Emiatt nem alakultak ki a gyerekgondozási feladatokkal kapcsolatos stabil egyensúlyi várakozások azokban a párkapcsolatokban, ahol már a nő is kereső munkát végzett. A diffúziós folyamat felgyorsulása viszont egy másik stabil egyensúlyt hozhat létre, ahol megvalósul a nemek közötti egyenlő munkamegosztás. Gyerekszám és iskolázottság U alakú összefüggése tehát azzal magyarázható, hogy az érettségizett nők és párjaik között nem alakultak ki olyan stabil várakozások a háztartási és a keresőmunka megosztásával kapcsolatban, mint amilyenek az iskolázatlan és a diplomás nők párkapcsolatait jellemzik.

1.3. A MÁSODIK DEMOGRÁFIAI ÁTMENET ELMÉLETE

A közgazdasági elmélet szerint a termékenységet jelentősen befolyásolja az életciklus jövedelem akár aktuális értékének, akár várható értékének változása. Az 1960-as évek végén még stabil volt számos nyugati ország gazdasági helyzete – mégis nőni kezdett az első házasságkötési életkör, megjelentek a házasságokat megelőző és követő élettársi kapcsolatok, valamint későbbi életkorra tolódtak a szülések, ami szinte teljes mértékben magyarázatot adott a teljes termékenységi arányszám 1970-es években tapasztalt csökkenésére (Frejka–Calot, 2001; Lesthaeghe–Moors, 2000). Ez a probléma ösztönözte a második demográfiai átmenet elméletének kialakulását.

Az elmélet a termékenységet és a családformálódást befolyásoló értékek változásáról szól. Míg az első demográfiai átmenet mögötti értékváltozás a gyerekek iránti altruizmus kifejlődése, a második demográfiai átmenet mögött az individualizmust: az egyén önállóságát, az életmódválasztás szabadságát, és az önmegvalósítást hangsúlyozó értékek elterjedése áll (van de Kaa, 1987).

Az elmélet fejlődését a demográfiai-családszociológiai megfigyelések mellett két másik elmélet befolyásolta (van de Kaa, 2001). Az egyik Maslow közismert motiváció elmélete: eszerint az egyéni önmegvalósítás akkor motiválja ténylegesen az embereket, ha már bizonyos mértékig kielégítették az alapvetőbb anyagi és társas szükségeleteiket. A másik Inglehart értékelmélete (Inglehart, 1977), amely szerint a modernizáció és az anyagi jólét előrehaladásával egyre fontosabbá válnak az életmóddal és az önkifejezéssel kapcsolatos értékek. Inglehart elméletének két fontos alkotóeleme van:

1. A szűkösség hipotézis szerint az emberek a szűkösen elérhető dolgoknak tulajdonítanak nagyobb fontosságot. Ez a hipotézis felfogható a maslowi elmélet átfogalmazásáként. A hipotézis fontos üzenete az, hogy a preferenciák az objektív körülményekhez igazodnak.
2. A szocializáció-hipotézis szerint preferenciák késleltetve igazodnak az objektív körülményekhez. Az egyén értékei ugyanis a gyerekkorban megtapasztalt körülményeket (is) tükrözik.

Az elmélet problémája, hogy nem határozza meg pontosan a posztmateriális értékeket. Egy weberi indíttatású értelmezés alapján a posztmateriális értékrendszer a protestáns munkaetikán alapuló kapitalizmus logikus következménye: egyrészt a második világháború után addig nem látott mértékben váltak elérhetővé fogyasztási javak, másrészt a fegyelmet, az önmegtartóztatást és a teljesítményt hangsúlyozó – és a gyermekkorban megtapasztalt – protestáns etika szűkös erőforrássá tette az önkifejezést és a szabad életstílust. A nemek forradalma tézis ugyanakkor azt sugallja, hogy a posztmateriális preferenciák a nemek esélyegyenlőségének a második világháború után bekövetkezett előrehaladását tükrözik.

A posztmateriális értékek előtérbe helyezésének demográfia következménye a család intézményének meggyengülése (Lesthaeghe–van de Kaa, 1986). A konkrét, empirikusan jól vizsgálható következmények az alábbiak (van de Kaa, 2001):

1. A termékenységi ráta csökkenése és alacsony szinten történő stabilizálódása.
2. A többgyermekes családok arányának csökkenése és a tudatosan a gyermektelenséget választók arányának növekedése.
3. Az első házasságkötési életkor, valamint a házasságokon belül az első gyermekvállalási életkor növekedése.
4. A válások arányának növekedése.
5. Az élettársi kapcsolatok arányának növekedése, az élettársi kapcsolat átértelmezése a házasság alternatívájaként, és a házasságon kívüli termékenység növekedése.
6. A nem szándékolt és a házasságot megelőző termékenység csökkenése.

1.4. ÖSSZEGZÉS

Úgy vélem, hogy a gyermekek minőségét is figyelembe vevő klaszszikus közgazdasági modell olyan analitikus keretet kínál, ami közös nevezőre hozhatja a termékenység elméleteit. A második demográfiai átmenet elmélete a termékenységi preferenciák változáról szól.

A mennyiség-minőség modell lehetővé teszi a preferenciák hatásának nem triviális elemzését. E modellben a gyermekek iránti kereslet a gyerekszám és a gyerekminőség fontosságától (rendre az α_N és az α_Q paraméterektől) is függ. Ha az utóbbi fontosabb a szülők számára (azaz: $\alpha_N \leq \alpha_Q$), akkor gyermekek iránti kereslet zérus. A posztmaterialista preferenciák elterjedése és az alacsony termékenység kialakulása közötti hipotetikus kapcsolat tehát értelemezhető úgy, hogy a posztmaterializmus minőség-centrikus preferenciákat jelent, a minőség fontosságának növekedése pedig az optimális gyerekszám csökkenéséhez vezet a közgazdasági modellben.

A mennyiség-minőség modell átfogalmazása lehetővé teszi az esélyegyenlőség elmélet pontos megfogalmazását is. Ha egy gyermek felnevelésére a nők $s_1 t$, a férfiak $s_2 t$ időt fordítanak, akkor az optimális gyerekszám:

$$N^* = (\alpha_N - \alpha_Q)\,\frac{y+w}{t(s_1 w + s_2 y)}\,.$$

Az $s_1 w + s_2 y$ összeg felírható a $(s_1 - s_2)w + s_2(w+y)$ formában is. Az $(s_1 - s_2)$ különbség a háztartási munka megosztásában mutatkozó egyenlőtlenséget méri (a hagyományos családmodellen belül a különbség egy, az egalitárius családokban viszont nullához közeli). A gyermekek iránti kereslet ekkor felírható az alábbi formában is:

$$N^* = \frac{\alpha_N - \alpha_Q}{t}\,\frac{y+w}{(s_1 - s_2)w + s_2(w+y)}\,.$$

Ennek az alternatív képletnek két fontos üzenete van. (1) Ha a férfiak részt vesznek a gyermekgondozásban ($s_2 > 0$), akkor a gyermekszám a családi jövedelem $(w+y)$ növekvő függvénye. (2) A gyermekgondozási feladatok megosztásában mutatkozó egyenlőtlenség $(s_1 - s_2)$ csökkenti a gyermekek iránti keresletet.

További elemzést igényel az a kérdés, képes-e ez a modell magyarázatot adni arra, miért lehet U alakú összefüggés társadalmi státusz és

gyerekszám között, illetve miért indult növekedésnek a gyermekszám a magas státuszú családokban (Esping-Andersen–Billari, 2015). Egy lehetséges gondolatmenet a következő. Tételezzük fel, hogy a családok kétfajta munkamegosztási rezsim közül választhatnak: (1) a gyermekgondozási feladatok megosztása teljes mértékben egyenlő ($s_1 = s_2$) és (2) a feladatok megosztása egyenlőtlen, azaz a nők a férfiaknál több időt fordítanak a gyermekekre ($s_1 > s_2$). Az első rezsimben az optimális gyerekszám független mind a nők, mind a férfiak munkajövedelmétől (lásd a 2.1. alfejezet utolsó képletét). Az utóbbiban a női munkajövedelem csökkenti az optimális gyerekszámot.

Társadalmi státusz (jele: *S*) és optimális gyerekszám kapcsolata felírható az alábbi módon:

$$\begin{aligned} &\text{1. rezsim:} && N_1 = a\,, \\ &\text{2. rezsim:} && N_2 = b - cS\,. \end{aligned}$$

Tételezzük fel azt is, hogy a társadalmi státusz növekedésével nő annak *P* valószínűsége, hogy a feladatok megosztása teljes mértékben egyenlő. Ekkor:

$$P = P_0 + P_1 S\,.$$

Az optimális gyermekszám várható értéke (*EN*) ekkor:

$$\begin{aligned} EN &= PN_1 + (1-P)N_2, \\ &= [P_0(a-b)+b] + [P_1(a-b) + (1-P_0)c]S + P_1 cS^2\,. \end{aligned}$$

A várható érték a társadalmi státusz U alakú függvénye, mivel a státusz négyzetének együtthatója ($P_1 c$) pozitív.

2. EMPIRIKUS EREDMÉNYEK

2.1. MUNKAERŐPIACI STÁTUSZ

A demográfiai elméletek fejlődését jelentősen befolyásolta az a megfigyelés, miszerint negatív korreláció áll fenn a termékenységi ráta és a nők munkaerőpiaci részvételének aránya között. Ez az összefüggés azonban megfordult az 1980-as évek során: jelenleg a azokban a nyugati országokban magasabb a termékenységi arány, ahol magas a nők munkaerőpiaci aktivitása. A pozitív keresztmetszeti korreláció értelmezése nem egyértelmű. A nők aktivitásának növekedése továbbra is csökkenti a termékenységet (Ahn−Mira, 2002), de a hatás egyre gyengébb (Kögel, 2004). A pozitív keresztmetszeti korreláció tehát a negatív idősoros korreláció és az országok közti heterogenitás eredménye (Kögel, 2004).

Mikroszinten azonban kevésbé világos, hogyan befolyásolja a családalapítást a munkavállalás (Liebforer−Corijn, 1999; Andersson 2000; Andersson–Scott, 2007). A longitudinális adatokat eseménytörténeti módszerekkel elemző kutatások gyakran számolnak be negatív hatásról (Felmlee 1993, Budig 2003). A munkavállalás endogenitását instrumentális változókkal kontrolláló kutatásában Rausher (2011) viszont azt találta, hogy a munkavállalás segíti a gyermekvállalást. A kutatási eredmények metaelemzése során Matysiak és Vignoli (2008) arra jutottak, hogy a női munkavállalás hatása függ a jóléti rendszer jellemzőitől. A liberális, a konzervatív és a familiarisztikus rezsimekben a hatás negatív, a posztszocialista jóléti rendszerekben viszont pozitív.

Viszonylag új, de fontos kutatási témának számít a munkával kapcsolatos bizonytalanságok hatásának elemzése. Mills és Blossfeld (2005) a munkaerőpiaci bizonytalanság három formáját különböztette meg: (1) magas az állásvesztés kockázata; (2) a munkaszerződés határozott jellegű; és végül (3) az alkalmazást nem klasszikus munkaszerződés szabályozza, a munkavállaló tehát vagy önfoglalkoztató, vagy megbízási szerződés keretében dolgozik. A kutatásokat Kreyenfeld (2015) tekintette át. Az empirikus eredmények vegyesek, a bizonytalanság termékenységet csökkentő hatásával kap-

csolatban nincsenek igazán meggyőző bizonyítékok. A bizonytalanság hatásának vizsgálatát jelentős mértékben nehezíti a bizonytalanság dimenzióinak pontos mérése. Másik probléma, hogy a bizonytalan állások rendszerint részmunkaidős vagy rugalmas foglalkoztatást kínáló állások, melyek vonzók lehetnek a kisgyermekes anyák számára (Begall−Mills−Ganzeboom, 2015). A bizonytalanság negatív hatását tehát kiegyenlítheti egy ellentétes szelekciós hatás, ami azon alapul, hogy az anyaságra készülő nők egy része a részmunkaidős vagy rugalmas foglalkoztatást preferálja. Ez a kiegyenlítő mechanizmus természetesen olyan országokban működhet, ahol elterjedt a részmunkaidős foglalkoztatás. A jóléti kontextus jelentőségére hívja fel a figyelmet Barbieri és szerzőtársai (2015): a korlátozott jogokat kínáló spanyol és olasz jóléti rendszerek képtelenek tompítani az erősen szegmentált munkaerőpiac bizonytalanságaiból fakadó negatív termékenységi hatást.

2.2. GAZDASÁGI CIKLUSOK ÉS VÁLSÁGOK

Az előző alfejezetben láttuk, hogy munkavállalás hatást gyakorol a gyerekvállalásra. A hatás irányától függően kétfajta makroszintű hipotézis fogalmazható meg a gazdasági ciklusok és válságok termékenységi hatásairól. Ha a jövedelem, a munkavállalás és a biztonságérzet pozitív hatást gyakorol a gyerekvállalásra, akkor fellendülések idején nő a termékenység, míg gazdasági visszaesések idején csökken. Tömören: a termékenység ciklikus, a termékenységi ráta változása a gazdasági ciklusokat követi. Ha viszont a jövedelem és a munkavállalás csökkenti a gyerekvállalási kedvet, akkor a termékenységi és a gazdasági mutatószámok változása és ciklikussága ellentétes irányú – ez a nagy hatású Butz–Ward (1979) hipotézis.

Az empirikus kutatások többsége cáfolja a Butz–Ward hipotézist. Sobotka és társai (2011) a korábbi kutatások áttekintése alapján arra következtet, hogy a gazdasági mutatók javulásával ugyan szerény mértékben, de nő a termékenység. Az 1974-es olajválsággal kezdődő recesszió például csökkentette a gyerekvállalási kedvet – és az elhalasztott szüléseket később, a gazdasági fellendülés idején pótolták

(Neels, 2010; Kohler et al., 2002). A gazdasági válságok gyerekvállalásra gyakorolt hatása empirikusan jól dokumentált (Sobotka et al. 2010; Santow–Bracher, 2001; Sobotka et al., 2011), a kutatások már a 2008-as válság negatív termékenységi hatásait is vizsgálják.

A gazdasági fellendülés pozitív hatásairól szóló kutatások eredményeit jól kiegészítik a munkanélküliség termékenységi hatásaival kapcsolatos kutatások. Az eredmények azt mutatják, hogy a munkanélküliségi ráta negatív hatást gyakorol a befejezett termékenységre (Macunovich, 1996; Adserà, 2004; Örsal–Goldstein, 2010), illetve a gyerekvállalás halasztására (Adserà, 2010, 2011).

E kutatások alapján logikus, hogy a posztkommunista átmenet során csökkennie kell a termékenységnek. Az átmenet azonban csak az első években járt drasztikus gazdasági visszaeséssel, az 1990-es évek második felétől kezdve a 2008-as válságig tehát stabilizálódnia, illetve növekednie kellett volna a termékenységnek. Egyes kutatások a Butz–Ward féle hipotézist erősítették meg: Billingsley (2010) kelet-európai országokra kiterjedő kutatása például pozitív kapcsolatot talál GDP és a szülések elhalasztása között. Ugyanilyen összefüggést találtak magyar adatokon Aassve és szerzőtársai (2006).

2.3. ISKOLAI VÉGZETTSÉG

Közismert, hogy az iskolázottabb nők később kötnek házasságot és később vállalják az első gyermeket. (A kérdést a következő alfejezetben is vizsgáljuk.) Kevésbé egyértelmű viszont, mi az iskolai végzettség hatása a befejezett termékenységre.

A befejezett termékenység kutatás egyik fontos irányzata a második gyerekvállalás vizsgálata. A nemzetközi eredmények rendkívül vegyesek, a második gyerekvállalás esélye az iskolai végzettség monoton növekvő vagy csökkenő függvénye (Kreyenfeld, 2001; Gerster *et al.,* 2007; Klesment és Puur, 2010; Mureşan és Hoem, 2010; Billingsley, 2011; Wood–Neels–Kil, 2014).

Mivel magyarázható, hogy az iskolai végzettségnek pozitív hatása is lehet a termékenységre? A szociológia egyik legismertett összefüggése szerint a bizalmas kapcsolatok rendszerint egymáshoz hasonló emberek között jönnek létre. Számos kutatás igazolta, hogy a nők és házastársaik hasonló iskolai végzettséggel rendelkeznek. A pozitív összefüggés tehát azzal magyarázható, hogy az iskolázott nők férjei nagy eséllyel iskolázottak (Oppenheimer, 1994; Kreyenfeld, 2001). A férjek jövedelme viszont a jövedelemhatáson keresztül növeli a termékenységet, és ez a pozitív hatás akár erősebb is lehet, mint a női iskolai végzettség közvetlen negatív hatása. Emiatt a női iskolai végzettség növelheti is a termékenységet. A befejezett termékenységre vonatkozó kutatások között vannak, melyek azt igazolják, hogy az iskolázottabb nők termékenysége a legmagasabb (Mencarini–Tanturri, 2006; Mills et al., 2008). Különösen a második gyerekvállalással foglalkozó kutatások igazolták, hogy a női iskolázottságnak pozitív hatása lehet, amit gyakran a partner magas iskolázottságával magyarázhatunk (Kreyenfeld, 2001).

A kutatások legfontosabb tanulsága tehát az, hogy az iskolázott nők befejezett termékenysége a halasztó magatartásuk ellenére sem marad el az iskolázatlanabb nők termékenységétől, mert a későbbi életkorban nagyobb eséllyel vállalnak második gyermeket (Sobotka, 2004; Kravdal–Rindfuss, 2008).

2.4. ISKOLAI TANULMÁNYOK ÉS AZ OKTATÁSI EXPANZIÓ

Az oktatási expanzió, és különösen a felsőoktatás expanziója az utóbbi években vált a demográfiai kutatások támájává. Ní Bhrolcháin és Beaujouan (2012) például azt találta, hogy Franciaországban és Angliában az oktatási expanzió felelős a születések elhalasztásáért. Egy friss összehasonlító kutatásban Neels és szerzőtársai (2017) – a vizsgált országtól függően – 57–74 százalékra becsülik azt a hatást, amivel az oktatásban való részvétel növekedése hozzájárul az első szüléskori életkor növekedéséhez. Ez a kutatási program azért is érdekes, mert hozzájárulhat a posztszocialista országokban bekövetkezett drámai termékenységcsökkenés megértéséhez is (Sobotka, 2001, 2012; Thornton–Philipov, 2009).

Az oktatási expanzió vizsgálatának közgazdasági és normatív elméleti háttere van. Közgazdasági szempontból a tanulmányi idő az emberi tőke felhalmozásának intenzív szakasza: a tanulmányok bármilyen megszakítása tehát komoly jövőbeli bérveszteséggel járna. A tanulás negatív termékenységi hatásainak egy alternatív, normatív elméletét Hoem (1986), valamint Blossfeld és Huinink (1991) fogalmazták meg. Blossfeld és Huinink (1991) normatív megközelítésének középpontjában az életutat tagoló események, mérföldkövek időzítésére vonatkozó társadalmi normák állnak. Feltételezik, hogy léteznek széles körben elfogadott időzítési normák, melyek azt határozzák meg, milyen sorrendben következhetnek be az olyan mérföldkövek, mint az iskola befejezése és szülővé válás. E normák szerint a szülővé válást meg kell előznie az iskolai tanulmányok lezárásának, az iskolába járó fiatalok ugyanis még nem érettek arra, hogy szülők legyenek (Blossfeld–Huinink, 1991; Huinink, 1995; Liefbroer–Billari, 2010). Az iskolai részvétel negatív hatása tehát azzal magyarázható, hogy a domináns normatív elvárások szerint a tanulók még nem elég érettek ahhoz, hogy családot alapítsanak. Blossfeld és Huinink azt is megjegyzik, hogy a munkavállalás és a családalapítás közti konfliktus nem normatív: a társadalomban nincsenek olyan elvárások, melyek megtiltanák az alkalmazott nők gyerekvállalását, illetve az anyák munkavállalását.

A tanulás gyerekvállalásra gyakorolt negatív hatását számos kutatás igazolta (Liefbroer–Corijn, 1999; Kantorova, 2004, Lappegard−Ronsen, 2005; Neels–de Wachter, 2010). Az eredményeket azonban érdemes óvatosan kezelni. Lehetséges ugyanis, hogy a magas iskolai végzettség és az alacsony gyerekszám közti hatás egy része valamilyen közös, nem megfigyelhető ismérvnek köszönhető. Emiatt a megfigyelt iskolázottság analitikusan felbontható egy endogén és egy exogén komponensre. Az oksági elemzés statisztikai irodalma alapján az iskolázottság oksági hatása az utóbbi, exogén komponens oksági hatása. Számos kutatás tett kísérletet az exogén komponens mérésére és annak termékenységi következményeinek vizsgálatára. Az iskolázottság exogén komponensét gyakran mérik az iskolakezdési életkorral, vagy azzal az életkorral, amit kötelező eltölteni az oktatási rendszerben. Az ilyen instrumentális változókat alkalmazó, és/vagy a beiskolázásra vonatkozó jogszabályi változásokat kiaknázó kutatások eredményei vegyesek, és nem szolgáltatnak konzisztens bizonyítékot arra, hogy az iskolában eltöltött évek

meghosszabbodása befolyásolná a gyerekszámot (Skirbekk, 2008; McCrary–Royer, 2011).

Az iskolai részvétel mellett a tanulmányok típusának hatását is vizsgálták. A témát az indokolja, hogy a felsőoktatás expanziója eltérő mértékben befolyásolhatja az egyes tanulmányi területek részesedését. Az európai országokra kiterjedő kutatási eredmények szerint (Lappegard, 2002; Lappegård–Rønsen, 2005; Martin-Garcia–Baizan, 2006; Van Bavel, 2010) az iskolai részvétel halasztó hatása gyengébb az emberekkel való törődésre felkészítő, hagyományosan nőiesnek tekintett tudományterületeken (például: tanító- és tanárképzés, egészségügyi szolgáltatás). Ezekben a kutatásokban kontrollálták a tanulmányi terület endogén jellegét, és azt is kimutatták, hogy a gyerekvállalás halasztása és a tanulmányok tudományterülete közötti összefüggés részben szelekciónak köszönhető: a gyerekvállalásra készülő nők úgy választják meg a tanulmány területét, hogy karrierjüket később össze tudják egyeztetni a gyerekvállalással.

A felsőoktatási expanzió hatásaira vonatkozó kutatások harmadik típusát a házassági piac alapú megközelítés szolgálja. Itt az a fő kérdés, hogyan befolyásolja az oktatási expanzió a házassági piac szerkezetét, és ezáltal a párkapcsolatok kialakulását és stabilitását, valamint a gyerekvállalást. Van Bavel (2012) elemzése abból indul ki, hogy a nők a felsőoktatási expanzió haszonélvezői: a fiatal korosztályokban az évek során egyre nőtt a nők részaránya, és számos európai országban többségben vannak a nők a diplomások között (Vincent-Lancrin, 2008). Emiatt a diplomás nők egyre nehezebben tudnak diplomás párra találni, és egyre nagyobb az objektív esélye annak, hogy iskolázatlanabb férfiakkal kötnek házasságot (Esteve *et al.,* 2016; de Hauw et al., 2017). A lefele házasodás azonban a párkapcsolat stabilitását veszélyezteti. Egyrészt a homogám házasságokban nagyobb eséllyel alakul ki az a közös értékrendszer és életstílus, amely javítja a párkapcsolat minőségét és lehetővé teszi a nemek közti egyenlőség elérését (van Bavel, 2012; Esteve *et al.,* 2016). A lefele házasodott nők ezzel szemben egy konfliktusos helyzetben találják magukat: habár jelentős mértékben hozzájárulnak a családi kasszához, tehát elvileg képesek lehetnek arra, hogy kiharcolják a háztartási munka egyenlő megosztását – ez a törekvés viszont sérti az iskolázatlanabb férfiak értékeit, akik a nemek közötti hagyományos munkamegosztást tartják természetesnek. Másrészt a sikeres

nők számára státuszfelszültséget okozhat, ha iskolázatlanabb párjuk kevésbé sikeres (Byrne–Barling, 2017). Ezek a feszültségek csökkenthetik a lefele házasodott nők párkapcsolattal való elégedettségét és a gyerekvállalási kedvet is.

2.5. CSALÁDPOLITIKA ÉS A NEMEK EGYENLŐSÉGE

A családpolitikák termékenységre gyakorolt hatásával kapcsolatos bizonyítékok vegyesek (Neyer, 2003; Gauthier, 2007; Hoem, 2008; Mills et al., 2011). Az eredmények arra utalnak, hogy a készpénzes juttatások inkább a gyerekvállalás időzítését befolyásolják, mintsem a befejezett termékenységet, illetve arra, hogy azok eltérő módon befolyásolják az eltérő társadalmi helyzetű családok viselkedését (Andersson et al., 2006; Ermisch, 1999; Hoem, 2005; Gauthier, 2007; Thévenon–Gauthiers, 2011). A gyerekgondozási lehetőségeket támogató politikák hatására vonatkozó bizonyítékok is vegyesek, de a módszertanilag körültekintő kutatások igazolják ezek pozitív termékenységi hatásait (Del Boca, 2002; Rindfuss et al., 2010). A teljes családpolitikai eszköztár hatásait vizsgáló, OECD országokban folytatott kutatások is megerősítik a munka-magánélet összehangolását célzó családbarát politikák termékenységi hatásait, viszont vegyes eredményekkel szolgálnak a készpénzes juttatások hatásaival kapcsolatban (Thévenon–Gauthiers, 2011; Luci-Greulich–Thévenon, 2013). A posztszocialista országokra fókuszáló kutatási eredmények is vegyesek: míg Gábos és szerzőtársai (2009) a készpénzes juttatások termékenységi hatásait mutatják ki, Frejka és Gietel-Basten (2016) amellett érvelnek, hogy a posztszocialista országokban a családpolitika nem éri el a kitűzött céljait, Aassve és szerzőtársai (2006) pedig azt mutatják be, hogy a magyar családpolitika csak bizonyos társadalmi csoportoknál tudta ellensúlyozni az első szülések elhalasztását, az átmenet termékenységcsökkentő hatásait.

A termékenységcsökkenés megfordulásával kapcsolatos eredmények talán leggyakoribb értelmezési kerete a családon belüli esélyegyenlőség hipotézise. Eszerint az alacsony termékenység abból a feszültségből fakad, hogy a nők feleségként/anyaként nem részesednek minden országban a férjekkel/apákkal azonos jogokkal – dacára

annak, hogy a nők és férfiak egyforma esélyeket és jogokat érveznek az oktatási rendszerben és a munkaerőpiacon. A termékenységcsökkenés megállításának, a termékenység növekedésének tehát az a feltétele, hogy a családon belül megvalósuljon a szerepelvárások egyenlősége, azaz férjek és feleségek egyforma kötelességekkel rendelkeznek a gyereknevelés és a háztartási munka tekintetében.

A családon belüli esélyegyenlőség termékenységi hatásait számos kutatás vizsgálta. A második gyerekvállalásra koncentráló kutatások megerősítették az egyenlő munkamegosztás termékenységnövelő hatását (Oláh, 2003; Miller Torr–Short, 2004; Cooke, 2009). Miller és szerzőtársai U alakú kapcsolatot találtak második gyerekvállalás és a családon belüli munkamegosztás egyenlősége között. Ez az eredmény alátámasztja Esping-Andersen és Billari (2015) diffúziós modelljét.

Egy másik kutatási módszer a gyerekvállalási szándékokat használja függő változónak. A házimunka egyenlőtlen megosztása számos országban csökkenti a gyerekvállalási szándékokat (Mills et al., 2008). Tazi-Preve et al. (2004) azt mutatja be osztrák adatokon, hogy a háztartási feladatok egyenlőtlen elosztása a férfiak gyerekvállalási szándékait is csökkenti. Arra is van bizonyíték, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás, valamint a rugalmas munkaidőbeosztás növeli a gyerekvállalási szándékokat (Begall–Mills, 2011).

ÖSSZEFOGLALÓ

A termékenység csökkenése és alacsony szintje közismert probléma. Közgazdasági nézőpontból a probléma abból fakad, hogy a munkaerőpiaci részvétel jelentősen növeli a gyerekvállalás időköltségét. Szociológiai perspektívából a termékenység alacsony szintje vágyak és lehetőségek feszültségére utal: a nemek forradalma töredékesen érvényesül a családon belül, a készpénzes juttatásokon alapuló családpolitikák pedig korlátozottan támogatják a nők munkerőpiaci részvételét, család és munkahely összeegyeztetését.

Az empirikus eredmények áttekintése során társadalmi státusz és gyerekszám összefüggésére koncentráltunk. A szóban forgó összefüggés vizsgálata elméleti szempontból kiemelkedő fontosságú. Egyrészt a vizsgált elméletekből mind levezethető, hogy a gyerekszám a társadalmi státusz (csökkenő vagy növekvő) függvénye. Másrészt a felsőoktatás expanziójának köszönhetően emelkedik a diplomások részaránya; a népesség iskolázottsági szintjének növekedése tehát attól függően növeli vagy csökkenti a termékenységet, hogy milyen összefüggés van társadalmi státusz és gyerekvállalás között. Az oktatási expanzió hatásainak vizsgálata azért is fontos, mivel a diplomás nők részarányának növekedése és a házassági hipogámia elterjedése hozzájárulhat a nemek egyenlőségéhez és ezáltal a termékenység növekedéséhez. (Bár ezzel ellentétes termékenységi hatást vált ki a hipogám párkapcsolatok feltételezhető instabilitása.)

Hogyan kapcsolódnak ezek az ismeretek a jövőképesség koncepciójához? A nők munkaerőpiaci részvételének növekedése egyszerre jelent kockázatot és kiaknázható lehetőséget. A kockázat azt jelenti, hogy a nők egyre optimistább életkeresetekkel számolhatnak – ami a közgazdasági elmélet szerint azt jelenti, hogy növekszik a gyereknevelés időköltsége, és ezzel párhuzamosan csökken a termékenység. A nők tömeges munkaerőpiaci részvétele ugyanakkor kiaknázható lehetőség is: a gazdaságilag aktív anyák pótlólagos adóbefizetései hozzájárulhatnak a gyerekelhelyezési lehetőségek fenntartásához (Esping-Andersen, 2009).

Hasonló kettősség jellemzi a felsőoktatás expanzióját is. Ez egyrészt azzal a kockázattal jár, hogy a felsőfokú tanulmányok és a karrierépítés hatására kitolódik az első gyerekvállalás életkora, és emiatt a diplomásoknak kevés idejük marad a második (és további) gyermekek vállalására. De ezzel párhuzamosan a felsőoktatási expanziója lehetővé teszi a nemek közötti egyenlőség eszméjének terjedését, a családon belüli egyenlőtlenségek csökkenését és ezáltal a termékenység növekedését. A felsőoktatás expanziója azonban azzal a további kockázattal is jár, hogy a diplomások között túlsúlyba kerülnek a nők, ami vagy a házasodási kedv csökkenéséhez vagy a hipogám házasságok arányának növekedéséhez vezet.

IRODALOMJEGYZÉK

Aassve, A., Billari, F. C., Speder, Z. (2006): Societal transition, policy changes and family formation: Evidence from Hungary. European Journal of Population, 22(2), pp. 127–152.

Adserà, A. (2004): Changing fertility rates in developed countries. The impact of labor market institutions. Journal of Population Economics, 17, pp. 17–43.

Adserà, A. (2010). Where are the babies? Labor market conditions and fertility in Europe. European Journal of Population, 27(1), pp. 1–32.

Adserà, A. (2011): The interplay of economic uncertainty and education in explaining second births in Europe. Demographic Research, 25(16), pp. 513–544.

Ahn, N., Mira, P. (2002): A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in developed countries. Journal of Population Economics, 15, pp. 667–682.

Andersson, G., Scott, K. (2007): Childbearing dynamics of couples in a universalistic welfare state: The role of labor-market status, country of origin, and gender. Demographic Research, 17, pp. 897–938.

Andersson, G. (2000): The impact of labour-force participation on childbearing behaviour: Pro-cyclical fertility in Sweden during the 1980s and the 1990s. European Journal of Population, 16(4), pp. 293−333.

Andersson, G., Hoem, J. M., Duvander, A. Z. (2006): Social differentials in speed-premium effects in childbearing in Sweden. Demographic Research, 14(4), pp. 51–70.

Barbieri, P., Bozzon, R., Scherer, S., Grotti, R., Lugo, M. (2015): The Rise of a Latin Model? Family and fertility consequences of employment instability in Italy and Spain. European Societies. 17(4), pp. 423—446.

Becker, G. S. (1960): An economic analysis of fertility. In: Demographic and economic change in developed countries, no. 11 in

Universities and National Bureau Conference Series, ed. Universities National Bureau Committee for Economic Research, 225–56. Princeton University Press. Princeton, NJ

Becker, G. S. (1981): A treatise on the family. Second, enlarged edition. Harvard University Press. Cambridge, MA

Becker, G. S. és Lewis, H. G. (1973): On the interaction between the quantity and quality of children. The Journal of Political Economy 81: S279–S288.

Begall, K., Mills, M. (2011): The impact of perceived work control, job strain and work–family conflict on fertility intentions: A European comparison. European Journal of Population, 27(4), pp. 433–456.

Begall, K., Mills, M., Ganzeboom, H. B. G. (2015): Non-standard work schedules and childbearing in the Netherlands: A mixed-method couple analysis. Social Forces. 93(3), pp. 957—988.

Billingsley, S. (2010): The post-communist fertility puzzle. Population Research and Policy Review, 29(2), pp. 193–231.

Billingsley, S. (2011): Economic crisis és recovery: Changes in second birth rates within occupational classes és educational groups. Demographic Research, 24, pp. 375−406.

Blossfeld, H-P., Huinink, J. (1991): Human capital investment or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation. American Journal of Sociology, 97(1), pp. 143−168.

Budig, M. J. (2003): Are women's employment and fertility histories interdependent? An examination of causal order using event history analysis. Social Science Research, 32, pp. 376−401.

Butz, W. P., Ward, M. P. (1979): The emergence of countercyclical U.S. fertility. The American Economic Review, 69(3), pp. 318–328.

Byrne, A., Barling, J. (2017): When she brings home the job status: Wives' job status, status leakage, and marital instability. Organization Science, Published online in Articles in Advance 04 Apr 2017 http://dx.doi.org/10.1287/orsc.2017.1120

Cooke, L. P. (2009): Gender equity and fertility in Italy and Spain. Journal of Social Policy, 38(1), pp. 123–140.

Cooke, L. P. (2009): Gender equity and fertility in Italy and Spain. Journal of Social Policy, 38(1), pp. 123–140.

De Hauw, Y., Grow, A., Van Bavel, J. (2017): The Reversed Gender Gap in Education and Assortative Mating in Europe. European Journal of Population, megjelenés alatt. https://link.springer.com/article/10.1007/s10680-016-9407-z

Del Boca, D. (2002): The effect of child care on participation and fertility. Journal of Population Economics, 15(3), pp. 549–573.

Ermisch, J. (1999): Prices, parents, and young people's household formation. Journal of Urban Economics, 45(1), pp. 47–71.

Esping-Andersen, G. (1996): Welfare states without work: the impasse of labour shedding and familialism in Continental European social policy. pp. 66−87 In: G. Esping-Andersen (ed), Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies. Sage, London

Esping-Andersen, G. (2009): The Incomplete Revolution: Adapting to Women's New Roles. Polity Press, Cambridge

Esping-Andersen, G., Billari, F. (2015): Re-theorizing Family Demographics. Population and Development Review 41(1), pp. 1−31.

Esteve, A., Schwartz, C.R., van Bavel, J., Permanyer, I., Klesment, M., García-Román, J. (2016): The end of hypergamy: Global trends and implications. Population and Development Review, 42, pp. 615−625.

Felmlee, D. H. (1993): The Dynamic Interdependence of Women's Employment and Fertility. Social Science Research, 22, pp. 333−360.

Frejka, T., Gietel-Basten, S. (2016): Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990. Comparative Population Studies, 41(1)

Frejka, T., Calot, G. (2001): Cohort reproductive patterns in low-fertility countries. Population and Development Review 27(1) pp. 103−132.

Frejka, T., Jones, G. W., Sardon, J.-P. (2010): East Asian childbearing patterns and policy developments. Population and Development Review, 36, pp. 579–606.

Gábos, A., Gál, R. I., Kézdi, G., (2009): Birth order fertility effects of child-related benefits and pensions. A test on Hungarian data. Population Studies 63(3), pp. 215−231.

Gauthier, A. (2007): The impact of family policies on fertility in industrialized countries: A review of the literature. Population Research and Policy Review, 26, pp. 323–346.

Gerster, M., Keiding, N., Knudsen, L.B., Strandberg-Larsen, K. (2007): Education és second birth rates in Denmark 1981−1994. Demographic Research, 17, pp. 181−210.

Goldstein, J. R., Sobotka, T., Jasilioniene, A. (2009): The end of lowest-low fertility? Population and Development Review, 35(4), pp. 663–700.

Goldstein, J., Lutz, W., Testa, M. R. (2003): The emergence of sub-replacement family size ideals in Europe. Population Research and Policy Review, 22(5), pp. 479–496.

Gustavsson, S., Stafford, F. (1994): Three regimes of childcare: the United States, the Netherlands, and Sweden. pp 333-362 in R. Blank (ed), Social Protection versus Economic Flexibility. University of Chicago Press, Chicago

Hoem, J. (1986): The impact of education on modern family-union initiation. European Journal of Population, 2(2), 113-133.

Hoem, J. M. (2005): Why does Sweden have such high fertility? Demographic Research, 13(22), pp. 559–572.

Hoem, J. M. (2008): Overview chapter 8: The impact of public policies on European fertility. Demographic Research Special Collection, 7(19), pp. 249–260.

Huinink, J. (1995): Warum noch Familie? Zur Attraktivität von Partnerschaft und Elternschaft in unserer Gesellschaft. Campus Verlag, Frankfurt am Main

Inglehart, R. (1977): The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics. Princeton University Press, Princeton

Jones, L. E., Schoonbroodt, A., Tertilt, M. (2011): Fertility theories: Can they explain the negative fertility-income relationship? In: Demography and the economy, ed. by J. B. Shoven, pp. 43–100. University of Chicago Press, Chicago

Kamarás F. (2017): A termékenység és a párkapcsolatok nyitott kérdései. Kohorsz '18 Nyitókonferencia, Budapest, 2017. december 14.

Kantorová, V. (2004): Education and entry into motherhood: The Czech Republic during state socialism and the transition period (1970-1997). Demographic Research Special Collection 3, pp. 245−274.

Klesment, M. és Puur, A. (2010): Effects of education on second births before and after societal transition: Evidence from the Estonian GGS. Demographic Research, 22, pp. 891−932.

Klesment, M., van Bavel, J. (2017): The Reversal of the Gender Gap in Education, Motherhood, and Women as Main Earners in Europe. European Sociological Review, 33, pp. 465–481.

Kohler, H. P., Billari, F. C., Ortega, J. A. (2002): The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. Population and Development Review, 28, pp. 641–681.

Kögel, T. (2004): Did the association between fertility and female employment within OECD countries really change its sign? Journal of Population Economics, 17(1), pp. 45−65.

Kravdal, Ø., Rindfuss, R. R. (2008): Changing relationships between education and fertility: A study of women and men born 1940 to 1964. American Sociological Review, 73, pp. 854–873.

Kreyenfeld, M. (2002): Time-squeeze, partner effect or self-selection? An investigation into the positive effect of women's education on second birth risks in West Germany. Demographic Research, 7, pp. 15−48.

Kreyenfeld, M. (2015): Economic Uncertainty and Fertility. Kolner Zeitschrift fur Soziologie und Sozialpsychologie, 67, 59−80.

Lappegard, T. (2002): Education attainment and fertility pattern among Norwegian women. Documents 2002/18. Department of Social Statistics, Statistics Norway, Oslo

Lappegard, T., Ronsen, M. (2005): The multifaceted impact of education on entry into motherhood. European Journal of Population, 21(1), pp. 31−49.

Lappegård, T., Rønsen, M. (2005): The multifaceted impact of education on entry into motherhood. European Journal of Population, 21, pp. 31–49.

Lesthaeghe, R., Moors, G. (2000): Recent trends in fertility - household formation in the industrialised West. Review of Population and Social Policy, 9, pp. 121−170.

Lesthaeghe, R., van de Kaa, D., (1986): Twee demografische transities? In: Lesthaeghe, R., van de Kaa, D. (eds), Groei of Krimp? Book volume of 'Mens en Maatschappij' Van Loghum-Slaterus, Deventer, pp. 9−24.

Liefbroer, A. C., Billari, F. C. (2010): Bringing norms back. In: A theoretical and empirical discussion of their importance for understanding demographic behaviour. Population, Space and Place, 16(4), pp. 287–305.

Liefbroer, A., Corijn, M. (1999): Who, what, where and when? Specifying the impact of educational attainment − labour force participation on family formation. European Journal of Population, 15(1), pp. 45−75.

Luci-Greulich, A, Thévenon, O. (2013): The impact of family policy packages on fertility trends in developed countries. European Journal of Population, 29, pp. 387−416.

Lutz, W., O'Neill, B. C., Scherbov, S. (2003): Europe's population at a turning point. Science, 299, pp. 1991–1992.

Macunovich, D. J. (1996): Relative income and price of time: Exploring their effects on US fertility and female labor force participation. Population and Development Review, 22, pp. 223–257.

Martin-Garcia, T., Baizan, P. (2006): The impact of type of education and of educational enrolment on first births. European Sociological Review, 22, pp. 259–275.

Matysiak, A., Vignoli, D. (2008): Fertility and women's employment: a meta-analysis. European Journal of Population, 24, pp. 363–384.

McCrary, J., Royer, H. (2011): The effect of female education on fertility and infant health: Evidence from school entry policies using exact date of birth. American Economic Review, 101(1), pp. 158–195.

McDonald, P. (2000): Gender equity in theories of fertility transition. Population and Development Review, 26(3), pp. 427–439.

McDonald, P. (2000): Societal foundations for explaining low fertility: Gender equity. Demographic Research 28, pp. 981–994.

Mencarini, L., Tanturri, M. L. (2006): High fertility or childlessness: Micro-level determinants of reproductive behaviour in Italy. Population, 61(4), pp. 389–416.

Miller Torr, B. M., Short, S. E. (2004): Second births and the second shift: A research note on gender equity and fertility. Population and Development Review, 30, pp. 109–130.

Mills, M., Blossfeld, H.-P. (2005): Globalization, uncertainty and the early life course: A theoretical framework. In H.-P. Blossfeld, E. Klijzing, M. Mills, K. Kurz (Eds.), Globalization, uncertainty and youth in society (pp. 1–24). Routledge Advances in Sociology Series. London/New York

Mills, M., Mencarini, L., Tanturri, M. L., Begall, K. (2008): Gender equity and fertility intentions in Italy and the Netherlands. Demographic Research, 18(1), pp. 1–26.

Mills, M., Rindfuss, R. R., McDonald, P., te Velde, E. (2011): Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives. Human Reproduction Update, 17(6), pp. 848–860.

Mureşan, C., Hoem, J. M. (2010): The negative educational gradients in Romanian fertility. Demographic Research, 22, pp. 95−114.

Myrskyla, M., Kohler, H.-P., Billari, F. C. (2009): Advances in development reverse fertility declines. Nature, 460(7256), pp. 741–743.

Neels, K. (2010): Temporal variation in unemployment rates and their association with tempo and quantum of fertility: Some evidence for Belgium, France and the Netherlands. Paper presented

at the Annual meeting of the Population Association of America, Dallas, 17 April

Neels, K., de Wachter, D. (2010): Postponement and recuperation of Belgian fertility: how are they related to rising female educational attainment? Vienna Yearbook of Population Research, 8, pp. 77−106.

Neels, K., Murphy, M., Ní Bhrolcháin, M., Beaujouan, É. (2017): Rising educational participation − the trend to later childbearing. Population and Development Review, megjelenés alatt.

Neyer, G. (2003): Family policies and low fertility in Western Europe. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research (MPIDR Working Paper).

Ní Bhrolcháin, M. N., Beaujouan, E. (2012): Fertility postponement is largely due to rising educational enrolment. Population Studies, 66(3), pp. 311−327.

Oláh, L. S. (2003): Gendering fertility: Second births in Sweden and Hungary. Population Research and Policy Review, 22, pp. 171–200.

Oppenheimer, V. K. (1994): Women's rising employment and the future of the family in industrial societies. Population and Development Review, 20, pp. 293–342.

Örsal, D. D. K., Goldstein J. R. (2010): The increasing importance of economic conditions for fertility. MPIDR Working Paper WP 2010-014. Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock

Rausher, E. (2011): Producing adulthood: Adolescent employment, fertility, and the life course. Social Science Research, 40, pp. 552−571.

Rindfuss, R. R., Guilkey, D. K., Morgan, S. P., Kravdal, O. (2010): Child-care availability and fertility in Norway. Population and Development Review, 36(4), pp. 725–748.

Santow, G., Bracher, M. (2001): Deferment of the first birth − fluctuating fertility in Sweden. European Journal of Population, 17, pp. 343–363.

Skirbekk, V. (2008): Fertility trends by social status. Demographic Research, 18(5), pp. 145–180.

Sobotka, T. (2002): Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries. Evidence and interpretation. University of Groningen, Population Research Centre, Working Paper Series 02-1, p. 53.

Sobotka, T. (2004): Postponement of childbearing − low fertility in Europe. Dutch University Press, Amsterdam

Sobotka, T. (2011): Fertility in Central-Eastern Europe after 1989: Collapse and gradual recovery. Historical Social Research / Historische Sozialforschung, 36(2), pp. 246−296.

Sobotka, T., Billari, F. C., Kohler, H.-P. (2010): The return of late childbearing in developed countries: Causes, trends − implications. Vienna Institute of Demography, Vienna

Sobotka, T., Skirbekk, V., Philipov, D. (2011): Economic recession and fertility in the developed world. Population and Development Review, 2, pp. 267–306.

Tazi-Preve, I., Bichlbauer, D., Goujon, A. (2004): Gender trouble and its impact on fertility intentions. Yearbook of Population Research in Finland, 40, pp. 5–24.

Thévenon, O., Gauthiers, A., (2011): Family Policies in developed countries: a 'fertility-booster' with side effects. Community, Work, Family, 14(2) pp. 197−216.

Thornton, A., Philipov, D. (2009): Sweeping changes in marriage, cohabitation and childbearing in Central and Eastern Europe: New insights from the developmental idealism framework. European Journal of Population, 25(2), pp. 123–156.

Van Bavel, J. (2010): Choice of study discipline and the postponement of motherhood in Europe: The impact of expected earnings, gender composition and family attitudes. Demography, 47, pp. 439–458.

Van Bavel, J. (2012): The reversal of gender inequality in education, union formation and fertility in Europe. Vienna Yearbook of Population Research, 10, pp. 127−154.

Van de Kaa, D. (1987): Europe's Second Demographic Transition. Population Bulletin, 1987, 42 (1)

van de Kaa, D. (2001): Postmodern fertility preferences. From changing value orientation to new behavior Population and Development Review Vol. 27, Supplement: Global Fertility Transition (2001), pp. 290−331.

Vincent-Lancrin, S. (2008): The reversal of gender inequalities in higher education: An on-going trend, in Higher Education to 2030, Volume 1, Demography**,** OECD Publishing, Paris http://dx.doi.org/10.1787/9789264040663-11-en

Wood, J., Neels, K., Kil, T. (2014): The educational gradient of childlessness and cohort parity progression in 14 low fertility countries. Demographic Research, 31, pp. 1365−1416.

ABLONCZY BÁLINT GONDOLATBÓL TETT – HÁROM TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG A MAGYAR JÖVŐKÉPESSÉGRŐL

BEVEZETŐ

Az elmúlt kétszáz év magyar jövőképességi stratégiák teljességre törekvő bemutatása a témával foglalkozó irodalom összetettsége, szerteágazása miatt lehetetlen.[1] Alig túlozva állapíthatjuk meg, hogy nem volt olyan időszak a modern magyar történelemben, amikor írók, költők, filozófusok, politikusok, történészek, lelkipásztorok ne töprengtek volna azon, vajon miképpen lehet megtalálni a kivezető utat a magyarság számára egy-egy válsághelyzetből, miként lehet a nemzet egésze számára felemelkedési programot alkotni – azaz megteremteni a szellemi-anyagi feltételeket a jövő megnyeréséhez. Egy nagy közös nemzeti terv, az előrelépéshez szükséges alapok elkészítése természetesen messze nem csak a magyar szellemi élet jellemzője, párhuzamokat ismerünk lényegében minden európai nép történetéből. A nagyhatalmak ütközőzónájában fekvő, forradalmak, rendszerváltások, háborúk, megszállások miatt gyakran újrakezdésre kényszerült Közép-Kelet-Európa népei azonban különösen sokszor töprenghettek a „Valahol utat vesztettünk" (Ady Endre) dilemmáján.

De vajon miképpen lehet a *múltban* élt szerzők gondolatait a *jelenben* újraolvasva a *jövőre* vonatkozó elképzelések kimunkálásához felhasználni? A fentebb említett nemzeti terv részleteinek összerendezéséhez, az e tanulmányban megvizsgált gondolkodók életművének még oly vázlatos áttekintéséhez, és a minket érdeklő tanulságok levonásához először is fontos tisztázni a jövőképesség fogalmát. Szabatos meghatározás, eszmei iránytű nélkül ugyanis könnyen eltévedhetünk a korszakonként eltérő jelentéssel bíró szavak, fogalmak erdejében, és a megvizsgálni szándékozott életművek összefüggései is rejtve maradhatnak. Amint azt e kötet egy másik tanulmánya

[1] A tanulmány műhelyvitáján észrevételeivel, javaslataival megtisztelt Ambrus Loránd, Csák János, Hatos Pál, Kocsis Tamás, Papp István, Monda Eszter, Szántó Zoltán Oszkár és Szepesi Balázs. Mindannyiuknak köszönöm.

megfogalmazza, a társadalmi jövőképesség tetszőleges társadalmi entitás olyan jellemzője, amely kifejezi potenciálját, rátermettségét és alkalmasságát arra, hogy jövőbeli változásokat értelmezzen, vizionáljon, befolyásoljon és idézzen elő, valamint, hogy készen álljon azok stratégiai kezelésére − azaz felkészült legyen a várható mindenkori változásokból fakadó kihívásokra, legyenek azok akár korlátok/lehetőségek, akár kockázatok (Szántó, 2018). Tanulmányomban a társadalmi entitás, a többes szám első személy a magyar nemzetet jelenti. Lényegében tehát azt igyekszem bemutatni, hogy különböző korszakokban a magyar stratégiai kreativitás (Szántó, 2018, p. 8.) „bajnokai" miképpen igyekeztek – a korszakukban adott korlátok és a lehetőségek figyelembevételével – a magyar nemzeti közösség egésze számára hasznos és alkotó módon a jövőt formálni.

Ennek a munkának különös jelentőséget ad, hogy huzatos geopolitikai térségünkön belül a magyarság talán még a többi nemzetnél is többször volt kénytelen kezdeni valamit az erős, békés, prosperáló jövő vágya és az elit által kényszerpályákkal meghatározottnak érzett jelen közötti feszültséggel. A töprengés oka egyfelől az egész történelmünkön végighúzódó társtalanság és magány-érzés, illetve a magyar nemzet közeli eltűnéséről szóló Herder-jóslat miatti szorongás. E tényezők mellett az ismétlődő konfliktusok és kataklizmák (levert 1848-1849-es forradalom, a dualizmus feszültségei, első világháború, vörösterror, fehérterror, második világháború, holokauszt, kommunista diktatúra, levert 1956-os forradalom, majd a megtorlás, a kommunizmus bukását követő gazdasági-társadalmi problémahalmaz stb.) következtében is kénytelenek voltak legjobbjaink újra és újra végiggondolni a magyar jövőképességet. Következtetéseik részleges áttekintése is kezelhetetlen szövegtengert eredményezne, ráadásul nem egy olyan gondolkodót ismerünk, aki bár meghatározóan befolyásolta korát, mégis: a huszadik századi totális ideológiákkal való rokonszenve, társutassága vagy éppen nézetei váltogatásában megnyilvánuló cinizmusa miatt alkalmatlan a huszonegyedik századi magyar jövőképességi stratégiák ihletforrásának szerepére. Nem is szólva a szimpla délibábkergetőkről, a válsághelyzetekben váratlan visszhangra lelő politikai sarlatánokról.

De hogy a magyar eszmetörténet mégsem csak alkalmatlan emberek elavult vagy éppen veszélyes nézeteinek lomtára, ennek bemutatása az elkövetkező sorok ambíciója. Három különböző korszak három

jelesét: Széchenyi Istvánt, Bánffy Miklóst és Szabó Zoltánt választottam ki. Őket újraolvasva, pályájuk tanulságainak mégoly vázlatos ismertetésével szeretném bemutatni, milyen előzményekre támaszkodhat az, aki új magyar jövőképességen dolgozik. Jogos a kérdés, vajon mi köti össze a mindenki által ismert legnagyobb magyart, a kulturális ínyencek által értékelt író-politikust és a nagyközönség által szinte teljesen elfeledett esszéistát? Mi a közös a 19. századi dunántúli katolikus nagybirtokosban, a 20. század első harmadában aktív protestáns erdélyi mágnásban és az élete nagy részét emigrációban leélő katolikus − de a protestánsok dominálta népi mozgalom centrumához tartozó − esszéistában? Mi indokolja, hogy a régen meghalt, a miénktől gyökeresen eltérő történelmi−gazdasági−kulturális helyzetekben élő gondolkodók és cselekvők szövegét újraolvassuk, s belőlük inspirációt merítsünk? A szubjektív magyarázaton kívül – e szerzők szívemhez igen közel állnak – legalább három ok miatt tartom érdemesnek a munkásságukban való elmélyedést. Az első magyarázat, legyen bármennyire is meglepő az állításom, civilizációs. A nemzeti identitás alapja – Alain Finkielkraut francia filozófus találó megfogalmazása szerint – a halottakkal szövegeken keresztül folytatott párbeszéd (Finkielkraut, 2013, p. 147). A filozófus elgondolkodtató megállapítása szerint a miénk az első kor a világtörténelemben, amikor a halottakkal való párbeszéd három feltétele – a csend, a magány és a lassúság – egyszerre áll támadás alatt. Szerinte ezek az új kommunikációs technológiák szétzúzzák a nemzeti identitást és minden mást is, ami szemben áll az új médiumok interaktivitásával és pillanatiságával. Ahogy a görög filozófiát, a római jog- és államböcseletet, a Szentírást, William Shakespeare darabjait, a felvilágosodás alapszövegeit újraolvasva mindig megtermékenyült az európai szellem, úgy várhatunk mi is inspirációt az előttünk járó nagy magyar gondolkodóktól. Márpedig e három ember, s ebben még kortárs kritikusaik is egyetértettek, bizony fajsúlyos személyiség volt. Másrészt úgy vélem, Széchenyi István, Bánffy Miklós és Szabó Zoltán – gondolataik hatása és eredetisége miatt – önmagukon jóval túlmutató jelentőséggel bírnak, ráadásul mindhármuknál gyökeresen eltérő korszakokban meglepően azonos fundamentumokat találunk. Ezek pedig: az önismeret, a reális önkép fontossága; a magyar nemzeti közösség érdekeinek elhelyezése szélesebb nemzetközi összefüggésekben; cselekvő, akár intézmények építésében is megnyilvánuló hazaszeretet; az elvekhez való ragaszkodás kedvezőtlen történelmi konstellációkban is, ugyanakkor rugalmasság az

eszmék gyakorlatban való átültetésében; mindenfajta nemzeti kizárólagosság és bezárkózás elutasítása. (Bánffy és Szabó esetében: erkölcsi alapú elzárkózás a huszadik század totális eszméitől, vállalva az egzisztenciális következményeket is, mint amilyen a marginalizálódás, a teljes vagyonvesztés vagy az emigráció volt.) Végül, de nem utolsósorban úgy vélem, hogy munkásságuk tanulmányozása máig használható válaszokat adhatnak nemcsak a mit, de a hogyan kérdésre is. Vajon hogyan lehet erős, önmagával békében élő, sikeresen alkalmazkodó nemzeti közösséget építeni? Milyen legyen Magyarország és a külvilág viszonya, miképpen őrizhetjük meg önmagunkat nagyobb, akár birodalmi, akár összeurópai együttműködésekben? Miként lehet szellemi-materiális elmaradottságunkon változtatni anélkül, hogy a szükségesnek ítélt reformok ne okozzanak visszafordíthatatlan társadalmi-gazdasági rombolást? Hogyan viszonyul egymáshoz hatalom és kultúra, szellem és politika? Másként fogalmazva: miért felelős a szellemi ember és miért a politikus olyan korszakokban, amikor Magyarország nem rendelkezett szabadon önmagáról? Miképpen alakulnak ezek a bonyolult viszonyrendszerek, amikor formális alávetettség nélkül, de mégis gúzsba kötő körülmények szorításán kellene lazítani? Hol húzódnak kompromisszum és ellenállás határai, mikor kell a szembeszegülést választani?

Ezekre a kérdésekre természetesen nem csupán három hősünk kereste a maguk módján a válaszokat. Móricz Zsigmondtól Németh Lászlón át Szekfű Gyuláig és Bibó Istvánig át sorolhatnánk azokat a személyiségeket, akik jövőképességi szempontú újraolvasása mellett teljes joggal lehetne érvelni. Mégis úgy vélem, e tanulmányban megvizsgálni szándékozott férfiúk kiemelkednek a nagy magyar gondolkodók egyéni ízlés, vérmérséklet és ideológiai meggyőződés szerint bizonyosan bővíthető listájából. Mindhárman képviselnek ugyanis egy-egy hagyományt. E tradíciók – s ez itt határozott értékválasztás részemről – kiválnak a 19–20. század ideológiai salakjából, s máig a magyar eszmetörténet legnagyszerűbb vonulatához számíthatjuk őket. Széchenyi István a modern polgári nemzet és állam alapjait lerakó nemzeti liberalizmus legnagyobb alakja. Bánffy Miklós a Magyarországot a kiegyezés után mindmáig páratlan felemelkedési pályára állító, majd a vesztes világháború és Trianon tragédiája után újraéleszteni igyekvő szabadelvű konzervativizmus jeles képviselője. Szabó Zoltán pedig azon nemzeti demokrata irány jelese, amely a két megelőző hagyomány számos elemét megtartva

– ugyanakkor azok anakronizmusait és tévedéseit elhagyva – predesztinálva volt a második világháború utáni új, demokratikus és magántulajdonon alapuló Magyarország arculatának meghatározására. (A szellemi életben a népi mozgalom centruma, a politikai életben pedig elsősorban a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt egy része által képviselt irányzat természetesen a jól ismert történelmi okok miatt nem kaphatott valódi esélyt 1945 után.)

Ráadásul – és ez is elválasztja őket sok más magyar gondolkodótól – mindhárman, eltérő formákban és időtartamban ugyan, de közéleti-politikai megbízatást is vállaltak. Azaz szembesültek az elvek és a gyakorlat ütközésével, a politikai cselekvés más esszéisták-bölcselők által meg nem tapasztalt dilemmáival, lehetőségeivel, korlátaival – és e tapasztalatok aztán kimutathatóan formálták gondolkodásmódjukat is. Széchenyi közismert módon országgyűlési követ volt, rövid ideig a Helytartótanács közlekedésügyi osztályát, majd betegségének elhatalmasodása előtt a Batthyány-kormány közlekedési tárcáját vezette. Bánffy Miklós szintén volt parlamenti képviselő, Kolozs vármegye főispánjaként is szolgált, majd 1921−22-ben Bethlen István külügyminiszteréként dolgozott. (Teljesen más környezetben, a román királyi diktatúrában pedig a Magyar Népközösséget, az egyetlen engedélyezett kisebbségi érdekvédelmi szervezetet irányította.) Még a hármuk közül a legkevésbé politikus alkat Szabó Zoltán is vállalt közéleti szerepet: a második világháború után rövid ideig a Nemzeti Parasztpártban politizált, neve felmerült lehetséges vallás- és közoktatásügyi miniszterként, majd emigrációjáig Párizsban volt kulturális attasé. Végül pedig érdemes megjegyezni, hogy – minden elvi-személyes konfliktusuk ellenére – Széchenyi, Bánffy és Szabó is korának integratív személyisége volt. A nagy cél, egy jövőképes Magyarország érdekében hajlandóak és képesek voltak tőlük eltérő habitusú, világlátású, meggyőződésű emberekkel való közös munkálkodásra – nagy szó ez a törzsi háborúk sorozataként is értelmezhető magyar szellemi-politikai élet történetének ismeretében.

Összefoglalva tehát meggyőződésem, hogy e három ember életét, munkásságát azonos mérce és cél határozta meg, ez pedig a szellemi, anyagi értelemben egyaránt prosperáló nemzet megteremtése. Ezért kerestek válaszokat a korábban említett dilemmákra, ezért írtak, töprengtek, szerveztek és politizáltak − eltérő eszközökkel és módsze-

rekkel persze. Szövegeik és az ezekkel szétválaszthatatlanul egybefonódott életútjuk tanulmányozása egyben elmúlt közel kétszáz évünk megértéséhez is hozzájárul. S noha a történelemben ritkán ismétlődik minden pontosan ugyanúgy, a magyar jövőképesség kialakításához igenis hasznos lehet az előttünk járók életútját megismerni – különösen, ha hiszünk abban, hogy a nemzet a holtak, az élők és a még meg sem születettek szövetsége. További ok a munkásságukban való elmélyedésre, hogy a jeles elődök életútjának, erényeiknek és hibáiknak tanulmányozása segít szembenézni a mi korszakunk dilemmáival is. Hiszen szinte a bőrünkön tapasztaljuk, a történelem nemhogy nem ért véget, de éppen visszatér. Geopolitikai átrendeződés, migrációs válság, robotizáció, klímaváltozás – csak néhány azon tényezők közül, amelyekkel már most szembesülünk, vagy hamarosan szembesülni fogunk. S ezen problémahalmazzal való megbirkózáskor bizony nem haszontalan számba venni, miként kerestek kiutat saját korszakuk válságaiból nagy idők nagy tanúi, és miként gondolkodtak a magyarság előtt álló feladatokról.

1. SZÉCHENYI ISTVÁN, A SZORONGÓ NEMZETTEREMTŐ

„A *múlt* elesett hatalmunkból, a *jövendőnek* urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hiábavaló *reminiscentiá*kkal, de bírjuk inkább elszánt hazafiságunk s hív egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb virradásra. Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: *lesz!*" – így szól az 1830-ban megjelent Hitel utolsó két, sokat idézett mondata (Magyar Elektronikus Könyvtár, 2002; kiemelések az eredetiben – A. B.). A gondolatmenet kiválóan összefoglalja az ekkor már a Magyar Tudós Társaságra tett felajánlása miatt országos hírű Széchenyi István gondolkozásának sarokpontját, amelyre aztán egész életműve épült. Nevezetesen, hogy a magyar múlt hányattatásai után eljött az optimizmus ideje, amikor csak rajtunk, magyarokon áll országunk felvirágoztatása. A lezárásban azonban ott bujkál a kétség: Széchenyi nem „tudja", hogy Magyarország „lesz", hanem csak a „szeretem hinni" fordulattal él. Mintha ő sem lenne arról megbizonyosodva, hogy biztosan sikerül majd a nemzet felrázásának, a polgárosodás elindításának titáni feladata.

Széchenyi és sok kortársa gondolkodásának megértéséhez tisztában kell lennünk a kor egyik jellegzetes elméletével, amely nagyban meghatározta a legnagyobb magyar jövőképességről, azaz a magyarság felemelkedéséről szóló nézeteit. A eltételezés úgy szólt, hogy a nemzeteknek, akárcsak az embereknek, meghatározott életkoruk van. Azaz a gyermek- és fiatalkor után következik a felnőttkor, majd a nemzetek lassan megöregszenek, erejüket vesztik, végül pedig eltűnnek, átadják helyüket fiatalabb nemzeteknek. Az elképzelés még a felvilágosodás korából, Rousseau-tól ered, aki a gondolatot a társadalmi szerződésről írt művében is megfogalmazta. Közéleti pályája során, a túlfeszített munka, a vélhetően örökletes tényezők miatt is súlyosbodó lelki válságok idején Széchenyi számára mind erőteljesebben merül fel a kérdés: vajon fiatal vagy öreg nép a magyar? (Oplatka, 2010, p. 100.) Mert ha a nagycenki gróf által is ostorozott elmaradottság, műveletlenség, parlagiasság a fiatalkor velejárója, nincs nagy baj – csupán a nemzet nevelőinek megfelelő erőfeszítéseket kell tenni az emberfők s a nemzet kiművelésére. A magyarság, mint egy iskolás ifjú, hamarosan „felsőbb osztályba léphet." Ám, ha az öreg népek közé tartozik, akkor fiatal- és felnőttkora is arra a múltra esett, amely már elesett hatalmunkból. Ez esetben – szorongott, gyötrődött nem egyszer Széchenyi István – a még oly sok erőt felemésztő törekvések is sikertelenek lesznek, a magyarságra pedig a népek tengerében való felolvadás vár. Ebből az alapállásból érthető az a sietség és az a minden értelemben lázas munka, amelyet a Hitel szerzője két évtizeden át a magyar közélet és gazdaság szinte minden területén kifejtett, és amely végül szinte bizonyosan hozzájárult egészsége megroppanásához. Széchenyi István jó érzékkel ismerte fel, hogy egy ország szellemi és materiális polgárosodásához nemcsak egy ember, önmagában még a központi hatalom sem elég. Éppen ezért a változások iránt elkötelezett társadalmi rétegre volt szükség – szól a ma is megszívlelendő tanulság –, s ezt a csoportot Széchenyi származása, helyzete révén természetszerűleg a nagybirtokos arisztokráciában találta meg. Úgy gondolta, ők rendelkeznek azzal a világlátással, anyagi javakkal és függetlenséggel, amely lehetővé teszi a közviszonyok mindenre kiterjedő megváltoztatását.

Ebben az elképzelésében Széchenyinek idővel csalatkoznia kellett, nem sereglettek tömegével zászlaja alá az arisztokraták. Kolosszális méretű levelezésének tanúsága szerint néha saját legközelebbi roko-

nainak is szó szerint könyörögnie kellett, hogy egy-egy vállalkozásban akárcsak jelképes szerepet vállaljanak. Ám ismét csak Széchenyi elkötelezettségének szilárdságát kell látnunk abban, hogy elképzelésének zátonyra futásakor nem adta fel a munkát, és az arisztokrata élcsapat helyett igyekezett minél szélesebb körű koalíciót építeni. Csalódottságának azonban hangot is adott, például Esterházy Pál hercegnek írott 1826-os levelében némi éllel így fogalmazott: „Honfitársainkban sok jó rejlik, csak éppen a felső osztállyal van baj. Valóban sajnálatra méltó, hogy első családjaink milyen mértékben fajzottak el, hogy első mágnásaink itt mily nyomorult szerepet játszanak. Családok, amelyeknek fiai nem rettegtek Mahomed seregeitől, lesüllyedve öregasszonyokká váltak, kiknek csontjában nincs több velő és értelmükben több szilárdság, mint a múmiáknak." (Kovács–Körmendy–Mázi–Oplatka, 2014, p. 69.)

Mint láttuk, Széchenyi István jövőképességi programjának, a polgárosodási terveknek komoly gátja volt a nemzetek életciklusáról szóló elképzelés éppúgy, mint a reformokat felvállalni és koherensen képviselni hajlandó társadalmi csoport hiánya. E tényezők csak növelhették Széchenyi szorongását, hiszen gyakori külföldi utazásai miatt tisztában volt azzal, milyen óriási lemaradásban van Magyarország a kor legfejlettebb államának számító Angliához képest. Ezzel az összehasonlítással talán túl magasra is tette a mércét Széchenyi, hiszen nyilvánvalóan nem lehetett összevetni a világbirodalmat igazgató, az ipari forradalom otthonának számító Angliát a még állami önállósággal sem rendelkező Magyarországgal. Ugyanakkor ez a folytonos összehasonlítás, a lemaradás miatti szorongás még keményebb munkára sarkallta Széchenyit, és talán ez az ösztönző erő magyarázza a nagycenki gróf által elvégzett szinte elképzelhetetlenül nagy munkát. E motivációt plasztikusan érzékeltetik azok a sorok, amelyekben Wesselényi Miklóssal kötött barátságának motivációját idézte fel. „Mindketten pirultunk hazánk hátramaradt, vérünk olyannyira elaljasodott léte fölött, s mindketten érzénk magunkban kimondhatatlan vágyat, habár csak egy mákszemmel is járulhatni honunk, vérünk ápolásához." (Oplatka, 2010, p. 115.) Ám ezek nem pusztán szavak voltak, jelzi a tény: 1815 és 1834 között Széchenyi ötször fordult meg Angliában, ami egy közép-európaitól már csak a kor útviszonyai szempontjából is figyelemre méltó (Uo. p. 75.) Milyen következtetéseket vont le a szigetországba (és más nyugati ál-

lamokba) tett útjai során és legfőképpen: miképpen akarta tapasztalatait átültetni a gyakorlatba és megnyerni magának nemcsak a közvéleményt, de a sokszor értetlen vagy éppen ellenséges császári kormányzatot is? A kérdés annál fontosabb, mert számos jelentős magyar jövőképességi elképzelés pusztába kiáltott szó maradt, mert kigondolóiknak nem volt terve a megvalósításra vagy a praktikumra nem fordítottak elég figyelmet.

„Hitel, Világ és Stádium! ti, három – /Nem kézzel írt könyv, mely bölcsel, tanít, / De a lét és nemlét közti határon / Egekbe nyúló hármas pyramid! / Ám, hadd üvöltsön a Számum viharja, / Dőljön nyugatról a sivár homok: / A bújdosók előtt el nem takarja, / Melyet ti megjelöltök, a nyomot" – írta Arany János Széchenyi emlékezete című versében (Vekerdy szerk., 1981, p. 340.). S valóban, „az egekbe nyúló hármas pyramid!" könyvei már a korban − és ma különösen − kuszának ható szerkezetük, Széchenyi barokkosan burjánzó mondatai, néhol nehezen követhető hivatkozásai ellenére egy csapásra a még csak gyerekcipőben járó magyar politikai-közgazdasági irodalom leghatásosabb munkái lettek – és maradtak mindmáig. Noha az a hír pletykának bizonyult, hogy egyes helyeken elégették az eretnek gondolatokat tartalmazó trilógia első kötetét, tény, hogy az ország egyik legtehetősebb mágnásának a feudális kötöttségek (ősiség, kilenced, robot) eltörlését, a gazdasági modernizációt, az önkéntes örökváltságot sürgető érvei kiváltotta egyes köznemesek dühét. Ám alighanem többségben lehettek a Széchenyi szavait egyetértéssel olvasók: a Hitelt még a megjelenés esztendejében többször újra kellett nyomni magyarul és németül is, olyan gyorsan elkapkodták a példányokat. Egy nemesember a szerzőnek írott levele szerint tizennyolcszor olvasta a könyvet, egy vidéki úriasszony pedig minden gyermekének vett egy példányt. A Hitelben ott szerepel az egész közéleti életpályája stratégiája: Széchenyi az anyagi felemelkedést eszköznek, nem végcélnak tekintette. Bizonyságul, hogy a jólét civilizációt teremt, és szabadsággal jár együtt, míg a szegénység lealáz és szolgasorsra kárhoztat, Benjamin Franklin példázatát idézte a teli és az üres zsákról: az első megáll, a másik összerogy (Oplatka, 2010, p. 183.). A már korábban elindult, a Hitellel új magasságokba jutó publicistai munkásság azt is megmutatta, miként képzeli Széchenyi a magyar jövőképességet. Végcél a polgárosult magyar állam és társadalom, ezt pedig három eszközzel: 1. programadással, 2. az elveket a gyakorlatba ültető vállalkozások, társulások elindításával, 3. az

egész konstrukció jogi-politikai hátterét megteremtő közéleti szerepvállalással lehet elérni. E hármas eszközrendszer számontartásával vághatunk rendet Széchenyi már-már zavarba ejtően sokirányú munkálkodásában. (Amely, mint láttuk, jó részben a magyarság elmaradottsága és eltűnése feletti szorongásból indult el.) Hogy a legnagyobb magyar felfogásában milyen szorosan összefüggött látszólag szerteágazó tevékenysége minden eleme, és ezek kirakása miként jelenítette meg a nagy összképet, arról Széchenyi István legpontosabban talán abban az életprogram-szerű levélben vall, amit unokahúgának, Széchenyi Júlia grófnőnek írt 1829-ben: „Véleményem szerint a pipák s az istállók bűze egyformán kellemetlen – magam csak nagy önmegtagadással vagyok képes ily sok kitartással foglalkozni oly rossz szagú intézményekkel, mint a lóverseny és a Casino. Azonban ez eszközöket ártatlannak tartom, valamint *elegendően hatásosnak* (kiemelés az eredetiben – A. B.) ahhoz, hogy lassan előcsalogassuk honfitársainkat medvebarlangjaikból, őket egy helyen egybegyűjtsük és megismertessük egymással és művelt idegenekkel. Miközben lóról, juhról, és tehénről beszélek, lassan és nagy óvatosan reszelgetem földijeim előítéleteit, és biztosíthatlak, nem egyet leszoktattam arról, hogy a szőnyegre köpjön, és többnek jelentősen megkurtítottam a némileg túl hosszú szamárfülét stb.” (Kovács–Körmendy–Mázi–Oplatka, 2014, p. 104.)

Szinte felsorolni is szédítő, mi mindent tett, kezdeményezett, javasolt Széchenyi, hogy „jövőképességi programja” elegendően hatásos legyen: az első magyar lóversenyeket szervező Pályafuttatási Társulat megalapítása (1824); javaslat és jelentős pénzadomány egy Magyar Tudós Társulat létrehozására (1825); Nemzeti Casino megalapítása (1828); az al-Duna szabályozásának elindítása (1834); a Pesti Gőzmalom Társaság bejegyzése (1839); a Lánchíd ünnepélyes alapkőletétele (1842) – csak néhány a sokszor máig létező vagy ható Széchenyi-kezdeményezések közül. Nem elszántságán, sokkal inkább lelki eredetű betegségén és a politikai adottságokon múlott, hogy az első modern magyar jövőképességi projekt torzó maradt. Miután Széchenyit 1848 nyarán idegösszeroppanással a döblingi magán-elmegyógyintézetbe szállították, soha többé nem hagyta el a szanatóriumot és nem tette lábát szülőhazájába sem. A fokozódó politikai aktivitás miatti rendőri intézkedés (házkutatás), majd az esetleges politikai retorziótól való félelem Széchenyit végül öngyilkos-

ságba kergette 1860 áprilisában. Naplójának utolsó bejegyzése egyben a magyar polgárosodás első programjának is sírfelirata lett: „Nem tudom megmenteni magam.” (Jékely–Győrffy ford., 1982, p. 1358.)

2. BÁNFFY MIKLÓS, A REÁLPOLITIKUS INTÉZMÉNYÉPÍTŐ

Ha Széchenyi Istvánban egy felívelő korszak, a magyar polgárosodás elindítóját tiszteljük, Bánffy Miklós inkább az újrakezdés embere. Az egyik legrégebbi erdélyi főnemesi család sarjaként 1873-ban született író-politikus felnőttkorának első részét egy ellentmondásokkal terhelt, de mégiscsak nagyhatalomként számon tartott európai országban, az Osztrák-Magyar Monarchiában élte le. Noha a dualizmus rendszerét feszegető gazdasági, etnikai kérdések jelentőségét már korán felismerte, és mint látni fogjuk, szerepet vállalt szakpolitikai javaslatok kidolgozásában, az életének keretet adó állam totális és visszavonhatatlan felbomlására Bánffy Miklós sem lehetett felkészülve. Amikor azonban ez megtörtént, sok kortársától eltérően, nem ragadt bele az elmúlt idők nagyságára való rituális emlékezésbe. Éleslátását jelzi, hogy először egy kedvező magyar béke előkészítésének – igaz, nem sok sikert arató − félhivatalos emisszáriusaként, majd 1921 áprilisa és 1922 decembere között külügyminiszterként következetesen reálpolitikai alapállásból kiindulva, az erőket és a lehetőségeket helyesen felmérve politizált.

A tájékozottabb szereplők pontosan látták, milyen keserves feladat ez, s hogy az oly’ régóta áhított függetlenségét a területi csonkítás révén elnyert Magyarország milyen kis mozgástérrel rendelkezik. Bánffy külügyminiszteri kinevezése idején az egyik legtájékozottabb magyar közéleti szereplő, Berzeviczy Albert úgy vélekedett: „rögtöni nagy eredményeket várnunk nem szabad... külpolitikánk menetével szemben bizonyos mérsékelt, türelmes és kíméletes megítélésre kell törekednünk.” (Major, 2014, p. 138.)

Bánffy Miklósnak néha nem csak saját kormánypártjával, a frissen létrejött Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjával, hanem az első világháborús vereség és a trianoni diktátum miatt érthetően sokkolt magyar közvélemény hangulatával szemben is kellett haladnia. Miközben ugyanis a megcsonkított Magyarországon a kommunistáktól a kisgazdákon, szociáldemokratákon át a keresztény-nemzeti jobboldalig és a fajvédőkig a legtöbben a békerendezés fenntarthatatlanságában, s ebből következően a gyors revízióban hittek, az Európát és a hatalmi viszonyokat jól ismerő Bánffy reálisan felismerte: csak szívós munkával lehet kitörni az ország nemzetközi elszigeteltségéből és elindulni a versailles-i békerendszer módosítása felé. Meglepőnek találhatjuk, hogy szinte semmi másra, csak saját képességeire, kapcsolataira támaszkodva érte el rövid külügyminisztersége alatt, hogy Magyarországot felvegyék a Népszövetségbe, hogy Sopron és környékének sorsáról népszavazás dönthessen, és hogy IV. Károly második, 1921. októberi visszatérési kísérlete ne járjon tragikus következményekkel. Hogy politikai ügyessége, kapcsolatteremtő és manőverezési képessége milyen haszonnal járt Magyarország számára, mutatja az 1922 tavaszán megrendezett genovai konferencia. Ez számunkra nemcsak a Bánffy által politikustársairól készített karikatúragyűjtemény miatt emlékezetes, hanem azért is, mert Bánffy sikeresen vitte be a nemzeti kisebbségek ügyét a köztudatba. A legyőzött Magyarország elszigeteltségében érdekelt kisantant államokkal szemben fontos győzelmet jelentett az is, hogy sikerült feltörni a Magyarországot körülvevő diplomáciai cordon sanitaire-t, amire a holland külügyminiszter nyilatkozata utalt: „Európa békében van és államokat most már nem lehet megkülönböztetni.” (Uo. p. 143.)

Az a felismerés, hogy Trianon revíziója csak hosszú távon képzelhető el, és hogy Magyarország elszigeteltségből való kitörése fáradságos munka lesz, fájdalmas lehetett. Bánffy, mint oly sok magyar család, személyében is érintett volt, hiszen gyermek- és ifjúkorának színhelye, a bonchidai kastély éppúgy a Trianonban megszületett Nagy-Romániába került, mint Kolozsvár, ahová egyetemre járt és ahol közéleti működését elkezdte. A nagyúrnak nemcsak ahhoz volt tartása, hogy egy európai középhatalom tehetséges politikus- és művészreménységének szerepét felcserélje egy megalázott, kifosztott, szövetségesek nélküli ország külügyeinek irányítására – mely mun-

kát ráadásul roppant testi-lelki energiákat felemésztő krízishelyzetben kellett végeznie. Bánffy Miklósnak arra is volt bátorsága, hogy a folyamatosan menekülők áradatával szembehaladva 1926-ban hazatérjen Erdélybe. Szülőföldjén a politizálás lehetőségétől elzárva (a román állampolgárság felvételének fejében meg kellett ígérne a bukaresti kormánynak, hogy tíz évig tartózkodik a pártszervezéstől) kulturális és egyházi intézmények, közösségek építésébe vetette bele magát. Tette még figyelemreméltóbb, ha tudjuk: a Bánffy által főgondnokként szolgált erdélyi református egyház püspöke, Makkai Sándor 1936-ban lemondott hivataláról, Magyarországra költözött és hosszú esszében írta meg, miért tartja az emberi méltósággal összeegyeztethetetlennek a kisebbségi létet. Amely sorsot Bánffy Miklós önként vállalta, pedig nyugalmazott magyar királyi miniszterként, elismert íróként, a budapesti Képzőművészeti Tanács elnökeként igazán maradhatott volna Magyarországon. Ő nem így döntött, s már csak ezért is hálás lehet neki a magyar kultúra. Főszerkesztőként jegyezte az 1928-ban indult Erdélyi Helikont, amely a magyarság, erdélyiség, európaiság hármasának jegyében, kizárólag a minőség alapján válogatva jelent meg több mint másfél évtizeden keresztül – Bánffy anyagi támogatásával. A grófnak főrészvényeseként kulcsszerepe volt a kisebbségbe szorult erdélyi magyarság legfontosabb lapja, a Kolozsváron megjelenő Ellenzék fenntartásában. Munkálkodott az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület megerősítésén, a Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank igazgatósági elnökeként pedig a magyar vállalkozások talpra állításán. Református főgondnokként a magyar egyházi iskolák megvédésére, fejlesztésére is volt gondja. A királyi diktatúra 1938-as bevezetése után pedig a Romániai Magyar Népközösségnek nevezett front első embereként igyekezett a kisebbségi magyarság érdekeit érvényesíteni a roppant feszültté vált, háború közeli helyzetbe sodródott magyar-román viszonyrendszerben. Szinte hihetetlen, hogy e feszített tempójú munka mellett Bánffynak még alkotásra is volt ideje. Ekkor született meg a széteső erdélyi magyar mágnásvilág pompás tablója, a 2000-es évek elejétől nagy nyugati nyelveken is nagy sikert arató Erdélyi Trilógia. [Megszámláltattál… (1934), És híjjával találtattál (1937), Darabokra szaggattatol (1940)]

Bánffy a kisebbségi sors hátrányaiból előnyt kovácsolni igyekvő, a kultúra, a gazdaság és a politika között közlekedő személyiségét így

látta a kortárs: „Egyéniségének ritka sokoldalúsága, minden iránt érdeklődő rugalmas szelleme, amellyel otthonos volt a gazdasági és társadalmi életben éppúgy, mint az irodalomban és a művészetben, de még inkább nagy politikai múltja a román kormány előtt is érdekessé tette a nevét." (Mikó, 1941, p. 219.)

Vajon honnan ered ez a minden főúri allűr ellenére kétségkívül meglévő makacs, a közösségi megmaradásért és intézményépítésért áldozatot is hozni képes magatartás? Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy Bánffy a közéleti szerepvállalást kötelességnek tekintő családi környezetből érkezett, édesapja az Országos Központi Hitelszövetkezet igazgatósági tagjaként, majd 1912 és 1918 között elnökeként dolgozott. Az író-politikus közéleti pályafutásának egyik meghatározó állomásaként tartotta számon, amikor 1897 augusztusában, 26 évesen részt vett és felszólalt Kolozsváron az Erdélyi Gazdasági Egylet értekezletén, amelynek célja egy központi hitelszövetkezet megalakítása volt. Nagybátyja, a neves agrárius politikus Károlyi Sándor hatására ezt követően írta meg a „Levél a hitelszövetkezetek rendeltetéséről Erdély földbirtokosaihoz" című röpiratát. A dolgozat a 3−30 holdas kisgazdák érdekében emel szót a takarékpénztárak magas, 8 százalékos kamata ellen (Major, 2013, p. 410). Akárcsak majd' 70 évvel korábban Széchenyi, Bánffy is önmagán túlmutató jelentőséget tulajdonított a mind szélesebb körben elérhető hiteleknek. Nem pusztán a kisgazdák előrelépésének támogatása, hanem az erdélyi nemzetiségi kérdés elmérgesedésének megakadályozása miatt is. Ugyanis Bánffy több kortársához, például Bethlen Istvánhoz hasonlóan aggodalommal tekintett az erdélyi megyékben tapasztalható, román hitelintézetek által finanszírozott földvásárlásokra. E momentumban is megragadható a Bánffy politikai pályájára jellemző éles megfigyelőkészség. Illetve az a jellemvonás, hogy ő soha nem az ideálisból, hanem a reálisból indult ki – és amely érdekes kontrasztot alkotott a képzőművészként, íróként világokat teremtő művészi érzékenységgel. Ennek a képességnek Bánffy nagy hasznát vette, amikor az aktív politikusi pályától eltávolodva, a korban párját ritkító éleslátással vizsgálta meg, milyen belső (nem is feltétlenül politikai, hanem társadalom-lélektani) okai voltak a trianoni tragédiának. A jogászias és a magyar felkelések mitizálásán alapuló történelemszemléletről, Széchenyi kultuszának felületességét is felismerve Bánffy a következő sorokat vetette papírra 1945-ben – egy újabb összeomlás után, immár öregen és betegen: „Még egy nagy

hátránya volt a magyar politikai szellemre ennek a tanításnak. A nemzeti felkelések vezetői kivétel nélkül elbuktak. Tragikai hősök, nem pedig alkotók. Ennélfogva olyan irány fejlődött ki nálunk, ami közeli rokonságban áll a zsidók »szenvedő Messiás« fogalmával. Ez mint vallási alap gyönyörű, de mint politikai ideál rendkívül hátrányos. Mert nem az a példaadó és követendő, aki valami maradandót a nemzet számára kivívott, hanem az, aki vállalkozásának mártírja lett. Egyedül a balsiker viseli a népszerűség glóriáját. (…) Valójában Széchenyi sem annyira népszerű, akármennyit cikkeznek is néha róla. Pedig ő alkotja meg a Lánchidat és az Akadémiát, töri át a Vaskaput, folyóink szabályozása, a dunai hajózás és egész lótenyésztésünk tőle származik. Ő hirdeti először a nemesi kiváltságok eltörlését, a jobbágyok felszabadítását, és ő látta meg prófétai szemmel azt a romlást, ami már néhány hónap múlva hazájára tör és mindent elpusztít (Bánffy, 2013, p. 236.).

Bánffy a realitással számot vető politikai magatartást választotta akkor is, amikor az egyik legfontosabb döntéshozói pozícióba került: 1921 áprilisában a másik erdélyi gróf, Bethlen István külügyminisztere lett.

Mint említettük, ügyes manőverezésével komoly része volt abban, hogy a győztes nagyhatalmak engedélyével Sopron és környékén népszavazást rendezhettek, amelynek eredményeképpen „a leghűségesebb város" megmaradhatott Magyarországon. Ám Bánffy a sikeres akció kapcsán is jól látta az érzelmi politizálás korlátait. („Szenvedélyt fölidézni néha kell és szükséges, de csak akkor, mikor közvetlenül valami cselekvés is követheti. Így tettünk a burgenlandi ügy küszöbén. Állandóvá tenni azonban a legnagyobb hiba. A közvélemény, ha berögződik különösen gyűlöletbe, megköti az ország politikáját, és lehetetlenné válik minden olyan politikai mozdulat, ami alkalomadtán hasznos és célirányos volna. Mert a közvélemény ellenében nem lehet kormányozni. Minálunk magyaroknál az a folytonos agitálás és közvélemény-mérgezés különösen veszélyes. A magyarság a már előbb részletesen leírt okokból amúgy is külügyi és hadászati kérdésekben tudatlan maradt, viszont nagyon hajlandó volt mindig arra, hogy magában lázongjon, harcias szólamokat hirdessen és becsmérelje azt, akit ellenségnek tart." (Bánffy, 2013, p. 316.) Külügyminiszteri székfoglaló beszéde pedig alighanem a legkeserűbb, de ugyanakkor legpontosabb összefoglalása a mindenkori

magyar országvezetés által követendő politikának: „Nem szabad illúziók, csalóka remények után indulnunk. Keserű tapasztalatokon okulva és a tényleges erőviszonyokkal számolva, a magyar külpolitikai vezetés az egyedül lehetséges reálpolitikai alapon áll. Erre kell hogy helyezkedjék még akkor is, ha annak részletei fájdalmasak és népszerűtlenek. Mert szükséges, hogy az ország megmaradt ereje ne meddő küzdelmekre, melyekre indulatok ragadhatnának, de a nemzet megszilárdítására, szellemi és anyagi javainak megvédelmezésére forditassék." (Nemzetgyűlési Napló, 1921, p. 502.)

3. SZABÓ ZOLTÁN, A NEMZETFOGALOM ÚJRAGONDOLÓJA

Szövegekkel foglalkozó ember nem kívánhat magának annál többet, mint hogy már fiatal korában írt munkáit szinte osztatlan elismerés fogadja, a kritika pedig mind alkotásai mondanivalóját, mind a stílusát dicsérje. Márpedig az 1912-ben született Szabó Zoltánnal ez történt, hiszen mindössze 24 és 26 éves volt, amikor a Tardi helyzet, illetve a Cifra nyomorúság című szociográfiái megjelentek. A korábban még költészettel is kacérkodó Szabó ezekben a munkáiban már teljes eszmei fegyverzetben lépett az olvasók elé. Azokat az erényeket mutatta fel, amelyek mind írását, mind magatartását jellemezték 1984-ben, franciaországi emigrációjában bekövetkezett haláláig. Szerencsésebb politikai konstellációk között ezek az eszmék nemcsak egy kiváló tollú esszéista világlátását, hanem a második világháború utáni polgári demokratikus Magyarország közéletét is meghatározhatták volna. Mik voltak ezek? Szabó Zoltán a nyomorúságos jövedelmi viszonyok között élő, cifra ruházkodásra azonban esztelenül sokat költő matyók (Mezőkövesd és környékének néprajzi csoportja) életét bemutató szociográfiáiban a magyar parasztság, egyáltalán, az „alul lévők" felemelésének programját vallotta. Bár terepmunkája során megdöbbentő szegénységgel is találkozott, személyisége mentes maradt az osztályalapú gyűlölettől és felforgató szándéktól. A népi mozgalom egészét is jellemző nézete szerint a magyar nemzeti közösség egésze felemelkedésének középpontjában – már csak számaránya és szociális helyzete folytán is – a parasztságnak kell állnia. Ellentétben azonban az akár a kommunistákhoz,

akár a szélsőjobboldalhoz csapódó eszmetársaival (például Erdei Ferenc, Darvas József a „vörös", míg Erdélyi József a „barna" oldalon), Szabó Zoltán soha nem vált valamely totális kísérlet rajongójává. Széles európai látóköre, és hűvös, franciás racionalizmusa is megóvta ettől. Személyében egyesített tehát szinte minden tulajdonságot, ami miatt a magyar értelmiségtörténet egyik legtöbbet emlegetett konfliktusa, a népi-urbánus szembenállás mindkét tábora megtalálhatta volna a kedvére való vonásokat Szabó Zoltánban. Nem így történt, sőt, éppen a kevertség miatt mind személyével, mind örökségével kapcsolatban létezett gyanakvás mindkét szellemi lövészárokban.

E tulajdonságok azonban másoknál a jóval élesebb látás képességével ruházták fel Szabó Zoltánt: sokaknál előbb vette észre azt a halálos veszedelmet, amit Magyarország számára a német terjeszkedés jelentett. Még kevesebben voltak, akik a cselekvésre is hajlandóak voltak. Szabó Zoltán azonban – nem kis bátorságról bizonyságot téve – aláírta a zsidótörvény elleni tiltakozást, majd elindította a Szellemi honvédelem című sorozatot az 1938 augusztusától megjelenő, gyorsan a nemzeti függetlenségi nézetek legfontosabb orgánumává váló Magyar Nemzetben. A háború után szerepet vállalt a népi mozgalom eszméit a politikában képviselő Nemzeti Parasztpártban, hazája szolgálatában pedig diplomáciai szolgálatba is lépett. A mind egyértelműbb diktatórikus kommunista törekvések elleni tiltakozások okán mondott le 1949 júniusában párizsi kulturális attaséi pozíciójáról, és lett a müncheni Szabad Európa Rádió londoni munkatársa egészen 1974-es nyugdíjba vonulásáig.

Minőségérzéke és erkölcsi tartása megóvta az emigrációs lét betegségeitől: a ködevéstől, a pártoskodástól, de az apátiába zuhanástól is. Mind jobban foglalkoztatta a Magyarországot, a kisebbségbe szorult határon túli magyarságot és az emigrációs közösségeket egybefogó nemzetkoncepció kidolgozása, amely végül Diaszpóranemzet címen maradt torzóban. Szabó tulajdonképpen Trianon és a magyar nemzeti szétszakítottság feldolgozását akarta elérni – olyan időben, amikor e mesterséges szétválasztások örökéletűnek tűntek. Törekvéseit leginkább úgy foglalhatjuk össze, hogy Szabó Zoltán a nacionalizmustól mentes hazafiság megteremtésén dolgozott. E kettő azonosítását a második világháborút követő rossz beidegződések és a céltudatos közvélemény-alakítási manőverek következményének tudta

be. Sőt – lévén, hogy a nacionalizmus mindig a „nemzeti öntudat és közösségi érzés sérelmének, sebesülésének szülötte" – Szabó Zoltán továbbment és azt vallotta: „a nemzeti identitás kifejezhetősége, a nemzeti érzés és összetartozás-tudat érvényesülése a nacionalizmus kifejlődésének egyetlen biztos ellenszere" (N. Pál, 2000, p. 168.).

Gondolatmenetének kulcspontja, hogy az a táj, közösség, amely a magyar irodalom révén a nemzeti kultúra részévé vált, sohasem veszhet el (Kolozsvár tehát mindig Misztótfalusi, Cs. Szabó László és mások városa marad). Szerinte egy táj több nemzet örökségének része lehet, és a magyar nemzet határai ott húzódnak, ahol az irodalom határai. Ebből nemcsak az következik, hogy a második világháborús tragédiához vezető revíziós politika újrafelmelegítése nélkül is mindörökre közünk maradhat egykorvolt hazánk egészéhez, hanem az is, hogy elismerjük: e területek mások számára is lehetnek hazák.

Szabó Zoltán mindezt összefoglalva az „irodalmi nemzet" koncepciójával fejezte ki, amely tágabb értelemben a közös kulturális örökség ismeretét, felvállalását teszi meg a nemzeti önazonosság középpontjává. Ennek tanulságain már csak azért is érdemes a jövőképes nemzettel összefüggésben eltöprengeni, mert a huszadik század kivándorlásai hullámai következtében az Egyesült Államoktól Dél-Afrikán át Ausztráliáig létrejött magyar közösségek harmad-negyedgenerációs örökösei esetében azzal szembesülünk: a „nyelvében él a nemzet" gondolat kevéssé érvényes a nyelvünkön már nem vagy alig beszélők, ám magyarságukat büszkén vállalók számára. Ez a korábbi korszakokban tömegesen soha nem tapasztalt dilemma – létezhet-e magyar identitás magyar nyelv-tudás nélkül – vélhetően csak erősödik majd a mostani, Nyugat-Európába irányuló kivándorlási hullám következtében.

Maga Szabó Zoltán az „irodalmi nemzet" meghatározásánál teljesen elszakadt az államjogi, politikai keretektől és kizárólag kulturális keretekben értelmezte azt, az írókat, a szellemi életet téve meg a láng őrzőjének. Gondolatmenetének alátámasztására segítségül hívta Ernest Renan francia történész híres meghatározását, amely szerint egy nemzet léte mindennapos népszavazás. „Az irodalmi nemzetet – mint minden nemzetet – az a bizonyos »mindennapi népszavazás«

tartja össze. Vagyis egyéni döntések az együvétartozás mellett. Mihelyt az összetartozástudat az írókban, kifejezése a szellemi életben elhalványul vagy elnémul, az irodalmi nemzet gyöngül, a minőség rokkan, a tehetség elbátortalanodik, az értelem eleven erői elszikkadnak, a szellemi élet vérkeringése elakad. A nemzet megszenvedi." (Szabó, 1972)

S hogy egy nemzetet milyen kötelékek fűzhetnek még egybe saját kultúrájának, irodalmának ismerete, közös megvallása mellett? Például az olyan nagy történelmi pillanatok, mint az 1956-os forradalom és szabadságharc, amit ő londoni emigrációjában élt meg. Az esszéista a Szabad Európa Rádiónak írt kommentárjaiban nem felkelésnek, különösen nem reformkísérletnek, hanem világtörténelmi jelentőségű eseménynek nevezte a forradalmat. Olyan pillanatnak, amely az addig képlékeny antitotalitarizmust határozott kontúrokkal rajzolta körbe. Szerinte 1956 bebizonyította, hogy minden, a szovjet propaganda nyugati társutasai által festett kép ellenére a kommunizmus nem a megvalósult utópia, hanem kegyetlen elnyomó rezsim. Amelynek jövőjére még a ledöntött diktátor Sztálin szobrát bemutató fényképeknél is nagyobb hatást gyakorolt, hogy pontosan azok lázadtak fel ellene, akiknek nevében a hatalmat elvben a Moszkva által kinevezett helytartók gyakorolták: munkások, parasztok, diákok, katonák. Szabó Zoltán a váratlanul kirobbanó magyar forradalomban nemcsak az antitotalitarizmus nagy pillanatát ünnepelte, hanem azt is, hogy egy új nemzet születésének lehetősége csillant fel abban, hogy a magyarság kezébe vette sorsa irányítását, és ezzel új minőséget adott saját létezésének.

„Amióta élünk, ahhoz szoktunk, hogy a csatákat a létszám dönti el, s a levegő a repülőé, az út a tanké, az ország a hatalomé. Ebbe már lassan beletörődtünk. Ennek most következményeivel is ámító az az üstökösélmény, hogy – s éppen Magyarországon – hatalomnak bizonyult az ember is, és a forradalom a legüresebb szót – az emberiséget értem – tölti meg tartalommal. Ezentúl a csodában higgyünk, s az ember azon gondolkozik el, hogy például a Tordai-hasadék keletkezését, nem a vonatkozó legenda magyarázza-e el hitelesen. S az bizonyos, hogy népünk roppant ajándékot adott a világnak: visszaadta bizalmát abban, hogy az emberi

erényeknek a történelemben még szerepük lehet." (Szabó, 2017, p. 94.)

Ezek a sorok − és az 1956-ról később írt szövegek − arról tanúskodnak, hogy a bevezetőben már említett tényezők mellett Szabó Zoltán legalább még egy ok miatt méltó a figyelmünkre. Ő a huszadik század alighanem legkövetkezetesebb magyar antitotalitárius gondolkodója, aki rendszerszinten is megpróbálta végiggondolni a diktatúrák természetét, és a szabad emberek, szabad országok által a zsarnoki kihívásra adható válaszokat. E tapasztalat különösen fontos lehet még számunkra a jövőben: bár az emberellenes ideológiák huszadik századi elnyomása immár távoli emléknek tűnik csupán, semmi nem garantálja, hogy más típusú totalitarianizmusok nem tűnnek fel a huszonegyedik században. (Itt nem pusztán a vallási alapú, akár a területi elven megszervezett totalitás problémájára, hanem a mind tökéletesebbé váló mesterséges intelligencia, a kifinomult algoritmusok, rosszabb változataiban az eugenika újjáélesztésének tekinthető génsebészet emberi méltóságot és szabadságot fenyegető veszélyeire is gondolhatunk.)

Az 1956-os forradalmat ugyan eltiporták, és Szabó Zoltán emigrációban halt meg, anélkül, hogy ismét hazai földre tehette volna a lábát. Nem élhette meg, hogy Magyarországot a nyugati világtól elválasztó vasfüggöny eltűnik. Amiképpen azt sem, hogy a határon túli magyar közösségeket már az ő életében is fenyegető asszimilációs politikák legalább is enyhülnek – ha nem is tűnnek el teljesen –, és immár szabad a kapcsolattartás a diaszpóranemzet szigetei között. De Szabó Zoltán egy új nemzeti szintézisről, a kulturális önazonosságtudat újraszabásáról szóló elképzelései halála után több mint három évtizeddel is továbbgondolásra érdemesek.

ZÁRSZÓ

Az előzőekben – meglehet, ódivatúan – három „nagy ember" pályáját és gondolatait igyekeztem a jövőképesség szempontjait szem előtt tartva áttekinteni. Bizonyosan más magyar gondolkodók is megérdemelnék életművük átgondolását, amiképpen nyilván a jövőképesség múltbéli tanulmányozásához sem pusztán egyének életútján keresztül lehet eljutni. Ám úgy vélem, a markáns személyiségek által képviselt víziók mindig is követésre ösztönzik majd az embereket, elsősorban azokat, akik alkotó módon igyekeznek a jövőt formálni. Széchenyi István, Bánffy Miklós és Szabó Zoltán életútjának, írásainak, dilemmáinak és döntéseinek tanulmányozása inspiráló lehet azok számára, akik nem egyfajta tanult tehetetlenségnek engedelmeskedve, fatalistán fogadják például a kedvezőtlen demográfiai tendenciákat, hanem – amennyiben döntéshozói helyzetben vannak – innovatív népesedés- és családpolitikai akciókkal igyekeznek befolyásolni azokat. Ugyanígy jövőképes társadalom az, amely képes más országokkal szövetkezni mondjuk a globális felmelegedés elleni küzdelemben, újszerű energia- és környezetpolitikai intézkedéseket hozni, vagyis proaktív és kreatív módon próbálja biztosítani jövőképességét (Szántó, 2018).

A nemzet előtt álló kihívások ilyen jövőképes megközelítése egybevág a magyar problémákat azonosító és azok megoldására komplett programot kidolgozó Széchenyi István közéleti renyheséget ostorozó szavaival, Bánffy Miklós a nemzeti öncsalás veszélyességéről szóló figyelmeztetésével vagy Szabó Zoltán a nacionalizmust és patriotizmust világosan elválasztó gondolataival. Egy jövőképes ország és nemzeti közösség nem áldozatiságával akar kitűnni sors- és kortársai közül − ezzel a globális versenyben még együttérzést is nehéz kicsiholni magunk iránt −, hanem éppen a múlt tragédiáinak és megpróbáltatásainak túléléséből merít erőt. Ebben a kontextusban például a társadalmi alrendszerek hibáinak feltárása vagy a közösség sötét foltjainak megismerése nem a gyengeség, éppen ellenkezőleg: az erő jele. És mint ilyen, nélkülözhetetlen előfeltétele egy jövőképes közösség építésének – amiképpen az egészséges felnőtt személyiségnek is sajátja jelleme erősségeinek és hibáinak ismerete.

IRODALOMJEGYZÉK

Finkielkraut, A. (2013): L'identité malheureuse, Stock, Paris

Gróf Bánffy M.: Egy erdélyi gróf emlékiratai. Emlékeimből – 25 év. Helikon, 2013, Budapest

Jékely Z., Györffy M. (ford.), Viszota Gy. (szerk.) (1982): Széchenyi István: Napló. Gondolat, Budapest

Kovács H.–Körmendy K.–Mázi B.–Oplatka A. (szerk. és ford.) (2014): „Ezt köztünk! Isten áldja" – Széchenyi István válogatott levelei. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, Budapest

Major Z. (2013): Bánffy Miklós életútja. Gróf Bánffy Miklós: Egy erdélyi gróf emlékiratai. Emlékeimből – 25 év, Helikon, Budapest

Major Z. (2014): Siker és eredmény – Bánffy Miklós, a külügyminiszter tevékenységének mérlege. Bánffy Miklós-emlékkonferencia, szerk. Papp Endre, Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei 7., Budapest

Mikó I. (1941): Huszonkét év. Studium, Budapest

Nemzetgyűlési Napló, 1921. május 10.

N. Pál J. (2000): A nemzet: közös ügyek lehetősége, Magyar Szemle 2000/5-6.

Oplatka A. (2010): Széchenyi István. Osiris, Budapest

Szabó Z. (1972): Hungarica varietas, Új Látóhatár 1972/2.

Szabó Z. (2017): 1956, válogatta Illyés Mária. Magyar Szemle 2017/5-6.

Szántó Z. O. (2018): A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója. In: jelen kötet. pp. 13–34.

Széchenyi I.: Hitel, Magyar Elektronikus Könyvtár, Neumann Kht., 2002, Budapest

Vekerdy T. (szerk.) (1981): Arany János költői művei I. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

SZEPESI BALÁZS
KIK LEHETNEK A JÖVŐKÉPESSÉG KULCSSZEREPLŐI?

BEVEZETŐ

Munkánk alapkérdése, hogyan határozhatjuk meg egy társadalmi változás kulcsszereplőit? Kik azok a szereplők, akiken a társadalmi entitást érintő hatások indukálta változtatások, változtatási szándékok sikere múlik? Mik a feltételei annak, hogy egy társadalmi entitás jövőképes legyen, hogyan vizsgálható egy társadalmi entitás jövőképessége[1]? Hogyan javíthatja egy társadalmi entitás a jövőképességét? Ezek a kérdések motiválták a tanulmány elkészítését.

Azt vizsgáljuk, hogyan válaszol egy társadalmi entitás egy olyan hatásra vagy kezdeményezésre, ami felkészületlenül éri, vagy ha készült is rá, meglévő rutinjaival nem képes azt kezelni. Ki lesz a kulcsszereplő, amikor egy társadalmi entitásnak ki kell lépnie a megszokások, az ismert világ komfortos zónájából?

A következőkben ezekre a kérdésekre keressük a választ. Elsősorban intézményi közgazdaságtani megközelítésekre támaszkodva egy olyan elemzési keretet vázolunk fel, amely a nem előre eltervezett társadalmi változások elemzéséhez nyújt segítséget, és amely segíthet értelmezni a társadalmi változtatási erőfeszítések folyamatát, szereplőit, kereteit és sikerének tényezőit. Azt elemezzük, hogyan ragadható meg annak folyamata, ahogy az egyéni kezdeményezések és reakciók a társadalmi változást formálják.

Ez az elemzési keret a változáshoz vezető társadalmi változást szakaszokra bontja (felismerés, megvalósítás, kibontakozás),

[1] A jövőképesség definíciója Szántó (2018) szerint a következő: „A társadalmi jövőképesség – felfogásunk szerint – tetszőleges társadalmi entitás olyan jellemzője, amely kifejezi potenciálját, rátermettségét és alkalmasságát arra, hogy jövőbeli változásokat értelmezzen, vizionáljon, befolyásoljon és idézzen elő, s hogy felkészüljön azok stratégiai kezelésére, azaz felkészülten várja a várható mindenkori változásokból fakadó kihívásokat, legyenek azok akár korlátok/lehetőségek, akár kockázatok.”

meghatározza a társadalmi változás tipikus szereplőit (szervező, formáló, érintett) és elemzi a szereplők interakcióit. A tanulmány végén a keretet alkalmazva állításokat fogalmazunk meg a társadalmi változás kulcsszereplőiről, illetve a társadalmi entitások alkalmazkodóképességének, jövőképességének feltételeiről.

E tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont munkájának egyik részeleme, fogalmi kerete és logikája sok inspirációt kapott a Kutatóközpont kutatóitól és tanulmányaik munkaanyagaiból – köszönöm.[2] A tanulmány elkészítését Tóth Kinga, a Hétfa Kutatóintézet elemzője segítette – köszönet neki az elhivatott és alapos kutatómunkáért és a sok közösen átgondolkozott óráért. Ugyancsak köszönöm a munkát segítő tanácsokat, beszélgetéseket: a kutatás során hasznos iránymutatást adtak az Ambrus Loránd és Szántó Zoltán Oszkárral folytatott eszmecserék és Mike Károly korreferátuma a tanulmány koncepciójának prezentációjához. Ugyancsak sokat jelentett a Hétfa Kutatóintézet alkotó közege: Saffer Zsuzsanna háttérmunkája, a vele, illetve Fazakas Gergővel és Főző Zsolttal folytatott beszélgetések. A tanulmányt a Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont műhelyvitája után véglegesítettem, köszönöm Ambrus Loránd, Barta Márton, Monda Eszter, Kocsis Tamás és Szántó Zoltán Oszkár segítő megjegyzéseit.

1. AZ ELEMZÉS CÉLJA

Elemzésünk célja, hogy olyan elemzési keretet vázoljunk fel, amely segítségével a nem előre megtervezett módon történő társadalmi változásokat elemezhetjük, illetve általános állításokat fogalmazhatunk meg arról, hogy milyen szerepet játszanak a változásban egy társadalmi entitás egyes tagjai.

Kiindulópontunk az, hogy egy változás kizökkenti a társadalmi entitást a megszokott rutinjaiból. A meglévő szereplők az adott viszonyok és intézményi keretek között olyan helyzettel vagy lehetőségekkel találkoznak, ami új irányba indítja a cselekvések

[2] Ablonczy (2017), Ábrahám (2018), Ambrus (2017), Aczél (2018), Bakacsi (2017), Csák (2018), Monda (2018), Szántó (2018)

sorozatát. A változás tartalmát, sebességét és mértékét a szereplők és interakcióik alakítják.

Olyan társadalmi folyamatokat szeretnénk elemezni, amelyek nem a korábbi rutinokra épülnek, és megváltoztatják társadalmi közegük jellemzőit vagy működését (legalábbis megvan bennük ennek a lehetősége). Írásunk az ilyen társadalmi változások vizsgálatához kíván hozzájárulni. Célunk, hogy a javasolt keret alkalmas legyen a változás szereplőinek elemzésére, a kívánt és nem kívánt társadalmi változások okainak és lehetőségeinek feltárására, illetve segítsen annak megválaszolására, hogy milyen feltételek esetén képes sikeres változásra, azaz jövőképes egy társadalmi entitás.

Az elemzési keret leíró jellegű, a változások megvalósulásának tartalmára és folyamatára vonatkozó normatív elemeket nem tartalmaz, ezáltal sokrétű alkalmazást tesz lehetővé. Egyaránt segítheti a kívánatosnak talált változásokat elősegítő körülmények feltárását, az elkerülni szándékozott változásokat nehezítő tényezők feltérképezését, a változások tartalmi formálhatóságának elemzését, illetve a változási folyamattal kapcsolatos elvárások teljesülési feltételeinek vizsgálatát.

2. A TÁRSADALMI VÁLTOZÁS MEGHATÁROZOTTSÁGÁRÓL

Van, amikor a társadalmi változás feladatai viszonylag jól meghatározottak: adott, hogy bizonyos helyzetben ki fog cselekedni, többé-kevésbé az is egyértelmű, hogy mi a teendő. Erről szól a kereslet-kínálat mikroökonómiai modellje, vagy a piaci alkalmazkodás hayeki modellje[3]. Ilyen az előre meghatározott forgatókönyvű rezsimváltások elmélete[4] vagy a politikatudomány választók, érdekcsoportok és politikusok interakcióit leíró elméletei[5].

Ezekben az esetekben a társadalmi entitás előre meghatározott módon cselekszik. A kezdeményezésekre, hatásokra adott reakció

[3] Hayek (1945)
[4] Dixit (1996) az árfolyamrezsim-váltás példáján mutatja be, hogyan határozhatóak meg előzetesen egy intézményi változás feltételei és irányai.
[5] Downs (1957), Mueller (2003), Szepesi (2008)

kódja ott van az egyének egymás számára ismert motivációiban és működési logikájában, a szereplők közötti megállapodásokban, az interakciókat keretező konvenciókban, normákban, szabályokban. A társadalmi változás, ha nincs is olyan expliciten megfogalmazva, mint egy haditerv vagy egy részletes vállalati stratégia, de elég pontosan definiált – empirikus módszerekkel jól feltárható. Ezekben az esetekben a társadalmi változás forgatókönyve azt is megmondja, ki a kulcsszereplő: hatásköröket, erőforrásokat, elvárásokat, ösztönzőket rendel az egyes aktorokhoz. Az ilyen jól definiált – sokszor megtapasztalt vagy jól előkészített – változások esetén az alkalmazkodás sikere a társadalmi változás közösségi kódjának minőségén és adekvátságán, a szerepköröket betöltők rátermettségén és a szerencsén múlik. Ezekben az esetekben a sikeres változás kulcsszereplőit keresve az vizsgálandó, megfelelő-e a kód, megfelelően felkészültek-e a szereplők az abban foglalt feladatok elvégzésére.

A változások másik fajtájában az alkalmazkodás koreográfiája nem egyértelmű. Vagy a változás olyan, hogy annak kezelésére nincs meghatározott forgatókönyv, vagy a változás lényegi eleme, hogy a társadalmi interakciók korábbi intézményi keretei bomlanak fel. Elemzésünk szempontjából ezek, a nem rutinszerű változások az igazán érdekesek, hiszen ezek bekövetkezte esetén nincsenek előzetes konvenciók, szabályok, amelyek kijelölik a társadalmi változás szereplőit és azok feladatát. Az előre meghatározott vagy rutinszerű változások esetén tudjuk, hogy ki lesz a kulcsszereplő[6].

[6] Azt persze nem tudhatjuk teljesen biztosan, hogy miért ők a változáshoz vezető társadalmi cselekvés szereplői.
Egyes esetekben (például versenyszituációkban) az egyes szereplők lehetőségeiből, motivációiból, a szituáció körülményeiből jól kikövetkeztethető, melyik szereplő milyen stratégiát választ egy adott változás esetén, az egyes stratégiák együttesen milyen változáshoz vezetnek a társadalmi entitással kapcsolatban. Például, ha olcsóbban kibányászható aranyat találnak a tengerentúlon, akkor az arany ára a világon mindenhol csökkenni fog – ezáltal egy drágább bányákkal rendelkező vidék jövedelme csökkenni fog, ezért a bányászok egy része vagy más mesterség vagy új lakóhely után néz –, így a csökkenő jövedelmű bányák tulajdonosai és az ott dolgozók reakciója határozza meg az alkalmazkodási folyamatot.
Más esetekben a társadalmi cselekvés intézményileg meghatározott. Például egy árvíz esetére pontos szabályok írják elő, kinek mi a teendője, kinek milyen rendelkezési jogai és kötelezettségei vannak. Az intézményi meghatározottság nemcsak szabályokon, hanem normákon vagy konvenciókon is alapulhat. Ilyen például, hogy a nők és a gyerekek hagyhatják el először a süllyedő hajót, a kapitány pedig utoljára.

De kinek mi a szerepe, ha olyan történik, amire a társadalmi entitásnak nincs előzetes forgatókönyve, vagy hamar kiderül, hogy a felkészülés során kialakított keretek nem használhatóak?

2.1. VÁLTOZÁSOK, AMELYEKRE NINCS FORGATÓKÖNYV

Azokra a változásokra nehéz felkészülni, amelyekhez hasonló korábban nem történt és olyan új helyzeteket idéznek elő, amelyekkel kapcsolatban nincs tapasztalata a társadalmi entitásnak. Az ilyen események legkézenfekvőbb magyarázata a külső sokk: új természeti jelenség, új felfedezés, a környezeti viszonyok hirtelen megváltozása. Az ilyen sokkhelyzetek vizsgálata a társadalomtudomány vizsgálati körén kívül esik. Azonban (1) a környezeti változások egy részét a meglévő rutinok, intézményi keretek között gond nélkül tudják kezelni, illetve (2) sok esetben a társadalmi entitást felkészületlenül érő hatás társadalmi eredetű.[7]

Ezt a két tényezőt a következő szempont köti össze egymással: melyek azok az esetek, amikor egy külső hatás vagy a belső kezdeményezés a korábbi működés kereteit szétfeszíti, a társadalmi változáshoz vezető cselekvés korábbi társadalmi kódja, munkamegosztása előre nem meghatározott? Ennek egyik oka az lehet, hogy az adott keretek nem alkalmasak arra, hogy a felmerült változást kezeljék – erre a gondolatra épül a gazdasági reformokkal foglalkozó irodalom[8]. A másik ok az lehet, hogy a korábbi működés elveit, intézményi hátterét biztosító tényezők megváltoznak – ezzel foglalkozik például a társadalmi entitások

A szereplők, a körülmények és az intézmények jellemzőiből együttesen sok esetben jól előre láthatóak a természetében és következményeiben ismert hatásokra bekövetkező változás részletei. Ebből azonban nehéz általános következtetéseket levonni, hiszen különböző esetekben más-más jellemzők a meghatározóak, illetve az általánosabb állítások megfogalmazásához a szereplők, a körülmények és az intézmények jellemzőit alakító tényezőkre is kiterjedő megközelítésre lenne szükségünk.

[7] Ennek gyakori formái az új tudás, a technológia feltárása, illetve a társadalmi-gazdasági-intézményi viszonyok megváltoztatása érdekében indított szándékos cselekvés. Ezekben az esetekben a korábbi sémákból való kilépés tudatos és szándékos – az ilyen esetek elemzésére ad keretet a tanulmány.

[8] Alesina et al. (2006), Rodrik (1996).

működésének intézményi feltételeit elemző irodalom[9], illetve a hirtelen társadalmi változások okait elemző elméletek[10].

Ezek az elméletek azzal foglalkoznak, hogy milyen tényezők teszik lehetővé, illetve váltják ki a társadalmi változást. Lényegében azt mutatják meg, milyen esetekben van lehetőség vagy kényszer arra, hogy egy entitás tagjai annak működését, viszonyait átalakító cselekvést indítsanak. A tanulmány ezt, a viszonyok megváltoztatására irányuló cselekvést vizsgálja.

2.2. A VÁLTOZÁS ELŐZETES MEGHATÁROZOTTSÁGA VISZONYLAGOS

Elemzésünk célja, hogy azokról az esetekről mondjunk valamit, ahol a társadalmi változás ex ante nem meghatározott. Ez az elhatárolás nem egyértelmű, több okból.

Egyrészt sok minden függ a megfigyelési szemponttól. Ha hosszú időtávon, adott szempontból vizsgáljunk, egy nagy entitáson belüli folyamatokat, akkor jól keretezettnek – alanyában, céljában, módjában egyértelműnek – tűnik egy társadalmi folyamat, amely az időbeli fókuszt, az elemzés fókuszának méretét és részletességét átállítva, a megfigyelés perspektíváján változtatva nehezen kezelhető sokként értelmezhető.[11]

Másrészt, egy társadalmi cselekvés meghatározatlansága ex ante nem biztos, hogy látható, ex post nem egyértelmű.[12] Előzetesen minden fejlesztés jól megtervezettnek tűnik, menet közben derül csak ki, hogy az előzetes elképzelések és a valóság nem igazodnak

[9] North (1990), Greif (2005), Acemoglu et al. (2004).
[10] Weingast (1997), Greif and Laitin (2004), Capoccia and Kelemen (2007), Acemoglu and Robinson (2012).
[11] Egy, az iparági trendekben stabilnak tűnő, sőt szerződéses elvárásként megjelenő költségcsökkentési folyamat komoly felfordulást okozhat az azzal kihívásként szembesülő beszállítónak. A népesség vándorlásának trendjei (például a közép-kelet-európai fiatalok tömeges külföldi munkavállalása) akár ex ante is jól kalkulálható változások országos szinten. Egy család, egy alkalmazottjait elveszítő cég vagy egy a fiatalok hiányát érzékelő város számára sokkal komolyabb kihívásokat jelent ez a változás.
[12] Erre számos példát sorol Hirschman (1967) a fejlesztési projektek világából.

egymáshoz. Utólag pedig sokszor nehéz feltárni, milyen előre nem látható helyzeteket kellett megoldani – gondoljunk bele milyen egyértelműnek és előre kitaláltnak látszanak a vállalatok, országok sikertörténetei.

Harmadrészt, sok társadalmi változás esetén természetesen keverednek az előzetesen kialakított és az adott helyzetben kialakítandó elemek. A korábban nem együttműködő szerződéses partnerek megállapodásának kialakulása mindkét fél számára komoly kihívásokat jelentő folyamat, eközben a megállapodás rengeteg, a szokásokban, jogban rögzített elemet és megoldást alkalmaz. Egy haditerv (mint a legtöbb stratégia) pontosan kijelöli, kinek, mikorra, milyen feladatot kell elvégeznie, ehhez hogyan és milyen támogatást kap – akár a megvalósulás több lehetséges forgatókönyvére is. Azonban gyakori, hogy a terv valamelyik kisebb vagy nagyobb részlete nem működik vagy tudatosan elnagyolt.

Mindezek miatt egy adott helyzet elemzésekor érdemes vizsgálni, melyek az adott társadalmi változás előre meghatározott elemei, illetve melyek azok területek, ahol ismeretlen terepre visz az élet. Külön izgalmas kérdés, hogy a társadalmi változás kanonizált és előre nem tervezett elemei milyen viszonyban vannak egymással.

3. A VÁLTOZÁS MINT TÁRSADALMI CSELEKVÉS

A változás működésébe szeretnénk betekinteni úgy, hogy ne csak a változások bizonyos típusaira, hanem általánosabban fogalmazhassunk meg állításokat arról, hogy milyen szerepet játszanak az entitás egyes tagjai. Gondolati keretünk a következő: egy gondolat vagy egy, a társadalmi entitás viszonyait, működését módosító hatás az entitás egyes tagjait a társadalmi viszonyok átalakítására törekvő cselekvésre inspirálja. Amennyiben sikerrel járnak, ez a cselekvés az entitás egészére hat, változtató szándékú egyéni cselekvésük társadalmi változást indukál.

3.1. A VÁLTOZÁS KIVÁLTÓ OKÁT ADOTTNAK VESSZÜK

Egy társadalmi reakciót sokféle impulzus válthat ki. Megváltozhat valamilyen releváns környezeti tényező, megváltozhatnak a belső viszonyok. Az is lehet, hogy nem a külső vagy belső körülmények változtak meg, hanem a világ értelmezése – felmerül egy új ismeret vagy gondolat, ami a szereplők lehetőségeit, vélekedéseit alakítja át.

A külső hatás/kezdeményezés és a reakció közötti viszony is sokféle lehet. A legegyszerűbb eset, amikor egy külső vagy belső impulzus egyből és egyértelműen reakciót indukál. Azonban az is lehet, hogy egy ilyen impulzus csak bizonyos idő után, bizonyos méretet elérve vagy bizonyos feltételek teljesülése esetén vált ki reakciót – vagy egyáltalán nem.

A külső hatások természetének vizsgálatától eltekintünk. Azt tételezzük fel róluk, hogy társadalmi reakció kezdeményezését indukálhatja, olyan reakcióét, amely előre meg nem tervezett lépésekből és interakciókból állnak.

3.2. A TÁRSADALMI CSELEKVÉS VÁLTOZTATÁSI SZÁNDÉKÚ, AZ ENTITÁS EGÉSZÉT FORMÁLNI KÍVÁNJA

A reakció és a cselekvés közötti különbségtétel fontos eleme a megközelítésnek. A kezdeményezésekre, külső hatásokra adott tudatos, változtatási szándékú cselekvések elemzése van a fókuszban – ez szűkebb feladat, mint a viszonyokban, gondolatokban bekövetkezett változásra adott társadalmi reakciók elemzése.

Olyan cselekvéseket elemzünk, amelyek nem a korábbi rutinokra épülnek, hanem a szereplők számára új helyzetekre reagálnak. Új társadalmi tevékenységek kialakításához, a régiek átalakításához vezetnek – azaz újító elemeket tartalmaznak; társadalmi változáshoz vezethetnek azaz megváltoztatják társadalmi közegük jellemzőit vagy működését (legalábbis megvan bennük ennek lehetősége).

Az újítási opció felismerésének, megvalósításának és kibontakoztatásának minden eleméhez nem szükséges az eltökélt szándékosság. Azonban azok az ismeretlen helyzetek indukálta cselekvések, amelyek végül is változtatáshoz vezetnek, általában vállalkozói szándékot és az érintettek közötti együttműködést igényelnek. Azaz (a) a változást kiváltó cselekvésnek van bizonytalan, jövőbe mutató, kreatív jellege, (b) a cselekvés a társadalmi entitás egészére ható változást eredményez, ami a társadalmi játékszabályok szerinti interakciók sorozatát, cselekvések ezen szabályok által összefűzött hálózatát feltételezi.

Akkor beszélhetünk változtató társadalmi cselekvésről, ha egy innovatív szándékú kezdeményezés az entitáson belüli interakciók sorozatán keresztül megváltoztatja az entitás működését: a tagok helyzetét, vélekedéseit, a tagok közötti interakciók jellemzőit vagy az entitás és az entitáson kívüli világ közötti viszony jellemzőit.

Fontos, hogy ezekkel az elemzés fókuszát szűkítő kitételekkel a társadalmi entitásokat formáló folyamatok egy részéről is lemondtunk. Egy társadalmi entitás változási képességének nem szükségszerű eleme az alkalmazkodási folyamat szereplőinek szándékossága, koordináltsága. Sőt az evolúció és ösztönök vezérelte alkalmazkodás és a szándékos, interakciókra épülő cselekvés közötti tér sem üres: vannak spontán, nem szándékolt alkalmazkodási folyamatok. Azonban elemzésünk azt keresi, hogy kinek a szándékolt cselekvései vezetnek a társadalmi változáshoz.

4. AZ ELEMZÉSI KERET

Az elemzési keret a változáshoz vezető társadalmi cselekvés folyamatát vizsgálja. Kialakításának három fő célja a következő:

- Segítsen annak vizsgálatában, kik egy változtatási folyamat szereplői, mi jellemzi őket és (potenciális) aktivitásukat.
- Lehetővé tegye annak elemzését, hogy adott társadalmi entitások hogyan cselekszenek adott hatások, kezdeményezések esetén adott elemzési szempontok szerint.
- Támogatást nyújtson a társadalmi változási folyamatok, a társadalmi alkalmazkodó- és kezdeményezőképességet

meghatározó tényezőkre vonatkozó állítások megfogalmazásához.

Olyan keret kialakítására törekszünk, amely a változások, változtatások különböző megközelítéseit (például innováció, vállalkozás, közösségi döntéshozatal, a társadalmi vélekedéseket formáló folyamatok) egy egységes, rugalmas és egyszerű keretbe foglalja. Ez a szintetizáló keret lehetővé teszi, hogy a különböző változáshoz vezető társadalmi cselekvéseket összefüggéseikben elemezhessük, rámutassunk a társadalmi változás folyamatát leíró különböző megközelítések hasonlóságaira.

Megközelítésünk szerint egy adottnak tekintett impulzus egyéni cselekvést indukál, amely interakciókon keresztül az entitást megváltoztató társadalmi változást idéz elő. Elemzési keretünk fő elemei a következők: (1) a társadalmi változás szakaszai, (2) a társadalmi változás szereplői és (3) a társadalmi változás szereplői közötti interakciók.

4.1. A TÁRSADALMI VÁLTOZÁS SZAKASZAI

Az általánosabb megközelítések a társadalmi változáshoz vezető cselekvést nem bontják szakaszokra, azt egy tevékenységként koncipiálják. Shumpeter[13] és Baumol[14] vállalkozói egyedül mozgatják az eseményeket a felfedezéstől a viszonyok átalakításáig. A történeti elemzés[15], a gazdasági reformok közgazdasági elemzése[16] is egy egységes lépésként kezeli a változtatásokat. Ezek az elemzések nem a változtatás részleteire/megvalósíthatóságára koncentrálnak, hanem okaik és következményeik feltárására.

Az egyes speciális változási folyamatok elemzésénél jelenik meg a tevékenység szakaszokra bontása és a szereplők közötti interakciók vizsgálata. Az újítások elterjedését elemzi az innovációs ciklus[17], a

[13] Schumpeter (1934)
[14] Baumol (1990)
[15] Greif and Latina (2004), Capoccia and Kelemen (2007)
[16] Rodrik (1996), Alesina (2006)
[17] Rogers (1962)

közpolitikai változtatások folyamatát pedig a policy-ciklus[18] vagy a bürokráciák működésének[19]. A közügyekről való ismeretek változásának kereteit mutatja be a diskurzus elmélet[20] vagy a véleményvezér koncepciója[21]. A fejlesztések megvalósulásának folyamatát a fejlesztéspolitika irodalma[22], a technológiai változások folyamatát pedig a gazdaságtörténet[23] elemzi. A példák sora hosszan folytatható. Ezek a megközelítések bizonyos, adott keretek közötti változások esetén vizsgálják a külső hatás vagy a kezdeményezés kiváltotta társadalmi változás kialakulását. A továbbiakban ezen megközelítések tapasztalataira építve egy olyan általános keretre teszünk javaslatot, amely az előzetesen meg nem szervezett változtatások elemzését teszik lehetővé. A társadalmi változást szakaszokra bontjuk, majd megvizsgáljuk a folyamat tipikus szereplőit és interakcióit.

A változáshoz vezető cselekvés három szakaszra bontható: ez a három szakasz (i) a lehetőség felismerése, (ii) a megvalósítás és (iii) a kibontakozás. A lehetőség felismerése szakaszában fogalmazódik meg a cselekvési lehetőség és annak potenciális haszna. A megvalósítás szakaszában szerveződik meg a lehetőség inspirálta cselekvés. A kibontakozás szakasza során ölt formát a cselekvés kiváltotta társadalmi változás.

Ez a hármas tagolás rámutat a cselekvés leggyakoribb megrekedési pontjaira: azokra a helyzetekre, amikor a megvalósítható javaslat hiányzik; amikor nem szerveződik meg a cselekvés; vagy amikor a cselekvés nem vezet társadalmi változáshoz.

A három fázis során más a megoldandó feladat, ami másmilyen szereplőket kíván és másfajta interakciós helyzeteket idéz elő. A lehetőség felismerése során a tudásból, információkból cselekvési javaslatot kell kialakítani. A megvalósítás során a korábbi tevékenységek megváltoztatását, új cselekvés indítását kell megszervezni, biztosítani kell az ehhez szükséges erőforrásokat,

[18] Jann and Wegrich (2007)
[19] Wilson (1989)
[20] Habermas (2006)
[21] Katz and Lazarsfeld (1955)
[22] Hirschman (1967)
[23] Mokyr (1990)

szervezési hátteret és a kellően támogató környezetet. A kibontakozás szakaszában a cselekvés elfogadtatása, elterjesztése, a hatás kiváltásához szükséges feltételek megteremtése és fenntartása a kihívás.[24]

4.1.1. A FELISMERÉS

A felismerés szakasza során

- új tudás, információ áll elő;
- az új tudásra, információra alapozva cselekvési lehetőségek merülnek fel;
- a cselekvési lehetőségből a potenciális cselekvők számára értelmezhető és motiváló javaslat fogalmazódik meg.

Új tudás, információ áll elő

A társadalmi entitás számára fontos, releváns változtatási opcióról információ keletkezik vagy a társadalmi entitás működésével kapcsolatban új információ, vélekedés, tudás alakul ki. Ez az új információ, az új tudás a helyzet valós átalakulásának vagy a helyzet új értelmezésének az eredménye.

Ebben az alszakaszban dolgozik a megfigyelés és a szellem. Ilyenkor formálódik vagy formálódik át a társadalmi entitás számára a világ értelmezése, leírása.

[24] A viselkedés változásával kapcsolatban a pszichológia az egyik olyan diszciplína, amely elméleti példával szolgálhat. Az individuális változás egyik összefoglaló elmélete (a *transtheoretical model of change*) a cselekvés általunk választott fázisaihoz hasonló szakaszokat különít el. A *pre-contemplation* és a *contemplation* szakaszában megjelenik a változás igénye, ami valamilyen cselekvést tesz szükségessé. A felkészülési szakasz után végrehajtják a cselekvés módosítását; ezt a viselkedésváltozást aztán addig igyekeznek fenntartani, amíg az vagy állandósul, vagy amíg nyilvánvalóvá nem válik, hogy az új viselkedés nem váltja fel a régit, és akkor visszatérnek a kiindulópontra (Prochaska-Velicer, 1997).

Az új tudásra, információra alapozva cselekvési lehetőségek merülnek fel

Az új tudás, információ akkor válik a szellemi élet körein kívül lévők számára értelmezhetővé, ha annak lehetséges következményeiről és a következményekre való lehetséges reakciókról információk állnak elő. Ebben az alszakaszban fogalmazódnak meg a cselekvési lehetőségek, indul meg a gondolkozás, a vetélkedés és az együttműködés a cselekvésre adandó/adható válasz tartalmát illetően.

Ilyenkor bontakozhat ki szabadon a kreativitás. Kialakulnak azok az ötletek, amelyek a társadalmi változás lehetséges elemeit alkothatják.

Javaslat fogalmazódik meg

A javaslat fogalmazza meg egyértelműen a cselekvési lehetőséget és annak potenciális hasznát. Ez az az alszakasz, ahol egyértelművé válik, kinek fontos, hasznos a cselekvés, illetve hogy annak megvalósítása érdekében mi is a teendő. Az itt kialakuló koncepció egyértelműen a cselekvés megvalósításához érdemben hozzá tenni tudók, a megvalósítás szakaszának szereplői számára szól.

Egy javaslatot akkor tekinthetünk teljesnek, ha konzisztens leírást ad az alábbiakra:

- mi a cselekvési lehetőség;
- kinek a cselekvési lehetősége;
- hogyan történjen a cselekvés;
- mi a cselekvés potenciális haszna, ez kinél milyen formában jelentkezik.

Teljes javaslatok ritkán születnek, és még ritkábban valósulnak meg az eredetileg kigondolt formában. Ez a meghatározás az analitikus elemezhetőséget szolgálja – a valóságban sok elem implicit vagy elnagyolt. Ennek oka, hogy a potenciális cselekvés szervezőjének nincs szüksége minden információra, hiszen a cselekvés koncepciója a megvalósítás során még sokat alakulhat.

A javaslat kidolgozása során az ötleteket kell működőképes és érthető gondolattá, prototípussá formálni. A felismerést fel kell készíteni, hogy elhagyja a színtiszta gondolkozás világát. Ennek fontos feltételei, hogy a javaslat megvalósítható és megvalósításra érdemes legyen a cselekvés szervezői számára, illetve hogy a javaslat eljusson hozzájuk, értelmezhető és motiváló legyen számukra.

Felismerés	
Mi történik, mi keletkezik?	új tudás, információ cselekvési lehetőségek értelmezhető és motiváló javaslat
Mire van szükség?	tudás, kreativitás, javaslattá formálás képessége

4.1.2. A MEGVALÓSÍTÁS

A megvalósítás szakaszában szerveződik meg a lehetőség inspirálta cselekvés, ilyenkor lesz a gondolatból tett. A cselekvés következtében valami megváltozik a világ működésében. Ennek sokféle formája lehet: újfajta tevékenység, termék jöhet létre, megváltozhat a fizikai környezet vagy a fizikai környezet és az emberek közötti viszony, módosulhatnak a társadalmi szereplők közötti viszonyok szabályai, a normákat, konvenciókat alakító tudás és vélekedések. A cselekvés a társadalmi entitás egyes szereplői által létrehozott társadalmi, intézményi, gazdasági, környezeti viszonyokban változást indukáló új tevékenység. Olyan szereplőké, akik saját szándékaik alapján kívánják az entitás működését alakítani. Az, hogy milyen társadalmi hatása lesz a cselekvésnek, az a megvalósítás utáni szakasz, a kibontakozás során dől el.

A gründolástól a rutinszerűségig

A megvalósítás szakasza akkor kezdődik, amikor a cselekvői fókusz a cselekvés céljának és következményeinek vizsgálata helyett a szükséges erőforrások előteremtésére, az induláshoz szükséges szervezési feladatokra, a működési feltételek biztosítására koncentrál.

A megvalósítás a felismerés szakaszától átvett javaslatot nyersanyagként használja. Formálja, alakítja, a lehetőségek és a megvalósítás szakaszában releváns szereplők szándékai szerint. Előfordul, hogy a két szakasz átfedi egymást vagy teljesen összemosódik, esetleg a cselekvés oda-vissza lépked a két szakasz között. Így van ez a termékfejlesztés és a termékbevezetés, a politikai döntés-előkészítés és a döntéshozatal, a forgatókönyv-írás és a filmforgatás között. Attól, hogy a kitalálás és a megvalósítás kreatív feladatai és szerepei összefonódnak, jól értelmezhető, miben is más a két dolog.

A megvalósítás formája lehet egy korábbi tevékenység megváltoztatása vagy új cselekvés indítása. A korábbi tevékenység megváltoztatása nem csak átformálást jelenthet, hanem a tevékenység csökkentését vagy megszüntetését is. Az új cselekvés és a cselekvés megváltoztatása gyakran nem különíthető el egymástól. Minderre azért fontos felhívni a figyelmet, mert a kezdeményezést, a külső hatás indukálta cselekvést gyakran értelmezik új, a korábbihoz képest (minőségi vagy mennyiségi) többletet jelentő tevékenységként, pedig a változás sokszor se nem újító, se nem bővítő jellegű; minősége nem a cselekvés jellemzői, hanem annak potenciális/szándékolt hatása alapján ítélhető meg.

A megvalósítás onnantól kezd működni, amikor a cselekvés hatással van az általa elérni kívánt szereplőkre. Akkor tekinthetjük ezt a szakaszt lezártnak, amikor a cselekvéstől elvárt működés kialakultnak és folyamatosnak tekinthető. Működik az üzem, megváltoztak az intézményi keretek, útját járja a kulturális tartalom: új elem jelent meg a világ működésében.

A cselekvés megszervezése

A megvalósítás fő feladata a cselekvéshez szükséges különböző tényezők együttes biztosításának megszervezése. Ezek a tényezők a következők:

- Javaslat – a cselekvési lehetőséget és annak potenciális hasznát bemutató idea a korábban leírtak szerint.

- Erőforrások – a cselekvés megvalósításához szükséges tényezők (humán erőforrás, tőke, eszközök stb.) megszervezése, az azokat biztosító partnerek bevonása.
- Szervezeti háttér – a cselekvés résztvevői közötti megállapodások, együttműködések és az ezeket támogató garanciák kialakítása.
- Külső támogatás biztosítása – a cselekvés sikeréhez szükséges támogatások, jóváhagyások megszerzése a működést befolyásolni képes szereplőktől.
- Felhasználói fogadtatás – azok pozitív fogadtatásának, megfelelő reakciójának biztosítása, akikre a cselekvés hatni kíván, akik valamilyen reakciója a cselekvés megvalósulásának célja vagy nélkülözhetetlen eleme.

Ezekre ad két példát a következő táblázat.

Cselekvés	Új üzleti tevékenység	Új állami tevékenység
Javaslat	prototípus, üzleti terv	közösségi tevékenységbővítési, szabályváltoztatási javaslat
Erőforrások	tőke, munkaerő, menedzsment, hozzáférés piacokhoz	a javaslat elfogadtatásához szükséges politikai támogatás Költségvetési források, szabályozási kapacitás, munkaerő, menedzsment
Szervezeti háttér	üzleti szervezet és a vevői, szállítói szerződéses kapcsolatok kiépítése	a változtatás állami döntéshozatalon való keresztülvitelét biztosító együttműködés a köztevékenység elvégzésének intézményi keretei (állami szerv vagy az állammal kötött szerződés keretében működő magánszervezet)
Külső támogatás biztosítása	engedélyek beszerzése, megegyezés a tevékenység externáliái által érintettek csoportjaival	megegyezés a tevékenység externáliái által érintettek csoportjaival, a közvetve érintett állami tevékenységek képviselőivel, az államműködés feltételeinek való megfelelés, az országhatáron kívüli hatalmi tényezőknek, nemzetközi jogi kritériumoknak való megfelelés
Felhasználói fogadtatás	marketing, sales	a tevékenység haszonélvezőinek, érintettjeinek, ügyfeleinek, végrehajtóinak felkészítése

1. táblázat: A megvalósítás tényezői

Ezen elemek megteremtése és kombinálása a megvalósítás kritikus feladata. Ez általában egy sokszereplős, kooperációt és koordinációt igénylő együttműködési folyamat, a megvalósítás lényegében ennek a folyamatnak az elindítását és végigvitelét jelenti.

A bizonytalanság kezelése

Az alkotó, egyeztető kombinálás tehetsége mellett a bizonytalanság kezelésének képessége a megvalósítás szakaszát szervezők sajátossága. A változtatást megvalósító cselekvés jellegénél fogva bizonytalan kimenetelű – mind a végső eredményes működéshez, mind a megvalósító munka szakaszaihoz számtalan kockázat kapcsolódik. Ezen kockázatok mértéke, kalkulálhatósága és forrása sokféle lehet. A megvalósítás kulcsszereplői ebből a kockázatból hozam- vagy sikeréhségük, kockázattűrő képességük, hitük révén jelentős részt magukra vállalnak. Ez azonban sokszor nem elég, a cselekvés gyakran csak akkor valósulhat meg, ha képesek megszervezni, hogy a bizonytalanságok terheit elosszák a cselekvéshez kapcsolódók között, vagy csökkentsék ezeket a kockázatokat[25].

Megvalósítás	
Mi történik, mi keletkezik?	a világ működésében beálló változás – újfajta tevékenység, termék, változás a fizikai környezetben vagy a fizikai környezet és az emberek viszonyában, változás a társadalmi szereplők közötti viszonyok szabályaiban, változás a normákat, konvenciókat alakító tudásban, vélekedésben
Mire van szükség?	alkotó, egyeztető kombinálás képessége, a bizonytalanság kezelésének képessége

4.1.3. A KIBONTAKOZÁS

A kibontakozás szakasza során lehet a megvalósult cselekvésből társadalmi változás. A cselekvés hatására valami máshogyan működik, a társadalmi változás pedig azt jelenti, hogy a működés

[25] A kockázatok csökkentése legtöbbször a cselekvésben részt vevők közötti megállapodások kikényszeríthetőségéhez kapcsolódik. Erről részletesebben lásd Greif (2005) és Szalai, Szepesi (2008).

módosulásától valamilyen, a társadalmi entitás egészére vonatkozó változás történik.

A cselekvéstől a társadalmi hatásig

Ahogy írtuk, a megvalósítás szakaszából akkor lépünk át a kibontakozásba, amikor a cselekvéstől elvárt működés kialakultnak és folyamatosnak tekinthető. Ebből adódóan a szakaszok közötti átmenetet a cselekvéstől elvárt működés jellemzői határozzák meg. Van, amikor ez egyértelműen meghatározható – például a megvalósítás egy közösségi előírás módosítását tűzte ki célul. Máskor nehéz egyértelműen definiálni, mikor is valósul meg az elvárt működés. Például sok beruházásról menet közben derül ki, hogy az elvárt működés az eredeti tervekben még csak fel sem merült kiegészítéseket igényel. Nehezen meghatározható, hogy egy gyorsan növekvő cég az elvárt működést az értékesítés megkezdésével, az első ütemben kiépített kapacitások kihasználásának megteremtésével vagy egy adott piaci részesedés elérésével éri el – menet közben jön meg az étvágy. Ez azonban nem komoly probléma – két okból. Egyrészt adott elemzési helyzetben meghatározható, hol a határpont. Másrészt – és ez a fontosabb – a megvalósítás és a kibontakozás szakaszának elkülönülése nem az egymás utániságban rejlik, hanem abban, hogy a két szakasz jellegében, kritikus feladataiban tér el.

A kibontakozás szakaszának értelmezése függ a vizsgált helyzet jellemzőitől. Ha egy iparágat elemzünk, egy, a költségeket csökkentő technológia elterjedése változást jelent; ha egy termék felhasználását, akkor a vásárlások szerkezetének átalakulása a változás. Ha bizonyos társadalmi jellemzőket, viszonyokat állítunk a vizsgálat középpontjába, a fogyasztás átalakulásának társadalomformáló következménye a változás. Erre mutat példát a következő táblázat[26].

[26] Az elektromos autók gyártási költségének egy cégnél bekövetkező csökkenése akkor fog az ilyen járművek gyártásának szélesebb körűvé válásához vezetni, ha az azt bevezető cég képes növekedni, vagy a technológia átvehető más gyártók számára vagy a technológia más cégeket hasonló innovációk megvalósítására ösztönöznek.
Az úton futó autók összetétele lassabban változik. Pl. ha az elektromos autók gyártáson belüli aránya 5-ről 10 százalékra ugrik fel, az autók általagos futásideje pedig 10 év, akkor évente az autók 1 százaléka helyett 2 százaléka cserélődik le belső égésűről villamos meghajtású autóra. Így az elektromos autók aránya 10 év alatt nő

Cselekvés: az elektromos autók gyártási költségét csökkentő technológiákat kezd egy gyártó használni	
Elemzési Keret	Kibontakozás
Autógyártás	nő az elektromos autók gyártása
Autóhasználat	az autók között nő az elektromos autók aránya
Egészségi állapot	nő a születéskor várható életkor

2. táblázat: Példák a kibontakozás szakaszának értelmezéséhez

Hasonlóan más a kibontakozás értelmezése, ha egy újdonság elterjedését egy kisebb vagy nagyobb entitásra értjük. Gyakori, hogy egy városban már elterjedt és hatásában kibontakozó változtatás máshol még gyerekcipőben jár – a városi léptékben már erős hatású cselekvés nemzeti szintű kibontakozása a változtatás országos elterjedésével ölt testet.

A kibontakozás mechanizmusai

A kibontakozás mechanizmusa lehet automatikus, feltételes és aktív. Akkor mondhatjuk, hogy a kibontakozás automatikus, amikor a cselekvés megvalósulása egyértelműen társadalmi változáshoz vezet. Ez egyes esetekben még akkor is teljesül, ha a cselekvés időleges. Erre könnyebb szomorú példákat hozni. Egy ártó szándékú cselekvés (például bombázás) hatása gyakran nehezen elkerülhető[27]. Egy pozitív hatású cselekvésnél általában óvatosabbak vagyunk annál, hogy egyetlen cselekvéshez kössük a következményeket. Azért feltehető, hogy egy rossz közbiztonságú területen a térfigyelő kamerarendszer üzembe helyezése komoly biztonságjavulást eredményezhet vagy a megállapodások kikényszerítésének effektívebbé válása a vállalkozói tevékenységek prosperitásához vezet.

meg 10 százalékkal. Ha a teljes autógyártás átállna elektromos autóra, 10 év alatt futnának ki a belső égésű motorral rendelkező autók.

Az egészségügyi állapot változása attól függ, hogy mennyire jelentős a benzint, dízelolajat használó autók légszennyezése. Ha valahol a légszennyezés 1 évvel rövidíti meg a születéskor várható átlagéletkort és annak 10 százalékáért felel az autós közlekedés, a várható életkor növekedéséhez az elektromos autók arányának évi 10 százalékos növekedése évente 0,01 évvel növeli a születéskor várható átlagéletkort.

[27] Habár ezzel is érdemes óvatosan bánnunk. A második világháborús amerikai bombázások elemzése azt mutatta, hogy egy gyár termelése a bombázás után pár nappal majdnem elérte a támadás előtti szintet (D'olier, 1945).

Feltételes a kibontakozás, amikor a megvalósult cselekvés bizonyos külső tényezők együttállása esetén jár társadalmi hatással. Azokat a tényezőket tekinthetjük külsőnek, amelyek a társadalmi entitás számára adottságként kezelhetők. Például egy üzleti tevékenység akkor képes kiteljesedni, ha elérhetővé vállnak számára a külföldi fogyasztók, vagy egy komoly változásokat elérni kívánó politikai erőfeszítés akkor lehet sikeres, ha megvalósulását a nemzetközi környezet támogatja.[28]

A kibontakozás mechanizmusa akkor aktív, ha a cselekvés társadalmi változássá válásához a cselekvésen módosítani kell vagy a társadalmi entitás megfelelő belső viszonyait is biztosítani kell. Ennek főbb formái a következők lehetnek:

- a cselekvés tartalmi módosítására van szükség;
- biztosítani kell a cselekvés kritikus méretét;
- más kiegészítő cselekvések megvalósítására van hozzá szükség.

Mindezek alapján a kibontakozás szakaszának kritikus feladata (1) a cselekvés fenntartása, a fenntartáshoz szükséges feltételek biztosítása, illetve a (2) a kibontakoztatással kapcsolatos módosítási, bővítési, kiegészítő cselekvés szervezési feladatok elvégzése.

A kibontakozó cselekvés fenntartása és a fenntartáshoz szükséges feltételek biztosítása

A fenntartás feladatai nagyban hasonlítanak a megvalósítás feladataihoz. A cselekvés fenntartásához egyrészt az életképes működés feltételeinek stabil biztosítására, másrészt annak formai, tartalmi igazítására lehet szükség a felmerülő problémákra reagálva. Ez a feladat fókuszában jelentősen eltérhet a megvalósítástól – például más üzemeltetni egy céget, közintézményt, mint létrehozni azt. Azonban a feladat jellege, főbb

[28] A kibontakozás feltételeit alakító szereplők lehetnek az entitás egyes szereplői, akik a külvilággal való kapcsolat átalakításán dolgoznak vagy olyan külső szereplők, akik az adott entitás viszonyait formálják. Erre példa Magyarország EU/NATO csatlakozása, vagy egy város elérhetőségét biztosító autópálya-fejlesztés megvalósulása. Mindkettőben részt vesznek az entitáson belüli és kívüli szereplők. Az elemzés további részében az entitás és a külvilág közötti viszonyt alakító cselekvés külön elemzésétől eltekintünk. Ennek természete fő vonalaiban megegyezik az entitáson belüli cselekvésekével, azzal a jelentős különbséggel, hogy az interakciók egy új terét definiálja.

kihívásai nem sokban tér el a megvalósításétól (lásd cselekvés megszervezése[29], kockázatok kezelése).

A kibontakozással kapcsolatos módosítási, bővítési, kiegészítő cselekvésszervezési feladatok

Egy megvalósult cselekvés akkor vált ki társadalmi hatást, ha a hatás kiváltásához szükséges szereplők kellően széles körében vált ki megfelelő reakciót. Egy a közgondolkozást befolyásoló gondolat kritikus körben válik elfogadottá és cselekvést formálóvá. Egy megváltoztatott szabály a tervezett módon, kellően széles körben változtatja meg a társadalmi szereplők magatartását. Egy termék vagy szolgáltatás széles körben használttá válik és ezzel átalakítja az entitás működését.

A következő táblázat összefoglalja a kibontakozással kapcsolatos aktív tevékenységek három fő típusát: a módosítást, a megsokszorozást és a terjedés feltételeinek biztosítását.

	Módosítás	Megsokszorozás	Feltételek biztosítása
A feladat	A cselekvés folyamatának, eredményének átalakítása úgy, hogy annak elterjedését akadályozói tulajdonságai megváltozzanak.	A megvalósult cselekvés volumenének, az általa elért emberek számának jelentős növelése.	A megvalósult cselekvés kibontakozáshoz szükséges cselekvésen kívüli feltételek biztosítása.
Lehetőségek	A tevékenység produktumának átfazonírozása úgy, hogy az széles körben elfogadható legyen. A tevékenységhez kapcsolódó kockázatok, költségek csökkentése.	A cselekvést megvalósító kapacitások jelentős bővítése. A cselekvés eredményének eljuttatása a társadalmi entitás kritikusan nagy részéhez. A cselekvés másolhatóvá tétele mások számára, a másolhatóság megkönnyítése.	A kibontakozást gátló tényezők, erőfeszítések ellensúlyozása. A cselekvés, illetve eredményeinek elfogadtatása. A cselekvés hatásainak terjedését biztosító közeg megteremtése. A cselekvés széles körű kibontakozásához szükséges kapcsolódó tevékenységek stimulálása, megszervezése.

3. táblázat: A kibontakozással kapcsolatos aktív tevékenységek típusai

[29] Különbség lehet például az, hogy a folytonos fenntartás esetén a változtatást kezdeményező javaslatok szerepe jóval kisebb.

	Módosítás	Megsokszorozás	Feltételek biztosítása
Példák	Gondolatok, érvek érthetőbbé, élvezetesebbé tétele. Közpolitikai javaslatok átalakítása a kockázatok csökkentésével, a veszteseket kompenzáló elemekkel. Egy termék vélt vagy valós működési veszélyeinek csökkentése. Egy technológia költségeinek jelentős csökkentése.	A gyártás felfuttatása, az ehhez szükséges erőforrások, szervezeti háttér, értékesítési rendszer kiépítése. Egy interneten keresztül elérhető alkalmazás promóciója. Egy új állami eljárás megismertetése annak potenciális alanyaival, az alanyok és az állam közötti közvetítőkkel (pl. könyvelőkkel, ügyvédekkel). Egy technológia, jó megoldás részletes és pontos elírásának elérhetővé tétele annak potenciális alkalmazói számára.	Egy állami intézkedés megvalósulását fékező bürokratikus magatartás visszaszorítása, átalakítása. A cselekvés kibontakozásához szükséges érintetti támogatás biztosítása. A cselekvés, gondolat elterjedését biztosító hálózatokba való bejutás biztosítása vagy ilyen hálózat kiépítése. Egy termék széles körű használatához szükséges kiegészítő infrastruktúra kialakításának biztosítása. Egy tevékenység széles körű elterjedéséhez szükséges finanszírozási háttér biztosítása.
Megjegyzések	A módosítás lényegében egy megvalósult, de jelentős hatást kiváltani nem képes gondolat, prototípus, szabályváltozás gyerekbetegségeit orvosolja. A módosítás a megvalósítás részének is tekinthető. Azért érdemes a kibontakozás során is megemlíteni, mert gyakori, hogy elkülönül a megvalósító és a kibontakozást lehetővé tévő módosító.	A kapacitások kiépítésénél nem a cselekvés tartalma az újdonság, hanem az a cselekvési keret, ami lehetővé teszi annak kibontakozását. Az eljuttatás kulcseleme sokszor a cselekvés potenciális érintettjeinek tájékoztatása, az újdonság elfogadtatása. Ez egyaránt vonatkozik a cselekvés végső érintettjeire, fogyasztóira, illetve a közte és a cselekvő közötti közvetítőkre.	Egy a társadalmi entitás viszonyain, működésén változtatni kívánó cselekvésnek gyakran vannak ellenérdekeltjei. A kibontakozás sokszor a velük való megegyezést vagy sikeres konfliktusvállalást tesz szükségessé. A változtatással kapcsolatos idegenkedés, elutasítás sokszor nem a racionális ellenérdekeltségből, hanem az újítással járó bizalmatlanságból, az átállással járó nehézségekből fakad. A kibontakozás sokszor a potenciális érintettek hálózataival való együttműködést igényli. Nem csak azért, mert ez megkönnyíti a kibontakozást, hanem azért, mert ezek a hálózatok alakítják a változtatással kapcsolatos vélekedéseket.

4. táblázat: A kibontakozással kapcsolatos aktív tevékenységek típusai (folyt.)

Egy lehetőség vagy hatás akkor indukál társadalmi változást, ha (1) kialakul a cselekvés koncepciója, a javaslat, (2) ez megvalósul, azaz cselekvést stimulál, majd (3) ez a cselekvés kibontakozik és képes a társadalmi entitás egészét érintő változást kiváltani.

Kik ennek a folyamatnak a szereplői, hogyan alakul ezen szereplők egymás közötti viszonya és ez hogyan hat egy társadalmi entitás változtatási képességére?

4.2. A TÁRSADALMI VÁLTOZÁS SZEREPLŐI

A társadalmi változás mindegyik szakasza több szereplő interakciójára épül. A szereplőket három fő csoportba sorolhatjuk. Vannak a *szervezők*, vannak a *cselekvés formálói* és vannak a *cselekvés érintettjei*. A szervező a cselekvés kezdeményezője, mozgatója és egyben tartója. A cselekvés formálói támogató vagy hátráltató tevékenységükkel alakítják a cselekvést. Az érintettek pedig azok, akikre a cselekvés hatni kíván, vagy akikre a cselekvés eredményei szándékolatlanul pozitívan vagy negatívan hatnak. Ezek a szerepek persze keveredhetnek, összemosódhatnak egymással, azonban a cselekvésben elfoglalt helyük, a cselekvés társadalmi válasszá formálódásával kapcsolatos hatásuk jól elkülöníthető egymástól.
Nézzük sorjában!

4.2.1. A SZERVEZŐK

A szervező az, aki elindítja és végigviszi a cselekvés egyes fázisait. Előfordulhat olyan helyzet, amikor ez a fázis a felismerés legelejétől a kibontakozásig tart.[30] Azonban legtöbbször egy szervező a társadalmi változás egy szakaszában vagy annak is csak egy részében játszik szerepet.

[30] Az ilyen, egész változást végigvezető szervezők a találmányukból világvállalatot építő vállalkozók (mint például Thomas Edison vagy Elon Musk), egy társadalmi, politikai ügyet annak felkarolásától a kiteljesedéséig irányító vezetők (pl. Gandhi vagy Széchenyi), egy eszmét befolyásos intézménnyé építő szellemi vezetők, mint a nagy egyházépítők vagy egy új gondolatból, stílusból kultúraalakító befolyású intézményt építő művészek (például Beatles, Muzsikás).

A felismerés szakaszának tipikus kezdeményezője a feltaláló, a tudományos vagy művészeti alkotó, a közügyi kezdeményezéseket elindító szellemi nagyság, aktivista vagy lobbista. A megvalósítás szervezője a vállalkozó, a közösségi döntés megszületését megszervező politikus vagy lobbista, a gondolatok, értékek érvényesüléséért küzdő kampány, esemény vagy szervezet létrehozója. A kibontakozás szervezője az, aki egy létező terméket, gondolatot naggyá tesz, kis cégből vagy hálózatból nagyot épít, aki egy közösségi döntés megvalósítását keresztül viszi az apparátusokon és érdekeken.

A szervező feladata a kezdeményezés, a szükséges erőforrások megteremtése, a konfliktusok kezelése, a kockázatok kezelésének megszervezése, a szervezésben részt vevők elkötelezettségének és együttműködésének biztosítása. Ő az, aki rendelkezik vízióval és ennek érdekében képes másokat és mások eszközeit is mozgósítani.

A szervező szerepének tipikus példája a vállalkozó, aki innovatív, kreatív, nem retten meg a korlátoktól, karizmatikus, motivált, bizonyos aspektusokból az átlaghoz képest rendkívüli képességekkel rendelkezik. A vállalkozók mind szervezők, azonban gyakori, hogy a szervező kevésbé kivételes és heroikus szereplő. Sok olyan eset van, amikor a kezdeményezés és annak alanya nem radikális, a szervezői feladatokat erős intézmények és szereplők segítik. Az is gyakori, hogy a szervezés sok ember együttműködésében valósul meg, és nem az egyéni teljesítmények rendkívülisége, hanem az együttműködés gördülékenysége teszi őket sikeressé a szervezésben.[31]

Ha tipikus kulcsfigurát keresünk a társadalmi változások mögött, akkor általában a szervezőt, a vállalkozót szoktuk megjelölni.[32] Ez

[31] Az ilyen hétköznapi szervezőkre nehéz példát mondani, hiszen a legtöbb történet (ex post vagy ex ante) hőst és drámai fordulatokat keres magának. Az amerikai kolóniák határait folyamatosan nyugatra toló farmerek, a termékfejlesztő és kutatóközpontok munkatársai, a helyi változások kihasználására épülő működési modellű üzleti, társadalmi, kulturális, politikai szerveződések létrehozói közül sokan ilyen hétköznapi szervezők.

[32] Ezt teszi Shumpeter (1934), amikor a gazdasági fejlődés középpontjába a vállalkozót helyezi. A tőle eredeztethető hagyományt követve a nagyvállalkozó a kapitalizmus megteremtője Braudelnél (1977). Ugyancsak a vállalkozó a kapitalista gazdaság prosperitásának meghatározója Gerschenkronnál (áttekintés: Ambrus,

az esetek nagy részében jó megközelítés, azonban gyakori, hogy egy társadalmi változás megszületésében más szereplőknek is szerep jut. Megesik, hogy nem a hős nyeri meg a csatát, hanem valaki, aki mögötte áll vagy fegyvert adott a kezébe.

4.2.2. A CSELEKVÉS FORMÁLÓI

A cselekvés formálói azok, akiknek az erőforrásai, a jóváhagyása vagy tiltakozása alakítja a megvalósuló társadalmi változást. Egyes formálók segítik a cselekvés alakulását, mások hátráltatják, és vannak, akik elvárásokat fogalmaznak meg, és ezekhez kötik támogató vagy ellenző hozzáállásukat.

A cselekvés formálóinak két fő típusát fogalmazhatjuk meg: a támogatót és a jóváhagyót. A támogató saját erőforrásaira építve cselekszik és egyedi szempontjai szerint viszonyul a cselekvéshez. A jóváhagyó egy intézmény nevében cselekszik és az intézmény által képviselt szabályok szerint áll pozitívan vagy negatívan a cselekvéshez. A két típust a következő táblázat mutatja be részletesen.

	Támogató	Jóváhagyó
Hogyan segítheti a cselekvést?	A cselekvéshez szükséges erőforrásokat (pl. pénz, humán tényezők, infrastruktúra, garancia, védelem, információ) biztosít.	Az általa képviselt intézmény (állam, egy érdek/érték képviselője) nevében jóváhagyást ad, és a jóváhagyással járó védelmet biztosít.
Hogyan hátráltathatja a cselekvést?	A szükséges erőforrásokat nem biztosítja vagy azokért a szokásosnál magasabb ellentételezést vár el.	A jóváhagyást megtagadja vagy a cselekvést elítéli, esetleg fellép ellene.
Mi mozgatja?	Az általa rendelkezésre bocsátott erőforrások után minél magasabb hozamot szeretne elérni. Ez lehet a cselekvő által fizetett közvetlen díj vagy valamilyen közvetett hozadék.	Arra törekszik, hogy a cselekvés minél inkább az általa képviselt értékeknek, normáknak, szabályoknak megfelelően valósuljon meg vagy ne valósuljon meg.
Mire figyel a cselekvéssel kapcsolatban?	A cselekvés támogatása révén elérhető hozam mértéke érdekli, illetve az, hogy saját működését minél nagyobb biztonságban tudja.	Az általa képviselt elvárások teljesülése érdekli, illetve az, hogy csökkentse a saját szervezetét veszélyeztető kockázatokat.

2016), a gazdasági fejlődés mozgatója Hirschmannál (1967), a társadalmakat jó vagy rossz irányba alakító innovátor Baumolnál (1990).

Mitől függ pozíciójának ereje?	Pozíciójának ereje az általa felhasználható erőforrások mennyiségétől és egyediségétől függ.	Pozíciójának ereje az általa képviselt értékek, normák és szabályok legitimitásától és szervezete hatalmi pozíciójától függ.
Helyettesíthetőség	Az egyes potenciális támogatók helyettesíthetősége attól függ, hogy a rendelkezésre álló erőforrások mástól igénybe vehetők-e, illetve ezek az erőforrások más tényezőkkel helyettesíthetők-e.	Egy szervezet jóváhagyása egy adott entitáson belül ritkán helyettesíthető. A cselekvő a jóváhagyást a cselekvés átalakításával kikerülheti, vagy vállalja a jóváhagyás hiányából következő kockázatok mérséklésének, kezelésének terheit.
Példa	Finanszírozás, garanciavállalás, támogató szolgáltatások, infrastruktúra, megjelenési felület biztosítója.	Engedélyező állami szerv, a cselekvés szempontjából fontos eszmék, értékek képviselője (egyházi áldás, zöld vagy fair trade tanúsítvány), egy tevékenységi terület formális vagy informális kontrollját ellátó intézmény (kamara, szakszervezet, maffia), szűk keresztmetszeteket kontrolláló lokalitások – pl. kikerülhetetlen szállítási útvonalak ellenőrzői.

5. táblázat: A cselekvés formálóinak két fő típusa

A támogatót erőforrásainak hozammal járó használata érdekli, megállapodásra törekszik a szervezővel, konfliktussal a megállapodás feltételeiről szóló alku jár. A jóváhagyó elvárásai elfogadtatására törekszik, a cselekvés tartalmát kívánja befolyásolni, jóváhagyásának feltételeit erővel próbálja érvényesíteni.

A támogató és a jóváhagyó szerepe gyakran keveredik egymással. Sokszor egy erőforrásaival támogató szereplő piaci erejénél vagy saját hatalmi kapacitásainál fogva de facto jóváhagyó jogosítványokkal rendelkezik. Az is gyakori, hogy egy jóváhagyó szervezet szolgáltatásokat is nyújt. Vannak olyan hibrid szereplők, akikről nehéz megmondani, hogy jóváhagyók vagy támogatók-e.[33] Előfordul, hogy nagy támogató szerveztek ügyintézői jóváhagyóként viselkednek, máskor a nagy jóváhagyó apparátusok szervezői teszik félre a szigorú protokollt és bocsátkoznak jó szándékú vagy opportunista alkuba a szervezővel. A szerepek

[33] Ilyenek a különböző tanúsítványokkal, minősítésekkel reputációt biztosító szervezetek vagy a gazdasági, kulturális, társadalmi áramlások gócpontjaiban szolgáltatató kikötők, tőzsdék, egyetemek, zarándokhelyek.

keveredhetnek, attól még a támogató és jóváhagyó hozzáállás logikája jól elválik egymástól.

A támogatók és jóváhagyók szerepe a cselekvés mindegyik szakaszában jelentős lehet, hiszen mind a felismerés, mind a megvalósítás, mind a kibontakozás során erőforrásokra, a társadalmi entitás működését keretező intézmények hozzájárulására van szükség a cselekvéshez.

Bizonyos esetekben a támogató vagy a jóváhagyó jelentősebb szerepet játszik egy társadalmi változásban, mint a szervező. Az értékesítési lehetőséget kínáló kereskedők döntései egyes termékek forgalmazásának feltételeiről, a finanszírozás feltételei, a kommunikációs platformok szerkesztési elvei nagyban befolyásolják, hogy milyen termékek, vállalkozások, tartalmak szervezői előtt nyílik lehetőség. Hasonlóan komoly következményei lehetnek egy a jóváhagyások rendjét átalakító politikai döntésnek, bírósági határozatnak vagy egy hivatali protokoll módosításának. A támogatók és a jóváhagyók szerepe kevésbé látványos, mint a szervezőké, azonban a társadalmi változásra gyakorolt hatásuk jelentős.

4.2.3. AZ ÉRINTETTEK

A cselekvés érintettjei azok, akiket annak megvalósulása befolyásol. Egyik részük a cselekvés célcsoportja: ők a fogyasztók, az eszmék és gondolatok befogadói, az ő magatartásukat kívánják módosítani a változó normák és szabályok. Egy másik részükre szándékolatlanul hat a cselekvés. Ennek példái a klasszikus externália, illetve a cselekvés kiváltotta reakciók tovagyűrűző hatása.

A szándékolt és szándékolatlan érintettek reakciója nagyban befolyásolja a cselekvés megvalósulását, kibontakozását. Az a cselekvés, ami a befolyásolni kívánt célcsoportban nem vált ki hatást, nem fenntartható, nehezen tud kibontakozni. Hasonlóan bénító lehet egy cselekvés érintettjeinek negatív reakciója. Az érintettek reakcióját a következő tényezők befolyásolják:

- Milyen költségekkel és hasznokkal jár számukra a cselekvés hatása vagy az az által megteremtett lehetőségek kihasználása?
- Mennyire, mennyi idő és milyen erőfeszítések árán képesek értelmezni a cselekvés következményeit/lehetőségeit és kialakítani a megfelelő reakciót?

Egy cselekvés akkor tud kibontakozni, társadalmi változássá válni, ha a szándékolatlan érintettek nem akasztják meg a folyamatot, a célzott érintettek pedig kellő intenzitással és számban fogadják kedvezően a cselekvést: élnek az új lehetőségekkel, befogadják az új gondolatokat, elfogadják a normák, szabályok megváltozását.

Cselekvésenként jelentősen eltér, hogy a szereplők pozitív reakciójának milyen intenzitása és számossága szükséges ahhoz, hogy egy cselekvés társadalmi válasszá válhasson. Vannak esetek, amikor egy város vagy egy ország lakosságának kellően nagy része szükséges a változás megvalósulásához[34]. Máskor komoly változáshoz vezet, ha egy cselekvés egy, a társadalmi entitás szempontjából fontos szerepet betöltő szűk csoportra gyakorol hatást.[35] Az egyes érintettek hatása a cselekvés következményeire több tényezőtől függ. Egyrészt attól, hogy mennyire intenzív az érintett reakciója – vannak, akiknek a támogató, tiltakozó reakciója erősebb. Ez egyrészt az érintettre gyakorolt hatás intenzitásától, másrészt az érintett pozíciójától, erőforrásaitól függ. Másrészt attól, hogy mennyire hat egy érintett viselkedése a többiekére – például vannak olyan érintettek, akik magatartása minta, véleménye iránymutató a többiek számára.

Az érintettek szerepe a megvalósítás és a kibontakozás szakaszában jelentkezik, a felismerés szakaszában őket még nem érinti a cselekvés. A megvalósítás és a kibontakozás során a cselekvésre

[34] Erre példa, hogy a lakosság mekkora részének kell beoltatnia magát, hogy egy járvány ne törjön ki, vagy hogy hány vállalkozásnak kell egy új adózási rezsimbe átlépnie, hogy annak valós gazdasági hatása lehessen.

[35] Ilyenkor általában egy, a társadalmi entitás életét jelentősen meghatározó intézmény működését változtatja meg a cselekvés. Például, ha egy ország leggazdagabb emberei megváltoztatják jövedelmeik országhatárok közötti mozgatásának gyakorlatát, az jelentősebb közpénzügyi változásokkal járhat, mint egy általános adómódosítás.

gyakorolt hatásuk jelentős lehet – főleg akkor, ha az markánsan eltér a cselekvés szervezőinek, formálóinak elvárásaitól. A megvalósítást meghiúsíthatja a célzott érintettek túlzottan passzív vagy negatív reakciója, illetve a szándékolatlan érintettek erős ellenkezése. Másik oldalról a kibontakozás esélyeit nagyban javítja az érintettek vártnál kedvezőbb reakciója.[36] Előfordulnak esetek, amikor a tipikus (szándékolt vagy szándékolatlan) érintett a cselekvés társadalmi válasszá válásának meghatározó szereplője.[37]

4.3. A TÁRSADALMI VÁLTOZÁS INTERAKCIÓI

A szereplők az egymás közötti interakciókon keresztül alakítják a cselekvést. Ezen interakciók jellemzőitől függ a szereplők cselekvéshez való viszonya, a cselekvés megvalósulásának és kibontakozásának esélye, a cselekvés tartalma, hatásai.

A szereplők szervező, formáló, reagáló lépései lényegében más szereplőkkel folytatott interakciók. Egy szereplő akkor kapcsolódik egy cselekvéshez, ha az abban való részvétel jobb, mint a kimaradás. Ha csatlakoznak, akkor szándékaik, lehetőségeik és az interakció kimenetét meghatározó tényezőkre vonatkozó tudásuk alapján döntenek arról, hogyan cselekszenek.

Egy felismerés akkor indukál cselekvést, egy cselekvés akkor valósul meg, majd bontakozik ki, ha az ahhoz szükséges szereplők az ezt lehetővé tévő részvételt és a cselekmény kifejlődéséhez szükséges következményekkel járó stratégiát választják.

[36] Erre példa, amikor bizonyos információk meglepően gyorsan és széleskörűen terjednek és vezetnek társadalmi változáshoz. Ez lehet negatív hatású (például pánikok esetén), illetve pozitív is (például egyes káros tevékenységek gyors és hatásos elutasítása).

[37] Ilyen eset, amikor a közvetlen érintettek egy köre egy komoly társadalmi hatású cselekvés módosítását kényszeríti ki (például egy jelentős infrastruktúrafejlesztés esetén egy a fejlesztés által negatívan érintett csoport a fejlesztést módosító, precedensértékű változtatást ér el.)

4.3.1. A TÁRSADALMI VÁLTOZÁS SZAKASZAINAK INTERAKCIÓS HELYZETEI

A társadalmi változás szakaszai során három fő interakciós helyzet állhat elő: együttműködések, tartalmi konfliktusok, konkurenciahelyzetek.

Az *együttműködések* több szereplő cselekvésének összehangolását igénylik. Ezekben a helyzetekben az érintett feleknek meg kell egyezniük az összehangolás módjáról (például a résztvevők erőfeszítéseiről), az annak következtében előálló eredményekhez való viszony rendezéséről (például a közös akcióból származó hozzáadott érték elosztásáról), a megegyezést hitelesítő eszközökről. Az együttműködés lehet önkikényszerítő jellegű (koordináció) vagy a cselekvés melletti elköteleződést támogató feltételek esetén megvalósuló (kooperáció). Ilyen együttműködési helyzet a különböző szakaszainak szervezői és támogatói közötti kapcsolat. Sok együttműködési elem van a szervezők és a jóváhagyók, illetve a szervezők és az érintettek közötti viszonyban is.

*Tartalmi konfliktusok*ról akkor beszélhetünk, ha egy cselekvés kívánt kimenetével kapcsolatban nézeteltérés alakul ki. Ebben az esetben az érintett felek vagy megegyeznek, vagy pedig az adott helyzetben adekvát módon ütköztetik szándékaikat, míg megegyezésre jutnak, vagy valamelyik fél felülkerekedik. A társadalmi változás során a szervezők és a jóváhagyók, illetve a szervezők és az érintettek között alakulhatnak ki ilyen feszültségek.

Konkurenciahelyzet esetén több szereplő párhuzamos cselekvése negatívan befolyásolja, befolyásolhatja egymást. Ez akkor alakul ki, ha a tevékenységek erőforrásai, eredményeik felhasználása tekintetében valamilyen szűk keresztmetszet alakul ki. Ebben az esetben a felek vagy a meglévő intézményi keretek rendezik a helyzetet, vagy megegyezésre jutnak, vagy pedig ütköztetik szándékaikat.

A szervezők a korábbi interakciós mintázatok közepette szándékoznak új cselekvést kialakítani, így konkurenciahelyzetbe kerülhetnek a status quo szerint működő szereplőkkel. Egy változás

több cselekvési láncolatot indíthat el, így konkurenciahelyzet alakulhat ki a különböző szervezők között a többi szereplővel való együttműködésért folytatott versenyben. A támogatók, érintettek között is kialakulhat konkurenciahelyzet, amikor a szervezőkkel való együttműködési lehetőségekért vetélkednek.

A következő táblázat két példán mutatja be a lehetséges interakciós helyzeteket.

	Egy településen az első szálloda megépítése	Új adórezsim kialakítása
Együtt-működések	A szálloda létesítését kezdeményező önkormányzat és a vállalkozó között A szállodaépítést indító és finanszírozók, tervezők, építők között A szálloda, a munkavállalók és a helyi attrakciók tulajdonosai között A szálloda és a potenciális vendégei között	Az adóváltoztatás kitalálója és az annak megvalósításáért dolgozó politikusok, lobbisták között A döntéshozók és a végrehajtók között Az adórezsimre áttérők és a könyvelők között
Tartalmi konfliktusok	A szálloda építője és a hatóságok között A szálloda építője és azt ellenző helyi környezetvédők között	Az adóváltozás szószólója és az amiatt hátrányba kerülő gazdasági ágak képviselői között Az adóváltozás szószólója és az annak negatív költségvetési hatásai miatt aggódó gazdaságpolitikusok között
Konkurencia-helyzetek	A megrendelésért versenyző finanszírozók, építők között A szálloda és a környék szálláshelyei között	Az adóváltoztatást kezdeményezők és más költségvetési forrást remélők között Az új adórezsimért felelős apparátus és az adóapparátus többi szereplője között Az új és korábbi adórezsimmel foglalkozó könyvelők között

6. táblázat: Példák a lehetséges interakciós helyzetekre

4.3.2. AZ INTERAKCIÓK JELLEMZŐINEK HATÁSA A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSRA

A különböző interakciós helyzetek lefolyását, kimenetét a következő tényezők határozzák meg:

- az abban érdekelt szereplők és az interakció objektív tulajdonságai[38],
- a szereplők szándékai, tudásai és vélekedései az interakciós helyzetről[39],
- az entitáson belüli interakciókat meghatározó konvenciók, normák és szabályok[40],
- a szereplők fentiek alapján választott stratégiája.

Társadalmi entitásonként, szituációnként jelentősen eltérhetnek egymástól az interakciós helyzetek jellemzői. Ugyanaz a kezdeményezés vagy hatás másmilyen társadalmi változásokat generálhat, ha a két entitás interakcióinak mintázata eltér egymástól. Ebben komoly szerepe lehet az objektív tényezők és az entitásra jellemző intézmények (vélekedések, konvenciók, normák és szabályok) eltérésének. A következőkben néhány állítást fogalmazunk meg arra vonatkozólag, hogyan hathatnak az interakciók jellemzői a társadalmi változásra:

[38] Az interakció objektív tulajdonságai a potenciális szereplők köre, a szereplők cse lekvési lehetőségeit meghatározó tényezők (pl. a rendelkezésükre álló erőforrások, technológiák), a szereplők interakción kívüli lehetőségei (mik az interakcióból való kimaradás opciói, milyen az interakción kívüli, arra közvetetten ható tevékenységei vannak a szereplőknek), a szereplők között lehetséges interakciók jellemzői.

[39] A kommunikáció nyelve, az egymás cselekvéseiről alkotott vélekedést meghatározó közös tudás és konvenciók, az alkukat formáló játékszabályok jelölik ki az interakciós lehetőségeket és az azokkal kapcsolatos szándékokat.

[40] Az interakciók működése nagyrészt a felek elköteleződéseit meghatározó intézményi keretektől függenek. Mi kényszeríti ki a megállapodást, mi tesz hitelessé egy fenyegetést, hogyan dől el a közösen teremtett érték elosztásának módja, milyen feltételek esetén hajlandóak a felek hosszabb távú együttműködés mellett elköteleződni, kik hogyan vesznek részt az interakciókat szabályozó intézményi feltételek biztosításában… A kooperáció, a koordináció és a konfliktus intézményi keretei interakciós helyzetenként jelentősen eltérnek. Egy társadalmi változás elemzésénél mindenképpen érdemes az intézményi környezetnek kiemelt figyelmet biztosítani – ehhez célszerű lehet egy önálló elemzési keret kialakítása.

- Várhatóan nagyobb és együttműködőbb szerepet vállalnak azok, akik számára a megegyezés nagyobb hozamot, kisebb költségeket és kockázatokat eredményeznek.
- Várhatólag intenzívebbek azok az interakciók, amelyek esetében a megállapodás és betartatás költségei kicsik, a felek stabilan elfogadják az interakción belüli elosztási sémát. Ez egyaránt függ az interakcióban részt vevők közötti nézeteltérések intenzitásától, a résztvevők számától, a megállapodás bonyolultságától, az alku költségeitől, az együttműködés megszakadásának potenciális következményeitől.
- Nem alakul ki a társadalmi változás, ha valamelyik, a cselekvéshez szükséges interakcióban valamelyik résztvevő konstruktív részvételhez kötődő potenciális hozama nem éri el a kritikus szintet. Ezt okozhatja az, hogy (1) az interakció hozama túl alacsony, (2) a megfelelő interakciót biztosító alku megkötése és kikényszerítése túl költséges vagy (3) az alku során az azt keretező vélekedések, intézmények miatt valamelyik fél a rezervációs szintjénél alacsonyabb hozamot várhat.
- Azok a társadalmi változáshoz vezető interakciós láncok alakulnak ki könnyebben, ahol a potenciális résztvevők kellően nagy interakciós hozamban bízhatnak, amit nagyban elősegíthet az újító kezdeményezés potenciálisan magas hozzáadott értéke, kis kockázata, a cselekvéshez szükséges interakciós helyzetek alacsony tranzakciós költsége.
- A változtatásra törekvő társadalmi cselekvés az entitásra jellemző, a múltbeli folyamatok által kialakított interakciós intézményekre épít. Ezek határozzák meg az alkuk kialakításának és betartatásának rendjét, a konfliktusrendezés szokásait. Azok a társadalmi változások alakulhatnak ki inkább, amelyek megvalósítását a meglévő intézményrendszer jobban támogatja.

5. KÖVETKEZTETÉSEK A TÁRSADALMI VÁLTOZÁS KULCSSZEREPLŐIRE ÉS VALÓSZÍNŰSÉGÉRE VONATKOZÓLAG

A fentiekben vázolt elemzési keret ahhoz nyújt segítséget, hogy képesek legyünk mélyebben elemezni nem rutinszerű vagy előre megtervezett társadalmi változások szereplőit. Az elemzési keret bemutatása során rávilágítottunk, hogy a társadalmi változásoknak nincs előre kijelölt kulcsszereplője. Azonban a változtatási lehetőséget létrehozó hatás, kezdeményezés és a társadalmi identitás jellemzői, a társadalmi változáshoz vezető cselekvések szereplői, a szereplők közötti interakciók jellemzői alapján sok megállapítást tehetünk az egyes szereplők jelentőségéről és az általuk kialakított/kialakítható társadalmi változás lehetőségéről, (várható) jellegéről.

Az elemzési keret alkalmazások során történő finomítása további kutatási feladat. Alkalmazhatóságának demonstrálására most azt mutatjuk be, milyen válaszok adhatók – a bemutatott megközelítés alapján – a következő két kérdésre:

- Kinek van kulcsszerepe egy társadalmi változás során?
- Milyen esetekben nagyobb a valószínűsége, hogy egy társadalmi entitás sikeres választ ad egy változásra?

5.1. KINEK VAN KULCSSZEREPE TÁRSADALMI VÁLTOZÁS SORÁN?

Egyértelmű, hogy egy társadalmi változás sok szereplő közös tevékenységének eredménye. Kulcsszereplőnek azokat tarthatjuk, akik döntései leginkább befolyásolják a társadalmi változás létét, tartalmát. Sokféleképpen értelmezhetjük, mit is jelent az, hogy leginkább befolyásolják. Három lehetséges megközelítést javaslunk:

- *Az újító* kulcsszereplő az, aki azzal járul hozzá a társadalmi változáshoz, hogy máshogyan gondolkozik, cselekszik egyéni kezdeményezése vagy az entitást ért hatások miatt.

Nekik köszönhetően változik meg az entitás működésének megszokott rendje.

- *Akin megakadhat* kulcsszereplő az, akin a társadalmi változás létrejötte, kibontakozása legkönnyebben megakadhat. Amennyiben az ő hozzáállása nem támogató, az entitás változását lehetővé tévő cselekvés megfeneklik.
- *Aki leginkább alakíthatja* kulcsszereplő az, aki esetén hozzáállása, cselekvése kis módosulása a legjobban módosítaná a társadalmi változás jellegét.

Mindegyik megközelítés lényegében praktikus és normatív motivációjú: kire érdemes odafigyelni, ha azt szeretnénk, hogy a társadalmi entitás a vizsgált kezdeményezésre, hatásra az általunk fontosnak tartott jellegű változással reagáljon.

Az újító szerepet kiemelve azok érdemelnek figyelmet, akik máshogyan viselkednek az interakciók során, mint a korábbi hasonló helyzetben. Az újító motiváció legtöbbször ott van a felismerés szakaszában, és általában a szervezőkben. Azonban nem csak ők lehetnek újítók – vannak esetek, amikor a támogatók, jóváhagyók, szándékolt és szándékolatlan érintettek változtatnak korábbi magatartásukon.

Egy társadalmi változás leginkább amiatt akadhat meg, mert a cselekvés megvalósulásához, kibontakozásához szükséges valamelyik szereplő számára a támogató fellépés hozama alacsony, ezért nem járul hozzá kellő mértékben a társadalmi cselekvéshez. Ez főleg akkor szembeötlő, ha egy egyébként nagy hozzáadott értékkel kecsegtető cselekvés feneklik meg. Ennek két fő oka lehet: a legegyértelműbb, amikor egy cselekvést valamelyik jóváhagyó vagy érintett kedvezőtlennek ítéli meg és kellő erővel lép fel ellene. Az is előfordulhat, hogy egy ilyen kritikus tranzakcióban az együttműködő felek közötti alkut meghatározó konvenciók, normák miatt valamelyik félre kisebb hozam vagy nagyobb kockázat jut, mint amennyi mozgósítaná. Azaz a cselekvés leginkább a nagy befolyású jóváhagyók és érintettek, illetve a gyenge alkupozíciójuk miatt a cselekvéshez való csatlakozás hasznából kismértékben részesülő szervezők, támogatók, szándékolt érintettek miatt akadhat meg.

Leginkább azok alakíthatnak egy cselekvést, akik szervezik, illetve azok, akik a támogatásról, jóváhagyásról szóló alkuk során erős alkupozícióval bírnak – a nehezen helyettesíthető támogatók és a komoly befolyással rendelkező jóváhagyók, érintettek.

A következő táblázat példákat sorol fel annak illusztrálására, hogyan lehetnek meghatározóak a különböző szereplők a társadalmi változás szakaszai során.

	Felismerés	Megvalósítás	Kibontakozás
Szervező	Egy társadalmi problémára megoldási javaslatot kidolgozó és azt érthetően megfogalmazó személy	Egy találmány piaci bevezetője, egy új kereskedelmi viszonylat kialakítója	Egy innovatív terméket és gyártóját naggyá tévő vállalatépítő
Támogató	Egy a közgondolkozást megváltoztató szellemi műhely szponzora	Egy felforgató termékötlettel előálló startupot finanszírozó kockázati tőkés	Egy a közvélekedést megváltoztató információ elterjedéséhez felületet adó orgánum döntéshozója
Jóváhagyó	Egy kutatási terület, kísérleti módszer alkalmazását tiltó/támogató jogalkotó	Egy kényes témában a korábban gondoltakat megkérdőjelező könyv, film kiadását engedélyező cenzor	Egy új vitatható aspektusokkal is rendelkező közpolitikai gyakorlatról döntő bíróság
Szándékolt érintett		Egy új film vagy könyv megítélését meghatározó kritikus	Egy a köztehervisélést átalakítani kívánó intézkedés jogalanyai
Nem szándékolt érintett		Egy infrastrukturális fejlesztés kárvallottjai	Egy új termék/szolgáltatás ellen morális alapon tiltakozók

7. táblázat: Lehetséges kulcsszereplők a társadalmi cselekvés szakaszai és szereplői szerint

6. A TÁRSADALMI VÁLTOZÁS MEGVALÓSULÁSÁNAK FELTÉTELEI

Milyen esetekben nagyobb a valószínűsége, hogy egy társadalmi entitás életében változás áll be egy kezdeményezés vagy a körülményeit, viszonyait alakító külső hatás következtében?

A bemutatott elemzési keret logikája szerint egy változásra adott cselekvés könnyebben bontakozik ki és válik társadalmi változássá, ha:

- a cselekvéshez kapcsolódó szereplők közötti interakciók tranzakciós költsége kisebb, azaz a szereplők számára az együttműködéseket szervező, konfliktusokat rendező alkuk gyorsabban és könnyebben születnek meg, azok kikényszerítése kevesebb erőforrást igényel;
- a cselekvéshez szükséges megállapodásokat szabályozó intézmények bátorítják az újítást kezdeményezőket, megvalósítókat, kibontakoztatókat: nagyobb ezen tevékenységek hozama és kisebb a kockázata;
- a társadalmi változáshoz vezető cselekvések kialakulása nem feneklik meg egyes szereplők motiválatlanságán vagy hiányán – a társadalmi változáshoz szükséges összes szereplőnek erőfeszítéseihez és kockázataihoz mérten kellően nagy hozamot biztosítanak az előkészítés, a megvalósítás, a kibontakozás interakciói;
- a társadalmi változáshoz vezető cselekvés, újítás kedvező a legnagyobb befolyású támogató, jóváhagyó érintettek számára;
- a szervezői feladat kellően vonzó, a támogatók, jóváhagyók alkupozíciója nem túl erős;
- a szándékolt érintettek nyitottak a változások generálta újítások elfogadására.

Minél inkább teljesülnek ezek a feltételek, annál valószínűbb, hogy egy lehetőség vagy hatás társadalmi változást indukál egy társadalmi entitás életében. Ez önmagában a változás minőségéről nem mond sokat, ehhez egyrészt a társadalmi változások kockázatait kellene ismerni, másrészről a minőség megítélését lehetővé tévő normatív szempontokat kell használni. Ez általában nem, de az elemzési keret konkrét alkalmazásai esetében megtehető.

ÖSSZEGZÉS

Munkánk célja egy olyan elemzési keret felállítása volt, amely jól használható a társadalmi változások részleteinek elemzésére. A társadalmi változások gyakran nem egy részletes előzetes forgatókönyv szerint történnek, hanem egyéni cselekvések és interakciók sokaságából állnak össze.

Megközelítésünk szerint ez a folyamat három fő szakaszra osztható: a felismerésre, a megvalósításra és a kibontakozásra. A társadalmi változás tipikus szereplői a szervezők, a cselekvés formálói és az érintettek. Az, hogy melyik szakaszban, melyik szereplőtípusé a főszerep, az esetenként eltérhet. Az elemzési keretet alkalmazó esettanulmányok alapján lehet erről többet megtudni.[41] A társadalmi változás egyéni interakciók hálózataként jön létre, az együttműködések, a tartalmi konfliktusok és a konkurenciahelyzetek eredőjeként. Az elemzési keret logikáját a következő ábra foglalja össze.

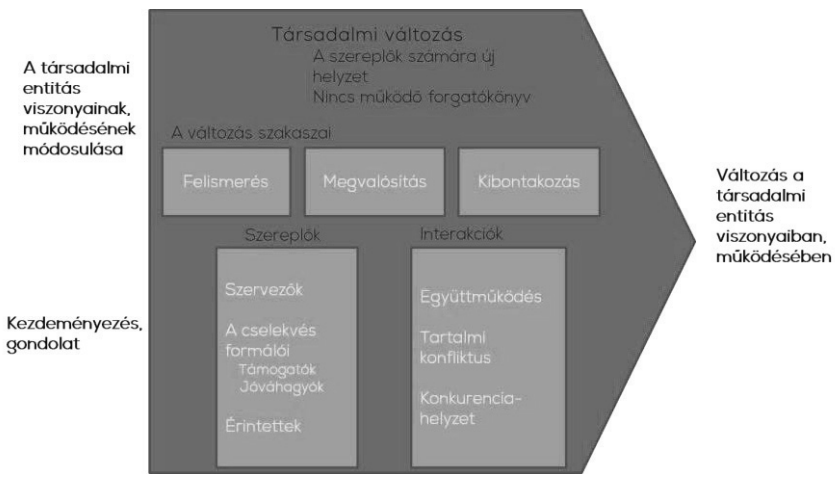

1. ábra: Az elemzési keret logikája

[41] A változásokról szóló megközelítések általában a felismerés és a megvalósítás szakaszára helyezik a hangsúlyt, a szervezőket, esetleg a támogatókat helyezik fókuszba. Az elemzési keret lehetőséget nyújt arra, hogy ezt az általános vélelmet reflektáltabban vizsgálhassuk.

A szereplők fontosságát aszerint ítélhetjük meg, hogy mennyire erős az újító attitűd, a változás folyamatában játszott megkerülhetetlenség, vagy a változtatási folyamat formálásában játszott szerep. Az elemzési keret azonban nem csak az egyes változási folyamatok szereplőinek elemzésére alkalmas, hanem azt is vizsgálhatjuk vele, hogy adott esetben milyen változások megvalósulásának mi a valószínűsége, mik a feltételei.

Az elemzés kiindulópontja, hogy a társadalmi változás nem egy megtervezett folyamat, hanem a meglévő szereplők, viszonyok, intézményi keretek között, valamilyen kezdeményezés vagy külső hatás következtében kiinduló cselekvéssorozat. A szereplők és interakcióik alakítják tartalmát, méretét, sebességét. Ezen cselekvéssorozatok mélyebb elemzése közelebb vihet minket ahhoz, hogy megértsük, egy társadalmi entitás mitől és hogyan lehet képes változásra.

IRODALOMJEGYZÉK

Ablonczy B. (2017): Gondolatból tett. Három magyar történelmi személyiség a jövőképességről. In: jelen kötet. pp. 371–392.

Ábrahám Z. (2018): Conservatio Personae Gratae. In: jelen kötet. pp. 69–110.

Acemoglu, D.–Johnson, S.–Robinson, J. A. (2004): Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth. NBER 10481

Acemoglu, D.–Johnson, S.–Robinson, J. A. (2012): Why Nations fail? Crown Business, New York

Aczél P. (2018): A társadalmi jövőképesség fogalmi-diszkurzív koncepciója. In: jelen kötet. pp. 110–146.

Alesina, A.–Ardagna, S.–Trebbi, F. (2006): Who adjusts and when? On the Political Economy of Reforms. NBER No. 12049

Ambrus L. (2016): Alexander Gerschenkron és a gazdasági felzárkózás stratégiái. Összkép Magazin http://osszkep.hu/2016/06/alexander-gerschenkron-es-a-gazdasagi-felzarkozas-strategiai/

Ambrus L. (2017): Jövőképesség és hosszabb távú politikai stratégia. Fogalom-tisztázási kísérletek. (Kézirat) Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont, Budapest

Bakacsi Gy. (2017): A hálózatoké a jövő. In: jelen kötet. pp. 269–300.

Baumol, W, J. (1990): Entrepreneurship: Productive, unproductive and Destructive. Journal of Political Economy 98 (5)

Braudel, F. (1977): Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism. M. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, Ábrahám Zoltán,Tóth Gábor (ford.) (2008): A kapitalizmus dinamikája, Európa Könyvkiadó, Budapest

Capoccia, G.–Kelemen R. D. (2007): The Study of Critical Junctures: Theory, Narrative, and Counterfactuals Historical Institutionalism World Politics, 59(3)

Csák J. (2018): A társadalmi jövőképesség normatív koncepciója. In: jelen kötet. pp. 35–68.

Dixit, A. (1996): The Making of Economic Policy: a Transaction-Cost Perspective. MIT Press, Cambridge, MASS

D'Olier, F. (1945): The United States Strategic Bombing Survey-Summary Report (European War) Secretary of War - http://www.anesi.com/ussbs02.htm#ss

Downs, A. (1957): An Economic Theory of Democracy. Harper, New York

Greif A. and Laitin, D. D. (2004): Theory of Endogenous Institutional Change. American Political Science Review, 98(4)

Greif, A. (2005): Commitment, Coercion and Markets: The Nature and Dynamics of Institutions supporting exchange In: Menard, Claude–Shirley, Mary M. (2005) Handbook of New Institutional Economics. Springer, Dordrecht

Habermas, J (2006): Political communication in media society: Does democracy still enjoy an epistemic dimension? The impact of normative theory on empirical research. Communication theory, 16(4), pp. 411–426.

Hayek (1945): The Use of Knowledge in Society. AER. (35)4

Hirschman, A. O. (1967): Development Projects Observed Brookings Institution Press, Washington D. C.

Katz, E.–Lazarsfeld, P. F. (1955): Personal Influence, The part played by people in the flow of mass communications. Transaction Publishers, USA

Mokyr, J. (1990): The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress. Oxford University Press, Oxford, UK

Monda, E. (2018): Társadalmi Jövőképesség – A jövőkutatás kontextusában. In: jelen kötet. pp. 149–188.

Mueller, D. C. (2003): Public Choice III. Cambridge University Press, Cambridge, UK

North, D. C. (1990): Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge University Press, Cambridge, UK

Rodrik, D. (1996): Understanding Economic Policy Reform. JEL Vol. 34.

Rogers, E. M. (1962): Diffusion of innovations. Free Press of Glencoe, New York

Schumpeter, J. A.; Opie, Redvers (ford) (1983) [1934]. The theory of economic development: an inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle New Brunswick, Transaction Books, New Jersey

Szántó Z. O. (2018): A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója. In: jelen kötet. pp. 13–34.

Szalai Á.–Szepesi B.: Mit nem tudunk a magyar kapitalizmusról? Kommentár 2008/1

Szepesi, B. (2008): Political Economy of Public Development Activities. PhD dissertation. CEU, Budapest

Weingast, B. R. (1997): The Political Foundations of Democracy and the Rule of Law. APSR, (91)2

Werner J., and Wegrich, K. (2007): Theories of the Policy Cycle in: Fischer, F.–Miller, Gerald J.–S. Sidney, M. (2007): Handbook of Public Policy Analysis. CRC Press, Boca Raton, USA

Wilson, J. (1989): Bureaucracy: What Do Government Agencies Do and Why They Do It. Basic Books, New York, USA

PERCZEL-FORINTOS DÓRA
TUDATOSSÁG, MINT A JÖVŐKÉPESSÉG ZÁLOGA

BEVEZETŐ[1]

A 21. század technikai civilizációja és fejlettsége kihívások elé állítja az emberi szervezetet és személyiséget. Winnicott, a híres brit pszichoanalitikus azzal a szellemes felkiáltással fejezi ki korunk paradoxonát, hogy „Ó, Istenem! Add, hogy még életben legyek, amikor meghalok!" Nem tudhatjuk pontosan, mire gondolt, de annyit talán megérthetünk belőle, hogy veszélyesnek tarthatta a modern ember életmódját a teljes emberi élet szempontjából. A szinte követhetetlenül gyorsan változó világ körülményeihez történő alkalmazkodás egyrészt fejlődési lehetőségeket hordoz magában, másrészt azt tapasztalhatjuk, hogy több, eddig jól bevált megküzdési stratégia hatása mintha visszájára fordult volna, és ahelyett, hogy leküzdenénk általuk a nehézségeket, inkább megbetegedéshez vezetnek. Az információs társadalom, a vizuális kultúra dominanciája, a képernyőkultúrán nevelkedés az eddigiektől eltérő fejlődési potenciálok kihasználására ad alkalmat, amelyek feltehetően hátrányos hatást is kifejthetnek a személyiségfejlődésre. A fejlődési potenciálok talán olyan kulcsszavakkal írhatók le, mint az információ szelekciójának és feldolgozásának a képessége; a virtuális valóság és az aktuális, jelen valóság megélése, valamint elkülönítése és ezekkel szoros összefüggésben a tudatosság, önkontroll és önszabályozás képessége.

Jelen tanulmányban a jövőképességet a személyiség jellemzőjeként vizsgáljuk, akinek társadalmi-kulturális körülményei ezt nyilvánvalóan befolyásolják, ugyanakkor az egyéni működésmód is visszahat a társadalom egészére. A következőkben először röviden összefoglaljuk a legfontosabb adatokat a magyar lakosság mentális egészségi állapotáról és negatív gondolkodásmódjáról. Ezt követően rátérünk a 21. század technikai civilizációjának a személyiségre gyakorolt legmarkánsabb kihívásaira a tömeges elhízást és az információáradattal való megbirkózás nehézségeit bemutatva. Végül amellett érvelünk, hogy a mentális

[1] Köszönettel tartozom a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes megjegyzésekért Szántó Zoltán Oszkárnak, Csák Jánosnak, Monda Eszternek és Kocsis Tamásnak. A leírtakért mindazonáltal a szerző viseli a felelősséget.

egészség megőrzéséhez és a kihívásokhoz való hatékony alkalmazkodáshoz új készségekre és alapvető szemléleti változásokra van szükség mind az egyén, mind a társadalom szintjén. A jövőképesség fontos mutatója lehet a mentális egészség, a reziliencia, a nagyfokú tudatosság és ezzel összefüggésben az önszabályozás képessége, valamint a kreativitás, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A változások személyiségre gyakorolt hatásainak a megfigyelése, elemzése és értelmezése ma is és a jövőben is a pszichológia egyik fontos feladata.

1. A MAGYAR TÁRSADALOM MENTÁLIS EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA ÉS GONDOLKODÁSMÓDJA

A magyar lakosság egészségi állapotának mutatói kedvezőtlenek, s ezek szoros összefüggésben állnak a pszichés egészségi mutatókkal. Európában első helyen szerepelünk a daganatos, valamint a szív- és érrendszeri megbetegedések arányában mind a férfiak, mind a nők körében. Ezeknek a kialakulása számos pszichoszociális tényezővel hozható összefüggésbe: A-típusú viselkedés (versengés, időzavar, túlzott kontroll), ellenségesség, harag, D- (distressed) típusú személyiség (negatív érzelmek, gátolt önkifejezés), alacsony szociális támogatottság (hiányzó vagy nem kielégítő családi, munkahelyi, baráti kapcsolatok). A vitális kimerüléshez vezető túlterhelés, a krónikus stressz, szorongás, valamint a depresszió bizonyíthatóan a szív- és érrendszeri megbetegedések fontos mediátora (Kopp, 2008).

Különböző felmérések szerint napjainkban a pszichés zavarok gyakorisága soha nem látott mértékben növekszik: a WHO adatai szerint a depresszió gyakorisága 1990–2013 között 53,4%-kal nőtt és ezáltal népegészségügyi problémának tekinthető. A depresszió tehát korunk egyik népbetegsége: élettartam-prevalenciája férfiaknál 12%, nőknél 20% (Szádóczky, 2011). Hazánkban is ez a tartós munkaképesség-csökkenés harmadik leggyakoribb oka, a kezelést igénylő major depresszió egyéves prevalenciája 7–8%, a háziorvosi gyakorlatban és a lakosság körében a közepes és enyhe depresszió kb. 12%. A szorongásos megbetegedésekkel együtt a pszichés zavarok előfordulása a magyar lakosság körében kb. 20 % (Rihmer és mtsai, 2017). A kezeletlen súlyos major depressziós betegek 10–15%-a öngyilkosságban hal meg. Más, sok szempont-

ból hozzánk igen hasonló körülmények között élő nemzet (lengyelek, csehek, szlovákok, osztrákok stb.) depresszió- és öngyilkossági mutatói lényegesen alacsonyabbak, mint a miénk [pl. 2014-ben a magyar szuicidráta 19‰ volt, szemben a szlovákok és románok 11‰-évek, amely egyben az európai átlag (Eustat, 2014)].

Az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb népegészségügyi felismerése, hogy a civilizált országokban alapvető egészségügyi veszélyeztető tényező a társadalmon belüli viszonylagos szociális-gazdasági lemaradás. A magyar népesség körében végzett vizsgálatok eredményei szerint (Kopp, 2008) a viszonylag rosszabb szociális-gazdasági helyzet nem önmagában, hanem *elsősorban a depressziós tünetegyüttes közvetítésével* idéz elő magasabb megbetegedési arányokat. Tehát nem önmagában a nehéz szociális helyzet, hanem *a viszonylagos lemaradás szubjektív átélése és a megfelelő, adaptív megküzdési módok ismeretének hiánya* (kétségbeesés, tanult tehetetlenség, kiszolgáltatottság) a leglényegesebb egészségügyi veszélyeztető tényező (Kopp és Skrabski, 2007). Ezt a felismerést fogalmazta meg a Nemzeti Lelki Egészség Stratégia (2014), amelynek kidolgozásában az Egészségügyi Szakmai Kollégium Klinikai Pszichológiai Tagozata is aktívan részt vett.

A depresszió kialakulásában azonban csak részben játszanak szerepet biológiai, genetikai tényezők; a pszichés tényezők, ezen belül is elsősorban a negatív gondolkodás meghatározó a hangulatzavar kialakulásában és fennmaradásában. A magyar szóhasználatban a mindennapi kommunikációban a depresszió megnyilvánulásai lelhetők fel, ami megbetegítő jellegű: meg is betegszünk tőle, ahogy az ismertetett statisztikákból, a depresszió és szövődményeinek nagyfokú előfordulásából látható. A híres/hírhedt magyar panaszkultúra, az általánosan előforduló pesszimizmus, a negatívumok hangsúlyozása olyan szemléletre utal, amely nem tekinthető sem objektívnek, sem reálisnak. A tagadó nyelvi struktúrákban és a negatív kommunikációs stílusban a negatív valóságkép és jövőkép tükröződik, amely valójában a depresszió megnyilvánulása. Az önmagunkról, jövőnkről vagy a világról alkotott képünket determinálja, hogyan fogalmazzuk meg a tapasztalatainkat. A mindennapi kommunikációban lépten-nyomon tapasztalható ún. negatív nyelvi kód (Kézdi, 1995) feltételezhetően összefügg a negatív gondolko-

dásmóddal, amely kifejeződik a magyar nyelvre és nyelvhasználatra jellemző tagadó és negatív mondatszerkezetben vagy megfordítva, ez a negatív nyelvi struktúra formálja azt, ahogy a gondolatok megfogalmazódnak. „Nincs kedved meginni egy kávét?" „Nem adnád kölcsön a tollad?" „Nem érsz rá most egy kicsit?" „Nem felejtetted el lekapcsolni a villanyt?" „Nem zavarlak?" Egy szándék vagy kérés tagadó formában történő megfogalmazása a magyar nyelvben megszokott jelenség, csakúgy, mint a kettős tagadás: „semmit sem tehetek" vagy „senki sem szeret". Még a pozitív tartalom is gyakran jelenik meg tagadó formában, mint például „semmi baj" (értsd: minden rendben), „nem rossz" (értsd: jó), „nincs vesztenivalóm" (a „csak nyerhetek a dolgon" megfogalmazás helyett). Mivel az anyanyelv struktúrája meghatározó a világ észlelése szempontjából, nem zárható ki, hogy például a mediterrán országok latin nyelve valamiképp összefügg temperamentumukkal és életviteli jellegzetességeikkel.

„Nyelvében él a nemzet", mondta Széchenyi, és ennek a gondolatnak számos rétege felfejthető: nem csak az anyanyelvi közösségre utal, hanem alapot teremt egy olyan közös felfogásrendszerhez, amelyben az egy nyelvet beszélők észlelik és értelmezik a körülvevő világot. *Nyelvében él a nemzet*, mert csak az él, létezik számunkra, amit észlelünk (még ha nem is teljesen tudatosan): tehát ha valaki nem veszi észre a pozitív dolgokat, akkor azok nem léteznek a számára. *Nyelvében él a nemzet*, mert úgy élünk, ahogy gondolkodunk és ráadásul ez a gondolkodásmód átadódik generációkon keresztül. Kézdi (1995) Negatív nyelvi kód című könyvében a magas magyar öngyilkossági arányok és a negatív kommunikáció kapcsolatára hívja fel a figyelmet, és számos más nyelvészeti, filozófiai, illetve pszichológiai kutatás is azt támasztja alá, hogy a negatív, tagadó megfogalmazás negatív gondolatokhoz vezet, ez jellemzi a világról alkotott képünk alapját, ennek pedig negatív, depressziós érzelmi állapot a következménye (Beck, Rush, Shaw és Emery, 2000).

Pontosan ez jelenik meg a pszichés megbetegedések ma érvényes kognitív pszichológiai modelljében, miszerint a depresszió alapvető jellegzetessége a *negatív kognitív triád*: a negatív önkép, a negatív világkép és a negatív jövőkép. A depressziós egyéneket a negatív elvárásokon túlmenően még az is jellemzi, hogy folyamatosan saját-

tos szűrőn keresztül, torzítva értelmezik az eseményeket, ezzel is fenntartva az önmagukról, másokról és a világról kialakított negatív képet. Ezeket a szűrőket *kognitív torzításoknak* nevezzük. Depressziós állapotban a legjellegzetesebb kognitív torzítások a fekete-fehér gondolkodás, a túláltalánosítás, a negatív szűrés, a pozitívumok figyelmen kívül hagyása, valamint a felnagyítás és lekicsinylés (Beck, Rush, Shaw és Emery, 2000; Perczel-Forintos, 2001). A depresszióból való tartós felépülésnek nélkülözhetetlen eleme az objektív, torzításmentes gondolkodásmód, a reálisabb valóságkép és adaptív megküzdési módok, a reziliencia kialakítása, amely a hangulati állapot javulásához, optimistább életszemlélethez vezet, mivel a gyógyszerek csak átmeneti megoldást jelentenek (Butler, Chapman, Forman és Beck, 2006). A magyar társadalom jövőképességének mutatója lehet a nehézségekkel való reziliens megküzdés, a negatív gondolkodás helyett a pozitívumok el- és felismerése, továbbá torzításmentesebb és elfogadóbb viszonyulás a valósághoz, vagyis negatív gondolkodás és negatív nyelvi kód helyett reális gondolkodás és pozitív nyelvi kód.

2. GLOBÁLIS KIHÍVÁSOK

A 21. században két létfontosságú szükséglet, a táplálkozás és a tájékozódási igény kielégítésének a körülményei is drámaian megváltoztak az egész világon. Az éhség és az információéhség párhuzamba állítható hiányállapotok, kielégítésük a túlélés záloga, ugyanakkor az evolúciósan adaptív stratégiák alkalmazásának létjogosultsága ma már erősen megkérdőjelezhető. A jövőképesség függ attól, hogy az egyén és a társadalom milyen mértékben képes tudatosítani a fogyasztói társadalom és a technikai civilizáció megváltozott lehetőségeit és milyen fokú önszabályozásra képes.

2.1. ÉHSÉG

Az ember mindenevő, ezért őseink számára evolúciós értelemben az azonnali reagálás szolgálta leginkább a túlélést, tehát ha akkor

fogyasztották el a különféle táplálékokat, amikor elérhetők voltak. Amikor érett a gyümölcs, amikor rátaláltak a madártojásokra, amikor csapdába esett a madár vagy a nyúl, amikor elejtették a nagyvadat, akkor volt elérhető a vitamin, a fehérje, a zsír vagy a szénhidrát. Ilyenkor tartalékokat képeztek a szó valódi értelmében, hiszen nem tudhatták, mikor jutnak hozzá megint az adott élelemhez. Ma az ételek könnyű elérhetősége és az édességek túlkínálata (ingergazdagsága), a látvány és a szagok kavalkádja állandó ingert és csábítást jelent; az ember akkor is eszik, amikor nem éhes, akkor is tartalékot (túlsúlyt) képez, amikor erre egyáltalán nincs szüksége. A valaha adaptív ingervezérelt fogyasztás és a tartalékok felhalmozása világszerte tömeges túlsúlyhoz és elhízáshoz vezetett, ami viszont az összes népegészségügyi rizikót jelentő megbetegedés (szív- és érrendszeri betegségek, rák, ízületi és mozgásszervi fájdalmak stb.) kockázati tényezője.

Az elhízás rohamos terjedése és világméretű problémává válása egyre nagyobb rejtélynek tűnik, amelynek megértése és megoldása még várat magára. A II. világháború befejezése óta világszerte háromszorosára nőtt a túlsúlyos személyek aránya, ezen belül 1980-ban a 18 év feletti lakosságból 857 millió, 2014-ben már 1,9 milliárd egyén volt túlsúlyos és közülük 600 millióan (13%) elhízottak. További riasztó adat, hogy több ember hal meg túlsúly és elhízás következtében, mint soványság miatt, és ez a tendencia immár a harmadik világ országait is érinti (WHO, 2017). Magyarországon 2014-ben a felnőtt lakosság 65%-a túlsúlyosnak vagy elhízottnak számított, a nők 62, a férfiak 67%-ának, összesen mintegy 5 millió embernek volt súlytöbblete (OTÁP, 2015). Természetesen multikauzális állapotról van szó, hiszen az elhízás az anyagcserefolyamatok genetikai, központi idegrendszeri, pszichológiai és környezeti (szociális) hatásokra létrejövő zavara, amely az energiaháztartás egyensúlyának módosulását okozza (Halmy, 1996).

A témának hatalmas szakirodalma van, és ma már biztosan állíthatjuk, hogy a tömeges elhízás alapvetően fontos tényezője az, hogy a túlélés szempontjából korábban adaptív mechanizmusok a modern és posztmodern korban maladaptívvá váltak. Az emberi szervezet – evolúciós szempontból – ilyen rövid idő (60 év) alatt nem képes alkalmazkodni a XX. században megváltozott makroszociális környezethez és óriási technikai fejlődéshez. A tömeges elhízás szá-

mos tényezővel hozható összefüggésbe, mint például az urbanizációval, a megnövekedett munkaterheléssel, stresszekkel, a tömegközlekedéssel, a mozgásszegény, ülő életmóddal, valamint a fogyasztói társadalom által kínált könnyen és azonnal hozzáférhető ételekkel (Atkinson, 2005; Cooper és Fairnburn, 2001; Forgács, 2008; Túry és Szabó, 2000).

Az evés és a kövérség jelentése kultúránkban és korunkban meglehetősen ambivalens. A sovány embert még a huszadik század elején is betegesnek tartották és a mai értelemben túlsúlyos személyről gondolták azt, hogy erős és egészséges. Ha a mai karcsúságideállal és az egészséges életmód szemléletével ellentétes is az elhízás, a nagy test, a jóltápláltság évezredeken keresztül a termékenység, gondoskodás, gazdagság, erő szimbóluma volt (és egyes kultúrákban ma is az). Ennek a megváltozásához hosszú időre van szükség, ha egyáltalán lehetséges.

2.2. INFORMÁCIÓÉHSÉG

A környezet változásai, az új ingerek felé fordulás szintén alapvető, biológiailag programozott, evolúciósan adaptív késztetés a sikeres alkalmazkodás és az egyén biztonsága érdekében. Olyannyira fontos, hogy az éles, váratlan ingerekre (hangokra, zajokra, fényekre, érintésre, ütésre) adott ún. összerezzenési reakció reflexes, azaz genetikailag kódolt magatartásminta, amelynek a hatására aktiválódó orientációs reakcióban az egyén önkéntelenül fordul a zaj- vagy fényforrás felé. Humán szinten hasonlóan fontos új információt hordoz a kommunikáció is. Aki online él, hamarabb értesül a hírekről, gyorsan tud reagálni; aki offline, ahhoz lassan jutnak el a hírek, késve cselekszik és könnyen kimarad a közösségi eseményekből. Ezeknek a félelmeknek a hatására lényegében folyamatosan bekapcsolt állapotban vagyunk: tévé, internet, közösségi média, útközben a mobilinternet, a telefonozás, ha nem telefonozás, akkor az (idősebb generációnál) újságolvasás. Az információk áradatában állóképek helyett szédítő gyorsasággal változó videoklipek villódznak a tévé, a számítógép és a mobiltelefon képernyőjén. Ugyanúgy próbáljuk begyűjteni a lehető legtöbb információt, mint 20, 50, 100

vagy akár 500 évvel ezelőtt „az információ hatalom” elv alapján. Ez a régebben adaptív magatartás a 21. században maladaptív lett, hiszen képtelenség minden információt megszerezni. Csak csodálhatjuk a magyar nyelv pontosságát és kifinomultságát, ahogy a víz metaforáját használja, és információáradatként fogalmazza meg a jelenséget, utalva arra, hogy épp olyan veszélyes, mint az árvíz. Az információözönt nem tudja feldolgozni az agyunk. Védekezik és akaratlanul kikapcsol, vagy ellenkezőleg, túlingerelt állapotban akkor is pörög, amikor le kellene állnia: az első esetben figyelemzavarok, utóbbi esetben alvászavarok alakulhatnak ki. Mindkettő egyre gyakrabban előforduló panasz, számos pszichés betegség velejárója. A technikai civilizációból adódó túlingereltség logikus módon vezet figyelemzavarhoz, alvási problémákhoz. Az évszázadok óta bevált újdonságkereső magatartás, ami a gyors cselekvést és a forrásokhoz való hozzáférést szolgálta, az információrobbanás hatására – úgy tűnik – visszájára fordult és pszichés zavarok kialakulásához vezetett.

Fel kell tehát ismernünk, hogy a modern és posztmodern korban élő embernek az eddigiektől eltérő készségekre van szüksége ahhoz, hogy alkalmazkodni tudjon az új, ingergazdag környezethez. Kik tudnak tehát élni a technikai civilizáció lehetőségeivel? Kik reziliensek, kikben van meg a rugalmas alkalmazkodás képessége? A kutatások szerint azok a személyek nem híznak el (például a magyar lakosság 30%-a), akik mozgástudatos életmódot folytatnak, és odafigyelve szervezetük jelzéseire, csak akkor esznek, ha éhesek, továbbá egészségtudatosan táplálkoznak. Azok nem válnak figyelemzavarossá, akik felmérve kapacitásukat, átgondolják és döntést hoznak arról, hogy milyen mennyiségű információra van szükségük. A túlzott és mértéktelen fogyasztásnak (legyen az ennivaló vagy információ) azok tudnak ellenállni, akik felismerve igényeiket és határaikat, képesek tudatosan jelen lenni és dönteni az életükben. A technikai civilizáció és a számítógépek, robotok korában épp a leginkább emberi képesség, a legmagasabb szintű, kizárólagosan emberi funkció, a nagyobb fokú tudatosság és ezzel szoros összefüggésben az önkontroll és önszabályozás lehet a jövőképesség záloga, a reziliens válasz.

3. REZILIENCIA ÉS TUDATOSSÁG MINT A JÖVŐKÉPESSÉG MUTATÓI

A reziliencia a pozitív pszichológia fontos fogalma, rugalmas ellenállóképességet jelent, azaz valamely rendszernek – legyen az egy egyén, egy szervezet, egy ökoszisztéma vagy éppen egy anyagfajta – azon reaktív képességét, hogy erőteljes, meg-megújuló, vagy akár sokkszerű külső hatásokhoz sikeresen adaptálódjék. A reziliencia a sikeres alkalmazkodás folyamata, képessége vagy kimenete a kihívást jelentő vagy fenyegető körülmények ellenére (Masten, 1997). Olyan emberi képesség, amely lehetővé teszi egy személynek, csoportnak vagy közösségnek, hogy megelőzze, minimálisra csökkentse vagy legyőzze a különféle megpróbáltatások károsító hatásait, mérsékelve a külső stresszorok hatását és a belső sérülékenységet (Werner és Smith, 1982). Míg a vulnerabilitás az egyén sérülékenysége, tehát egy kontinuum negatív pólusa, addig a reziliencia a pozitív póluson helyezkedik el, a stresszre adott válaszok egyéni különbségét mutatva. A reziliencia faktorai a következők: megbékélés a múlttal, reális optimizmus, problémamegoldó képesség, önfegyelem, önbizalom és egészséges kapcsolatok fenntartásának a képessége.

Negatív gondolkodás és depresszió, fogyasztói társadalom túlkínálata és tömeges elhízás, információáradat és figyelemzavarok: korunk kihívásai új készségeket igényelnek, amelyekre csak nagyobb fokú tudatossággal és önszabályozással adható reziliens válasz. A tudatos jelenlét (angolul: mindfulness) készségét fejlesztő pszichológiai irányzat épp a nagyobb fokú tudatosság és ezáltal eredményesebb önszabályozás kialakítására irányul. A tudatos jelenlét célja lényegében rugalmasabb alkalmazkodás, nagyobb fokú reziliencia a megterhelő élethelyzetekkel, a kihívásokkal vagy az információáradattal szemben. A legkülönfélébb kutatások szerint éppen ez a nagyobb fokú rugalmasság és csökkentett stresszreaktivitás jellemző azokra, akik rendszeresen gyakorolják a tudatos jelenlét tréninget. A mindfulness sokkal inkább életszemlélet és attitűdrendszer, semmint egy pszichoterápiás technika. Hét alapvető attitűddel jellemezhető, amelyek ma éppúgy, mint századokkal ezelőtt, csak folyamatos gyakorlással alakíthatók ki. A tudatos jelenlét kulcsfogalmai: 1) nem ítélkezés, 2) türelem, 3) kíváncsiság

és nyitottság, 4) önbizalom, 5) könnyedség és nem erőltetés, 6) elfogadás és 7) elengedés (Kabat-Zinn, 1990, Perczel-Forintos, 2017).

Nem ítélkező attitűd. A mindfulness gyakorlásának alapfeltétele az objektív, tárgyilagos szemlélet. Ehhez elengedhetetlen, hogy az ember tudatosítsa magában azt az állandó folyamatot, miszerint megállás nélkül ítélkezik és reagál az éppen átélt külső és belső tapasztalataira, értékesnek vagy értéktelennek tartva, kategorizálva azokat. A tudatos jelenlét célja, hogy a személy megtanuljon ebből az állapotból hátrább lépni. Kabat-Zinn (1990) szerint, ha bárki kételkedne ebben, elég csak azt megfigyelnie, mennyire foglalkoztatja elméjét a tetszik–nem tetszik játéka az élet szinte bármelyik tízperces periódusában. A személyes tapasztalatok kategorizálása és megítélése mechanikus válaszreakciókra késztet, amelyek gyakran nem tudatosak és amelynek gyakran objektív alapja sincs, és amelyre nagyszerű példa lehet a túlevés vagy az internet folyamatos böngészése.

Türelem. A türelem a bölcsesség egyik formája, amikor az ember megérti és elfogadja a tényt, hogy a dolgok a maguk idejében oldódnak meg. Egy gyerek még megpróbálhatja, hogy sietteti a kiscsibe kikelését azzal, ha feltöri a tojást, ezzel azonban nem segít a csibének. Minden felnőtt tudja, hogy ennek eljön az ideje, a folyamatot nem lehet siettetni. Ehhez hasonló a türelem jelentősége a tudatos jelenlétben. A személy tudatosan emlékeztetheti magát arra, hogy ne türelmetlenkedjen magával szemben akkor sem, ha már jó ideje végzi a gyakorlatokat, és a várva várt pozitív változás ennek ellenére sem érkezett még meg. Ekkor feszült, zaklatott érzéseket élhet át, azonban ezek ismét csak esélyt adnak az elmének az ítélkezésre. Idővel a pozitív változások önmaguktól megjelennek, mert ezek a rendszeres gyakorlás elkerülhetetlen hozadékai. Az élet azon részei, amelyek éppen abban a pillanatban bontakoznak ki. Ugyanaz a helyzet az emberrel is, mint a kiscsibével. Miért kellene átrepülni bizonyos pillanatokon, hogy más, jobb pillanatnyi helyzetekbe kerüljünk? Amikor az ember a dolgok megjelenését sietteti, akkor kötelessége megértenie, hogy elméje önállósította magát.

A türelem rendkívül sokat segíthet olyan helyzetekben, amikor az elme zaklatott állapotban van vagy elvándorolnak a gondolatok. A

türelem gyakorlása a létezés üzemmód kialakítása érdekében is fontos, felhívja a figyelmet arra, hogy nem kell kitölteni minden pillanatot tevékenységgel és még több gondolkodással, csak azért, hogy hatékony legyen az idő felhasználása. A türelem egyszerűen azt jelenti, hogy az ember teljesen nyitott minden pillanatra, elfogadja teljességét, mert tudja, hogy a dolgok csak a maguk idejében teljesedhetnek ki.

Kíváncsiság, nyitottság. A jelen pillanat megtapasztalása a szemlélődő hagyományban az élet gazdagságával egyenlő. Ha magától értetődőnek tekintjük a köznapi dolgokat, közben elveszhet a dolgok rendkívülisége. A jelen pillanat gazdagságának felfogása érdekében fontos kifejleszteni egy kíváncsi és nyitott hozzáállást, ami örömmel tekint mindenre, mintha először látná. Ez a hozzáállás különösen fontos a formális meditációs technikák gyakorlásában. Bármilyen különleges technikát használ is a személy, például testpásztázás, ülő meditáció vagy jóga, minden esetben szükség van kíváncsiságra és nyitottságra, hogy a személy megszabaduljon az elvárásaitól. A kíváncsi és nyitott attitűd értelme az, hogy érzékenységet alakítson ki a jelen pillanataira.

Egyszerű gondolatkísérletben megkérdezhetjük magunktól, hogy olyannak látjuk-e a gyerekünket, házastársunkat, barátunkat vagy munkatársunkat, mint amilyen ő maga, vagy inkább a róla alkotott saját gondolataink visszatükröződését látjuk-e benne?

Önbizalom. A meditáció szellemisége arra irányul, hogyan legyen az ember önmaga és ne akarjon más lenni, azzal együtt, hogy nyitottan és érzékenyen álljon hozzá másokhoz és a valóság megtapasztalásához. A tudatos jelenlét gyakorlása egyben olyan gyakorlást is jelent, amelyben a személy felelősséget vállal magáért, megtanulja, hogy hallgasson saját belső megérzéseire és elkezdjen bízni abban. Minél jobban kifejleszti az önmagába vetett bizalmat, annál könnyebben fog megbízni másokban és meglátja bennük a jóságot.

Könnyedség és nem-erőltetés. A meditáció lényege a *nem-cselekvés*, a létezés. Egyetlen célja van, mégpedig az, hogy az ember megtapasztalja önmagát, testi érzéseit, érzelmeit, gondolatait. Ez paradoxonnak tűnhet, hiszen az ember már amúgy is önmaga. A gyakorlás épp arra irányul, hogy kevesebbet küzdjön önmaga ellen,

ne erőltesse, hogy megfeleljen az elvárásoknak, hanem elfogadva önmagát, harmóniában legyen önmagával. A mindfulness lényege, hogy az ember csupán szemlélője az eseményeknek, nem ítélkezik feleslegesen. Ha a feszültség eluralkodik rajta, csak a feszültségre figyel fel. Ha valami fáj, csak a fájdalom jelenlétére összpontosít. Ha éppen önmagát kritizálja, akkor rajtakapja az elméjét, amint az éppen kritizáló tevékenységét végezte. Csak figyel, észrevesz, koncentrál. Arra összpontosít, hogy mindig és egyszerűen csak megtapasztalja a valóságot, hiszen az már amúgy is ott van.

Röviden arról van szó, hogy a meditáció területén a célok elérésének az a legjobb módja, ha az ember visszatartja az eredményekért való küzdelmet, és ehelyett lassan fókuszálni kezd arra, hogy percről percre a dolgokat azok valódiságában lássa és fogadja el. Türelemmel és állandó gyakorlással a célirányba történő lépés magától megtörténik.

Elfogadás. Ez azt jelenti, hogy az ember a maguk valódiságában látja a dolgokat, például fejfájás esetén elfogadja a fejfájás létezését. Ha túlsúllyal küzd, miért ne fogadná el azt úgy, mint a teste pillanatnyi állapotát? Előbb-utóbb el kell jutni oda, hogy a személy a dolgokat a maguk nevén nevezze és olyannak fogadja el, amilyenek, legyen az egy daganatos betegség diagnózisa vagy megtudni valakiről, hogy haldoklik. Gyakran az elfogadás csak azután jön, amikor már az ember túljutott a visszautasítás és a düh érzelmileg túlfűtött időszakain. Azonban amíg a személy ellenáll a valóságnak, annak, ami tényszerűen, konkrétan van jelen az életében, akkor megpróbálja átalakítani a dolgokat valamilyen módon. Az ellenállás és a tagadás még több frusztráció forrásává válva gyakran meggátolja a pozitív irányú változás, a fejlődés, növekedés bekövetkezését.

A félreértések tisztázásához fontos megemlíteni, hogy az elfogadás nem jelenti azt, hogy mindent szeretni kell vagy passzívvá kellene válni: az elvek és az értékek fontos dolgok. Nem jelenti azt sem, hogy meg kellene elégedni a dolgokkal úgy, ahogy azok vannak, vagy azért kellene tolerálni bizonyos dolgokat, mert „azoknak úgy kell lenniük". Egyáltalán nem jelenti azt sem, hogy az önkárosító szokásokról való leszokást vagy a fejlődés vágya által motivált tevékenységeket fel kellene függeszteni, mint ahogy az igazságta-

lanságot sem kell szó nélkül eltűrni. Az elfogadás – Kabat-Zinn (2003) szerint – egyszerűen azt jelenti, hogy hajlandóak vagyunk úgy látni a dolgokat, ahogy azok a maguk valójukban megjelennek. Ez a hozzáállás felkészíti a személyt arra, hogy el tudja fogadni azt, ami történik vele az életében. Az ember sokkal inkább tudja, hogy mit tegyen és milyen belső meggyőződés mellett köteleződjön el, ha reális képpel rendelkezik a világról és önmagáról, mint akkor, ha az elméje által gyártott félelmek, előítéletek és ítéletek által ködösített szűrőlencsén keresztül igyekszik meglátni azt.

Elengedés. A tudatos jelenlét nagyrészt az elengedésről, például az elvárások elengedéséről szól. Az aktuális belső vagy külső állapot tapasztalására figyelve a személy elengedi az elvárásait, ítélkező gondolatait és nem fordít rá több energiát. Hagyja, hogy megjelenjenek ezek a gondolatok, tapasztalások és hagyja azt is, hogy továtűnjenek. Hasonlóan, amikor múltunkra vagy jövőnkre gondolunk, hagyjuk ezeket a gondolatokat elmenni. Csak megfigyelünk.

4. TUDATOS JELENLÉT

A mindfulness irányzat világszerte hatalmas népszerűségnek örvend és ez itthon sincs másképp. Amíg 1980–1991 között évente 1–2, 2001-ben 13 publikáció jelent meg a témában, addig 2006-ban 46, 2007-ben 86, utána pedig meredeken emelkedett a tudatos jelenléttel foglalkozó tanulmányok száma. A pubmed adatbázis szerint 2017-ben már 1000-nél több tudományos közleményben számoltak be a (főleg klinikai) pszichológiai kutatásokban arról, hogyan alkalmazható a tudatos jelenlét alapú kognitív terápia a legkülönfélébb eredetű pszichés problémák, mint például a stressz, a figyelemzavar, az elhízás vagy a depresszió stb. csökkentésében. De ennél is váratlanabb eredmény, hogy általában radikálisan megváltozik a résztvevők életminősége is: elmondásuk szerint elfogadóbbak és nyitottabbak kezdenek lenni önmagukkal, másokkal, harmonikusabbá válik az életük.

A tudatos jelenlét a figyelem gyakorlásának specifikus módja, a jelen pillanatra vonatkozó tudatosság, amely lehetőleg teljesen

mentes a reaktivitástól és az ítélkezéstől, valamint annyira nyitott az adott élményre, amennyire csak lehetséges (Kabat-Zinn, 1991, 2009). Az angol mindfulness fogalomból ered; szokták az éberségmeditáció, belső figyelem kifejezésekkel is fordítani, de ezek nem adják vissza a mindfulness kulcsfontosságú jellemzőjét, az időhöz való viszonyt. A jelenre való reflektálás, a tudatos jelenlét a mindfulness lényegi eleme. Ha a személy akaratlanul is folyton az elmúlt dolgokon töpreng, rágódik vagy a jövőt tervezgeti, akkor életének épp a jelenét nem érzékeli, öntudatlanul él, kiszolgáltatva a pillanatnyi külső és belső hatásoknak. A tudatos jelenlét azt is jelenti, hogy a figyelmet a személy tudatosan arra irányítja, ami az adott pillanatban a testében, elméjében vagy a külső környezetben éppen történik. Célja az, hogy minél teljesebben legyen jelen a pillanatban. Az élmények éber, ítélkezéstől mentes, elfogadó és nyitott megélésének módja ez, amikor a személy nem cselekszik, nem reagál, hanem egyszerűen csak létezik. Ez a viszonyulás számos pozitív testi és lelki hatással jár: hatására csökken a feszültség, hatékonyabban működik az immunrendszer, csökken, illetve kezelhetőbbé válik a fájdalom, csökken a depresszió és a szorongásos állapotok kialakulásának és kiújulásának veszélye, javul a figyelmi kapacitás és a memória. A tapasztalatok és kutatások szerint azok a személyek, akik rendszeresen gyakorolják a tudatos jelenlét állapotát, elégedettebbek az életükkel, magasabb az önbecsülésük, valamint elfogadóbbakká válnak önmaguk és mások iránt (Kabat-Zinn, 2009).

4.1. LÉTEZÉS ÜZEMMÓD, CSELEKVÉS ÜZEMMÓD

Becslések szerint naponta mintegy hatvanezer különálló gondolat fordul meg a fejünkben Mindenkivel megtörtént már, hogy baráti társaságban ülve vagy este tévézés közben arra lett figyelmes, hogy fogalma sincs arról, miről volt szó, annyira elmerült a gondolataiban. Kivel ne fordult volna elő, hogy fürdés, zuhanyozás közben szinte nem is hallotta a víz csobogását vagy nem érezte a víz finom érintését a bőrén. Legritkább esetben szoktuk élvezni a fürdés, zuhanyozás pillanatait: elménk szinte folyamatosan elkóborol a jelenből és a múltba vagy a jövőbe tekint: mit kell elintézni holnap,

hogy ment a mai tárgyalás, hogyan lehetett volna jobban megoldani a dolgot? Ily módon szinte öntudatlanul ún. cselekvés üzemmódban éljük napjainkat, a gondolatok szinte beszippantják vagy magukkal sodorják az embert. A tudatos jelenlét abban segít, hogy a személy távolságot tartson a gondolataitól és automatikus reagálás helyett tudatosan reagáljon. A meditációt ezer éve használják és gyakorolják napi szinten a legkülönfélébb kultúrájú emberek. Arra törekszenek, hogy megismerjék és felismerjék gondolataikat és érzelmeiket, képesek legyenek a velük való együttélésre, megengedve létüket, mégsem azonosulva teljes mértékben velük.

A legfontosabb cél annak az elsajátítása, hogy van választásunk abban, hogy mely érzelmekre, gondolatokra hagyatkozzunk és melyeket engedjük el; megnyílni a választás szabadságára; arra, hogy nyitottabbá, éberebbé váljunk saját magunk számára. A gyakorlással képessé válik a meditáló arra, hogy rálásson elméje és teste működésére, ún. létezés üzemmódba kapcsoljon az azonnali és automatikus reagálás helyett. Képes lesz arra, hogy tudatosan döntsön: hogyan reagáljon, mit tegyen és mit ne. A tudatos jelenlét meditációban a gyakorlatok az ősi vallásgyakorlás módszereit követik, de leválasztva annak szakrális jellegéről. Ugyanakkor nem egy újabb relaxációs módszerről van szó, mert nem az ellazulás a cél, hanem a gondolatok, érzelmi állapotok felismerése és ítéletmentes elfogadása azzal a hozzáállással, hogy „ez van", „ez a valóság". Létezni, megélni és elfogadni a valóságot, a cselekvés, az azonnali reagálás és értékelés helyett.

4.2. A TUDATOS JELENLÉT MEDITÁCIÓ GYÖKEREI

A mindfulness a buddhista hagyományokban gyökerezik, ahol eredetileg központi szerepet játszott a személyes szenvedés megszüntetéséhez vezető út elérésében (Kabat-Zinn, 1990). A buddhizmus szerint a szenvedés a belső állapot folyamatos figyelésén keresztül enyhül és a személy elszakad a vágyaktól. Ebben a folyamatban spirituális gyakorlaton alapuló meditációs technikák segítik, amelyeket gyakorlással sajátít el. Azonban különbözik a buddhista meditációtól, mert le van választva a buddhizmus metafizikai hátteré-

ről. A tudatos jelenlét meditáció szekuláris és pragmatikus, nem vallási vagy spirituális közegben helyezkedik el. A teljességhez hozzá tartozik, hogy a jelen pillanat intenzív megélésének (a szemlélődésnek) a keresztény, sőt az iszlám (szúfi) hagyományban is nagy hagyománya van (Perczel-Forintos, 2017).

4.3. A TUDATOS JELENLÉT KÉTKOMPONENSŰ MODELLJE ÉS HATÁSMECHANIZMUSA

A kortárs pszichológiában a tudatos jelenlét (mindfulness) olyan tudati beállítódásként jelenik meg, melynek hatására a személy ahelyett, hogy bármin is változtatni szeretne önmagában (pl. negatív érzelmi állapotán vagy gondolatain), inkább kíváncsian szemléli és megpróbálja elfogadni őket. A személy a légzésére figyelve nyitott belső figyelemmel fordul ezek felé, nem ellenségnek és problémának kezeli ezeket, hanem tudatos háttérbe vonulva nem reagál, a nem-cselekvést választja a cselekvéssel szemben, a nem-reagálást választja a problémamegoldással szemben. A negatív tudattartalmak szemlélésével egyben figyelmet szentel annak, hogyan hat ez a beállítódás a testi állapotára.

Bishop és munkatársai (2004) megalkották a mindfulness kétkomponensű modelljét. Az első komponens a figyelem önszabályozását foglalja magában, mely lehetővé teszi, hogy a figyelem tartósan az aktuális élményekre irányuljon, megnövelve ezzel a jelen pillanatban zajló mentális történések felismerésének lehetőségét. A figyelem önszabályozása a fenntartott figyelmet, a figyelemváltás képességét, valamint az elaborációs folyamatok gátlását foglalja magában. Ilyen értelemben a mindfulness metakognitív képességként értelmezhető. A második komponens az élményorientáció, az egyén jelen pillanatban zajló élményeire irányuló figyelem, melyet kíváncsiság, nyitottság és elfogadás jellemez.

A figyelem önszabályozása. A tudatos jelenlét a pillanatnyi élmény tudatosításával kezdődik, amit gyakran teljes jelenlétként írnak le – észrevenni és megfigyelni a gondolatok, érzelmek és testérzések pillanatról pillanatra történő változását a figyelem fókuszának irá-

nyításával. Ez vezet az itt és most teljes észleléséhez. Fenntartott figyelem szükséges a jelen élmény tudatosításához, így a légzésre fókuszáló figyelem lehorgonyozza a figyelmet a gondolatok, érzések és testérzések pillanatnyi áramában, ez a tudatosság. A figyelemváltás képessége révén lehetséges az, hogy a tudatosult gondolatok, érzelmek és testérzések után visszatérjen a figyelem a légzéshez. A figyelemváltás rugalmasságot is feltételez, amely ahhoz szükséges, hogy a figyelem egyik tárgyról a másikra irányuljon. A modell alapján Bishop és munkatársai (2004) tehát azt feltételezik, hogy a tudatos jelenlét gyakorlása javulást eredményez a koncentráció képességben és a figyelemváltásban, amint ezt kísérletileg is sikerült igazolni.

A figyelem önszabályozása hozzájárul a gondolatok, érzelmek és testérzések tudatosításához, a testi és mentális események közvetlen észleléséhez anélkül, hogy feldolgozná tartalmukat (Teasdale és mtsai, 2003). Ez alapvetően különbözik a gondolatok elnyomásától; a tudatos jelenlétben minden gondolat vagy esemény a megfigyelés tárgyát képezi, s amint tudatosult, a figyelem visszairányul a légzésre annak érdekében, hogy megelőzze a gondolat további feldolgozását. Ezáltal a kérdéses esemény (gondolat, érzelem vagy testérzés) másodlagos feldolgozása legátlódik.

Élményorientáció. Ez arra vonatkozik, hogy a személynek az a feladata, hogy erőfeszítést tegyen mindennek az észrevételére, ami bekerül a tudatosság áramába. Tulajdonképpen valamilyen módon elfogadóvá válik az őt érő élményekkel kapcsolatban. Az elfogadást a pillanatnyi valóság iránti nyitottságként definiálják a szerzők (Roemer & Orsillo, 2002), ami tudatos döntést foglal magában arra, hogy a személy feladja saját nézőpontját egy másik lehetséges nézőpont kedvéért, más szóval aktívan megengedi az aktuális valóság befogadását.

Összefoglalva, a tudatos jelenlét egy figyelemszabályozási folyamat, amely a pillanatnyi élményekkel kapcsolatos tudatosság olyan minősége, melynek során nem a feldolgozáson, hanem a kíváncsiságon, nyitottságon és elfogadáson van a hangsúly (Bishop, 2004; Keune és Perczel-Forintos, 2010). Ez hozzásegíti az egyént az adott pillanat, helyzet vagy testi állapot tárgyilagosabb észleléséhez, távolságtartáshoz és eredményesebb megküzdéshez. A tudatos jelen-

lét alapú kognitív terápia hatékonyságát a depressziós negatív hangulati állapot megelőzésében, a tudatos jelenlét technikák alkalmazását az elhízás és a figyelemzavarok kezelésében tudományos vizsgálatok sora igazolta.

4.4. LASSÍTÁS

Nem a stressz öl meg bennünket, hanem a stresszhez való hatékony alkalmazkodás teszi lehetővé, hogy éljünk – ez a pozitív pszichológia jelmondata, s felgyorsult világunkban, az információáradatban a tudatos jelenlét (mindfulness) lényegében felfogható egyfajta pozitív pszichológiai technikának is. Az átkapcsolás a létező üzemmódba elősegíti az önreflexiót, a belső folyamatok mélyebb megtapasztalását. Segít a gondolatok és érzések megtapasztalásában anélkül, hogy meg akarnánk szabadulni tőlük. Nem a megértés a lényeg, hanem a tapasztalás, hiszen a meditáció önmagunk teljes megélése az adott pillanatban. Nem az a cél, hogy megszabaduljunk gondolatainktól, hanem az, hogy minél pontosabban és különböző testérzeteinkkel való viszonyukban megfigyeljük őket, elfogadjuk jelenlétüket, és képesek legyünk egy lépés távolságot tenni tőlük. A cél, hogy egy újfajta viszonyulás kialakításával tanuljunk meg együtt lenni a jelenben olyan dolgokkal, amelyeket más körülmények között alapvetően inkább elkerülni próbálnánk. Azt tanuljuk meg, hogyan legyünk együtt adott esetben igen fájdalmas és megterhelő gondolatainkkal és érzéseinkkel. Ha valaki durván beszól nekünk vagy lehord, esetleg önmagunkat vádoljuk valami mulasztással, akkor automatikus azonnali reagálás helyett képesek lehetünk átváltani a létezés üzemmódba. Ez azt jelenti, hogy a személy arra törekszik, hogy nyitottan felismerje (sőt elfogadja), hogy „ez van”, egy járókelő durván rászólt. Vagy „az a valóság”, hogy nem készült el időre egy feladattal, de ez nem jelenti egyúttal azt is, hogy ő értéktelen vagy megbízhatatlan lenne, még akkor sem, ha ezt gondolja magáról.

4.5. TUDATOS JELENLÉT VERSUS RELAXÁCIÓ

Az eddigiek alapján látható, hogy a tudatos jelenlét tréningek célja az elme működésének, ezen belül a gondolatok, érzelmek és testérzetek rendszerének a megismerése, elfogadása, valamint egy újfajta viszonyulás kialakítása annak érdekében, hogy a személy elkerülés helyett képes legyen úgy elviselni még a megterhelő emlékeket, negatív gondolatokat vagy fájdalmakat is, hogy közben távolságot tart tőlük. Ebben a folyamatban mellesleg nyugalmi, ellazult állapoba kerül, míg a relaxációnak kifejezetten a feszültség csökkentése és egy ellazult állapot kialakítása a célja.

4.6. A MINDFULNESS HAZAI TÖRTÉNETE

Az első tudatos jelenlét alapú kognitív terápiás (MBCT) képzést hazánkban a Semmelweis Egyetem Klinikai Pszichológia Tanszéke szervezte e cikk szerzőjének vezetésével 2014–2016 között az Oxford University és az Oxford Mindfulness Center neves munkatársainak meghívásával, az EABCT (European Association for Cognitive and Behavioural Therapies) védnöksége alatt. E képzés keretében kb. húsz magyar szakember vált MBCT oktatóvá, ezáltal hazánkban is elérhetővé váltak a mindfulnessben képzett szakemberek.

ÖSSZEFOGLALÓ

Mi a jövőképesség záloga a technikai civilizáció megváltozott körülményei közepette? Kérdésünkre azt a választ adhatjuk, hogy a mentális egészség, a reziliencia, a magas szintű önszabályozás és nagyfokú tudatosság azok a képességek, amelyek a jövőbeni eredményes megküzdés feltételei lehetnek. Ezek segíthetik hozzá a személyt ahhoz, hogy az adott helyzet lehetőségeit, valamint saját kapacitásukat felmérve átgondolják és szelektáljanak: mire reagálnak és mire nem. A túlzott és mértéktelen fogyasztásnak (legyen az ennivaló vagy információ) azok tudnak ellenállni, akik felismerve igényeiket és határaikat, képesek jelen lenni az életükben és tudatos

döntéseket hozni magatartásuk felől. A negatív gondolkodásmódból, negatív világképből és pesszimista jövőképből való felépülés ugyancsak nagyobb fokú tudatosság révén lehetséges. A tudatos jelenlét elfogadó, nyitott attitűdje nélkülözhetetlen a torzításmentes, reális, objektív valóságkép kialakításához, a pozitív kommunikációhoz, a valóság elfogadásához és ezáltal a negatív hangulati állapotokkal való eredményes megküzdéshez. A technikai civilizáció és a számítógépek, robotok korában épp a legmagasabb szintű, kizárólagosan emberi funkció, a nagyobb tudatosság és ennek eredményeként az önkontroll és önszabályozás lehet a jövőképesség záloga, a reziliens válasz. S mivel úgy tűnik, nincs új a Nap alatt, a világvallások által régóta ismert és alkalmazott meditációt a nyugati tudomány szekularizálta és egészségmegőrző hatása miatt beemelte a gyógyításba, ezáltal nyújtva lehetőséget a megállásra a jelenben és időt a tudatos döntésre a posztmodern kor sodrában.

IRODALOMJEGYZÉK

Atkinson, R. L.–Hilgard, E. R. (2005): Pszichológia. Osiris, Budapest

Beck, A. T.–Rush, J.–Shaw, B.–Emery, G. (2000): A depresszió kognitív terápiája. Animula, Budapest

Bishop, S. R.–Lau, M.–Shapiro, S.–Carlson, L.–Anderson, N. D.–Carmody, J.–Segal, Z. V.–Abbey, S.–Speca, M.–Vetling, D.–Dervins, G. (2004): Mindfulness: A Proposed Operational Definition. Clinical Psychology Science and Practice, 11, pp. 230–241.

Butler, A.–Chapman, J.–Forman, E.–Beck, A. (2006): The empirical status of cognitive behaviour therapy: a review of meta-analysis. Clinical Psychology Review, 26, pp. 17–31.

Cooper, Z.–Fairburn, C. G. (2001): A new cognitive behavioral approach to treatment of obesity. Behavior Research and Therapy, 39(5), pp. 499–511. Beck

Eustat: https://24.hu/belfold/2017/05/17/magyarorszagon-a-masodik-legtobb-az-ongyilkossag-eu-ban/

Forgács A. (2008): Az ételfogyasztás mértékét szabályozó szocio-okulturális tényezők. In: F. Túry-B. Pászthy (szerk.): Evészavarok és testképzavarok. pp. 341–352. Pro Die, Budapest

Gilbert, P. (2009): Introducing compassion-focused therapy. Advances in Psychiatric Treatment. Apr. 2009, 15(3), pp. 199–208; DOI: 10.1192/apt.bp.107.005264

Halmy L. (1996) Az elhízás mai szemlélete. Psychiatria Hungarica, 11(3), pp. 257–265.

Kabat-Zinn, J. (1990): Full Catastrophe Living: using the wisdom of your body and mind to face stress, pain and illness. Delacorte, New York

Kabat-Zinn, J. (2009): Bárhová mész, ott vagy: Éberségmeditáció a mindennapi életben. Ursus Libris, Budapest

Kézdi B. (1995): A negatív kód. Pannónia könyvek, Pécs

Kopp M.–Skrabski Á. (2007): A magyar népesség életkilátásai. Magyar Tudomány, 2007/9, p. 1149. http:// www.matud.iif.hu/ 07sze/07.html

Kopp Mária. (ed.) (2008): Magyar lelkiállapot. Semmelweis Kiadó, Budapest

Kuyken, W.–Byford, S.–Taylor, R. S.–Watkins, E.–Holden, E.–White, K.-Barrett, B.–Byng R.–Evans, A.–Mullan, E.-Teasdale, J. D. (2008): Mindfulness-based cognitive therapy to prevent relapse in recurrent depression. J. of Consulting and Clinical Psychology, 76(6), pp. 966–978.

OTÁP (2015). Országos táplálkozási és tápláltsági állapotfelmérés. Letöltve: 2017. 02. 22-én: http://www.webbeteg.hu/cikkek /elhizas/17819/tulsuly-es-elhizas-magyarorszagon

Perczel-Forintos D. (2001): Hangulatzavarok kognitív viselkedésterápiája. In: Szádóczky E.–Rihmer Z. (szerk.): Hangulatzavarok. Medicina, Budapest, pp. 354–374.

Perczel-Forintos, D. (2015): Megáll az idő és megáll az ész? A mindfulness-ről. Mindennapi Pszichológia. 2015, december, pp. 36–41.

Perczel-Forintos, D. (2017): Tudatosság és önreflexió: a mindfulness módszerek szerepe az elhízás kezelésében. Mentálhigiéné és Pszichoszomatika, 18(2), pp. 1–24. DOI: 10.1556/ 0406.18.2017.006

Rihmer Z.–Németh A.–Kurimay T.–Perczel-Forintos D.–Purebl Gy.–Döme P. (2017): A felnőttkori öngyilkos magatartás felismeréséről, ellátásáról és megelőzéséről. Psychiatria Hungarica, 32(1), pp. 4–40.

Seligman, M. E. P. (1988): 'Me' decades generate depression: individualism erodes commitment to others. J. Buie; APA Monitor

Szádóczky E. (2011): Hangulatzavarok. In: Németh A. (szerk.), A pszichiátria rövidített kézikönyve. Medicina, Budapest, pp. 265–289.

Túry F.–Szabó P. (2000): A táplálkozási magatartás zavarai: az anorexia nervosa és a bulimia nervosa. Medicina, Budapest

WHO (2017): Obesity and overweight. Letöltve: 2017. 03. 03-án: http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/en/

LOVÁSZY LÁSZLÓ
HOMO SAPIENS CONRECTUS – ÍME, A FEJLESZTETT EMBER!

BEVEZETŐ

„Az élet törvénye a változás. És azok, akik csak a múltra vagy a jelenre figyelnek, biztosan elszalasztják a jövőt."
John F. Kennedy

Ezt a számomra kedves igazságot John F. Kennedy (2017), az USA 35. elnöke mondta, aki az amerikai űrprogram lelkes híveként azt a célt tűzte ki, hogy az emberiség még 1970 előtt a Holdra lépjen, és ehhez elnökként minden technológiai és technikai feltételt biztosított.

A többi már történelem: Neil Armstrong földi idő szerint 1969. július 20-án a Holdra lépett és az emberiség nevében azt mondhatta, hogy: „Kis lépés egy embernek, nagy ugrás az emberiségnek"[1]. A XX. század (egyik) legjelentősebb eseménye az volt, hogy az ember képessé vált arra, hogy a szülőbolygója és az univerzum adta külső korlátokat legyőzze és egy teljesen idegen világra, égitestre tegye a lábát, méghozzá mindössze néhány tucat kilobájtnyi számítógépes kapacitással. (Ady, 2005)

Jelen tanulmányom[2] is valami hasonló fejlődést vizionál a géntechnológia és a mesterséges intelligencia színre lépésével: az

[1] 'One Small Step', Hq.nasa.gov, 2017; ttps://www.hq.nasa.gov/alsj/a11/a11.step.html

[2] Köszönettel tartozom a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes gondolataiért, felvetéseiért, tanácsaiért Prof. dr. Szántó Zoltán Oszkárnak, Csák Jánosnak, dr. Voller-Szenci Ildikónak, dr. Kocsis Tamásnak, dr. Szepesi Balázsnak, Monda Eszternek és dr. Ambrus Lorándnak, illetve a korábbi műhelykonferenciákon elhangzott gondolataiért különösen dr. Meskó Bertalannak, dr. Setényi Jánosnak, Prof. dr. Aczél Petrának, Ablonczy Bálintnak, dr. Gál Iván Róbertnek, dr. Bartus Tamásnak, dr. Szmodis Jenőnek, Ábrahám Zoltánnak és dr. György Lászlónak. Külön hálával tartozom dr. Zara Orsolyának (LL.M.), aki a kéziratomat gondosan, aprólékosan átnézte és nélkülözhetetlen tanácsokkal látott el a végső, letisztázott és ellentmondásmentes változat elkészítéséhez. Végezetül szeretném megköszönni korábbi iránymutatásaikért Prof. dr. Czúcz Ottónak és Prof. dr. Hajdú Józsefnek, hogy a 2006-ban megvédett doktori értekezésem megírása közben témavezetőként, illetve tanszékvezetőként elláttak olyan hasznos és előremutató tanácsokkal, amelynek eredményképpen akkori kutatásom és téziseim számos eleme és altémája

ember immáron nem csak a földi élet adta fizikai korlátokat győzi le, hanem önnön belső világát is képes lesz átformálni. Az első szívátültetést 50 éve, 1967 decemberében végezték el,[3] és ez legalább akkora ugrás volt az emberi test relációjában, mint a Holdra lépés, csak éppenséggel a felfedezésnek ez a forradalma saját atomjaink, sejtjeink, szerveink és egyre inkább pótolható emberi képességeink útvesztői közt fog lezajlani.[4] Mindez felülírhatja az eddigi emberi evolúció sebességét és irányát is, nem kisebb felfordulást és változást hozva, mint egykoron Amerika felfedezése annak minden gazdasági, politikai, kulturális és erkölcsi következményével, a reneszánsznak nevezett kor csúcspontján.

Adódik a kérdés, hogy mindezen előzmények és fejlemények mit jelenthetnek a jövőre nézve és a világ társadalmai – benne Magyarországgal – hogyan készülhetnek fel a jövőre? Másképpen fogalmazva, mit jelenthet a társadalmi jövőképesség és arra hogyan építhetünk? Szántó Zoltán Oszkár (2018) szerint alapvetően öt lépést kell elkülönítenünk és megtennünk a társadalmi jövőképesség kapcsán. Tisztáznunk kell, hogy 1) mely társadalmi entitásokról beszélünk (kiket érint); 2) mely alapformákkal van dolgunk (rugalmasság); 3) milyen változásról értekezünk (ökológiai-(geo)politikai, technológiai, szocio-ökonómiai és kulturális-spirituális); 4) milyen módon következhet be (bizonyos, bizonytalan, kockázatos); valamint 5) a várható időtáv meghatározása. Ezen koordináták alapján a kiindulópontom egyértelműen az egyén és a technológia szimbiózisának szingularitása, amely alapvető befolyással lesz az ökológiai-(geo)politikai és a társadalmi-kulturális fejlődésre. Így a társadalmi entitások egymáshoz való viszonya megítélésem szerint alapvetően aszimmetrikussá válhat, hiszen egyrészt az egyén, másrészt a technológiai fejlődés globális hatása nagyobb lehet, mint korábban a (kisebb) közösségek vagy akár egyes országok befolyása

visszaköszönhetett ebben a tanulmányomban is, kiállva az idő próbáját, illetve további kutatásokra és publikációkra ösztönözve.

[3] Menedzsment Fórum, '50 éve végezték el az első szívátültetést', m.mfor.hu, 2017.12.03.;
http://m.mfor.hu/cikkek/mesel_a_mult/50_eve_vegeztek_el_az_elso_szivatultetest.html

[4] A Stanford Egyetem kutatói, Stephen Quake és csapata szerint az emberi testben élő mikrobák 99%-a jelenleg még ismeretlen egy 2017. augusztusi beszámoló szerint. Stanford University. (2017). 'Nearly all the microbes inside us are unknown to science' | Stanford News, Stanford News;
http://news.stanford.edu/2017/08/22/nearly-microbes-inside-us-unknown-science/

volt. Alapvető fontosságú lesz az, hogy kik lesznek az „őrzők őrzői", azaz kik (vagy mik) lesznek azok, akik (amik) az egyén és a közösségek szabadságát, választási lehetőségeit garantálni tudják.

A világ 2012-ben két forradalmi tudományos-technológiai és egy hosszú távú stratégiai mérföldkőhöz érkezett a mesterséges intelligencia asszisztens piacra vezetésével és a génsebészet forradalmi „svájci bicskájának", azaz a CRISPR-technológiának a szabadalmával (Lovászy−Szalay, 2016, pp. 564–565.). A következő 10−20 éven belül eldőlnek azok a kérdések, amelyek Magyarország jövőjét is meg fogják határozni, legyen szó gazdasági, demográfiai, jogalkotási vagy akár (köz)politikai kihívásokról. Ez a rövid tanulmány azt kívánja megvizsgálni, hogy milyen kérdések is lehetnek azok, amelyek a jövőt alapvetően és belátható időtávban befolyásolhatják. A KPMG tanácsadócég amerikai részlege az ottani felmérésekre alapozva 2016-ban úgy látta, hogy a legmeghatározóbb vezetők szerint a következő három év nagyobb hatással járhat majd a saját iparáguk tekintetében, mint az elmúlt 50 év összesen.[5]

Az általam tárgyalandó kérdéskör középpontjában az emberi faj, a Homo sapiens sapiens áll. Az ember, mint ahogy a mondás is tartja, legkevésbé a jelent és a közelmúltat ismeri. Az előbb említett két alapvető fejlemény és a többi technológiai és tudományos eredmények következménye egy akadály és kontroll nélküli fejlődés (Lovászy, 2014a), amelyek végeredménye talán az lesz, hogy a Homo sapiens sapiens fejlődése is kilép a saját medréből, minden eddiginél drámaibb következményekkel. Az emberi evolúció új lépcsőfokát – a Homo habilis (ügyes ember) terminus technicusa alapján – Homo sapiens conrectusnak neveztem el, ami latinul az okos, azaz a „fejlesztett ember"-t jelentheti (Lovászy, 2017a).

Jelen tanulmány megírásakor az a tudat vezérelt, hogy egész egyszerűen nem tudhatjuk, mi lesz akár 15–20 év múlva (Lovászy, 2017b), azonban megfelelő erkölcsi iránytűvel és alkalmazkodóképességgel, azaz megfelelő társadalmi jövőképességgel talán felkészülhetünk a változásokra.

[5] KPMG, 'Innovation is about more than the next big thing', Advisory.kpmg.us, 2016; https://advisory.kpmg.us/innovation/more-than-next-big-thing.html

1. ALAPVETÉS – A JÖVŐ RUBIK-KOCKÁJÁNAK ELEMEIRŐL

„Az élet olyan, mint a biciklizés.
Ha meg akarod tartani az egyensúlyt, mozgásban kell maradnod.”
Albert Einstein

Megítélésem szerint a technológiai fejlődés jövőbeli iránya előzetesen mindig csak egy lehetőség a sok közül. Az embereken és a döntéshozókon – vagy ha úgy tetszik: az adott társadalom kultúráján és spirituális állapotán is – múlik, hogy milyen következményekkel jár egy-egy innováció. Azonban mindig érdemes fenntartásokkal kezelni az előrejelzéseket, különösen a nagyon hosszú távra szólókat, mert a nagy technológiai újítások gyakran a múltban sem úgy terjedtek el, ahogyan korábban előre jelezték. Erről a problematikáról félig-meddig viccesen Keynes úgy nyilatkozott, hogy: „Hosszú távon mind halottak vagyunk.” (Keynes, 1924, p. 80.) Egy-egy nagyobb iparági és piaci szereplő érdeke és globális helyzete, árpolitikája is megakadályozhatta egy-egy találmány gyorsabb alkalmazását: az USA Kongresszusa például az 1973-as olajválságra tekintettel már 1976-ban elfogadott egy olyan törvényt, ami az elektromos és hibrid járművek kifejlesztésének támogatását célozta. Sőt, az USA Postahivatala 1975-ben elektromos járműveket is tesztelt az átállás érdekében.[6] Ezek elterjedése azonban csak napjainkban került elérhető közelségbe. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy az elmúlt száz év technológiai fejlődése alapján nemcsak a híres Moore-törvény (azaz a mikroprocesszorok teljesítménye kb. másfél évente duplázódik) érvényességét lehet immáron megkérdőjelezni, hanem gyakorlatilag egy ún. technológiai szingularitás tanúi lehetünk. Raymond Kurzweil, a Google korábbi prominense szerint a technológiai fejlődés minden képzeletet felül fog múlni. A korábbi cégvezér úgy véli, hogy a XXI. században egy-egy évtized alatt fog annyit fejlődni a tudomány és a technológia, mint amennyit haladt a XX. században összesen (Kurzweil, 2013).

Érdemes belegondolni abba, hogy a technológiai fejlődés mennyire átalakította-átalakítja a mindennapi életünket. Jómagam súlyos

[6] Energy.gov., ’The History of the electric car’ [U.S. Government], 2017; https://energy.gov/articles/history-electric-car

hallássérüléssel élek születésem óta. 2015 előtt csak nagyon nehezen tudtam telefonálni, ma pedig a mobilom és a hallásjavító készülékem közvetlen (bluetooth) összekapcsolásának köszönhetően kényelmesen tudok telefonálni, nem beszélve arról, hogy még a zenehallgatás élményét is megtapasztalhatom. Hirtelen egy évszázadot ugrottam az életminőségemben a kommunikáció tekintetében (Lovászy, 2016a).

A fejlődés gyorsaságára az egyik kedvenc példám éppen a mobiltelefonok elterjedése az Egyesült Államokban: az amerikai kommunikációs hatóság szerint 1999 és 2009 között az utcai fülkék kétharmada eltűnt és azóta is folyamatosan csökken a számuk. (Ami megmaradt a fülkék közül, azok elsősorban közbiztonsági és hatósági előírásoknak köszönhetik jelenlétüket, mert a nagyobb pályaudvarok és közintézmények közelében még kötelező megtartani őket.)[7]

Ebben a fejezetben három altémát ölelek fel: az egészségügy jövője, az ún. negyedik ipari forradalom, valamint az emberi faj átalakulásának perspektívája, azért, hogy a Rubik-kockám alkotóelemei helyre kerülhessenek. Tanulmányomban ezért a gondolatmenetem alapvetően a kínai Global Times-ban 2018 elején megjelent, The evolving concept of disability című írásomon (Lovászy, 2018a) alapul, amelyben öt technológiai fázist, illetve aspektust különböztetek meg ezen kérdések tárgyalásakor:

1. testen hordott eszközök (pl. okosóra),
2. invazív eszközök (pl. implantátumok),
3. robotika,
4. mesterséges intelligencia és végül
5. a géntechnológia (CRISPR-eljárás) különböző alkalmazási területei és fejleményei.

[7] FCC Wireline Competition Bureau Statistical Reports: 'Trends in Telephony Service', 2017; https://apps.fcc.gov/edocs_public/attachmatch/DOC-301823A1.pdf

1.1. AZ EGÉSZSÉGÜGY FORRADALMA(I)

Az egészség(ügy) jelenlegi forradalma számos összetevővel rendelkezik és annak időtávja is kérdéses, hogy pontosan mióta beszélhetünk erről. Sok még az ismeretlen tényező, azonban az eddigi becslések azt mutatják, hogy az Egyesült Államokban (és várhatóan máshol is) az egészségügyben dolgozók iránti kereslet folyamatosan nagymértékben nőni fog az innovációk és az egyre szofisztikáltabb és – sok esetben – költségesebb eljárások mellett.[8]

Az ókortól léteztek ugyan olyan megfigyelések és orvosi beavatkozások, amelyek jelentős mértékben javították az emberek életminőségét, élethosszát, azonban tudományos szempontból talán azt mondhatjuk, hogy a XIX. század derekától beszélhetünk arról a folyamatról, amikor egyre több és jelentősebb, az élet megóvását, meghosszabbítását célzó eljárással, tudományos felfedezéssel gazdagodott az emberiség.

A XX. század elejére az orvostudomány elérte azt a szintet, amikor annak társadalmi hatásai az ember önmagáról alkotott képét is megváltoztatták. Ennek egyik szélsőséges példája nem más volt, mint a darwini elméletből kisarjadt eugenika népszerű ideológiája, ami egészen a második világháború végéig élt és végül a nemzetiszocialista rendszer bukásával együtt tűnt el a történelem süllyesztőjében. Mint ismeretes, az eugenika elsősorban olyan meghatározott szaporítási és kiválasztási mechanizmusokra épült egy egészségesebb (produktívabb) és modern társadalom mint cél elérése érdekében, amely bizonyos emberi tulajdonságok (fogyatékosságok) és embertípusok (árja-elmélet) szelekciójához vezetett (Lovászy, 2007a).

A talpra álló (európai) nemzetállamok hagyományaival, valamint ezzel párhuzamosan az európai integráció megjelenésével (egyidejűleg a gyarmatbirodalmak elvesztésével) a tudományos fejlődés a második világháború végétől új lendületet kapott. A tudományos kutatások eredményei egyre magasabb szintű és egyre szigorúbb közegészségügyi szabályokat követeltek meg Európa-szerte

[8] Oxford Martin School, 'Technology at Work v2.0: The future is not what it used to be', 2016; http://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/publications/view/2092, p. 37

és ennek köszönhetően a XX. század végére az átlagos élettartam tekintetében is radikális változás állt be. A javuló csecsemőhalandóság és időskori elhalálozási arányok révén gyakorlatilag megkétszereződött az emberek élethossza a fejlettebb térségekben. [Az ultrahangkészülékekkel pedig – a fogamzásgátló tabletták mellett – egy újabb népességszabályozási eszköz lépett színre az 1970-es évektől kezdve, és a csecsemőhalandóság csökkenő mutatói mellett megnövekedett a (korai) abortuszok száma is.]

A XXI. században a technológiai fejlődésnek köszönhetően immáron nemcsak passzív diagnosztikai-orvosi eszközök és az egyre fejlettebb (informatikai) vizsgálati berendezések javítják az egészségügyi szolgáltatások színvonalát, hanem az emberi testbe ültetett (pacemaker, hallásjavító implantátumok) és az emberi test alkotóelemeit befolyásoló, illetve azt (genetikailag) módosító eljárások is megjelentek az egészségügyi kutatások és kezelések terén.

A 2010-es évektől kezdődően pedig a testen hordott orvosi eszközök, szolgáltatások (alkalmazások) kezdtek elterjedni az okos mobilok, illetve okos karperecek és órák révén. Az egészségügyi adatok tömeges digitalizációjával a mesterséges intelligencián alapuló algoritmusok is egyre nagyobb mértékben járulnak hozzá az egészségügyi diagnosztika eszköztárához, az egyre nagyobb mértékben és ütemben alkalmazott orvosi és műtéti robotok (sebészet) mellett. A robotok alkalmazása kapcsán számtalan új irány kezd kirajzolódni, ideértve a nanoméretű berendezéseket és a még aprócskább, DNS-ből készült robotokat (Timothy Revell, 2017) is, amelyek az ember testében mozognak és avatkoznak be az élettani folyamatokba meghatározott programmal – és akár gondolatvezérelten is (Arnon−Dahan−Koren−Radiano−Ronen−Yannay et al., 2016).

Ezzel egyidejűleg egy teljesen önálló és sajátos fejlesztési irányt képviselő fejlemény is megjelent: az orvosi rehabilitáció reneszánsza. Ennek keretében léteznek már akár mobiltelefonnal irányított vagy éppen gondolatvezérelt művégtagok is, sőt olyan sikeres fejlesztés is, ami által a művégtagot érzi annak viselője.[9] Sőt, a pótlásra kerülő végtagok helyébe lassan akár már „jobb" alkatrész is kerülhet a

[9] Futurism, 'Bionics: the astonishing future of the human body', 2017; https://futurism.com/images/bionics-the-astonishing-future-of-the-human-body/

jövőben. Ez azt is jelentheti, hogy a kicserélt testrész helyébe lépő eszköz versenyképesebb tulajdonságot is kölcsönözhet tulajdonosának (Lovászy, 2017c). 2017 szeptemberében megtörtént az első áttörés a közvetlen agy-internet (brainternet) kapcsolat tekintetében is, ami szintén beláthatatlan távlatokat nyithat meg.[10] A feljavított ember, másképpen fogalmazva az enhanced skillsszel rendelkező biológiai egyed egy olyan új fejlemény, amelyre egyelőre nincs társadalmi és politikai válasz, hiszen ez lényegében a fogyatékossággal kapcsolatos eddigi, emberi jogi aspektust kérdőjelezheti meg hosszabb távon (azaz ki minősül majd fogyatékosnak és kaphat ellátást?). Továbbá annak kockázatát is jelenti, hogy a fogyatékosság még inkább szegénységi kockázattá válik az egyre korszerűbb (de még nagyon drága) orvosi-technológiai eszközökhöz való hozzáférés korlátozottsága, illetve annak teljes hiánya miatt (Lovászy, 2017d, p. 61.). Mindezek mellett alapvető kérdéssé válik az, hogy ezen (biológiailag is integrált) eszközök, perifériák biztonsága hogyan garantálható. Nemcsak arról van szó, hogy kívülről milyen veszélyek fenyegetik a felhasználót, azaz a hackertámadások ellen milyen jogi és tényleges garanciák képzelhetők el, és nem is csupán a nyílt forráskódú eszközök házi bütyköléséről van szó, hanem arról, hogy hol húzódhatnak a felhasználó szabadságának a korlátai az egészségügyi kockázatok kezelése kapcsán. Mire gondolok? A mai digitális hallókészülékek már akár egy telefonról is szabályozhatók, és jelenleg nincsenek olyan beépített és rugalmatlan fékek, amelyek mondjuk a további hallásromlást megakadályoznák a túlzott hangerő használatával. Másik aspektus, amit érdemes megemlíteni itt: az implantátumok, amelyek nemcsak korrigálnak, hanem a felhasználót egy integrált rendszer részévé is teszik, ami azzal járhat, hogy a fogyasztó passzív, alkalmazkodó alanya lesz egy ökoszisztémának. Sőt, továbbmegyek: amennyiben ezen eszközök nem lesznek platform függetlenek, akkor ez akár egy kasztosodást is előidézhet, hiszen a különböző eszközök különböző hozzáféréseket eredményezhetnek, amelyek távolról is kontrollálhatók. Ugyanakkor beszélni kell arról is, hogy a zárt rendszereknek is lehet előnye: a fogyasztók érdekeinek védelmét hatékonyabban lehet garantálni, mert az ilyen (tömeg)termékek belső meghibásodása esetén (amely ad absurdum tömeges

[10] Medicalxpress.com, 'Biomedical engineers connecting a human brain to the internet in real time', 14.09.2017; https://medicalxpress.com/news/2017-09-biomedical-human-brain-internet-real.html

egészségkárosodást is okozhat) a (gyártói) felelősség egyszerűbben megállapítható.

Mindezen folyamatok természetesen azt is jelentik, hogy az öregedés fogalma is átértékelődik oly módon, hogy az aktivitás és így a termelékenység szintje és időtartama még inkább növelhető lesz azok számára, akik hozzáférnek ezekhez a megoldásokhoz. Ezért alapvető nemzet(gazdasági) beruházási irány és érdek az aktív idősödésbe történő egészségügyi befektetés. A magyar kormányzat a Nemzeti Agykutatási Programba várhatóan 7 milliárd forintot ruház be a következő négy évben, a fejlett országokban előforduló betegségek mintegy harmadát adó agyi rendellenességek kutatására, tudván, hogy ezek több kiadást emésztenek fel, mint a szív- és érrendszeri betegségek, a rák és a diabétesz költségei összesen.[11] (Nemrég jelent meg egy érdekes bejelentés orosz és svéd kutatóktól, miszerint előrehaladott és biztató klinikai teszteken vannak túl egy új, az öregedést jelentősen gátló gyógyszer kapcsán (Shabalina et al., 2017, pp.315-339.). A SkQ1-nek nevezett szintetikus szer a mitokondriális részt befolyásolja a szervezetben és várhatóan néhány éven belül már hozzáférhető lesz.) Az agykutatási projekt – helyesen – nemzetgazdasági érdekként lett azonosítva, hiszen az idősödés egyik legnagyobb kihívása az agyi funkciók és a kognitív, mentális teljesítmények romlása. Emellett én még óriási lehetőséget látok az agykutatás és a mesterséges intelligencia humanizálása és összekapcsolása terén is (Lovászy, 2017b).

A meghosszabbodott élettartam – és a később tárgyalandó, a gyermekvállalási szokások radikális megváltozásának lehetősége – mellett azt is meg kell vizsgálni, hogy a jövőben várhatóan mi jelenthet még egészségügyi kockázatot. Egy nemzetközi, sportolással foglalkozó szervezet, az International Sport and Culture Association (ISCA) egyik legutóbbi jelentése[12] azt hozta nyilvánosságra, hogy az inaktivitás nagyobb egészségügyi kockázattá vált az EU-ban (elhízás, megbetegedések stb.), mint maga a dohányzás, kimutatva, hogy a

[11] 'Tudomány és Parlament – a Nemzeti Agykutatási Program eredményei', MTA.hu, 2016.11.16.;
http://mta.hu/mta_hirei/tudomany-es-parlament-a-nemzeti-agykutatasi-program-elso-eredmenyei-107068

[12] ISCA, 'Inactivity time bomb', 15.06.2015;
http://inactivity-time-bomb.nowwemove.com/report/

mozgásszegény életvitel gyakorlatilag évente 500 ezer európai korai halálához vezet – ennek felismerése egy táplálkozási és életmódbeli forradalomhoz is elvezethetne. Az elhízás tekintetében a tudomány már megtalálhatta a választ is: a Washingtoni Egyetem kutatói 2017 szeptemberében bejelentették, hogy egerekben már sikeresen megelőzték az elhízás folyamatát.[13]

Nem mellékesen, ahogy Harari (2017, p.18) is rámutatott sikerkönyvében, a XX. század végén a világban immáron több ember halt meg a táplálkozási okok miatt, pontosabban cukorbetegség és annak szövődményei miatt, mint ahányan fegyveres konfliktusok által, ami az emberiség történetében egy egészen új, érdekes fejlemény. Így azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy a túlzott cukorfogyasztás (ami egykoron a nyugati civilizációban egyértelműen a gazdagság jele volt) is mintegy tiltólistára kerüljön, hasonlóan a dohányzáshoz. Ugyanakkor – egyelőre – talán ugyanannyi esélye lehet annak is, hogy olyan szedhető pirulákat dobnak piacra, amelyek a cukorfogyasztás negatív hatásait csökkentik emberi erőfeszítés (például a testmozgás) nélkül. Ez viszont az innovatív gyógyszergyártók kontra élelmiszer-termelők, sportszergyártók és -forgalmazók, illetve biztosítótársaságok, valamint a kiszámítható és stabil adóbevételekben érdekelt állam összetett és bonyolult konfliktusát is magával hozhatja majd.

Figyelembe kell venni azt is, hogy olyan, korábban nem vizsgált tényezők is veszélyesek lehetnek az egészségre, mint például az elmagányosodás, amely a legújabb kutatások szerint ugyanannyival rövidítheti meg az életet, mint az elhízottság (Holt-Junstad, 2018, pp. 127-130.). Ennek kapcsán már kormányzati intézkedések is láthatóak a világban, például a brit kormányzat külön minisztert nevezett ki ennek a problémának a kezelésére.[14]

[13] EurekAlert!, 'Scientists find way to convert bad body fat into good fat', 19.09.2017;
https://www.eurekalert.org/pub_releases/2017-09/wuso-sfw091817.php

[14] 'PM commits to government-wide drive to tackle loneliness - GOV.UK', Gov.uk, 17.01.2018;
https://www.gov.uk/government/news/pm-commits-to-government-wide-drive-to-tackle-loneliness

Végezetül, talán az emberiség rádöbbenhet arra, hogy az életminőség legfontosabb értéke a minőségi idő, méghozzá az egymással, a szeretteinkkel eltöltött idő (Lovászy, 2018b, p. 82.).

1.2. A NEGYEDIK IPARI (?) FORRADALOM

Annak ellenére, hogy 2016 és 2017 között valamelyest javultak a munkanélküliségi és gazdasági mutatók az EU-ban, az egyre erőteljesebb technológiai fejlődés és a mesterséges intelligencia eljövetele olyan trendeket valószínűsítenek, amelyek számos munkakörben és területen megkérdőjelezhetik az eddig nélkülözhetetlen emberek tömeges alkalmazását. Az nem kérdés, hogy nemcsak régi, hagyományos munkahelyek szűnnek meg, hanem újabb munkahelyek is létrejönnek. Az alapvető kérdés az, hogy ezek száma hogy változik és hogyan aránylik egymáshoz. Ennek egyik leglátványosabb megnyilvánulási területe a pénzügyi szektor drámai átalakulása (például tőzsdei és banki szolgáltatások), amelyet hamarosan a többi szolgáltatási ágazat is követhet; Lovászy, 2017e, p. 93.). Miért?

Sokszor megállapították már, hogy az eddigi ipari forradalmak (gőzgép, belső égésű motorok, kommunikáció, számítógép stb.)[15] először a mezőgazdaságot, majd az ipar szerkezetét alakították át úgy, hogy ma már a fejlett gazdaságokban az agrárium és az ipar foglalkoztatási mutatója a munkaerő csupán 15–20%-át jelzi és ez a szám világszerte folyamatosan csökken. Ami új lehet a XXI. században az, hogy az új technológiák és informatikai megoldások már nem csak az ipar, illetve a mezőgazdaság, hanem a szolgáltatások területén fognak radikális változásokat hozni, ahol jelenleg a népesség túlnyomó részét foglalkoztatják, és immáron ideértve a fejlődő (közepes jövedelmű) országokat is (Lovászy–Páczay–Zara, 2016).

A korábbi ipari forradalmaktól eltérően a legújabb (negyedik) ipari(?) forradalom az ember és a mesterséges intelligencián alapuló technológia szó szerinti szerves szimbiózisát hozhatja a következő évtizedekben. Ahogy láttuk, elsőként a testen hordott okos eszközök,

[15] https://www.weforum.org/about/the-fourth-industrial-revolution-by-klaus-schwab

majd az egyre szofisztikáltabb implantátumok, illetve a génmódosítás nyithat meg újabb kaput az ember termelékenysége előtt, felvetve azt is, hogy vajon mennyiben beszélhetünk majd az adott ember termelékenységéről a jövőben.

A hagyományos (azaz előre legyártott és meghatározott, korlátozott funkciót ellátó) robotika terjedése kapcsán a jelenlegi elemzések nyilvánvalóan legfeljebb csak az elérhető csúcstechnológiákból tudnak kiindulni (Lovászy, 2016b), ennek ellenére a XIX–XX. századi termelékenység éves növekedésének akár többszörösét is – azaz a korábbi évi 0,3%-ról 1,5%-ra emelkedő termelékenységbeli növekedést – valószínűsítik hosszabb távon.[16] Az ipari robotika robbanásszerű terjedése pedig nemcsak a legfejlettebb országokat (USA, Japán) érinti, hanem Kelet-Európában is várható a robotok számának drámai növekedése az International Federation of Robotics szerint.[17] Míg az EU keleti felében akár 25%-kal, a nyugat-európai országokban mindössze 5%-kal nőtt az ipari robotok száma az utóbbi időben. Kelet-Európában az eddigi növekedés becslések szerint elérte a 30%-os ütemet, illetve 2019-ig évi átlagban 15% körül lehet, míg Nyugat-Európában 2017 és 2019 között évi mindössze 5–10%-os növekedés várható.[18] A legfrissebb elemzések szerint két év sem kell az alapvetően (még) olcsóbb Kínában, hogy megtérüljenek ezek a fejlett és újraprogramozható ipari gépek,[19] bár az ottani bérek emelkedése miatt egyre több nyugati vállalkozás dönt úgy, hogy a termelést hazahozza, még több robot, illetve kevesebb emberi erőforrás felhasználásával, mint ahogy ezt az Adidas példáján láthattuk.[20] Kína egyértelműen a robotika legnagyobb fellegvára:

[16] McKinsey & Company, 'Harnessing automation for a future that works', 2017; https://www.mckinsey.com/global-themes/digital-disruption/harnessing-automation-for-a-future-that-works

[17] IFR, (2017), 'World Robotics 2017'; https://ifr.org/downloads/press/Executive_Summary_WR_2017_Industrial_Robots.pdf

[18] sg.hu., 'Európa élen jár az ipari robotok alkalmazásában', 2016.09.26.; https://sg.hu/cikkek/it-tech/121541/europa-elen-jar-az-ipari-robotok-alkalmazasaban

[19] Oxford Martin School, p. 89

[20] Az Adidas vállalat nemrég úgy döntött, hogy 1993 után visszaköltözteti a cipőgyártása egy részét Európába, mert jelentősen nőttek a kínai bérek (50%-kal) és szállítási költségek is, továbbá a mesterséges intelligencia alkalmazása is egyre olcsóbb. A szinte teljesen automatizált bajorországi gyárban mindössze 160 ember kap állást 2017-től, miközben több, mint 200-an vesztik el az állásukat a kínai Suzhou-ban, ami 20%-os munkaerő csökkenést jelent. Ft.com. (2017). 'Robot revolution helps Adidas bring shoemaking back to Germany';

2020-ra várhatóan egymillió robot fog termelni (2015:250 000) és a kínai növekmény összességében a világon várható új robotok közel felét fogja kitenni. Ha pedig a robotok gyártásáról beszélünk, akkor Kína már 2016-ban egymaga két és félszer több robotot gyártott, mint az USA. A vezető ázsiai országok (Kína, Korea és Japán) pedig ötször több robotot gyártottak, mint a vezető EU-s tagállamok (Németország, Olaszország, Franciaország) összesen.[21] Varga Mihály magyar nemzetgazdasági miniszter nem véletlenül fogalmazott úgy 2017-ben (különösen az autóipari szektorra gondolva), hogy belátható időn belül drámaian csökkenni fog a magyar munkaerő iránti kereslet ebben az ágazatban.[22]

A robotok hamarosan nemcsak a nappali szobánk, hanem a családi életünk részévé is válhatnak és szociális-ápolási funkciókkal is gazdagodhatnak, hiszen 2020 után várhatóan közel ötmillió szociális robot (android) kerülhet forgalmazásra[23], valamint az oktatás területe is forradalmi változásoknak nézhet elébe a mesterséges intelligencia széles körű alkalmazásával, mint ahogy erre 2016-ban egy brüsszeli konferencián rámutattam a fogyatékossággal élő diákok társadalmi befogadása kapcsán. (Michalopoulos−Navracsics, 2016)

Ezek a fejlemények azért bírnak különös jelentőséggel, mert ha az USA munkaerő-piaci adataira tekintünk, akkor láthatjuk, hogy 2000–2010 között a meglévő munkaerőnek csak a töredéke (1% alatt) volt képes – akár átképzéssel is – az informatikai szektorban gyorsan elhelyezkedni. Kétségtelen, hogy ez az ágazat robbanásszerűen fog növekedni 2022-ig (közel 20%-kal bővülhet az IT-szakemberek iránti kereslet), de még ezzel együtt is csak az amerikai foglalkoztatottak

https://www.ft.com/content/7eaffc5a-289c-11e6-8b18-91555f2f4fde és Forbes, 'Robot revolution: sportswear giant Adidas brings jobs back home, but not for people', https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2016/09/29/adidas-brings-jobs-back-home-but-not-for-people/#31eb2f8a402b

[21] IFR, 'How robots conquer industry worldwide', Press Conference, 27.09.2017; https://ifr.org/downloads/press/Presentation_PC_27_Sept_2017.pdf

[22] MTVA Híradó, 'Varga: a szakképzés minden eddiginél gyorsabb és hatékonyabb fejlesztésére van szükség', hirado.hu, 2016.12.05.; http://www.hirado.hu /2016/12/05/varga-a-szakkepzes-minden-eddiginel-gyorsabb-es-hatekonyabb-fejlesztesere-van-szukseg/

[23] Tractica, 'Nearly 100 million consumer robots will be sold during the next 5 years', Tractica.com, 23.11. 2015; https://www.tractica.com/newsroom/press-releases/nearly-100-million-consumer-robots-will-be-sold-during-the-next-5-years/

elenyésző részét (alig 3%-át) fogják kitenni az előrejelzések szerint.[24] Ezzel egyidejűleg várhatóan teljesen más képzési és oktatási rendszerekre lesz szükség, hiszen a mesterséges intelligencia pont azon emberi készségek területén tud versenyképes lenni (azaz tudja kiváltani a humán erőforrást), amelyeket az oktatás általában megcéloz. Márpedig az EU-ban a fiatalok helyzete iskolázottság szempontjából összességében nem nagyon javult (15 év alatt 7%-os javulás) az utóbbi néhány évben, és az iskolai lemorzsolódás is egyre komolyabb problémát jelent, hiszen a 24 év alatti fiataloknak még mindig több mint 10%-a idő előtt hagyja el az iskolát. Ráadásul a PISA rendszerben mért eredmények alapján az első tíz között alig van európai ország, bármely kategóriát (matematika, szövegértés, tudományos ismeretek) is nézzük, szinte mindenhol az ázsiai országok dominanciája rajzolódik ki.[25] Az is egyértelműen látszik, hogy az iskolai lemorzsolódás elleni erőfeszítések terén az élmezőnyben éppenséggel a kelet-közép-európai országok (Horvátország, Litvánia, Szlovénia és Lengyelország) állnak.[26] A gyermekekbe történő beruházás kérdése is kritikus ügy, hiszen Európa és Közép-Ázsia együttes térsége költ erre a legtöbbet a világon a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) World Social Protection Reportja (2017–2019) szerint: ugyanis miközben csökken a gyermekek aránya a társadalmon belül (17,2%), a legnagyobb arányban (2,2%) itt fordítják a legtöbbet a gyermekekre az állami szociális kiadásokon belül, ide nem értve az egészségügyet. (Kelet-Európában ez a mutató a világátlaggal egyezik meg: 1,1%). Afrikában mindez 2,3-szor nagyobb népességbeli arány (40,8%) mellett 3,6-szor kisebb kiadási arányt (0,6%) jelent, ez utóbbi pedig a kelet-európai mutató fele.[27]

Mindezek fényében nem véletlen, hogy az ILO egy korábbi, 2016-os jelentése szerint 71 millió munkanélküli (álláskereső) fiatal van a világon (ebből a fejlett világon – Magyarországot is ideértve –

[24] Oxford Martin School, p. 42

[25] OECD, 'PISA - Results in focus', Oecd.org, 2016; https://www.oecd.org/pisa/pisa-2015-results-in-focus.pdf

[26] Eurostat, 'Decrease In 'Early School Leavers' In The EU Continues', Ec.europa.eu, 08.09.2017; http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/EDN-20170908-1

[27] ILO, 'World Social Protection Report 2017-19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals', 29 November 2017, p. 18; http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_604882.pdf

mindössze 9,6 millió fő) és ezzel párhuzamosan 150 milliónál is több (mobilabb) fiatal él extrém szegénységben.[28] Az ILO becslése szerint 2030-ig további 600 millió új munkahelyre lenne szükség a világon egy fenntartható fejlődés biztosítása és a fiatalok otthon tartása érdekében.[29]

Ugyanakkor, bár nem lehet eltekinteni attól, hogy az USA-ban 1950-től 2010-ig nagyságrendileg tízszeresével nőtt egy ipari munkás teljesítménye (termelékenysége) (Perry, 2012) úgy, hogy immáron közel 50%-kal kevesebb ember termelte meg az előállított ipari termékeket, azt is érdemes látni, hogy a XX. századi technológiai innovációk ellenére, a telefon (kommunikáció) és a gépesített járműpark (logisztika) tömeges és olcsó megjelenését is ideértve, a dolgozók termelékenységének növekedése Nyugaton már az 1960-as évektől kezdve relatíve folyamatosan csökken(t). Ez azt jelenti, hogy pár évtizede még évente 4% körül emelkedett a termelékenység, ez ma 2% alatti tartományban mozog.[30] Az új technológiák ezen érdemben változtathatnak, kérdés, hogy milyen módon és milyen sebességgel.

Az is kérdés, hogy szükség van-e több munkás kézre? Ismert, hogy részben a globalizáció miatt csökken a termelésben részt vevő dolgozók aránya, azonban a trend egyértelmű: az ipar és a mezőgazdaság területén folyamatosan csökken a munkaerő-kereslet a fejlett országokban (D. Johnston, 2012). (Ez nem jelenti azt, hogy a munkaerőhiány jelensége egyes ágazatokban ne lenne ismert vagy emelkedő.)

Nézzük meg a munkaerő-piaci kínálat és a migránsok iránti kereslet kérdéskörét! A magyar kerítés építésének idején már megjelentek azok a nyugat-európai elemzések, amelyek a menekültek tömeges befogadására építettek a munkaerő-piaci problémák kezelése

[28] ILO, 'World Employment and Social Outlook 2016: Trends for youth', International Labour Office – Geneva, 2016; http://www.ilo.org /wcmsp5/ groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_ 513739.pdf

[29] ILO, 'Luc Cortebeeck, President of the Workers' group: "We have to strengthen ILO… ", 23.06.2014;
http://www.ilo.org/actrav/media-center/news/WCMS_248042/lang--en/index.htm

[30] Oxford Martin School, p. 61

érdekében, főleg a német munkaerő-piaci szükségletek hosszú távú kezelésére.[31] A washingtoni székhelyű Nemzetközi Valutaalap szerint a fejlett gazdaságok elöregedése miatt a hiányzó munkaerő pótlására további, nyolcszoros növekedésre lenne szükség a bevándorlás vonatkozásában.[32] (Megjegyzem, ezek az elemzések nem számoltak az újabb ipari forradalom jelentette változásokkal, így joggal kérdőjelezhetőek meg ezek az eszmefuttatások és előrejelzések.)

Mindeközben, ha Európa határain túlra tekintünk, akkor azt is láthatjuk, hogy a felerősödött migráció elsőszámú forrásánál, egyes kibocsátó országokban és régiókban várhatóan a következő másfél évtizedben közel 500 millió fővel gyarapodik a népesség (Lovászy–Páczay–Zara, 2016) (ami egyébként megfelel az EU jelenlegi népességének), miközben az ottani gazdasági és pénzügyi erőforrások nem fognak ilyen ütemben nőni – hiszen láthattuk, hogy az EU keleti felének felzárkózása is viszonylag lassú folyamat. Az afrikai analfabetizmus pedig még mindig óriási (akár 30–40%-os is), ami évtizedekre behatárolja a népesség termelékenységét (uo.). Ráadásul az ILO szerint Afrikában a gyermekek közel 85%-a nem részesül a családtámogatási rendszerekből, szociális támogatásokból (a világon is mindössze a gyermekek 35%-a részesül szociális védelemi támogatásban.)[33]

A probléma azért is releváns, mert a fejlődő, migrációs szempontból kibocsátó országokban a népességet nagyon nagy arányban foglalkoztatja a mezőgazdasági szektor, hiszen még nem érték el a modern iparosodás szintjét sem. A fejlettségbeli különbségeket jól mutatja az, hogy a világon jelenleg körülbelül egymilliárd ember dolgozik az agráriumban, vagyis minden harmadik ember a földművelésből és ahhoz kapcsolódó tevékenységekből él, ami egyébként hatszorosa az EU átlagának. A szubszaharai térségben az EU és az USA népességét együttesen kitevő populáció 40%-a 15 év

[31] Bertelsmann-Stiftung, 'Germany's labor market needs more immigrants from non-EU countries', 27.03.2015, https://www.bertelsmann-stiftung.de/en/press/press-releases/press-release/pid/germanys-labor-market-needs-more-immigrants-from-non-eu-countries/

[32] 'Sokkoló számok érkeztek: emberek milliói tünnek El Magyarországon', Portfolio, 2016.05.31.; http://www.portfolio.hu/gazdasag/nyugdijrendszer/sokkolo-szamok-erkeztek-emberek-millioi-tunnek-el-magyarorszagon.232467.html

[33] ILO, 'World Social Protection Report 2017-19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals', 29 November 2017, p. 11

alatti, és az ottani munkaerőnek még mindig közel 70%-át foglalkoztatja az agrárszektor, ráadásul arányaiban sokkal több női foglalkoztatottal, mint bárhol máshol (Lovászy–Páczay–Zara, 2016). (Megjegyzem, hogy van arra esély, hogy amennyiben ezek a nők munka nélkül maradnának az újabb, európai és kínai befektetők által generált robotizált agrárforradalom következményeként, akkor erősen valószínűsíthetően ők még inkább szülni fognak, hiszen az alapvető készségekkel sem rendelkeznek egy fejlettebb szolgáltatóipar számára, amely globális szinten egyre inkább támaszkodik a mesterséges intelligenciára. Ugyanakkor jelenleg mellőzött téma az is, hogy az afrikai életszínvonal-emelkedést és a robbanó népesség élelmezését a biotechnológia – például az élelmiszerek és állatok genetikai módosításával, azaz a szuperélelmiszerek előállításával – tudná-e esetleg biztosítani, illetve a közegészségügyi problémák megoldására milyen fejlesztési elképzelések lehetségesek, amelyek fenntarthatóak is.)

Mindezeket a foglalkoztatáspolitikai és szociálpolitikai tendenciákat az automatizáció, a robotika, valamint az egyéb tudományos és technológiai innovációk és fejlemények tükrében lenne csak szabad mérlegelni, amely – sokéves szakmai tapasztalatom[34] szerint – egyébként ebben az összefüggésben jelenleg gyakorlatilag teljes mértékben hiányzik az európai uniós intézmények döntéshozóinak és politikusainak látóköréből.

A mindenkori USA-elnök részére jelentéseket készítő, jövőkutató agytröszt, a patinás National Intelligence Council következtetései szerint 2030 után az lesz az egyik legnagyobb kérdés, hogy az emberek mégis mivel fognak foglalkozni egy olyan környezetben, ahol a legfejlettebb országok növekedésének jelenleg kicsi esélyei vannak?[35] Martin Ford, a 2015-ös Financial Times és a McKinsey Év Könyvének üzleti kategóriájának győztes írója (Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future) szerint az amerikai

[34] Mindezt a 2009 óta a brüsszeli Európai Parlament Foglalkoztatási és Szociális Bizottság jelentéseiért felelős szakmai tanácsadóként szerzett tapasztalataim alapján állítom, hiszen valamennyi, ilyen irányú bizottsági képviselői módosításokat a képviselők túlnyomó többsége sosem támogatta, ami felveti azt, hogy az európai politika mennyiben kíván(t) szembesülni egy árnyaltabb képpel.

[35] The *National Intelligence Council, 'Paradox of progress* - GLOBAL TRENDS', January 2017; https://www.dni.gov/files/documents/nic/GT-Full-Report.pdf, p.32

munkaügyi és a St. Louis-i Szövetségi Bank statisztikái alapján kijelenthető, hogy az 1960-as évektől kezdve átlagban minden egyes évtizedben (folyamatosan) csökkent az újonnan teremtett munkahely mennyisége, aránya. Ez azt jelenti, hogy a kezdeti, dinamikus arányról, azaz 30%-nyi újonnan teremtett munkahelyről folyamatosan 0%-ra csökkent a 2000-es évekre az újonnan létrejött munkahelyek összmennyisége (Ford, 2015, p. 42.). A legfrissebb hírek szerint már nemcsak az IT csúcscégek, hanem az autóipar is dollár milliárdokat (2025-re várhatóan 10 milliárd USD feletti piaci volumennel) fog fordítani a mesterséges intelligenciával kapcsolatos kutatásokra, fejlesztésekre, elősegítve az önvezető járművek terjedését.[36] Ez önmagában is csak az USA-ban három és fél millió teherautó- és kamionsofőr, valamint 600 ezernél is több buszsofőr állását érintheti és ezzel jelenleg beláthatatlan foglalkoztatáspolitikai következményekkel járhat a túl gyors automatizáció ezen a téren, hiszen 29 államban ezek az állások foglalkoztatják a legtöbb embert.) (Solon, 2017)

Ezt annak fényében érdekes figyelembe venni, hogy a McKinsey kutatóintézet számítása (Dobbs et al., 2016, p. 26.) szerint 2014-ben a fejlett országok háztartásainak kétharmadában a tényleges jövedelmek alig haladják meg (vagy éppen alatta vannak) a 2005-ös szintet, amely fejlemény jelentős mértékben magyarázza az Euórpai Unióban is zajló politikai változásokat is.

Ha pedig a szélesebb társadalmi-politikai folyamatokra tekintünk, akkor röviden érintsük az ún. garantált alapjövedelem kérdéskörét is! A téma egyre inkább aktuálisabb, hiszen az Európai Parlamentben is növekvő számú jelentésben köszön vissza az, hogy minden tagállamban biztosítani kell(ene) egy garantált minimumjövedelmet. Amellett, hogy az európai politikusok hajlamosak összekeverni a minimumjövedelmet a minimálbérrel, az egyik legfontosabb kérdés az, hogy mégis hogyan kerülhető el a konfliktus azok közt, akik csak az alapjövedelmet kapják meg és nem kívánnak dolgozni, illetve azok közt, akik viszont rengeteget dolgoznak, mert motiváltak és hajlandóak magukat képezni fogyasztás helyett. Kérdés, hogy

[36] Business Insider, 'Automotive artificial intelligence market worth 10,573.3 million USD By 2025', markets.businessinsider.com, 29.08.2017; http://markets.businessinsider.com/news/stocks/Automotive-Artificial-Intelligence-Market-Worth-10-573-3-Million-USD-by-2025-1002292132

mekkora anyagi javadalmazásbeli különbség lenne (politikailag) elfogadható és a motiváció (és boldogság?) hogyan őrizhető meg, illetve emelhető az emberek körében? Egy feltétel nélküli alapjövedelem hogyan működhet egy szabad, határok nélküli EU-ban, különösen egy migrációs válság kellős közepén és ki finanszírozná azt? (Lovászy, 2016c) Végezetül, érdemes lenne azt is jobban figyelembe venni, hogy az ember mennyire racionális lény akkor, amikor fogyasztásról, vagy akár az egészséges életmódról esik szó.

1.3. AZ EMBERI FAJ ÁTALAKULÁSA (?)

Talán néhány évtized múlva, a mára visszatekintve azt fogjuk mondani, hogy 2012-ben egy új civilizációs lépcsőfokra lépett az emberiség, amely a saját evolúcióját is meghatározhatta (Lovászy, 2017b). A 2010-es évek nemcsak a politikában hoztak földrengésszerű változásokat (pénzügyi-gazdasági világválság, ami elhozta az unorthodox költségvetési és jegybanki politikát is, népszavazás az Egyesült Királyság kiválásáról, Donald Trump elnökké választása, a modern kínai Selyemút megépítésének kezdete stb.), hanem a tudomány területén is. Egy konkrét évet is beazonosíthatunk, amely a történelem új korszakának a nyitányát is jelentheti: 2012.

Ebben az évben két forradalmi esemény történt: a mesterséges intelligencia bemutatkozott a fogyasztók tömegei előtt és az internet mezejére lépett, illetve az embereket érintő génmódosítás terén bekövetkezett egy olyan áttörés, amelynek a következményei mind a mai napig beláthatatlanok, olyannyira, hogy magának az eljárásnak a kidolgozója ma már azért kampányol, hogy ideiglenesen függesszék fel annak alkalmazását (Cyranoski, 2015).[37]

Nézzük először a mesterséges intelligenciát! A reklám mellőzésével, de a piaci realitásokat tükrözve kell megemlíteni azt, hogy az amerikai székhelyű Apple, a világ legsikeresebb mobiltelefon-gyártójaként

[37] Már 1975-ben a Life Sciences of the National Acedemy of Sciences berkein belül tudományos vita folyt a DNS-módosítással kapcsolatosan az Egyesült Államokban, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC432675/pdf/pnas00049-0007.pdf

2012-től valamennyi mobileszközén elérhetővé tette a saját, mesterséges intelligencia alapú virtuális asszisztensi szolgáltatását, a Sirit. Ehhez az kellett, hogy a számítógépes processzorok kapacitása nagyságrendekkel nőjön. Ma már az első, megjelenéskori hétvégén eladott iPhone telefonok összteljesítménye 20–30-szorosa az 1990-es években a világon működött összes személyi számítógép teljesítményének (Evans, 2017).

Ez ugyan csak a felszín, hiszen a dolgok internetje és a big datának nevezett, illetve a közösségi hálókon zajló folyamatok a hűtött szerverfarmok mélyén legalább akkora jelentőséggel bírnak, mint maga az a fejlemény, hogy (az egyelőre) a kezünkben tartott eszközeink egyre inkább képesek érzékelni és értelmezni szándékainkat, légyen szó akár a mozdulatainkról, a szükségleteinkről vagy a legbensőbb titkainkról. És néhány éven belül az arcfelismerési technológiának köszönhetően már (mikro) arckifejezéseinkkel is tudunk majd kommunikálni és vásárolni, eközben azonban rengeteg dolgot elárulunk majd magunkról, ideértve a nemi irányultságtól kezdve nagyon sok minden más tulajdonságig (Lovászy, 2017f) és állapotig, így például a bűntudat kifejezéséig (Roberts, 2015), vagy akár az autizmussal élő gyermekek, felnőttek kommunikációjáig.

A másik alapvető, 2012-ben bekövetkezett, már korábban is említett esemény a biotechnológia területén történt: megalkották az ún. CRISPR-technológiát, ami nem más, mint a génmódosítás új forradalmi módszere, a génsebészet svájci bicskája, amely kifejezetten olcsó és ezért könnyen elterjedhet. (Azóta óriási pereskedés indult el a szabadalmi viták kapcsán és különböző, etikai kérdések tekintetében hozott tudományos és korlátozó ajánlások is napvilágot láttak, de ez a lényegen nem változtat.) Ezzel az eljárással lehetségessé válik az, hogy a súlyos, élettel össze nem férő fogyatékosságok kiiktathatóak lesznek a gyermekvállaláskor, ugyanis már az elmúlt években is 40%-os sikerrátával tudták a majomgenomot módosítani, de 2015-ig általában még húsz embrió kellett ahhoz, hogy egy is életben maradjon. Szakértők szerint ugyanakkor mindössze 10–20 évre vagyunk a tökéletesített technológiától (Regalado, 2015). Részben ennek a fejlődésnek is köszönhetően 2017-től száznál is több, ily módon megmentett gyermek születhet meg. (Az eljárás sikere mellett továbbra is megmaradtak az etikai kérdések, de ezekről majd később.) 2016 óta pedig az ember-sertés hibrid

embrió (Wu et al., 2017, pp. 473−486.) megalkotása is lehetségessé vált, méghozzá szervtranszplantációs célból, csökkentve az egyre növekvő várólistákat, potenciálisan csökkentve az illegális és brutális szervkereskedelem jövőbeni szerepét (Blakemore, 2017). A legújabb kutatási eredmények a 3D-s nyomtatás területén – különösen a nyomtatott szervek tekintetében – szintén egy újabb irányt mutatnak.

A genetika nemcsak azért áll beláthatatlan változások előtt, mert a súlyos betegségek és öröklött fogyatékosságok elkerülhetővé válhatnak (Ledford, 2017), hanem egészen új képességek vagy többlettulajdonságok is kialakíthatók lesznek. Az ember-sertés embrió mellett egy másik, újabb áttörés történt 2016 áprilisában: a Washingtoni Egyetem és a Microsoft kutatói révén az emberiség ma már arra is képes, hogy 10 000 gigabyte-nyi digitális adatot egyetlen ceruzahegynyi természetes DNS-ben tároljon (Cuthbertson, 2016). A legújabb kutatások és sikeres (egér)kísérletek alapján az is lehetségessé vált, hogy bizonyos emlékeket kitöröljenek az agyban egy speciális, fényterápiás eljárással, illetve az Alzheimer-kór kapcsán a páciens képes legyen újra felidézni a korábban elveszettnek hitt emlékeket (Klein, 2017).

Ez tehát egy olyan új irányt (megerősített technológiai-biológiai szimbiózist) jelenthet az emberi evolúcióban, ami komolyan jelzi azt, hogy az ember hozzáférése a tudáshoz szinte korlátlanná válhat. Hogy miért? Az emberi agy jelenlegi kommunikációs és feldolgozási sebessége egyre inkább elmarad a gyorsuló gépekétől. Már korábban is legalább 1:3 000 000 aránybeli eltérés volt várható a gondolatok gyorsasága és a gépek áramkörei közötti interakciók sebessége között a gépek javára; Kurzweil (2013) szerint a biológiai eredetű emlősagyak elektrokémiai jeleinek körülbelül száz méter per szekundumos sebessége elenyésző a gépek közel fénysebességnyi gyorsaságához képest.

2017. november végén a Science közlése szerint két mesterséges intelligencia algoritmus neurális hálózatok révén emberi közreműködés és külön szótárhasználat nélkül megtanult önállóan egy(!) nap alatt magas szinten fordítani két nyelvről, ami még pár éve elképzelhetetlen volt. A módszer lényege két lépcsőn alapul. Első lépésben a két nyelv (például francia és angol) alapján létrehoz egy

szótárat, majd addig fordít oda-vissza, amíg a visszafordítások tökéletesek nem lesznek (Hutson, 2017).(Csak emlékeztetőül: a technológiai fejlődés gyorsasága kapcsán George Friedman 2009-ben még úgy vélte, hogy a számítógépek csupán eszközök, amelyek nem tudják megítélni az emberi szövegek nyelvtani helyességét.) (Friedman, 2010)

Elon Musk, a Tesla vezére, maga is hatalmas erőforrásokat mozgósít a mesterséges intelligenciával és ezzel párhuzamosan a mesterséges ideghálózatokkal kapcsolatos (immáron a közvetlen agy-számítógép kapcsolatot létrehozó) kutatásokra és fejlesztésekre (Loria, 2017). Musk 2017 elején kijelentette, hogy olyan implantátumok is várhatóak, amelyek egyes idegrendszeri és agyi betegségeket (például Parkinson-kór), érzékszervi sérüléseket (például vakság, siketség) is képesek lesznek rehabilitálni, amelyek ma még súlyos fogyatékosságoknak minősülnek (Statt, 2017). Sőt, az amerikai hadsereg – a DARPA fejlesztőcég révén – veteránokat célozva a hangulatingadozások és bizonyos mentális betegségek (súlyos depresszió és epilepszia) kontrollálására a boldogságérzetet mesterségesen befolyásolható agyi implantátumot fejleszt a Nature 2017. novemberi száma szerint, amely komoly etikai kérdéseket vet fel (Reardon, 2017).

A korábban pontatlan, nem invazív eszközök terén is óriási előrelépés várható, hiszen már léteznek olyan érzékeny szenzorokkal ellátott „sapkák" is, amelyekkel mérhető és egyben pontosan lokalizálható is az agyban folyó aktivitás, amelynek révén a súlyos fogyatékossággal élő emberek önálló életvitele egyre nagyobb mértékben lehet biztosított.[38]

Ez azt is jelenti, hogy az ember gondolkodását és kommunikációját (illetve annak sebességét) fogják alapjaiban megváltoztatni ezek az eszközök, hiszen nem lesz akadálya a digitalizált információk integrálásának sem, amelyek hálózatra kötve még gyorsabban eljuttathatók és értelmezhetők lesznek az agy számára. Sőt, a tudományos élet számára további új lehetőségek merülhetnek fel a tudat és személyiség nélküli agyak növesztése terén a saját agyunk

[38] NBC Learn, 'Brain-Computer Interface - Mysteries Of The Brain', NBC, 06.05.2015; http://www.nbclearn.com/brain

jobb megértése érdekében, illetve olyan gyógyászati célokból, mint például az Alzheimer vagy az autizmus gyógyítása (Knoblich, 2017, pp. 20–25.).

Ez gyakorlatilag oda vezethet, hogy az emberi faj képessé válik arra, hogy a saját környezetén és a földi természeten túlmenően már saját magát, önnön belső világát, felépítését és szerkezetét a saját elképzelései szerint átalakítsa egy teljesen új világot felfedezve, ami hosszabb távon a jelenlegi Homo sapiens sapienst a cro-magnoni ember sorsára juttathatja (Lovászy, 2017g, pp. 42−43).

2. MOZGÓ VILÁG – SEMMI SEM MARAD A RÉGIBEN

„Nemcsak azért vagyunk felelősek, amit teszünk, hanem azért is, amit nem teszünk meg.”
Lao-ce

Ebben a fejezetben megkísérlem az előzőekben bemutatott építőkockákat (kérdéseket és kihívásokat) a helyükre tenni, a rendelkezésre álló adatokat és trendeket számba venni, annak érdekében, hogy megszabadulhassunk a meglévő tabuink egy részétől, valamint a közös gondolkodás és az új paradigmák felismerése előtt ne legyen akadály és fel lehessen állítani egy hosszú távú víziót és stratégiát, elősegítve Magyarország jövőképességét. Számos kérdés vetődik fel, amelyek közül rögtön az első az, hogy mi maga az ember, a Homo sapiens sapiens és mi az élet értelme? Utóbbi kérdéssel már Platon is foglalkozott az ókorban és azóta is viták tárgya. Nézzük, hogy az internetes óriáscég, a Google mérnökeinek fejlesztésével megalkotott mesterséges ideghálózat 2015-ben milyen válaszokat (Vinyals-Le, 2015) adott az alábbi kérdésekre az interneten található adatok és az ott keringő véleményhalmazok alapján a következő párbeszéd keretében:

***Ember**: Mi az élet célja?*
***Gép**: Szolgálni a nagyobb jót.*
***Ember**: Miért élünk?*
***Gép**: Azért, hogy örökké éljünk.*
***Ember**: Mi a létezés célja?*
***Gép**: Hogy rájöjjünk, mi történt, amikor a Föld bolygóra jöttünk.*
***Ember**: Hol vagy most?*
***Gép**: A semmi közepén.*
***Ember**: Miért halunk meg?*
***Gép**: Hogy éljünk.*

Annak ellenére, hogy az utolsó párbeszédet lehet többféleképpen is értelmezni, meg kell fogalmaznunk, hogy az emberek által kitalált intézmények (kultúra, identitás, döntéshozatal stb.) milyen szereppel és hatalommal rendelkeznek. Kérdés, hogy milyen kiválasztási mechanizmusok működnek az adott társadalomban, milyen kulcsszereplők határozzák meg a politikai-társadalmi diskurzusokat, illetve milyen hatással és kontrollal bírnak ezek a személyek és csoportok. Fontos kérdés az is, hogy a szabadságnak milyen egyéni és intézményi korlátai vannak, és az együttműködésnek milyen formái és kötelezettségei alakítják mind az emberek, mind pedig a társadalmi-közösségi élet mozgásterét. Válaszra vár az is, hogy a társadalomnak mint közösségnek milyen lehetőségei, illetve korlátai vannak a szabályozás tekintetében. Ez különösen a „társadalmi mérnökösödésnek" nevezett megközelítésben és az elmaradottságnak mint dilemmának a kérdéskörében merülhet fel: hol van a határ az egyén és a társadalom között a tekintetben, hogy kinek kell a másikhoz alkalmazkodnia és mennyiben. A társadalmi felelősségvállalással (például ellátórendszerek működtetése) szemben felmerül az egyéni kötődés („Ne azt kérdezd, hogy mit tud érted tenni a hazád, hanem azt, hogy te mit tudsz tenni a hazádért" – Kennedy, 1961) a társadalom felé. Mindennek a kerete meghatározza azt a fogalomtérképet is, amely – többek közt – az identitást is kialakítja, formálja. Mindez egyúttal a narratívák irányát is meghatározza, beleértve azt, hogy mi számít elhallgatott diskurzusnak. Mindezek megfelelő beazonosítása tehet minket alkalmassá arra, hogy egy paradigmaváltáshoz szükséges erő a rendelkezésünkre álljon és

Magyarország jövőképességét, alkalmazkodóképességét megerősíthessük.

2.1. *DÉJÀ VU* – AZ ELHALLGATOTT DISKURZUSOKRÓL ÉS TABUKRÓL

Nézzük, hogy mikről esik kevés szó általában! Az Európai Unió mindezidáig még nem vizsgálta meg komolyabban a demográfiai kihívások és a technológiai fejlődési potenciál közti kapcsolatot, amely alapvető tévedésnek bizonyul számos olyan területen, mint a migráció kezelése vagy az emberi jogok területe. Friedman egyenesen úgy fogalmaz, hogy az elmúlt 200 év demográfiai robbanása volt a drámai, nem pedig a jelenlegi népességcsökkenés, ami a fejlődő közegészségügynek, az egyre magasabb képzettséget megkövetelő iparosodásnak, a drágulo oktatásnak, valamint a modern, a családtól elváló (állami) szociális-biztonsági rendszereknek (és ennek talaján kialakuló feminista mozgalmaknak) köszönhetően gyakorlatilag természetes folyamatnak minősíthető. A népesség 2000–2050 között még mindig folyamatosan nőni fog, azonban ennek üteme 50%-kal mérséklődik majd az 1950 és 2000 közötti időszakhoz képest, és 2050 és 2100 között már csak további 10%-os növekedés várható (Friedman, 2010).

Mi több, Jean-Claude Juncker, az Európai Bizottság elnöke 2017. március elsején, amikor az Európai Parlamentben ismertette az Európai Unió megújítására vonatkozó lehetőségeket 2025-ig bezárólag, gyakorlatilag nem érintette mindazokat a kérdéséket, amelyek az EU jövőképességét alapvetően fogják befolyásolni, hanem sokkal inkább hatalmi-intézményi megközelítésre fókuszált, ami szintén óriási hibának bizonyulhat majd (Lovászy, 2017b).

Pedig mindeközben alapvető változások várhatóak – többek között – a demográfia és népesedéspolitika, azaz a demográfforradalom", a versenyképesség és termelékenység, azaz a munkaerő-forradalom, illetve az idősödés és termékenység, azaz a bioszociális forradalom területén is.

2.1.1. A DEMOGRÁFFORRADALMÁROK KORA KÖVETKEZIK?

Vegyük elsőként az egyik, tulajdonképpen a legkiszámíthatóbb folyamatot, a demográfiát, hiszen itt – elvileg – több évtizedes, jól megbecsülhető adatsorokkal rendelkezünk. A jelenlegi előrejelzések szerint 2050-ig a világon a nagyobb régiók tekintetében kizárólag Afrikában, Észak-Amerikában és Ausztráliában nem lesz népességcsökkenés, sőt 2030-ra várhatóan az EU lesz a legöregebb társadalom a világon. Magyarország népessége még a legoptimálisabb esetben is közel egymillióval csökkenhet, pesszimista forgatókönyvek esetén pedig akár több millióval is.[39]

Ugyanakkor bármennyit is fejlődjön a technológia, utánpótlásra (fogyasztókra) mindig szükség lesz. Ennek kapcsán érdemes lenne megvizsgálni azt is, hogy egy humanoid robotokkal működő társadalomban pontosan ki minősülhetne fogyasztónak, illetve az embereket helyettesítő robotok szükségletei egyben fogyasztói keresletként jelenhetnek-e meg. Továbbmegyek: vajon ezek a mesterséges emberek a csökkenő emberi népesség mellett statisztikailag kiegyensúlyozhatják-e a demográfiai csökkenés változóját a GDP és a termelékenység tekintetében? Ez azért lehet releváns kérdés, mert egy adott ország gazdasági teljesítménye és világpiaci súlya (korábban?) nagymértékben függ(ött) a fogyasztói népesség számán, arányán.

Az átlagéletkor az elmúlt évtizedekben folyamatosan nőtt, és ezzel párhuzamosan nőtt a nyugdíjban eltöltött – inaktív – idő is, méghozzá hazánkban az egyik legnagyobb mértékben (Franciaország mellett) (Lovászy, 2014b, p. 20), miközben az első néhány, nyugdíjban töltött év után az emberek jelentős része fokozatosan és folyamatosan fizikailag és szellemileg leépül(t)[40], hiszen a magyar idősek sem a rendszeres mozgás, az életen át tartó tanulás, az önkéntes munka és az aktívabb szociális élet terén (idősklubok és civil szervezetekben való

[39] 'Sokkoló számok érkeztek: emberek milliói tűnnek el Magyarországon', Portfolio, 2016.05.31.; http://www.portfolio.hu/gazdasag/nyugdijrendszer/sokkolo-szamok-erkeztek-emberek-millioi-tunnek-el-magyarorszagon.232467.html

[40] Eurostat adatai szerint a magyar férfiak nyugdíjasként mindössze 6,2 a nők pedig 6,1 évet töltenek el jó egészségi állapotban. Forrás: 'Óriási tévhitben futnak neki a nyugdíjas éveknek a magyarok', Privátbankár, 2017.08.29.; http://m.privatbankar.hu/szemelyes_penzugyek/oriasi-tevhitben-futnak-neki-a-nyugdijas-eveknek-a-magyarok-311285

részvétel), sem a helyes étrend megválasztásában nem aktívak. A korábbi és jelenlegi (hazai és európai) modellek abból indultak ki, hogy továbbra is folyamatosan nőni fog az (inaktív) nyugdíjasok aránya, akik egyre jobban megbillentik az ún. eltartottsági rátát (azaz, hogy hány inaktív jut egy aktív korúra). Ezek alapján nemhogy sok idős (beteg, fogyatékos) embert, de óriási időskori nyomort és magas adókat vizionálnak még a fejlettebb országokban is, miközben a világ szegényebbik részén egyenesen népességrobbanás következik be, és a következő 15 évben egymilliárddal nő az emberiség létszáma. Sok nemzetközi szakmai és civil szervezet ezzel kampányol, de kérdés, hogy ez valóban így lesz-e? Az utóbbi időben – részben a fogyatékosságok és sérülések kezelése, azok (re)habilitációja révén – egyre több olyan tudományos áttörés következett be, ami már az egészséges emberek életminőségét, fizikai állapotát is javíthatja, fejlesztheti, amely elvezethet a Homo sapiens conrectushoz is hosszabb távon. Az új 30-asok tehát nem a mostani 40-esek, hanem talán a 60–70 évesek lehetnek a jövőben, és ez különösen így lehet, amennyiben például a menopauza genetikailag (vagy más módon, például mesterséges méh és előre lefagyasztott petesejtek révén) kiiktathatóvá válik a közeljövőben (erről bővebben kicsit később). (Lovászy, 2017g, pp. 42−43.)

Tíz évvel ezelőtt arról értekeztem, hogy az idősek foglalkoztatási rátájának emelésében óriási potenciál rejtőzik, és már akkor úgy gondoltam, hogy a 40–65 évesek képezhetősége messze alulbecsült, ezért érdemes lenne ebben előrelépni egy kiszámítható társadalmi modell érdekében, különösen a technológiai innovációt kihasználva, amely együttesen ellensúlyozhatja a munkaerőhiány egy részét is, azonban ez jóval összetettebb demográfiai tervezést és népesedéspolitikát igényel (Lovászy, 2007b, pp. 28−29.). (Azóta a számok engem igazoltak, hiszen ma már a nyugdíjas-szövetkezetek is nagy népszerűségre tettek szert, elsősorban a munkaerő-hiányos területek tekintetében[41] és az Európai

[41] 'A nyugdíjasok válthatják meg a magyar gazdaságot', 24.hu, 2017.12.04.; https://24.hu/fn/gazdasag/2017/12/04/a-nyugdijasok-valthatjak-meg-a-magyar-gazdasagot/

Munkavédelmi Ügynökség szerint is át kell értékelni a nyugdíjazás és az idősek foglalkoztatásának kérdését.[42])

Az Unió világviszonylatban kisebb lélekszámú és nyilvánvalóan drámai ütemben idősödő népessége ellenére (világ népességének kevesebb mint tizedét, kb. 7%-át teszi ki) a világ egyik legfejlettebb térsége, a vásárlóerő tekintetében szintén világelső, az életszínvonal és a szociális ellátások szempontjából úgyszintén, ami hihetetlenül vonzóvá teszi a bevándorlást tekintve. Az Európai Unió ugyanis a világ gazdasági (fogyasztói) teljesítményének 18,6%-át adja a vásárlóerő-paritást vizsgáló (azaz egy nemzetközi életszínvonal-számításon alapuló), statisztika alapján, amellyel mind az USA-t, mind Kínát is megelőzte.[43] A szociális ellátások terén is világvezető, hiszen az ILO 2017 végén kiadott, 210-nél is több országot lefedő World Social Protection Report-ja alapján Európában az emberek több mint 80%-ánál létezik (hatékony, legalább egyfajta támogatással rendelkező) szociális védelem, míg a világátlag ennek a fele és Afrikában az emberek kevesebb mint 18%-ának van ilyen típusú szociális biztonsági hálója.[44]

Ez a vonzerő belátható időn belül még biztosan fennmarad, így a nyomással továbbra is számolni kell.

2.1.2. A MUNKAERŐ-FORRADALOMRÓL, AZAZ A VERSENYKÉPESSÉG ÉS A TERMELÉKENYSÉG ÚTVESZTŐJÉBEN

Mivel a technológiai fejlődés és annak dinamikája mindig csak egy lehetőség a sok közül, így én mindig fenntartásokkal kezelem a profetikus előrejelzéseket. Ennek ellenére érdekes az, hogy John M. Keynes már 1930-ban külön írásban (Economic Possibilities for our Grandchildren) foglalkozott egy magasabb szintű technológiai

[42] 'Jót tesz nekünk az időskori munka - Piac&Profit - A kkv-k oldala', Piac és Profit, 2017.07.07.; http://www.piacesprofit.hu/kkv_cegblog/jot-tesz-nekunk-az-idoskori-munka/

[43] 'Az EU, Az USA és Kína adja az egész világ GDP-Jének több mint a felét', Profitline, 2014.05.30.; https://m.profitline.hu/hircentrum/hir/310912/Az-EU-az-USA-es-Kina-adja-az-egesz-vilag-GDP-jenek-tobb-mint-a-felet

[44] ILO, 'World Social Protection Report 2017-19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals', 29 11.2017, p. 169

fejlődés társadalomra gyakorolt lehetséges és tömeges munkanélküliséget okozó hatásaival. Keynes már a második világháború előtt úgy gondolta, hogy a technológiai fejlettség elérkezhet egy olyan szintre, amikor ténylegesen jóval kevesebb élőmunkaerőre lesz szükség a termelés stabilitása érdekében. Itt még tulajdonképpen nem tartunk, hiszen az átfogó automatizálás egyelőre csak bizonyos szektorokban és területeken domináns, illetve sok minden mástól is függ, azonban az átrendeződés megkezdődött (Lovászy, 2016a). Ugyanakkor egy viszonylag új elemzés szerint egy átlagos európai dolgozó közel 20%-kal kevesebbet dolgozik, mint amerikai társa, miközben az Egyesült Államokban sokkal több 65 év feletti dolgozik, mint bármikor az elmúlt 50 évben. Sőt, az etalonnak tartott német munkások se érik el az amerikai dolgozók termelékenységét, legfeljebb annak 90%-át (Lovászy, 2016d).

Most nézzük az előrejelzések gazdasági oldalát, azaz a termelékenység esetét! A termelékenység folyamatosan emelkedett a fejlett világban a XX. századot megelőzően. Az (első) ipari forradalom alatt a szövőipar termelékenysége mintegy a 15-szörösére nőtt Angliában 1770 és 1850 között. Ez a fejlődés megjelent a jövedelmekben is, hiszen 1850 és 1950 között még a fejlődésben hátrébb tartó Németországban és Olaszországban is közel két és félszeresére emelkedett az egy főre eső GDP. Ettől függetlenül az EU globális versenyképességének folyamatos csökkenése továbbra is makacs és aggodalomra okot adó tény: az 1990-es évek óta az EU és az USA közötti GDP/fő különbség 50%-kal nőtt az amerikaiak javára az Európai Beruházási Bank 2016-os jelentése szerint. Ezt tetézi az is, hogy 30%-kal kevesebb uniós szabadalom volt 2015-ben, mint az USA-ban. Mindeközben 2014-ben Kínában több új szabadalmi bejelentés volt, mint az USA-ban és Japánban együttvéve, ami egyben jelzi, hogy hová tevődik át a kutatás-fejlesztés új központja (Lovászy, 2014b, p. 21). A változások azt mutatják, hogy a Világbank átfogó, 2011-es becslése alapján az Európai Unió részesedése a világ GDP-jéből a 2010-es 29%-ról várhatóan le fog esni 15–17%-ra néhány évtizeden belül, ha minden egyéb tényező változatlan marad (Gill−Raiser, 2012).

Ezzel párhuzamosan a gazdagabb uniós országok munkaerejének termelékenysége az USA-hoz és Japánhoz képest 1995 óta folyamatosan csökken – így Nyugat-Európában megtörni látszik a

fejlődés lendülete. A McKinsey nevű, patinás elemzőcég szerint 1850 és 1910 között évente 0,3%-kal nőtt a termelékenység, amely egybeesett a Nyugat fénykorával, ideértve a (gazdagodó) népesség növekedését is; a XX. század második felében Nyugat-Európában már csökkenő tendenciát figyelhettünk meg. 2015 és 2060 között viszont újból növekedésnek lehetünk a tanúi: évente akár 1,5%-kal is nőhet globálisan a termelékenység, amely 3–4-szeres sebességet jelenthet az első ipari forradalomhoz képest (Manyika−Chui−Miremadi et al., 2017, pp. 20–22.). Ezzel párhuzamosan ugyanakkor a vállalatok mérete, átlagos élettartama és a munkavállalók helyzete tekintetében is drámai – és nem minden esetben pozitív – változások várhatók, illetve az innováció természete nemcsak megváltozik (a finanszírozás és a piacra való belépés vonatkozásában), hanem annak dinamikája is jelentősen növekedhet a jövőben, ami felveti azt is, hogy az általunk, Európában ismert (és elfogadott) kapitalizmus mint (szabad piaci alapú) rendszer mennyiben kerülhet nyomás alá (Lovászy, 2015, pp. 20–22.). Ráadásul a munkaerőpiac szerkezete is gyökeresen átalakulóban van az USA-ban: éppenséggel az okos telefonoknak és az állandó, online státusznak köszönhetően (is) folyamatosan nő az on-demand formában foglalkoztatott emberek száma, amely az elmúlt nyolc évben mintegy meghúszszorozódott (Molla, 2017).

Itt meg kell említeni az életminőség kérdését is, azaz, hogy a technológiai-életmódbeli (azaz kényelmi-komfortbeli) fejlődésnek vajon csak akkor van-e haszna, amennyiben ez egyben nagyobb fokú boldogsághoz is vezet. Kérdés az is, hogy releváns-e ez. Kutatások egyértelműen alátámasztják, hogy önmagában az anyagi javak megszerzése és a jövedelem növekedése – nem beszélve a magasabb GDP-ről – nem biztosítják a nagyobb fokú boldogságot az egyén szintjén egy bizonyos jövedelmi szint felett. Daniel Kahneman és Angus Deaton (2010) úgy véli, hogy az USA-ban 75 000 USD feletti jövedelem esetében már nem játszik döntő szerepet a jövedelem növekedése a boldogság tekintetében. Poppick áttekintése szerint Justin Wolfers közgazdász pedig úgy véli, hogy 10%-os jövedelememelkedés (bármely anyagi helyzet tekintetében) már érzékelhető változást okoz a boldogság érzékelésében − Poppick, 2014).

Solnick és Hemenway kísérletei is azt támasztották alá, hogy a boldogság relatív állapoton múlik, azaz nem az abszolút jövedelmi

érték, hanem az egyén másokéval összevetett helyzete számít és annak is az egyén általi értékelése. Ezért, állítják a szerzők, a közpolitikáknak nem a jövedelem és a gazdasági növekedés hajhászására kellene összpontosítaniuk. Ennek a felismerésnek az első jele Nicolas Sarközy francia elnök által jóváhagyott, a jólléttel kapcsolatos mérőszámokról szóló, 2009-es jelentés[45] (Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress) volt, majd ezt követően először 2013-ben született meg a Helliwell–Layard–Sachs-féle és az ENSZ által támogatott World Happyness Report, amely a különböző országokban élő lakosság boldogságát célozta felmérni.[46] (Nagyon tanulságos és elemzésre szoruló adat az, hogy Magyarország a 2010–2012-es adatok alapján ezen ranglista 110. helyén volt, miközben például Bosznia-Hercegovina 3 hellyel, Libanon 13 hellyel, Románia 20 hellyel, Albánia 48 hellyel vagy Csehország 71 hellyel volt feljebb. A 2017-es kiadásban Magyarország már a 75. helyen szerepelt 35 helyet javítva (a 2014–2016-os adatok alapján), lehagyva Bosznia-Hercegovinát, Libanont, Albániát, azonban a szomszédos Románia is közel 20 hellyel feljebb került velünk együtt és már közelítünk Csehország felé is (igaz, még mindig 52 hely különbséggel.) McDermott (2013), a Financial Times szakírójának elemzése szerint Stevenson és Wolfers kimutatta azt, hogy az USA-ban 1972 óta hiába kétszereződött meg a GDP, a jóllét (wellbeing) enyhén még csökkent is. Putnam állítása alapján alapvetően két dolog befolyásolja a társadalmi boldogságot: a társadalmi és bizalmi tőke, illetve az egyenlőtlenségek nagysága, mértéke.

A híres, 1972-ben publikált Easterlin-paradoxonnak nevezett tétel szerint annak ellenére, hogy a gazdagabb országok átlagosan boldogabbak, egy adott társadalmon belül önmagában az emberek jövedelmének növekedése nem eredményezi mindenki boldogságának növekedését, megkérdőjelezve az akkori közvélekedést, hogy a még több pénz több boldogságot is jelent. Easterlin úgy gondolja, hogy az emberek lényegében csak akkor boldogabbak az emelkedő jövedelmek esetén, amennyiben az ő jövedelmük nő, vagy nagyobb mértékben nő a többiekéhez képest, azaz mindenki másokéval veti

[45]http://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report

[46] http://unsdsn.org/wp-content/uploads/2014/02/WorldHappinessReport 2013_ on line.pdf

össze a saját helyzetét, nem pedig a kiindulási értékkel. Sőt, csökken a boldogságuk, ha az ő jövedelmük nem nő, míg másoké igen. Easterlin (2016) meg van győződve arról, hogy a GDP mint mutatószám immáron nem alkalmas arra, hogy a társadalmi boldogságot növelő intézkedések méréséül szolgáljon.

Mi van akkor, ha számos, a boldogságra negatívan ható betegség, fogyatékosság és összességében a testi funkciók egész egyszerűen és relatíve olcsón kijavíthatók, sőt fejleszthetők lesznek? (Lovászy, 2017h, pp. 16–17.). Ez pedig átvezet minket a következő témához, ami az egészségügy és a technológia korábban elképzelhetetlen mértékű és típusú szimbiózisát jelenti.

2.1.3. EGÉSZSÉGÜGY ÉS TECHNOLÓGIA ÖTVÖZÉSE: A BIOSZOCIÁLIS FORRADALOM

Ahogy korábban utaltam rá, a modern (re)habilitációs és implantációs (beültetett eszközök) lehetőségeknek vagy nanoméretű megoldásoknak köszönhetően egy 2050-ben élő 70 éves ember talán jobb képességekkel és fittebb kondícióval fog rendelkezni, mint egy mai 40-es. Ekkor dőlni fog az egész demográfiai előrejelzési konstrukció, hiszen nemcsak az időhöz (korhoz) fűződő viszonyunk fog drámaian megváltozni, hanem a saját gyerekeinkkel kapcsolatos elvárásaink (eltartás) és kapcsolataink (aktivitás) is. Ha tehát a jövőben esetleg nem lesz szükség a jelenlegi mértékben és módon a nyugdíjakra, mert a képességek nem fognak oly módon (magyarán: gyorsan) csökkenni, romlani, mint eddig, akkor gyakorlatilag az inaktivitás mai jelentőségét, értelmét elveszti a társadalmi alrendszerek és az elosztás tekintetében. (Más kérdés, hogy az emberek mit fognak dolgozni, mondjuk 85 éves korban? De ne szaladjunk annyira előre!)

Nos, vegyük az alacsony termékenységi rátákat és az idősödés folyamatát. 2030-ra az EU lesz a legelöregedettebb térség a világon, az átlagéletkor már 2016-ban is 40 év felett volt.[47] Ezzel egyidejűleg

[47] Eurostat, 'Median age ranges from 18 to 54 across EU regions', Ec.europa.eu, 2017; http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20170215-1?inheritRedirect=true&

az Európai Bizottság becslése[48] szerint az EU-ban a 65 felettiek aránya 2050-ig közel 60 millióval nőhet a jelenlegi adatok alapján és közel 50 millióval csökkenhet az aktívak száma is. Az ENSZ szerint világszerte 2 milliárddal nő a népesség ugyanezen időpontig, miközben egyre kevesebb aktív korú lesz, mivel már a fejlődő országok egy jelentős részében is csökken a gyermekek száma. A százévesek létszáma 2050-ig várhatóan ezer(!) százalékkal fog nőni, de még a 65 éven felüliek aránya is 200%-kal bővülhet (Lovászy, 2014b, p.21.).

A demográfiai folyamatok kapcsán fontos kérdés a termékenység kérdéskörének a közelebbi vizsgálata. Amennyiben a menopauza és az elégtelen minőségű és mennyiségű spermiumok (Magyarországon kb. 150 000 meddő pár él) [49] is kiiktathatóak lesznek – nos, akkor tényleg minden modell borulni fog. Márpedig ez is egyre inkább elérhető közelségbe kerül különböző módon (hatékonyabb lombikprogramok, ideértve mesterséges méh későbbi kifejlesztését (Knapton, 2017; Hamzelou, 2017a), illetve az embriók létrehozásának lehetősége már ivarsejtek nélkül is lehetséges (Coghlan, 2017)), amely világviszonylatban jelentős mértékben át fogja rendezni a gyermekvállalási szokásokat. [Ne legyenek kétségeink: nem az 5–6%-nyi európai (globális piaci fogyasztó) fogja ezt a trendet meghatározni]. Sőt, például az Egyesült Királyság – a kontinens többi országaihoz képest – jóval liberálisabb szabályozással bír a humángenetikai kutatások és terápiák terén, amely idővel akár komoly versenyelőnyhöz is juttathatja az országot ezen a téren. Jó példa erre a brit szabályozás adta lehetőség alapján történő háromszülős gyermek világrajövetele (Hamzelou, 2017b) 2016-tól, de ide lehet érteni a mesterséges humánembrió (Harrison et al., 2017) létrehozásának nemrég, a Science hasábjain publikált – egyelőre korlátozott – lehetőségét is.

Amennyiben időben és biológiailag hosszabban elnyújtható gyermekvállalás válik lehetővé, akkor egy maitól sokban különböző

[48] European Commission, 'Global Europe 2050', Ec.europa.eu, 2012; https://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/policy_reviews/global-europe-2050-report_en.pdf, p. 84

[49] 'Riasztóan emelkedik a meddő párok száma Magyarországon', Privatbankar.hu, 2017.04.25.; http://privatbankar.hu/makro/riasztoan-emelkedik-a-meddo-parok-szama-magyarorszagon-306640

gyermeknevelési hozzáállás és gyakorlat is megvalósulhat, azaz egy-egy gyermekre több idő és figyelem juthat. (Egy friss, mintegy 5000 fős mintán alapuló egyetemi kutatás (Lehmann−Nuevo-Chiquero−Vidal-Fernandez, 2016) azt támasztotta alá, hogy gyakran a legidősebb gyermek a legintelligensebb több, viszonylag egymáshoz közeli időben született testvér esetében, mert arányaiban – elvileg – rá jut(ott) a legtöbb szülői figyelem.) Sőt, az oktatási infrastruktúra és humánerőforrás-gazdálkodás is egyre tervezhetőbb és kiszámíthatóbb lehet akkor, ha a nők életük nagyobb részében folyamatos(abban) tudnak gyermeket vállalni, szemben a mostani helyzettel, amikor a kb. 80 évből hozzávetőlegesen 55 év azonnal kiesik ebből a szempontból.

2.2. ECCE HOMO 2.0 – DÖNTÉSI HELYZET ELŐTT?

Az emberiség hamarosan olyan problémákkal szembesül, amelyekkel kapcsolatosan felmerül a „tökéletlen" emberek és „tökéletes" mérések (big data) közti konfliktus. Ez alatt azt értem, hogy minél több kezelhető és (többször) felhasználható, extrapolálható adattal rendelkezünk, annál inkább kiszámíthatóbbá és előre jelezhetőbbé válnak olyan folyamatok és trendek, illetve tulajdonságok, amelyekről korábban álmodni se mertünk. Ez természetesen felveti az adatvédelem és a privátszférához való jog fontosságát, azonban ez legalább olyan mértékű lépés lehet, mint a gondolatok szabadsága tekintetében a könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése, ami a tudomány felemelkedéséhez, majd a – köznyelvben – felvilágosodásnak nevezett korhoz vezethetett. Ugyanakkor jóval többet fogunk tudni arról is, hogy milyen tökéletlenek is vagyunk és óriási lesz a kísértés, hogy ezen a tökéletlenségünkön tudományos alapon és módon változtassunk is, természetesen egy magasabb rendű társadalmi cél érdekében. Ez a cél lehet a fenntarthatóságtól kezdve a környezetvédelemig bezárólag sok minden. Mivel pedig már megnyílt a lehetőség az emberi genom módosítása előtt is úgy, hogy a nemzetközi jogban nem szerepel az emberi faj definíciója, felmerülhet a kérdés, hogy milyen mértékű változtatás jelentheti egy új faj létrejöttét? A biotechnológiában élen járó országok (USA, Kína, Egyesült Királyság stb.) többsége nem részese a vonatkozó és érintett nemzetközi egyezményeknek sem, amely akár a kelet-közép-európai

államok versenyhátrányához is vezethet, hiszen a nemzetközi jogban a legfontosabbnak tekintetett emberi jogok és az ember méltóságának a biológia és az orvostudomány alkalmazásával szembeni védelméről szóló, az Európa Tanács égisze alatt elfogadott ún. Oviedói Egyezményt (1997) a térség országai az emberi jogoknak és a demokratikus értékeknek történő megfelelés érdekében sorra ratifikálták az EU-csatlakozás előtt, míg például a Benelux-államok, Németország, Svédország vagy a nagyhatalmak közül Oroszország, valamint az Egyesült Királyság nem. (Megjegyzés: az USA számára is elvileg nyitva áll a ratifikáció lehetősége, mint non-member state, de ő sem kívánt ezzel élni.)[50] Sőt, az Egyesült Királyság 2017 novemberében eldöntötte, hogy nem kívánja az EU Alapjogi Kartájának hatályát sem fenntartani a Brexit kapcsán, amely – többek között – tiltja az eugenika alkalmazását, amely eddig az egyik legnagyobb (elvi) jogi akadály volt az ilyen irányú kísérletek és fejlesztések előtt (Cowburn, 2017). A The Wall Street Journalben megjelent riport szerint Kína 2016-ban egy 5 éves terv formájában és az adminisztratív szabályok enyhítésével egy újabb ambiciózus programot indított a CRISPR-technológia alkalmazására, amelynek az lett a következménye, hogy a szabályozási asszimetriának és a nyugati értelemben vett biztonsági követelmények szintje csökkentésének köszönhetően számos betegség terén sikeresen előreléptek az eddigi kínai bejelentések alapján (Rana−Dockser−Fan, 2018).

Mindennek azért van jelentősége, mert ezen egyezmény az emberi lény „human being" elsőbbségét tartja szem előtt, légyen szó – többek közt – a biztosítási kérdésekről, az emberi testtel, szervekkel kapcsolatos haszonszerzésről, a nem tudás-jogáról, valamint a genetikai örökségről, illetve a kísérleti terápiák kapcsán a beteg tájékoztatásának és beleegyezésének szükségességéről.

Talán érdemes visszatekintenünk a magyar történelemre is. Vass Enikő (2006) kutatása alapján a magyar büntetőjog nagy alakja, az akadémikus Angyal Pál az akkor világszerte népszerű eugenika fénykorában 1936-ban így fogalmazott A negatív eugenikai irány büntetőjogi vonatkozásai című munkájában: „(…) nekünk magyaroknak legalább is rendkívül óvatosnak kell lennünk a negatív

[50]https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/164/signatures?p_auth=jaGqKv3T

eugenika eszközeivel szemben, mert kevéssé engedhetjük meg magunknak azt a fényűzést, hogy sorainkat megritkítsuk annak a ma még nagyon is kétes értékű és bizonytalan előnynek ellenében, amely a számban megcsökkent magyarok állítólagos nemesbülését ígéri." (Vass, 2001; Lovászy, 2006) Ez az óvatosság ma is indokolt, hiszen egyre több jel mutat abba az irányba, hogy a genetikai módosítások korántsem kockázatmentesek.

2.2.1. KIMÉRÁK ELJÖVETELE EGY ÚJ KOR HAJNALÁT IS JELENTI?

2012 óta nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is lehetséges az emberi genom (részleges) újraszabása, amely jelenleg nem ütközik igazán komoly és kikényszeríthető ellenőrzés vagy nemzetközi szabályozás alá. Az alapkérdések változatlanok: hol a határ az ember és a többi élőlény között, illetve milyen jogállással rendelkezhetnek a hibrid élőlények (mondjuk egy ember–csimpánz keverék, a humanzee), valamint a fogyatékosság mint stigma újra megerősödik-e? Amennyiben legálissá és elfogadottá válik, hogy emberi szerveket növesszenek állatokban (például transzplantációs célból), illetve emberek kaphatnak akár megerősített, már meglévő állati tulajdonságokat (élesebb látás, hallás érdekében), valamint a (jelenlegi) genetikai eredetű fogyatékosságok, rendellenességek kiküszöbölhetővé válhatnak, akkor ezeknek milyen társadalmi (például termékenység mint fajfenntartási szükséglet) következményei lesznek? (Eagleman, 2015)

A big data és a mesterséges intelligencia tömeges alkalmazásakor olyan, egyelőre még kiszámíthatatlan társadalmi és erkölcsi normaváltozás következhet be, mint a felvilágosodás korában, amikor a vallás egyeduralkodó és domináns szerepe ingott meg – a jövőben a jelenlegi konszenzuson alapuló normák kérdőjeleződhetnek meg, mint a saját testünkhöz és az emberekhez fűződő viszonyunk. Továbbmenve, amennyiben állatok (háziállatok, házi kedvencek) emberi képességekkel ruházódnak fel (például beszéd, közérthetőbb önkifejezés), akkor ez mennyiben változtatja meg a személy fogalmát, ahogy ezt kifejtettem 2009-ben az Európai Jog hasábjain, felvetve, hogy vajon egy csimpánznak is lehetnek-e ugyanolyan jogai, mint egy értelmi sérült és/vagy egyéb, normális emberi képességekkel alig vagy

azzal nem rendelkező embernek? Gondolatmenetem fő iránya az volt, hogy az ember mibenléte nem függhet a tudat állapotától sem, hiszen ellenkező esetben megkérdőjeleződik az emberi élet méltósága, illetve annak különleges védelme is, légyen szó a halálbüntetés abszolút tilalmáról vagy az eutanázia összetett és ellentmondásos fogalmáról.

A helyzetet bonyolítja az is, hogy a nemzetközi jog fogalom- és szóhasználata is ellentmondásos, illetve a magyar fordításban is meglévő következetlenségek (person/anyone/no one stb.) is megkérdőjelezhetik azt, hogy a személy és ember között van-e tényleges különbség. Jelenleg van, hiszen egy magzat kapcsán nyilvánvaló, hogy az még nem személy, de embernek (Homo sapiens sapiens) minősül biológiailag (fajilag). Továbbmenve, jogilag pedig bizonyos esetekben (például öröklési jog) a magzat jogalany, míg más esetekben csak az anya testének tartozéka (Lovászy, 2009, pp. 42−45.). Különösen az embriók (magzatok) vonatkozásában lesz érdekes ez a technológiai fejlődés, amennyiben az ő értelmi képességeik, gondolataik nemcsak mérhetővé válhatnak, hanem egyúttal egyenesen kommunikálni is tudunk majd velük. Kérdéses az is, hogy mi az embrió pontos definíciója, amikor a jog és a technológia szürkezónájába tévedünk? Ma már a nem fogalma is tágan értelmezendő egyes országok jogalkotásában (például Németország nemrég bevezette a harmadik nemet[51]), azaz nem a biológia, hanem a társadalom – jogalkotóin keresztül, illetve azt meghaladóan (Legfelső Bíróság) – mond ítéletet biológiai kategóriák (például nemi állapot) és jogi státuszok (embrió) felett.

Ez pedig az abortusz témakörében különösen így van. Érdemes Bernard Nathelson példáját látni, aki eredetileg az abortuszpárti mozgalom meghatározó alakja volt és aktívan részt vett szakmailag a híres Roe v Wade-ügyben, majd az ultrahangkészülék megjelenésével és elterjedésével megváltoztatta világnézetét (Lovászy, 2017i, pp. 56−57). Minden kornak megvan a maga paradoxonja: ma a fejlett világban – így Magyarországon is – az állatvédelmi szabályok már-már szigorúbbak, mint az abortusszal kapcsolatos életvédelmi kötelezettségek. Ha a magzatelhajtás és az állatkínzás magyar büntető

[51] 'Germany must allow third gender in registry of births, court rules', DW News, 08.11.2017; http://www.dw.com/en/germany-must-allow-third-gender-in-registry-of-births-court-rules/a-41289783

törvénykönyvi tényállásait nézzük, akkor – még ha vitatható is lehet a következő analógia, illetve a nők testük feletti önrendelkezési elvét most figyelmen kívül hagyjuk és ezért csak az érintett állati és emberi lények pusztulását vetjük össze – a gerinces állat elpusztítása két évig terjedő[52], míg a terhesség jogellenes megszakítása egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.[53]

Mint említettem korábban, ma már lehetséges az is, hogy akár három ember génállományából születhessen meg egy gyermek. Az első ilyen, háromszülős baba éppen 2016 áprilisában született meg. Kérdés, hogy hol a határ. Azon túlmenően, hogy a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos eljárások és a család nemzetközileg is hiányzó definíciójának problematikája még számos kérdést vethet fel, ma már a hibrid élőlények (ember–állat) és kimérák (állat–állat) elvi (?) lehetőségére és lehetséges, jövőbeni jogi státuszuk rendezetlenségére is kell gondolni, hiszen mi lesz akkor, ha emberi tudattal rendelkező torzszülöttet alkotunk? (Lovászy, 2016e, pp. 19−21.) Ez esetben – bármilyen módon is született meg a lény –, felmerül a kérdés, hogy ő is fogyatékos személynek minősül(het)-e, hiszen a vonatkozó ENSZ-egyezmény se definiálja a személy vagy az ember fogalmát.

2.2.2. E-SZEMÉLY MINT JOGKÉPES, MESTERSÉGES JOGALANY?

A (természetes) személy az, aki jogokat szerezhet és kötelezettségeket vállalhat. A magyar jogban létezik a cselekvőképesség fogalma is, ami bizonyos esetekben bíróság, illetve a törvény (korhatár) által korlátozható. Ekkor az adott személy a jogai gyakorlásában korlátozva van és egy másik személy (tipikusan: gondok, törvényes képviselő) jár el helyette és a nevében. Ma már arra is van példa – a német, francia és japán jogrend mellett a magyarban is –, hogy a jogi személyek büntetőjogi felelősségét is megállapítsák (Lovászy, 2017j).

A mesterséges intelligencia fejlődésével előbb-utóbb ez a kérdéskör is felmerül a robotok esetében, ugyanis európai kutatók a Horizon2020 projekten belül olyan algoritmuson dolgoznak, amely egy embergyermek tanulását reprodukáló robot kifejlesztését célozza,

[52] 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről (Btk), 244. § (1) bek
[53] Btk, 163 § (4) bek.

úgynevezett nyílt végű tanulási folyamat (GOAL) elsajátítása révén (Lovászy, 2016f).

Az Európai Parlament csak 2017 elején foglalkozott először a robotika jövőjével és a mesterséges intelligencia egyes kérdéseivel egy ún. nem kötelező jogalkotási jelentés keretében,[54] ám összességében a szabályozást illető irány még korántsem egyértelmű, kiforrott. 2017. február 8.–2017. május 31-e között a jelentés révén lezajlott egy nyilvános konzultáció is, amelynek a december közepén publikált eredménye[55] igen szegényesnek mondható. (Háromszáznál is kevesebb válaszadó volt annak ellenére, hogy az EU összes nyelvén hozzáférhető volt a konzultáció, valamint a válaszadók 68–78%-a pozitív, illetve nagyon pozitív hatásokat vár a robotika és a mesterséges intelligencia fejlődésétől. Több mint hatvan válaszadó a személyazonosságát sem vállalta.)

Ez semmiképpen nem nevezhető társadalmi vitának, és felveti a demokrácia–köztársaság (egymást szembeállító) kérdéskörének fontosságát, hiszen az alapvető értékekről társadalmi párbeszédet kell folytatni. Lánczi (2017) szerint – Chantal Delsol francia filozófusnő gondolatmenetére alapozva – az embereknek „szükségük van arra, hogy a „hogyan éljünk" kérdésén töprengjenek, és a „jó élet"-ről vitatkozzanak. Tehát nem előre meghatározott egyetemes értékekre, hanem valójában az egyetemes értékek folytonos keresésére van szükségünk."

Szinte ezzel egy időben 2017 áprilisában az ENSZ-ben személyemben – elsőként egy emberi jogi egyezmény történetében – Theresa Degener, a CRPD Bizottság elnöke által – azzal bíztak meg, hogy a jövőben technológiai és etikai kérdésekkel is foglalkozzak a fogyatékosságügy tekintetében, ami azt bizonyítja, hogy a technikai-technológiai fejlődés már elérte a nemzetközi jogot és annak emberi jogi aspektusait is. Véleményem szerint az egyik legfontosabb kérdés, hogy – nagyon leegyszerűsítve – egy kifejlett, megfelelő mesterséges idegrendszerrel (programozott erkölccsel) rendelkező mesterséges intelligencia eléri-e majd az

[54] http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=&reference=2015/ 2103(INL)

[55] http://www.europarl.europa.eu/committees/en/juri/robotics.html?tab=Results

ókori rabszolgák státuszát vagy sem. (Érdekes lenne azt is mélyebben elemezni, hogy az emberi hiba, tévedés, valamint a fogyatékosságok és a kultúra közötti összefüggések megértése mennyire fontosak és nélkülözhetetlenek.) (Lovászy, 2017k)

Szintén időszerű kérdéssé válnak hamarosan a robotok által okozott károk és az ezzel összefüggő biztosítási kérdések is, mint ahogy Zara Orsolya (2016) az Európai Jogban (Robo sapiens, avagy személy lesz-e a robot?) erre rámutatott, kifejtve, hogy: „A felelősség kérdése annál nehezebb, minél nagyobb autonómiát élvez a robot, hiszen minél inkább képes önállóságra, annál kevésbé tekinthető egyszerű eszköznek egy ember kezében." Sőt Zara, a párizsi székhelyű, robotok jogával foglalkozó egyesület[56] magyar tagja továbbmegy a Hány bit egy emberélet? című cikkében: felteszi a kérdést, hogy vajon a közlekedésbiztonság terén „lefordíthatóak-e az algoritmus nyelvére az etikai döntések". Az ún. csille-dilemma[57] alapján Zara szerint a felgyorsuló gyártási és jogi szabályozási igény miatt pillanatokon belül el kell döntenünk, hogy valóban azt akarjuk-e, hogy a robotokat erkölcsi értékek vezéreljék, és ha igen, akkor szeretnénk-e, hogy az önvezető rendszerek döntései az ember (tökéletlen) döntéseinek a mintájára szülessenek? Vajon a különböző kultúrákban élő emberek hogyan és mennyiben eltérően döntenek akkor, ha például egy nő és egy gyermek között kell választani egy halálos baleseti szituációban? (Zara, 2018) Úgy tűnik, hogy a programozott etikai döntések akár civilizációnként és országonként is eltérhetnek a kulturális jegyek és felfogásbeli különbségek miatt. Így az sem lesz elképzelhetetlen, hogy a kormányzatoknak kell végül ezeket az identitást és morális dilemmákat jelentős mértékben érintő kérdéseket rendezni és szabályozni.

„Ahány ház, annyi szokás", tartja a mondás – a robotika területén ez különösen igaznak tűnik, ami magában hordozhatja a későbbi

[56] Association on the Rights of Robots

[57] Philippa Foot által felállított etikai kérdés arról szól, hogy egy elszabadult, üres villamos száguld a sínen a zebra felé, ahol éppen gyalogosok kelnek át, ahol több ember élete forog kockán. Ekkor felmerül, hogy a váltó átállításával a villamost egy másik sínre terelhetjük, ahol azonban éppen egy pályamunkás dolgozik. A dilemma lényege, hogy közbelépünk-e vagy sem. Ennek továbbfejlesztett változata az, hogy egy nem csupán egy tárgyat (váltót) kell elmozdítani, hanem egy embert kell szándékosan és fizikailag lelökni egy felüljáróról, hogy megakadályozzuk a tömegbalestet.

konfliktusok magját is. Talán meglepő, de egyáltalán nem evidens, hogy az emberek a világon nagyon különbözően is vélekedhetnek a robotokról: alapvető kulturális különbségek láthatóak például a kereszténység és az ázsiai hitvilág között. A kereszténységtől eltérően, amely a tárgyakat sohasem tekinti tudattal rendelkező élőlénynek és csak az embert tekinti szellemi lénynek, Ázsiában az animizmus alapján bármely tárgynak, így egy robotnak is lelke, személyisége, saját, csak neki tulajdonított tudata is lehet, ami gyökeresen más hozzáállást eredményez a humanoid gépek irányába, mint amely a keresztény társadalmakban elfogadott. Ezt egyébként Kwang-yeong Shin, a szöuli Chung-an Egyetem szociológusprofesszora meg is erősítette, a sámánista hagyományokra és tradíciókra utalva (Babe, 2017). Talán ezért is magától értetődő Ázsiában, hogy komoly kereslet várható a robot partnerek (prostituáltak) iránt is (Rozenfeld, 2016).

Ráadásul, a tudósok és filozófusok között is kezd egy olyan vita kibontakozni, hogy a tudat nemcsak emberi privilégium (Holmes, 2017, pp. 28−31.), hiszen jóval alacsonyabb életformákról, sőt akár sejtekről[58] derül ki egyre több olyan információ, miszerint ők is rendelkeznek valamiféle tudatféleséggel, azaz érzékelnek, egyenként kommunikálnak és reagálnak, méghozzá egy közösség részeként. Ha pedig ez igaz, akkor az emberi tudat egyedisége talán reprodukálható lesz egy mesterséges környezetben is, amely egyébként már fejlesztés alatt van (Lovászy, 2016g).

2.2.3. PARADIGMÁK ÚTVESZTŐJÉBEN

Jelen fejezet és a felvetett tabuk lerázásaként, valamint az új paradigmák beazonosítása céljából több alapvető területen látok olyan hosszú távú, az emberi civilizációt alapvetően befolyásoló kérdést, amit rendezni kell. Másképpen fogalmazva: el kell dönteni, hogy mi a jó és mi a rossz. Az első az eugenika „polgárjogiasodása", ami azt jelenti, hogy a különböző géntechnológiai eljárások egyre olcsóbbá válásával a szuper-egészségünk és képességeink (önkényes) megváltoztatása elérhetővé válik. Ez több kérdést is felvet, úgymint:

[58] Science Daily, 'Cells talk to their neighbors before making a move: comparing notes boosts cells sensing accuracy', ScienceDaily, 21.01.2016; https://www.sciencedaily.com/releases/2016/01/160121121825.htm?utm_source=dlvr.it&utm_medium=linkedincompanies

mi az ember (definíciója), ki férhet hozzá a saját génállományához (és mennyiért), mi a család (alapegysége)? Robert Edwards a mesterséges megtermékenyítés atyja, Nobel-díjas genetikus azt jósolta még 1999-ben, hogy a jövőben a gyermekeink genetikai tökéletlensége, azaz azok minősége miatt fogunk aggódni, és a genetikailag hibás gyermekek még inkább „leértékelődnek", hiszen ahogy ő fogalmazott: a szülők személyes felelőssége („bűne") lesz, amennyiben egy gyermek sérüléssel, fogyatékossággal születik meg, azaz a „selejtes" ember kategóriájáról beszélünk (Obasogie, 2013). Ez a helyzet különösen egy még liberálisabb abortuszpolitika révén állhat elő, ami azzal a hatással járhat össztársadalmi szinten, hogy az eugenika immáron nem a közhatalom és az állami döntéshozók, hanem az egyén szintjén újra megjelenik és elfogadottá válik, akárcsak az abortusz a XX. század utolsó harmadában a fejlett világban. Ugyanakkor a fejlődés azt is jelentheti (sőt jelenti már ma is), hogy számos olyan gyermek, aki nem is olyan régen még súlyos fogyatékossággal született, ma már egészségesen jöhetne a világra, ami mindenki számára egy win-win szituációt jelenthet, feltéve, hogy azok, akiket akkor még mindig nem tudnak orvosilag kezelni, megfelelő, méltányos eljárásban és védelemben részesülnek.

Ezzel párhuzamosan az új, fejlesztett ember (Homo sapiens conrectus) szociális természete is kérdésessé válik, hiszen amennyiben relatíve hibátlan testtel és olyan – kiterjeszthető – elmével rendelkezik, amelyekkel mindazon készségek, amelyekre korábban szükség volt (kommunikációs készség, érzelmi kifejezőkészség, absztraháló készség, tények és adatok elsajátítása, rendszerezése, együttműködési kényszer stb.), eleve adottak lesznek, vajon milyen (új) politikai (Lovászy, 2017, pp. 48−49.) és társas érintkezési és szocializációs normák alakulhatnak ki. Ez különösen akkor lehet érdekes, ha például a munka teljes mértékben átalakuló világában a munkavállalók értékelése és díjazása kapcsán egységesíteni akarják, netalán „kizárólag gépekre kívánják bízni a teljesítménymérést és értékelést, netán a hivatali előmenetelt vagy akár a bérezést (egyenlő munkáért egyenlő bér elve alapján). Számos olyan, már az oktatás területén működő, objektív szempontokon túlmenő egyéb kritériumok kerülhetnek nyomás alá, mint például a bizalom, az átmeneti teljesítményingadozás (betegség, fogyatékosság stb.), illetve más, a munkakörhöz szorosan akár nem is kapcsolódó faktorok (például kapcsolati tőke). Ami az előmenetelt és a karriert illeti, egy

mesterséges intelligenciát, amennyiben valóban objektíven mér, egyáltalán nem biztos, hogy igazságosnak is fognak tekinteni az emberek, hiszen ők nem a saját lehetőségeikhez és képességeikhez mérik magukat, hanem a közvetlen kollégájukhoz, a távolabbi családtagjaikhoz, a szomszédjukhoz vagy akár a médiában naponta szereplő, egyébként fiktív személyekhez, ami szükségszerűen torzító hatású. További társadalmi szempontok is megkérdőjeleződhetnek, úgymint a genderséggel, mássággal vagy éppen a kisebbségekkel vagy a fogyatékossággal kapcsolatos előnyben részesítés elvei. Ráadásul az emberek objektív mércék esetén szembesülhetnek olyan hibáikkal, gyarlóságaikkal vagy mulasztásaikkal, amelyeket egyáltalán nem akarnak vagy nem képesek tudomásul venni." (Lovászy, 2016f, pp. 1556−1557.)

Ezért alapvető fontosságúnak tartom a modern közgazdaságtan továbbfejlesztését, különösen az emberi döntések irracionális voltának megértését és alkalmazását, ideértve a korábban tárgyalt boldogság mint jelenség és folyamat jobb megértését is. Az egyenlőtlenségek természetének és kezelésének is nagyobb fokú figyelmet kell biztosítani, mert Csák János (2016) szerint: „Miközben a közgazdaságtan arról szól, hogyan gondoskodjunk magunkról és másokról, a jelenleg a fősodor által követett rendszerből immár 750 éve hiányzik a folyamat utolsó eleme, a végső elosztás. (Ez) azt jelenti, hogy amikor döntést hozunk az életben, az első mindig az, hogy kinek az érdekében, ezért vagyunk társas lények. Mindaddig, amíg ez a végső elosztási elem nem kerül bele a közgazdasági gondolkodásba, márpedig a neoklasszikus közgazdaságtanban nincsen benne, olyan föltételezésekkel kell élniük a közgazdászoknak, a tudományt művelőknek, amelyek a valóságtól távol állnak." Nem véletlen az sem, hogy az ún. viselkedési közgazdaságtan fontossága egyre nő, legutóbb pont ennek egyik legjelesebb képviselője, Richard H. Thaler kapott közgazdasági Nobel-díjat 2017-ben.[59] A populáris kultúrában méltán népszerű a közérthető és humoros stílusával sikert sikerre halmozó Dan Ariely pedig az emberek irracionális döntéseit

[59] A magyar Katona György által alapított gazdaságpszichológia egyik legfontosabb alapműve az 1951-ben, New Yorkban kiadott Psychological Analysis of Economic Behavior tekinthető, aminek szellemi hagyatékát Garai László professzor gondozza napjainkban, aki Katona reklámpszichológiai kutatási eredményeire alapozva az identitásgazdálkodás új elméletével gazdagította ezt a tudományterületet.

vizsgálva nemcsak a könyveladási sikerlistákat bérelte ki, hanem önmagunkról is segít többet megtudni a hétköznapokban.

Mindez viszont megítélésem szerint a big datanak nevezett folyamat kapcsán a társadalmi szabályozási környezet egyénibbé válását eredményezheti, hiszen a pontosabb adatok birtokában individualizáltabb szabályokat lehet (kell?) elfogadni annak érdekében, hogy az általános szabályok minél kevesebb egyént, csoportot diszkrimináljanak és az emberek boldogságát, elégedettségét nagyobb mértékben biztosíthassák. Ez lényegében a jog partikularizálódásához vezet(het), hiszen már most külön szabályok vannak a nők, a kisgyermekesek vagy a fogyatékkal élő emberek vonatkozásában a mai, komplex munkaerő-piaci szabályok terén az ún. előnyben részesítés, a megerősítő intézkedések (pozitív diszkrimináció) elve révén. A jog partikularizációja – végső soron – a klasszikus jogegyenlőség elvének csorbulásához vezethet. Másfelől mindez egy még erősebb állami tervezéshez és a szűken vett, különböző társadalmi entitásokon túlmutató (akár a weberi, akár a parsonsi terminológiában használt) társadalmi alrendszerek tekintetében egy adatalapúbb kormányzati politikához vezethet, amely folyamatosan a kereslet-kínálat mesterséges (át)alakítását jelentheti a teljes foglalkoztatottság fenntartása és (a durkheimi értelemben vett) társadalmi szolidaritás kialakítása és/vagy megőrzése érdekében. Ez az aspektus különösen érdekes lehet Mason (2018) szerint a szegénység elleni küzdelemben. Alapvetően három területet határoz meg a szakértő, ahol a megnövekedett mennyiségű és pontosabb adatok társadalmi szempontból különösen relevánsak lehetnek: munkanélküliség, oktatás és a segélyezéssel, illetve a szociális támogatásokkal kapcsolatos kormányzati programok.

Ha már a munka világa és a big data szóba került, akkor beszélnünk kell arról is, hogy milyenek lehetnek a jövő munkásai. Annak ellenére, hogy az egyre magasabb képzettség elérése az utóbb néhány évtizedben célként került meghatározásra (általánossá vált az egyértelmű összefüggés a magasabban képzettek alacsonyabb munkanélkülisége kapcsán), „önmagában arányaiban nem még több, és főleg nem a hagyományos és merev struktúrában működő egyetemeknél végzett fiatalra lesz szükség, hanem valami egészen másra: olyan alkalmazkodásra képes emberekre, akik képesek mintegy szimbiózisban együtt alkotni és együttműködni a mesterséges

intelligenciával, és akik folyamatosan is képezni tudják magukat. Ezért a jövőben egyre több és egyre inkább »poszt-reneszánsz polihisztorra« lehet szükség a foglalkoztatottak 80%-át adó szolgáltatói szektorban is, akik gyakorlatilag az egykori, helyi piacra termelő manufaktúrák tőkéseinek lehetnek a kései utódai. Ők már a bérmunkások helyett egyre fejlettebb mesterséges intelligenciával irányított robotokkal és algoritmusokkal fognak termelni (akár egy nagyobb, globális cégcsoport részeként) és/vagy nyújthatnak jóval individualizáltabb, személyre szabottabb szolgáltatásokat." (Lovászy, 2017m, pp. 50−51.) A big data és a modern, tanulást segítő asszisztív technológiák teszik azt lehetővé, hogy – a fogyatékkal élő diákok társadalmi befogadásának példáján keresztül – egyéni, individualizált tanulást elősegítve mindenki a saját képességeinek leginkább megfelelő, leghatékonyabb fejlődést biztosító oktatást választhassa.

Végezetül az egyik legfontosabb kérdésnek a termelékenység kérdését tartom, ami szintén paradigmaváltás előtt állhat. Az (átmeneti) munkaerőhiánnyal kapcsolatosan azt is látni kell, hogy a felgyorsuló digitalizálás és a mesterséges intelligenciára való támaszkodás egy egészen újfajta helyzetet teremthet, és mint korábban láttuk, ez tulajdonképpen akár 400%-os növekedési ütemet jelenthet az első ipari forradalomhoz képest. A PwC 2017. márciusi összefoglalója[60] szerint az Egyesült Királyságban 2030-ra a mostani átlagos (azaz közepes végzettségű) dolgozóknak több mint fele aggódhat amiatt, hogy a munkaköre automatizálásra kerülhet, miközben ettől az alacsonyabb (19%) és a magasabb (30%) végzettségűek kevésbé tarthatnak. Mivel mindenhez egy picit jobban (vagy éppenséggel sokkal jobban) kell majd érteni a filozófián és pszichológián át a fizikáig és kémiáig; azaz általában a magasabb fokú önképzésre is alkalmas „poszt-reneszánsz polihisztorokra" lesz egyre nagyobb kereslet. Mindez összességében a társadalmi mérnökösödés határát súroló, még összetettebb és államilag határozottabban kontrollált foglalkoztatási-szabályozási környezethez és támogatáspolitikához vezethet. (Nagy kérdés persze az, hogy ez egyben rugalmatlanságot is jelent-e, amely komoly hátránnyá válhat, hiszen a fejlődés egyik legfontosabb eleme, hogy tartalmazza azt az ismeretlen és

[60] PWC, 'Will Robots Steal Our Jobs? The Potential Impact Of Automation On The UK And Other Major Economies', Pwc.co.uk, March 2017; https://www.pwc.co.uk/economic-services/ukeo/pwcukeo-section-4-automation-march-2017-v2.pdf

kiszámíthatatlan tényezőt, ami a rögzített rendszeren kívül van és alapvetően befolyásolhatja a rendszer működését.) Az egyre szabályozottabb és egyre több központosító törekvést mutató EU maga is ebbe az irányba haladhat a munkavállalók magasabb szociális védelmére hivatkozva (ami sokszor egybeesik a magasabb költségekkel és egyben magasabb nyereséggel működő – és további fejlesztések, beruházások szempontjából hitelképesebb – nyugat-európai vállalatok érdekeivel is), hiszen a már meglévő jogszabályok száma is több ezerre rúg (a tagállami jogszabályokon felül), és ebben az esetben kérdésessé válhat, hogy mennyiben beszélhetünk majd a munkavállalókon és az egyéneken múló versenyképességről a mesterséges intelligencia korában (Lovászy, 2017n, pp. 42-43).

3. VIHAR ELŐTT – MIT VIGYÜNK MAGUNKKAL?

„Tőlünk függ minden, csak akarjunk!”
Széchenyi István

Magyarország 2004 óta az Európai Unió tagja. Az EU egy különleges történelmi kísérlet is egyben, amely bár folyamatosan változik, de eközben békét, biztonságot és prosperitást biztosít napjainkban.

Az elmúlt évszázad tudományos áttöréseket és a második világháborút követően hosszú évtizedek óta békét és stabilitást is hozott Európában. Ez azonban nem adottság, hanem szüleink, nagyszüleink küzdelmeinek és erőfeszítéseinek törékeny eredménye. Az utóbbi időben rengeteg szó esik a drámaian alacsony európai termékenységi rátákról („Fogy Európa!”), az európai polgárok idősödéséről (azaz az eltartottsági rátáról) és a (nyugat-európai) munkanélküli fiatalok kétségbeejtő helyzetéről, valamint (Nyugat-Európában) a migránsok befogadásának szükségességéről, különösen az európai munkaerőpiac kínálati és a fenntartható nyugdíjrendszerek oldaláról nézve, de – tudomásom szerint – még mindig nincs koherens és a technológiai fejlődésre alapozó, átfogó társadalom- és szociálpolitikai elemzés, amelyre a döntéshozók támaszkodni tudnának (Lovászy, 2016d).

Ennek nehézségét az is adja, hogy a meglévő, jelen tanulmányban is bemutatott (politikai) ideológiai tabuk mellett a felturbózott számítási képességekkel is felvértezett mesterséges intelligenciával további olyan tudományos áttörések is várhatóak, amelyek eléréséhez az eddigi emberi erőforrásokkal több százévnyi kísérletezgetésre lett volna szükség. Gyakorlatilag olyan ez, mintha ennyivel ugrottunk volna előre az időben a kutatási folyamatok tekintetében. Ezzel párhuzamosan nemcsak a tudás minősége, hanem annak rögzített mennyisége is exponenciálisan nő, és a big data előtt valóban csak a csillagos ég a határ. Ráadásul ma már külön mesterséges intelligencia program készíthető egy-egy (akár társadalmi) problémára, jelentősen felgyorsítva a kutatási eredmények elérését. [Sőt az egyes kutatási eredmények további, eddig elképzelhetetlen irányokba történő továbbhasznosítását is segítheti a fejlesztés alatt álló mesterséges agy (és idegrendszer), illetve a (biológiai és akár viselkedésbeli) kísérletek hatékonyságát már a mini emberi agyak növesztése is segítheti. (Lovászy, 2017b)]

Egyre többen vannak, akik – Kurzweilhez hasonlóan – szerint a XXI. században egy évtized alatt annyit fejlődhet a tudomány, mint a XX. században összesen. A jelen évszázad végére akár annyit is haladhat a technológia és az emberiség tudása, amennyit az elmúlt 20 ezer év alatt eddig elértünk. Ez azt jelenti, hogy a környezetünket – szinte kompromisszumok nélkül – úgy alakíthatjuk, illetve válthatjuk ki a korábbi fizikai akadályokat (távolság, mennyiség, energia), ahogy akarjuk – legfeljebb a költségek szabhatnak ideiglenesen gátat.

Ez minőségileg valóban egy új irány lesz a történelemben, hiszen az ember maga integrálódik egy információs-technológiai rendszerbe, nem pedig az emberhez idomulnak a „buta" eszközök, mint ahogyan eddig történt. Becslések szerint[61] akár 30–50 milliárd háztartási és személyes, fogyasztási eszköz fog az internetre csatlakozni belátható időn belül (2020 után, kb. 15%-os éves növekedést alapul véve), és az emberi testbe ültethető implantátumok és egyéb, rehabilitációs célú

[61] IANS, 'Global internet of things market to hit $1.29 trillion by 2020: Report', The Economic Times, 12.10.2017;
https://economictimes.indiatimes.com/tech/internet/global-internet-of-things-market-to-hit-1-29-trillion-by-2020-report/articleshow/61050796.cms

eszközök még akár hatékonyabbá is tehetik a pótlásra került testrészeket, képességeket.

Sőt, mivel fejlesztés alatt vannak a BCI-k (agy–számítógép interfészek) is, a média és a közösségi érintkezés is olyan mértékben alakulhat át, amelyek megkérdőjeleznek és felülvizsgálnak olyan intézményeket, mint a (közvetett) választások a közoktatás vagy a tulajdonosokon és szerkesztőkön múló sajtószabadság. Ez utóbbi kérdéskör különösen akkor lesz érdekes és húsbavágó, amikor a ma népszerű szóhasználattal élve az ún. fake news hírekkel szemben a „tényalapú" újságírás és hírszerkesztés gyakorlatilag öncenzúrának is beleillő, szűrt tájékoztatás gyakorlatát honosítja meg a mesterséges intelligenciára támaszkodva, amikor is bizonyos valós tények eltérő tálalása és szerkesztése már cenzúrázható véleménynek minősülhet. Ez azt jelenti, hogy az algoritmus megrendelőjének politikai-gazdaságfilozófiai beállítottsága fogja eldönteni, hogy mi lesz publikus és mi nem. Még akkor is mellőzésre kerülhetnek tények, ha igazak, hiszen a „nagy kép"-be nem illenek bele, mert a tudományos alapelveknek, axiómáknak és korábbi kutatási eredményeknek nem felelnek meg (Lovászy, 2017l, pp. 48−49.).

Mivel a nemzetközi jog nem ismeri az emberi faj definícióját, mint ahogy a családét sem, és mint említettem, az innovációban élenjáró országok jó része eleve nem is csatlakozott a különböző, egyes humángenetikai és emberi jogi egyezményekhez és megállapodásokhoz, illetve kevésbé rendelkeznek korlátozó jogszabályokkal, előírásokkal, így ez a lehetőség nemcsak megnyitja, hanem gyakorlatilag egyenesen sejteti a Homo sapiens conrectus eljövetelének lehetőségét.

Mielőtt tiltakoznánk, hogy elfogadhatatlan lenne ilyen nagyfokú különbség ember és ember között, csak emlékeztetném a kedves olvasót arra, hogy ma is élnek halászó-gyűjtögető, lándzsával vadászó törzsek, és az ő lemaradásuk a New York-i, okos telefonnal közlekedő és headsettel kommunikáló átlagemberhez képest már-már felfoghatatlanul nagy. Ez akkor is így van, ha a történelem korábbi korszakaiban is voltak nyilvánvaló és óriási különbségek. Vegyük például a középkori paraszt és páncélos lovag erőviszonyát egy csatában, vagy egy rizstermesztő földműves és egy szamuráj párharcbeli esélyét. Ma egy mit sem sejtő terrorista banda csőre töltött

szovjet fegyverekkel, nevetgélve nézegetheti kedvenc amerikai sorozatát, miközben egy több ezer kilométerre lévő központból egy gondolatvezérelt drón sebészkés pontossággal felrobbantja az egész bunkert. Miután a célpont tökéletesen kiiktatásra került, a drónpilóta az aznapi műszakját befejezve hazamegy és a kanapéjára huppanva akár ugyanazt a sorozatot nézheti tovább, ugyanannak a globális cégnek a helyi csatornáján. Talán még hó végi bónuszt is kap, ha kitüntetés (még) nem is járt az akcióért, hiszen fizikailag nem is vett részt a harci cselekményben, és a saját bőrét egyáltalán nem vitte a vásárra. (Nem véletlen, hogy viták vannak a drónpilóták harctéri kitüntetése kapcsán.)[62] Ezért ezt a jelenséget *aszimmetrikus szingularitásként* lehetne jelölni, amely véleményem szerint az élet egyre több területén és az egyes társadalmi entitások között lesz egyre nyilvánvalóbb – így a jelen tanulmányban részletesebben tárgyalt termékenység, befogadó, individualizált oktatás, foglalkoztathatóság és termelékenység, aktív idősödés területén –, ideértve a földrajzi megoszlás szerinti aszimmetriát is, és mindez az egyenlőtlenségek további növekedésének kockázatát hordozhatja magában.

Összegzésképpen meg vagyok győződve arról, hogy 2012-ben az emberiség egy civilizációs válságba került, hiszen egyidejűleg több ellentmondás is feszíti a fejlődést és a világunkat, mert egyszerre következik be a túlnépesedés és a termékenység drámai esése világszerte. Egyszerre nő a munkaerőhiány és a tömeges munkanélküliség kockázata, és a lista még hosszan sorolható. Bár Teller Ede azt mondta, hogy: „Két paradoxon jobb, mint egy. Lehet, hogy egy megoldást sugallnak." (Teller, 1991, p. 135)

Kennedy elnök egy 1960 októberében tartott beszédében[63] arra utalt, hogy a válság szó a kínai nyelvben két karakterből áll: az egyik a veszélyt, a másik pedig a lehetőséget jelenti. A válság tehát egyben lehetőség is. Ha azt nézzük, hogy a csúcstechnika (internet, GPS stb.) korábban hozzávetőlegesen 20 év alatt vonult be a hétköznapi

[62] The Economist, 'Medals for drone pilots?', Economist.com, 29.03.2014; https://www.economist.com/news/united-states/21599785-fraught-debate-over-how-honour-cyber-warriors-medals-drone-pilots

[63] 'John F. Kennedy Quotations - John F. Kennedy Presidential Library & Museum', Jfklibrary.org, (the speech delivered on 29.10.1960 at Valley Forge Country Club, Pennsylvania); https://www.jfklibrary.org/Research/Research-Aids/Ready-Reference/JFK-Quotations.aspx#C

használatba – és a kkv-k esetében ez fokozottan igaz volt – ma már 2–5 év alatt terjedhetnek azok az innovatív termékek, szolgáltatási megoldások és technológiák, amelyek teljesen felforgathatják még a vezető cégeket is a KPMG és a Harvard szakértői szerint.[64] Nos, ebben az esetben már kevesebb, mint két évtizedünk van ezt a veszélyt lényegében lehetőségre váltani – ehhez azonban világos elvekre és erkölcsi célokra lesz szükség. Friedman már 2009-ben úgy vélte, hogy a régi (társadalmi) intézmények eltűnnek, azonban az újak még nem jelentek meg. A XXI. században új erkölcsök, társadalmi normák és gyakorlatok fognak meghonosodni és a század első felében szociális feszültségek sora következhet be (Friedman, 2010).

Ez különösen az egyéni-társadalmi motiváció és a közösségi szervezőerők, dinamizmusok és kormányzati stratégiák definiálása terén lesz igaz, ahol nem tudjuk megkerülni azt, hogy mi az ember, mi az élet célja és milyen határvonalak léteznek, avagy mi a boldogság és az hogyan növelhető visszaélés-mentesen az állam (vagy az ipari-szolgáltatói szektor) oldaláról.

Talán még egy új, nemzetközi (ENSZ) egyezményre is szükség lehet a Homo sapiens conrectus eljövetele okán – azonban egy-egy ilyen egyezmény kidolgozása, elfogadása és ratifikációja is körülbelül 10−15 év.

Rajtunk áll, hogy mindezzel a válsággal hogyan élünk és az előttünk tornyosuló szökőárra hogyan készülünk fel.

[64] Harvard Business Review Analytic Service, 'Embracing Disruption With Innovation', Kpmginfo.com, 2016; http://kpmginfo.com/innovation/in3assets/EmbracingDisruptionWithInnovation.pdf

IRODALOMJEGYZÉK

Ady K. (2005): Fikarcnyi memóriája volt a 36 évvel ezelőtt Holdra szálló Apollo 11 küldetés számítógépeinek; HWSW, 2005.07.20. https://www.hwsw.hu/hirek/29404/fikarcnyi-memoriaja-volt-a-36-evvel-ezelott-holdra-szallo-apollo-11-kuldetes-szamitogepeinek.html

Arnon, S.–Dahan, N.–Koren, A.–Radiano, O.–Ronen, M.–Yannay, T. et al. (2016): Thought-controlled nanoscale robots in a living host., 15.08.2016. http://journals.plos.org/plosone/article/file?id=10.1371/journal.pone.0161227&type=printable

Babe, A. (2017): Why South Korea is an ideal breeding ground for robots. Bbc.com, 6.12.2017; http://www.bbc.com/travel/story/20171205-why-south-korea-is-an-ideal-breeding-ground-for-robots

Blakemore, E. (2017): Human-pig hybrid created in the lab–here are the facts. National Geographic, 26.01.2017. https://news.nationalgeographic.com/2017/01/human-pig-hybrid-embryo-chimera-organs-health-science/

Coghlan, A. (2017): Artificial embryo grown in a dish from two types of stem cells. New Scientist, 02.03.2017. https://www.newscientist.com/article/2123360-artificial-embryo-grown-in-a-dish-from-two-types-of-stem-cells/

Cowburn, A. (2017): MPs vote against retaining EU Charter Of Fundamental Rights In UK law after Brexit. The Independent, 21.11.2017. http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/brexit-eu-charter-fundamental-rights-commons-uk-eu-defeat-a8068326.html

Cuthbertson, A. (2016): Microsoft writes "War and peace" onto DNA. Newsweek, 8.7.2016. http://www.newsweek.com/microsoft-dna-data-storage-478725

Cyranoski, D. (2015): Scientists sound alarm over DNA editing of human embryos. Nature, 12.03.2015. https://www.nature.com/news/scientists-sound-alarm-over-dna-editing-of-human-embryos-1.17110

Csák J. (2016): Tudni kell, kinek kedveznek a döntések. Infostart.hu, 2016.02.29.; http://infostart.hu/belfold/2016/02/29/csak_janos_tudni_kell_kinek_kedveznek_a_dontesek-801777/

D. Johnston, L. (2012): History Lessons: Understanding the decline in manufacturing. MinnPost, 22.02.2012. https://www.minnpost.com/macro-micro-minnesota/2012/02/history-lessons-understanding-decline-manufacturing

Dobbs, R. et al. (2016): Poorer than their parents? A New Perspective On Income Inequality. McKinsey & Company, July 2016. https://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/poorer-than-their-parents-a-new-perspective-on-income-inequality, p. 26

Eagleman, D. (2015): Can we create new senses for humans? Ted.com; https://www.ted.com/talks/david_eagleman_can_we_create_new_senses_for_humans

Easterlin, R. (2016): The science of happiness can trump GDP as a guide for policy. The Conversation, 16.04.2016. https://theconversation.com/the-science-of-happiness-can-trump-gdp-as-a-guide-for-policy-57004

Evans, B. (2017): Mobile is eating the world, 2015 – Andreessen Horowitz. A16z.com, 19.06.2017. https://a16z.com/2015/06/19/mobile-it-changes-everything/

Ford, M. (2015): The rise of the robots Technology and the threat of mass unemployment. Oneworld Publications, p. 42

Friedman, G. (2010): The next 100 years. Anchor Books

Gill, Indermit S.−Raiser, Martin (2012): Main report. Europe and Central Asia Studies‘; World Bank, 2012. http://documents.worldbank.org/curated/en/539371468036253854/Main-report

Hamzelou, J. (2017a): Artificial womb helps premature lamb fetuses grow for 4 weeks. New Scientist, 27.04.2017. https://www.newscientist.com/article/2128851-artificial-womb-helps-premature-lamb-fetuses-grow-for-4-weeks/

Hamzelou, J. (2017b): Exclusive: World's first baby born with new "3 Parent" Technique', New Scientist, 27.09.2017. https://www.newscientist.com/article/2107219-exclusive-worlds-first-baby-born-with-new-3-parent-technique/

Harari, Y. (2017): Homo Deus. 1st ed. Harvill Secker, London

Harrison, S. et al. (2017): Assembly of embryonic and extraembryonic stem cells to mimic embryogenesis in vitro. Research Article Developmental Biology, 02.03. 2017. http://science.sciencemag.org/content/early/2017/03/01/science.aal1810

Holmes, B. (2017): Consciousness: the what, why and how. New Scientist, 13.05.2017. https://www.newscientist.com/round-up/consciousness/, pp. 28–31.

Holt-Lunstad, J. (2018): The potential public health relevance of social isolation and loneliness: prevalence, epidemiology, and risk factors. 13.01.2018, 27(4) https://academic.oup.com/ppar/article/27/4/127/4782506, pp. 127–130.

Hutson, M. (2017): Artificial intelligence goes bilingual—without a dictionary. Science | AAAS, 28.11.2017. http://www.sciencemag.org/news/2017/11/artificial-intelligence-goes-bilingual-without-dictionary

Kahneman, D.−Deaton, A. (2010): High income improves evaluation of life but not emotional well-being', Princeton.edu, 04.08.2010. https://www.princeton.edu/~deaton/downloads/deaton_kahneman_high_income_improves_evaluation_August2010.pdf

Kennedy, J. F. (1961): Inaugural Address. 1961-01-20 Jfklibrary.org https://www.jfklibrary.org/Asset-viewer/BqXIEM9F4024ntFl7SVAjA .aspx

Kennedy, J. F. (2017): Address In the Assembly Hall at the Paulskirche In Frankfurt, Presidency.ucsb.edu; http://www. presidency.ucsb.edu/ws/?pid=9303

Keynes, J. M. (1924): A Tract on monetary reform. McMillan, London https://delong.typepad.com/keynes-1923-a-tract-on-monetary-reform.pdf

Klein, A. (2017): Lasers Reactivate 'Lost' memories in mice with Alzheimer's. New Scientist, 25.07.2017. https://www.newscientist.com/article/2141677-lasers-reactivate-lost-memories-in-mice-with-alzheimers/

Knapton, S. (2017): Artificial womb' breakthrough sparks row over how long human embryos should be kept in lab. The Telegraph, 04.05.2017. http://www.telegraph.co.uk/science/2016/05/04/artificial-womb-breakthrough-sparks-row-over-how-long-human-embr/

Knoblich, J. (2017): Lab-Built Brains. Scientific American, 01.01.2017. https://www.scientificamerican.com/article/building-a-brain-in-the-lab/, pp.20-25.

Kurzweil, R. (2013): A szingularitás küszöbén – Amikor az emberiség meghaladja a biológiát. Ad Astra, Budapest

Lánczi A. (2017): Köztársaság vagy demokrácia? Magyar Szemle, Új folyam XIV. 1-2. szám, 2017.11.12. http://www.magyarszemle.hu/cikk/20060815_koztarsasag_vagy_demokracia

Ledford, H. (2017): FDA advisers back gene therapy for rare form of blindness. Nature, 2017.10.12. https://www.nature.com/news/fda-advisers-back-gene-therapy-for-rare-form-of-blindness-1.22819

Lehmann, J-Y. K.−Nuevo-Chiquero, A.−Vidal-Fernandez, M. (2016): First borns have mental edge, study shows. The Journal of Human Resources, 2.11.2016. https://www.ed.ac.uk/news/2017/first-borns-have-mental-edge-study-shows

Loria, K. (2017): Elon Musk wants to link computers to our brains to prevent an existential threat to humanity. Business Insider, 17.06.2017.
http://www.businessinsider.com/elon-musks-neuralink-artificial-intelligence-2017-6?IR=T

Lovászy L. (2007a): Tézisek a fogyatékossággal élő emberek helyzetéről. Polgári Szemle, 06-07. 2007.
http://polgariszemle.hu/archivum/35-2007-julius-augusztus-3-evfolyam-7-8-szam/202-tezisek-a-fogyatekossaggal-elo-emberek-helyzeterol#note28

Lovászy L. (2007b): Demográforradalmárok – ketyeg a nyugdíjbomba II. Figyelő (L. évf., 43. szám), 2007.10.25-31; pp. 28–29.

Lovászy L. (2009): A jövő kihívásai, új jogi, jogfilozófiai problémákról és a „demográfforradalmárok" feladatairól, avagy több joga van-e egy csimpánznak, mint egy sclerosis multiplexes embernek? Európai Jog, 9. évf. 3. sz., pp. 42–45.

Lovászy L. (2014a): Kontroll nélkül az újabb technológiai forradalom. Figyelő, 2014.11.27. (online, jelenleg nem elérhető)

Lovászy L. (2014b): Az emberi jogok (eddigi) utolsó generációjáról – és egy fenntarthatóbb, biztonságosabb Európáról. Kapocs, 13. évf. 3 sz. (2014. ősz)
http://epa.oszk.hu/02900/02943/00062/pdf/EPA02943_kapocs_2014_3_19-31.pdf

Lovaszy, L. (2015): Corporate individualism--Changing the face of capitalism. IEEE Society and Technology Magazin, Volume 34, Issue 4, 5.12.2015;
http://ieeexplore.ieee.org/document/7360305/, pp. 20–22.

Lovászy L. (2016a): Fogyatékossá tesz-e minket a mesterséges intelligencia? Portfolio, 2016.12.03.
https://www.portfolio.hu/gazdasag/fogyatekossa-tesz-e-minket-a-mesterseges-intelligencia.240877.html

Lovászy L. (2016b): Hol (nem) lesznek tömegesen új munkahelyek? Figyelő, 2016/16.
http://archive.figyelo.hu/cikk_print.php?cid=431865-hol--nem--lesznek-tomegesen-uj-munkahelyek, p. 50

Lovászy L. (2016c): Adózzanak maguk után a robotok? Origo, 2016.08.10.
http://www.origo.hu/tudomany/20160810-ingyenpenz-es-robotado-a.html?pIdx=2

Lovászy L. (2016d): A migráció vagy a robotok mentik meg Európát? Portfolio, 2016.10.26.
http://www.portfolio.hu/gazdasag/a-migracio-vagy-a-robotok-mentik-meg-europat.239168.html

Lovászy L. (2016e): Svédcsavarok az emberi jogoknál? Szociálpolitikai Szemle, 2016, II. évf., 4-5. szám, pp. 19-21.
http://www.szocszemle.hu/szocialpolitikai-szemle-2016-ii-evfolyam-4-5-szam.html

Lovászy, L. (2016f): A gépek saját élményei. Élet és Tudomány, 2016/49, 2016.12.02.
http://www.eletestudomany.hu/a_gepek_sajat_elmenyei, pp. 1556–1557.

Lovászy L. (2016g): Fenyegető jövő: komoly válságot okozhatnak a robotok. Origo, 2016.05.30.
http://www.origo.hu/tudomany/20160530-robotok-munkanelkuliseg-automatizalt-gyartas-mesterseges-intelligencia-szocialis-valsag.html

Lovászy L. (2017a): A tudomány határai és az erkölcs. magyaridok.hu, 2017.03.07.
http://magyaridok.hu/velemeny/a-tudomany-hatarai-es-az-erkolcs-1455349/

Lovászy L. (2017b): Milyen lesz az ember 2025-ben? Portfolio, 2017.03.11.
http://www.portfolio.hu/gazdasag/milyen-lesz-az-ember-2025-ben.245138.html

Lovaszy, L. (2017c): Innovation has changed the meaning of rehabilitation – EuroScientist journal, 03.02.2017.
https://www.euroscientist.com/innovation-has-changed-the-meaning-of-rehabilitation/

Lovászy L. (2017d): Elefánt a Petri-csészében. Figyelő, 2017/38, p. 61.

Lovászy L. (2017e): Automatizációról, garantált alapjövedelemről és egy új társadalmi szerződésről. Szociálpolitikai Szemle, 2017, II. évf. 1–2. szám) p. 93.

Lovászy L. (2017f): A mesterséges intelligencia kockázatai. Magyar Idők, 2017.09.25. http://magyaridok.hu/velemeny/mesterseges-intelligencia-kockazatai-2229139/

Lovászy L. (2017g): Ecce Homo sapiens conrectus! Figyelő, 2017/42; http://figyelo.hu/v/ecce-homo-sapiens-conrectus/, pp. 42–43.

Lovaszy, L. (2017h): What if my disability will not be relevant in the future? IEEE Technology and Society Magazin, Volume 36, Issue 1, March 2017. http://ieeexplore.ieee.org/ielx7/44/7879407/07879453.pdf?tp=&arnumber=7879453&isnumber=7879407, p. 16–17.

Lovászy, L. (2017i): Poszthumán jövendőnk és az Örömhír. Figyelő, 2017/51-52, pp. 56–57.

Lovászy, L. (2017j): A kőbaltától a robotkorszakig. Magyar Idők, 2017.02.24. http://magyaridok.hu/velemeny/a-kobaltatol-a-robotkorszakig-1400980/

Lovászy L. (2017k): A mesterséges intelligencia egyes kérdéseiről. Világgazdaság, 2017.06.01. https://www.vg.hu/velemeny/mesterseges-intelligencia-egyes-kerdeseirol-532128/

Lovászy L. (2017l): Mesterségesen intelligens politika. Figyelő, 2017/45, pp. 48–49.

Lovászy L. (2017m): Polihisztor átlagemberek eljövetele. Figyelő, 2017/34; http://figyelo.hu/polihisztor-atlagemberek-eljovetele, pp. 50−51.

Lovászy L. (2017n): Munkaerőhiány-paradoxon és kötelező menekült kvóta. Figyelő, 2017/49, pp. 42–43.

Lovaszy, L. (2018a): The evolving concept of disability. Global Times, 13.01.2018. http://www.globaltimes.cn/content/1084666.shtml

Lovászy L. (2018b): Megszülhetnénk a saját édesanyánkat? Figyelő, 2018/4, p. 82.

Lovászy L.–Páczay Gy.–Zara O. (2016): Zöld forradalom - avagy milyen jövőt hoznak az agrár robotok? Portfolio, 2016.12.23., http://www.portfolio.hu/gazdasag/zold-forradalom-avagy-milyen-jovot-hoznak-az-agrar-robotok.241752.html

Lovászy–Szalay (2016): Eugenika és etikai kérdőjelek. Élet és Tudomány, LXXI. évf., 18. szám, pp. 564–565.

Lovászy, L. (2006): Szemelvények a fogyatékosság megítélésének történetéből a 17. századtól napjainkig, Kapocs, 2006, V. évf., 24. sz.; www.ncsszi.hu/download.php?file_id=1204, pp. 40–43.

Manyika, J.−Chui, M.−Miremadi, M. et al. (2017): Harnessing automation for a future that works. McKinsey & Company, January 2017. https://www.mckinsey.com/global-themes/digital-disruption/harnessing-automation-for-a-future-that-works?cid=soc-web

Mason, E. (2018): Opinion: A.I. and big data could power a new war on poverty. The New York Times, 01.01.2018. https://www.nytimes.com/2018/01/01/opinion/ai-and-big-data-could-power-a-new-war-on-poverty.html

McDermott, J. (2013): In pursuit of happiness. Financial Times, 27.06.2013; https://www.ft.com/content/904e5e50-d941-11e2-a6cf-00144feab7de

Michalopoulos, S. (2016): Navracsics: New Technologies are 'unmatched vectors' of integration'.EURACTIV.com, 9.12.2016. https://www.euractiv.com/section/health-consumers/news/ special-report-navracsics-new-technologies-unmatched-vectors-of-integration/

Molla, R. (2017): How Apple's iPhone changed the world: 10 years in 10 charts. Recode, 26.06.2017. https://www.recode.net/2017/6/26/15821652/iphone-apple-10-year-anniversary-launch-mobile-stats-smart-phone-steve-jobs

Obasogie, O. (2013): Commentary: the eugenics legacy of the Nobelist who fathered IVF. Scientific American, 04.10.2013. https://www.scientificamerican.com/article/eugenic-legacy-nobel-ivf/

Perry, M. (2012): Phenomenal Gains In Manufacturing Productivity'. AEI, 27.04.2012. 2017. https://www.aei.org/publication/phenomenal-gains-in-manufacturing-productivity/

Poppick, S. (2014): Does more money mean more happiness? Money, 10.06.2014; http://time.com/money/2802147/does-money-buy-happiness/

Quake S. et al. (2017): Nearly all the microbes inside us are unknown to science. Stanford University, Stanford News http://news.stanford.edu/2017/08/22/nearly-microbes-inside-us-unknown-science/

Rana, P.−Dockser, A.−Fan, W. (2018): China, unhampered by rules, races ahead in gene-editing trials', The Wall Street Journal, 21.01.2018. https://www.wsj.com/articles/china-unhampered-by-rules-races-ahead-in-gene-editing-trials-1516562360

Reardon, S. (2017): AI-Controlled brain implants for mood disorders tested in people. Nature, 22.11.2017. http://www.nature.com/news/ai-controlled-brain-implants-for-mood-disorders-tested-in-people-1.23031

Regalado, A. (2015): We uncovered the plan to engineer the human species. MIT Technology Review, 05.03.2015. https://www.technologyreview.com/s/535661/engineering-the-perfect-baby/

Roberts, J. (2015): Sci-fi tech used by Walmart to spot shoplifters raises privacy questions. Fortune, 09.11.2015. http://fortune.com/2015/11/09/wal-mart-facial-recognition/

Rozenfeld, M. (2016): In the future, humans will form romantic relationships with robots. Theinstitute.ieee.org, 03.04.2016. http://theinstitute.ieee.org/ieee-roundup/members/achievements/in-the-future-humans-will-form-romantic-relationships-with-robots

Solon, O. (2017): Self-driving trucks: what's the future for America's 3.5 million truckers? the Guardian, 17.06.2017. https://www.theguardian.com/technology/2016/jun/17/self-driving-trucks-impact-on-drivers-jobs-us

Shabalina, I. G.–Vyssokikh, M. Y.–Gibanova, N.–Csikasz, R. I.–Edgar, D.–Hallden-Waldemarson, A.–Rozhdestvenskaya, Z.–Bakeeva, L. E.–Vays, V. B.–Pustovidko, A. V.–Skulachev, M. V.–Cannon, B.–Skulachev, V. P. et al. (2017): Improved health-span and lifespan in mtDNA mutator mice treated with the mitochondrially targeted antioxidant SkQ1. Aging, 15.02.2017; 9:315–339.
https://doi.org/10.18632/aging.101174

Statt, N. (2017): Elon Musk launches Neuralink, a venture to merge the human brain with AI. 27.03.2017;
https://www.theverge.com/2017/3/27/15077864/elon-musk-neuralink-brain-computer-interface-ai-cyborgs

Szántó Z. O. (2018): A társadalmi jövőképesség analitikus koncepciója. In: jelen kötet. pp. 13–34.

Teller, E. (1991): Conversations on the Dark Secrets of Physics. Teller, W. & Talley, W., Springer, 1991, Ch. 9, p. 135.

Timothy Revell (2017): Robot made from a DNA strand could deliver cargo in your blood. New Scientist, 14.09.2017.
https://www.newscientist.com/article/2147493-robot-made-from-a-dna-strand-could-deliver-cargo-in-your-blood/?utm_campaign=Echobox&utm_medium=Social&utm_source=Facebook#link_time=1505469486

Vass E. (2001): Sikertelen törekvések Magyarországon. Index.hu, 2001.03.22. https://index.hu/belfold/steril/

Vinyals, O.−Le, Q (2015): A neural conversational model. ICML Deep Learning Workshop, June 2015;
https://arxiv.org/abs/1506.05869v3

Wu, J. et al. (2017): Interspecies chimerism with mammalian pluripotent stem cells. CELL, 26.01.2017, Volume 168, Issue 3.
http://www.cell.com/cell/fulltext/S0092-8674(16)31752-4,
p.473 –486.e15

Zara O. (2016): Robo Sapiens - Avagy személy lesz-e a robot? Európai Jog, 2016/2, pp. 1–4.

Zara O. (2018): Hány bit egy emberélet? Világgazdaság, 11.01.2018.
https://www.vg.hu/velemeny/hany-bit-egy-emberelet-2-739473/

Társadalmi jövőképesség –

Egy új tudományterület bemutatkozása

A Társadalmi Jövőképesség Kutatóközpont jelen tanulmánykötete a „társadalmi jövőképesség” új fogalmát és tudományterületét mutatja be.

Mint ilyennek, nem célja magáról a jövőről előre-tekintéseket, forgatókönyveket közölni.

Sokkal inkább egy új perspektíva, megközelítés és koncepció megalapozása a küldetése, annak érdekében hogy a társadalmi jövőképesség a nemzetközi és hazai tudományos diskurzusok és kutatások részévé váljon.

www.socialfuturing.com